

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

25. Cilt

1. Sayı

Nisan 2023

E-ISSN: 2667-405X

HEBM

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAHİBİ

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Doç. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Bilal KARABULUT

Prof. Dr. Cihan TANRIÖVEN

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ

Prof. Dr. Selda AYDIN

Prof. Dr. Yücel UYANIK

EDİTÖR

Doç. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ

BÖLÜM ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Edibe Asuman ATILLA

Prof. Dr. Furkan EMİRMAHMUTOĞLU

Prof. Dr. Latif ÖZTÜRK

Doç. Dr. Çiğdem ERDEM

Doç. Dr. Gökhan AYKAÇ

Doç. Dr. Hazal İlgin BAHÇECİ BAŞARMAK

Doç. Dr. Nuray TOSUNOĞLU

Doç. Dr. Oğuzhan YAVUZ

Dr. Öğr. Üyesi Bilgen TAŞDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Güler KARAMAN

Dr. Öğr. Üyesi İrşat SARIALIOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat TUTAR

Dr. Öğr. Üyesi Mesut ASLAN

Dr. Öğr. Üyesi Özge DİNÇ CAVLAK

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SIDAL

Dr. Öğr. Üyesi Şahnaz KOÇOĞLU

Arş. Gör. Dr. Didem ÖZDEMİR

Arş. Gör. Dr. Fulya GEZER

Öğr. Gör. Aziz YILDIZ

İLETİŞİM

Münire DEMİRTAŞ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Beşevler/Ankara

Tel: +90 (312) 216 13 62

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

iibfdergi@hbv.edu.tr

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL

Prof. Dr. Alaeddin TİLEYLİOĞLU

Prof. Dr. Ali HALICI

Prof. Dr. Aşkın KESER

Prof. Dr. Atılhan NAKTİYOK

Prof. Dr. Ayşegül MENGİ

Prof. Dr. E. Tuncay SENYEN KAPLAN

Prof. Dr. Ercan UYGUR

Prof. Dr. Eriç YELDAN

Prof. Dr. Eyüp Günay İSBİR

Prof. Dr. Fuat SEKMEN

Prof. Dr. Füsün ARSAVA

Prof. Dr. Hakkı Hakan YILMAZ

Prof. Dr. Haluk ALKAN

Prof. Dr. Hamit Emrah BERİŞ

Prof. Dr. Hasan Altan ÇABUK

Prof. Dr. Hasan Bahadır TÜRK

Prof. Dr. İbrahim AOUDE

Prof. Dr. İbrahim AYDINLI

Prof. Dr. Mehmet Cahit GÜRAN

Prof. Dr. Murat CANİTEZ

Prof. Dr. Mustafa DELİCAN

Prof. Dr. Mustafa Kemal BİÇERLİ

Prof. Dr. Nuran BAYRAM

Prof. Dr. Öznur YÜKSEL

Prof. Dr. Sedat MURAT

Prof. Dr. Selami SEZGİN

Prof. Dr. Sertaç Hami BAŞEREN

Prof. Dr. Sibel TURAN

Prof. Dr. Şenol DURGUN

Prof. Dr. Şükrü KARATEPE

Prof. Dr. Tekin AKDEMİR

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Prof. Dr. Ulvi KESER

Kocaeli Üniversitesi

Çankaya Üniversitesi

Başkent Üniversitesi

Uludağ Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Başkent Üniversitesi

Uluslararası Fırat Üniversitesi

Kadir Has Üniversitesi

İstanbul Aydın Üniversitesi

Sakarya Üniversitesi

Atılım Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Çukurova Üniversitesi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Hawaii University

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Hacettepe Üniversitesi

KTO Karatay Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Anadolu Üniversitesi

Uludağ Üniversitesi

Çankaya Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Trakya Üniversitesi

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Hacettepe Üniversitesi

Girne Amerikan Üniversitesi

TASARIM-DİZGİ: Aziz YILDIZ

YAYIN TÜRÜ: Yerel Süreli

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi
Hakemli bir dergidir. Dergimizde yayımlanan makaleler, yazarların kendilerini bağlamaktadır.
Dergimiz TÜBİTAK-ULAKBİM (SBVT), SOBİAD, EBSCO ve ASOS Index tarafından taranmaktadır.

Yeni E- ISSN: 2667-405X

Eski ISSN: 2148-1792 (Elektronik), 1302-2024 (Basılı)

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

Cilt: 25 Sayı: 1

İÇİNDEKİLER

Vergi İstismarı

Fatih SARAÇOĞLU, Rana DAYIOĞLU ERUL	001-020
McKinsey'in 7S Modeli'ni Kullanarak İşletmelerde Blok Zincire Dayalı Uygulamalara Geçişin Değerlendirilmesi	
Mehmet Akif ÖZER, Nermin KİŞİ	021-042
Türkiye'de Avrasyacı Siyasal Söylemler Bağlamında Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Türk Dış Siyaseti	
Demirhan Fahri ERDEM	043-076
Doğrusal Olmayan Gri Bernoulli Model için Parametre ve Model Yapısı Optimizasyonu	
Serkan TAŞTAN	077-094
Hariciye Nezareti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. Yüzyıl Genel İdari Reform Sürecindeki Üstün Konumu (1836-1871) (İng)	
Erhan EZİCİ, Taşansu TÜRKER	095-120
Bireylerin Mobil Bankacılığı Benimsemesini Etkileyen Faktörler:	
Genişletilmiş Birleşik Teknoloji Kabulü ve Kullanımı Teorisi (UTAUT) Modeli Çerçevesinde Bir Araştırma	
Görkem ERDOĞAN	121-142
Yükseköğretimden İstihdama Geçişte Covid-19 Etkisi	
Furkan METİN	143-168
Pandemi Sürecinde Devletin Geri Dönüşü: Fransa ve Türkiye Örnekleri	
Temel MERİ, Süleyman SIDAL	169-194
Teknoloji ve Vasıf İlişkisi Bağlamında Hekimlerin Emek Süreci: Bir Saha Araştırması	
Sercan DERELİ, Yücel UYANIK	195-228
Basit Denetimden İdeolojik Denetime: Kapitalist Emek Süreci Denetiminin Değişen Doğası	
Sertaç DEMİRCİ	229-256
Sağlık İnsangücünün Sağlık Kurumuna Başvuru Sayısı Üzerine Etkisinin Değerlendirilmesi	
Nazan KARTAL, Gülsün ERİGÜÇ	257-274
Holokrasinin Çalışan Güçlendirme ve Verimliliğine Etkisinde Demografik Değişkenlerin Düzenleyici Rolü:	
Sağlık Çalışanlarıyla Bir Uygulama	
Özlem GEDİK, Ender TUNÇER HELVACIOĞLU, Edibe Asuman ATILLA	275-300
Başkanlık Sistemlerinde Kuvvetler Ayrılığının Tamamlayıcısı Olarak Denge ve Denetleme Mekanizmaları	
Bülent COŞGUN	301-324
Kripto Para Birimleri Arasındaki Dinamik İlişkiler	
Selin ALICA, Özge ÖZBEK, Atilla GÖKÇE	325-342
Erken Cumhuriyet'in Ulus İnşasında Bir Figür: Afet İnan'ın Tarih, Yurttaşlık ve Kadın Haklarına Dair Fikirleri	
Satuk Buğra ÇETİNKAYA	343-376

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

Volume: 25 Issue: 1

CONTENTS

Tax Abuse

Fatih SARAÇOĞLU, Rana DAYIOĞLU ERUL 001-020

Evaluating the Transition to Blockchain-Based Applications in Businesses by Using McKinsey's 7S Model

Mehmet Akif ÖZER, Nermin KİŞİ 021-042

In The Context Of Eurasianist Political Discourses In Turkey Turkish Foreign Policy Under Mustafa Kemal Atatürk's Era

Demirhan Fahri ERDEM 043-076

Parameter and Model Structure Optimization for the Nonlinear Grey Bernoulli Model

Serkan TAŞTAN 077-094

Foreign Ministry and Its Peculiar Position in General Administration of Ottoman Empire in the Era of Reforms (1836-1871) (Eng)

Erhan EZİCİ, Taşansu TÜRKER 095-120

Factors Affecting Individuals' Mobile Banking Adoption:

A Study in the Framework of the Extended Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) Model

Görkem ERDOĞAN 121-142

Covid-19 Effect on Transitions from Higher Education to Work

Furkan METİN 143-168

The Return of the State in the Pandemic: Cases of France and Turkey

Temel MERİ, Süleyman SIDAL 169-194

Labor Process of Physicians in the Context of Technology and Skill Relationship

Sercan DERELİ, Yücel UYANIK 195-228

From Simple Control to Ideological Control: The Changing Nature of Labour Process Control

Sertaç DEMİRCİ 229-256

Evaluation of the Effect of Health Manpower on the Number of Applications to Health Institutions

Nazan KARTAL, Gülsün ERİGÜÇ 257-274

The Moderating Role of Demographics Variables in the Effect of Holocracy on Employee Empowerment and Efficiency:

An Investigation with Healthcare Professionals

Özlem GEDİK, Ender TUNÇER HELVACIOĞLU, Edibe Asuman ATİLLA 275-300

Checks and Balances as Complementary to Separation of Powers in Presidential Systems

Bülent COŞGUN 301-324

Dynamic Relationships Between Cryptocurrencies

Selin ALICA, Özge ÖZBEK, Atilla GÖKÇE 325-342

A Figure in the Nation Building of the Early Republic: Afet Inan's Ideas on History, Citizenship and Women's Rights

Satuk Buğra ÇETİNKAYA 343-376

Vergi İstismarı

Fatih SARAÇOĞLU*

Rana DAYIOĞLU ERUL**

Geliş Tarihi (Received): 17.01.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 17.02.2023

Öz

Vergi literatüründeki gelişme yeni kavramları da beraberinde getirmekte olup bunlar arasından vergi sömürüsü, vergi istismarı ve vergi suistimali kavramlarından söz edilebilir. Bu kavramlar birbiri yerine de kullanılabilmesine rağmen; devlet tarafından vergi sömürüsüne, görev veya yetkinin hem mükellef hem de devlet tarafından kötüye kullanımı yoluyla vergi suistimaline, bir yandan devlet tarafından vatandaşların iyi niyetinin, diğer yandan mükellefler tarafından devletin veya idarenin iyi niyetinin sömürülmesi yoluyla da vergi istismarına neden olunabileceği düşünülebilir. Kısaca, vergi istismarı, mükelleflerin yükümlülüklerini en aza indirmek veya ortadan kaldırmak için kullandıkları bir yöntem olması dolayısıyla mükellef açısından ele alınmakta ve birbiri yerine kullanılabilen vergi istismarı ve/veya vergi suistimali, vergi sömürüsünü kapsayan bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Vergi mükellefinin işlemlerini kanunun metnine uygun, ancak amacına aykırı olacak şekilde düzenleyerek vergi yükümlülüğünü azaltması durumunda vergi istismarı söz konusu olmaktadır. Çeşitli yönleriyle vergi planlaması ve vergi kaçaklığından ayrılan vergi istismarı, vergi planlaması yapılmasına imkan veren düzenlemelerin zorlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Vergi istismarının kesin olarak tanımlanamaması, vergi idaresinin istismara neden olabilecek konularda görüş ve uygulamalarının bilinmesini ve hangi işlemlerin vergi istismarı olduğuna karar verilmesi açısından yargı organına (hakime) bir miktar takdir yetkisi bırakılmasını gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vergi sömürüsü, vergi istismarı, vergi suistimali, vergi planlaması, vergi kaçaklığı.

Tax Abuse

Abstract

The development in the tax literature brings new concepts with it, among which the concepts of tax exploitation, tax abuse and tax fraud can be mentioned. Although these concepts can be used interchangeably, it can be thought that tax exploitation may be caused by the state, tax fraud may be caused through abuse of duty or authority by both the taxpayer and the state, tax abuse may be caused on the one hand by the goodwill of the citizens by the state and on the other hand by the taxpayers by exploiting the goodwill of the state or the administration. In short, tax abuse is considered from the point of view of the taxpayer as it is a method used by taxpayers to minimize or eliminate their liabilities, and tax abuse and/or tax fraud, which can be used interchangeably, is considered as a concept that covers tax exploitation. Tax abuse occurs when the taxpayer reduces his tax liability by regulating his transactions in accordance with the text of the law, but contrary to its purpose. Tax abuse, which differs from tax planning and tax evasion in various aspects, emerges with the enforcement of regulations that allow tax planning. The fact that tax abuse cannot be defined definitively requires knowing the views and practices of the tax authority on issues that may cause abuse and leaving some authority to the judiciary (judge) in terms of deciding which transactions are tax abuse.

Keywords: Tax exploitation, tax abuse, tax fraud, tax planning, tax evasion.

Jel Kodu: K34, H26

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, fatih.saracoglu@hbv.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5778-0488.

** Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, mrana.erul@hbv.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9073-6430.

Giriş

Vergi mükellefleri çeşitli vergi planlaması yöntemleri ile gerek ülke içi uygulamalardan gerekse ülkeler arası uygulama farklılıklarından yararlanarak vergi yüklerini en az seviyeye indirebilmektedir. Uluslararası vergi çerçevesi, çok sayıda yerel vergi kanununu, iki taraflı ve çok taraflı vergi anlaşmalarını içermektedir ve bu da birden fazla yetki alanında faaliyet gösteren şirketler için karmaşık bir ortam yaratmakta; çok uluslu şirketler bazen ödenecek vergiyi en aza indirmek için karları yüksek vergi yargı alanından düşük vergi yargı alanına taşımak için yapay vergiden kaçınma düzenlemeleri kullanmaktadır (O'Hare, Lopez, Mazimbe, Murray, Spencer, Torrie, Hall, 2022). Vergiden kaçınma olarak tanımlanan bu düzenlemeler yasal olmakla birlikte, vergi kaçakçılığı yasa dışıdır. Ancak, her ikisi de kamu gelirlerini ve kamu hizmetlerini olumsuz etkilediğinden “vergi istismarı” kapsamında ele alınabilmektedir (O'Hare vd., 2022).

Mükelleflerin yükümlülüklerini en aza indirmek veya ortadan kaldırmak için kullandıkları bir yöntem olması nedeniyle vergi planlamasına benzeyen ancak kanun sınırlarının zorlanması nedeniyle de vergi planlamasından ayrılan vergi istismarı, kanunlara aykırı olmaması itibarıyla de vergi kaçakçılığından ayrılmaktadır. Öte yandan mükellefler tarafından ya da devlet tarafından vergi istismarına neden olunabilecektir. Dolayısıyla vergi istismarı, kimin buna yol açtığına bağlı olarak vergi suistimali ya da vergi sömürüsü biçiminde de ifade edilebilmektedir. Bu açıdan vergi istismarını tanımlamak zor olsa da istismar, suistimal ve sömürü kavramlarının tanımlanması konunun anlaşılabilirliği açısından yol gösterici olabilir.

İstismar etmek, bir kişinin ya da kişilerin iyi niyetinin kötüye kullanılarak ondan yararlanılması, bir düşüncenin kötüye kullanılarak zarar vermenin hedeflenmesi ya da karşıdakinin rızası olmadan ve iradesi dikkate alınmadan sömürülmesi gibi anlamlara gelmektedir. Suistimal, kötüye kullanma anlamına gelmekte olup görev, yetki ve benzerinin kötüye kullanılmasıdır (TDK). Sömürü ise bir kişinin ya da kurumun, çeşitli toplumsal kümelerin ve görece daha güçsüz bireylerin emek ve kaynaklarını kendi çıkarlarına kullanması ya da üretim araçları sahiplerinin, başkalarının emeğine ve onların yarattıkları değerlere el koyması ve bir ulus veya devletin, diğer bir ulusun veya devletin doğal kaynaklarından, ekonomik değerlerinden çıkar sağlaması olarak tanımlanabilir.

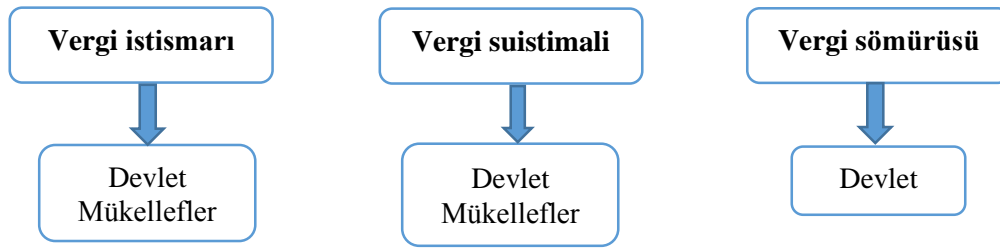
Bu çalışmada vergi istismarı mükellef bazlı olarak ele alınacak, kavram tanımlandıktan sonra kapsamı ve vergi planlamasından farkı ortaya konulacak, belirtileri ve etkileri ele alınacak, son olarak vergi istismarının ölçülmesi ve vergi istismarını önlemeye yönelik düzenlemelerden söz edilecektir.

1. Vergi İstismarının Tanımlanması: Vergi Suistimali ve Vergi Sömürüsü

Çok geniş bir çerçeveye sahip olan ve birbiri yerinde de kullanılabilen istismar-suistimal-sömürü kelimelerinden hareketle vergi istismarı-vergi suistimali-vergi sömürüsü de zaman zaman birbiri yerine kullanılmakta, özellikle vergi istismarı ve vergi suistimali genel olarak birbiri yerine geçebilmektedir. Ancak temel bazı unsurlardan hareketle bu kavramların ayrıştırılması yoluna gidilebilir. Böyle bir bakış açısıyla yalnızca devlet tarafından vergi sömürüsüne neden olunabileceği; vergi suistimalinde görev veya yetkinin hem mükellef hem de devlet tarafından kötüye kullanılabilmesi; vergi istismarında ise bir yandan devlet tarafından vatandaşların iyi niyetinin, diğer yandan mükellefler tarafından kanundaki boşluklardan yararlanılarak devletin veya idarenin iyi niyetinin sömürülebileceği düşünülebilir.

Bu noktada istismar-suistimal-sömürü kavramlarının anlamlarından hareket etmek de mümkündür. İstismar etmek, karşıdakinin iyi niyetinin kötüye kullanılarak rızası olmadan ve iradesi dikkate alınmadan suistimal edilmesi ve sömürülmesini kapsayacak biçimde düşünüldüğünde, vergi sömürüsünü kapsayan ve genellikle vergi suistimali ile aynı biçimde/aynı anlama gelecek şekilde kullanılan bir kavram olarak değerlendirilebilir.

Vergi sömürüsü-vergi suistimali ayrımı yapıldığında ise devlet açısından, vergilendirme yetkisinin aşırı kullanılması suretiyle vergi sömürüsüne yol açıldığından; mükelleflerin vergilendirmeye ilişkin görevlerini kötüye kullanarak vergi suistimaline neden olduklarından söz edilebilir. Bu açıdan vergi suistimali de vergi sömürüsünden daha geniş bir kavram olarak ele alınabilir. Bu açıklamalar, daha anlaşılır bir şekilde görülebilmesi amacıyla aşağıda Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Vergi İstismarı-Vergi Suistimali-Vergi Sömürüsü Ayrımı

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Kısaca belirtmek gerekirse vergi istismarı ve/veya vergi suistimali, genel olarak birbiri yerine kullanılabilen ve vergi sömürüsünü kapsayan kavramlar olarak değerlendirilebilecek olmakla birlikte; vergi istismarının mükelleflerin yükümlülüklerini en aza indirmek veya ortadan kaldırmak için kullandıkları bir yöntem olması ve vergi planlamasına benzemesi nedeniyle bu kavram sadece mükellefler açısından ele alınabilecektir.

Verginin mükellefler açısından bir maliyet unsuru olması, çeşitli yollarla vergi yükünün azaltılması çabalarına neden olmaktadır. Mükellefler vergi yükünün azaltılması için kanunlara aykırı biçimde ya da kanunların çizdiği çerçevede bazı işlemlere girişmektedir. Bunlardan biri de vergi planlamasıdır.

Vergi planlaması, mükelleflerin vergi sistemlerinde yer alan istisna, indirim, muafiyet vb. uygulamalar ile kanunlarda yer alan boşluklardan yararlanması (Bala, 2007: 5) ya da vergiye ilişkin ödevlerini düzenli bir şekilde yerine getiren mükellefler tarafından bilinçli ve ihtiyatlı olarak tasarlanan ve vergi yükünü asgari düzeye indirmeyi amaçlayan genel işlemler, düzenlemeler, faaliyetler ve araştırma çabaları (Amadasun-Igbinosa, 2011: 53) olarak tanımlanabileceği gibi; iyi bir vergi sisteminde bulunması gereken eşitlik, etkinlik ve basitlik özelliklerini içinde barındıran, kanunlar çerçevesinde önceden ve geleceğe dönük olarak tasarlanan periyodik bir mali düzenleme olarak ifade edilebilir (Bahçe ve Gümüş, 2017: 3). Vergi planlaması, vergi yükünün azaltılması amacıyla vergi kanunlarında tanınmış meşru haklardan yararlanılarak gerçekleştirilmektedir.

İşletmeler çeşitli vergi planlaması yöntemleri ile gerek ülke içi uygulamalardan gerekse ülkelerarası uygulama farklılıklarından yararlanarak vergi yüklerini en az seviyeye indirebilmektedir. Amortisman yönteminin değiştirilmesi, indirimli kurumlar vergisi, bölgesel teşvikler, şirket birleşmeleri, bölünmeleri ve devirleri, transfer fiyatlandırması, örtülü sermaye, vergi cennetleri vb. uygulamalar en çok tercih edilen vergi planlaması yöntemlerine örnek olarak verilebilir.

Vergi sistemlerinde genellikle vergi yükümlülüğünü kanunun sınırları dahilinde en aza indirmek için vergi planlaması yapma imkanı tanınmaktadır. Ancak vergi planlaması yapılmasına imkan veren düzenlemelerin zorlanması vergi istismarına neden olmaktadır. Vergi istismarı, vergi avantajı yaratmak için yasa dışı önlemlerin kullanılmasını içermemektedir. Vergi mükellefinin işlemlerini kanunun metnine uygun, ancak amacına aykırı olacak şekilde düzenleyerek vergi yükümlülüğünü azaltması durumunda vergi istismarı söz konusu olmaktadır. Örneğin, ulusal hukuku atlatmak veya ortadan kaldırmak için uluslararası hukuktaki bir haktan bunun ruhuna aykırı bir şekilde yararlanmaya çalışan mükellefler vergi istismarına neden olmaktadır. Dolayısıyla kanunun sınırları dahilinde vergi yükünün azalmasına neden olan faaliyetlere izin vermek ile vergi sistemini istismar edilmekten korumaya yönelik davranışlarla mücadele bir arada yürütülmektedir. Bu mücadele ise vergi istismarını kabul edilebilir vergi planlamasından ayıran çizginin belirsiz ve hareketli bir hedef olmasına neden olmaktadır (Mazur, 2012: 558).

Mükelleflerin mali yükümlülüklerini azaltma isteği, paraya ihtiyaç doğuran alışkanları, hedeflerine ulaşma arzusu, lüks yaşam düşkünlüğü gibi faktörler finansal baskıya neden olabilmekte ve usulüne uygun yollarla çözemeyeceği bu baskı yasal sınırları zorlamaya başvurmalarına neden olabilmektedir.

Vergiyi istismar eden mükellefler, genellikle ulusal vergi sistemlerinde ve sınırların ötesinde bulunan “tutarsızlıkları” ve “süreksizlikleri” manipüle ederek vergi yükümlülüklerini azaltmakta; vergi sistemindeki boşluklardan ve vergi indirim hükümlerinden yararlanmakta veya kötüye kullanmaktadır (Mazur, 2012: 558). Dolayısıyla vergi istismarının agresif vergi planlaması ve vergi kaçakçılığına atıfta bulunmak için kullanılan bir terim olarak kullanımına ve “sosyal getirisi olmayan ancak sosyal maliyeti yüksek olan bir faaliyet” olarak tanımlandığına da rastlamak mümkündür (Chigubu ve Legwaila, 2021: 396).

Vergi planlaması, vergi ilişkisinin tarafları bağlamında mikro ve makro vergi planlaması olarak değerlendirilebilmektedir. Benzer bir bakış açısıyla vergi istismarının da gerek alacaklı taraf olan devlet gerekse borçlu taraf olan mükellef yönünden ele alınması mümkündür.

Yukarıda belirtildiği gibi, mükellef açısından bakıldığında vergi planlaması yapılmasına imkan veren düzenlemelerin zorlanması vergi istismarına neden olmaktadır. Bu açıdan vergi suistimali olarak da ifade edilebilir. Bu bakımdan görev veya yetkinin kötüye kullanılması, gerek gerçek kişi mükellefler gerekse de şirket çalışanları tarafından yapılmak suretiyle tüzel kişi mükellefler tarafından vergi suistimaline neden olunabilir.

Günümüzde çok uluslu şirketlerin vergi düzeylerini azaltmak için başvurdukları vergi cenneti, transfer fiyatlandırması vb. yöntemlerle kar aktarımları kolaylaşmakta ve şirketlerin karı değiştirmek/aktarmak için kullandıkları stratejiler veya yöntemler değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda şirketler/şirket çalışanları “görev, yetki ve benzerinin kötüye kullanımı” yoluyla vergi istismarına neden olabilmektedir. Dolayısıyla vergi istismarı son dönemlerde çoğu devletin agresif vergi planlaması ile birlikte önlem almaya çalıştığı bir konu olarak ön plana çıkmakta; çoğu ülkenin vergi anlaşmalarında, vergi istismarını önlemeyle ilgili ek kurallarla birlikte iç mevzuatlarında genel kaçınma önleme kurallarına da yer verilmektedir (Chigubu ve Legwaila, 2021: 403).

Devlet açısından bakıldığında ise vergilendirme yetkisinin zorlanması yoluyla vergi istismarından söz edilebilir. Bu açıdan kamu harcamalarının gerektiği finansman kaynaklarına ulaşabilmek amacıyla vergilendirme yetkisinin mükelleflere aşırı bir yük getirecek biçimde kullanılması vergi istismarı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bütçe açıklarının kapatılması amacıyla artan mali yükümlülüklerin neden olduğu bu durum ise vergi sömürüsü olarak adlandırılabilir.

Vergileme yetkisinin sınırsız biçimde kullanılarak vergi oranlarının yükseltilmesi ya da yeni mali yükümlülükler getirilmesinden kaynaklanan vergi sömürüsü, bu yüklere katlanmak zorunda kalan vergi mükelleflerinin tepkilerine neden olacaktır.

Vergi yükümlülüklerini en aza indirme hedefine yönelik vergi istismarı ya da suistimali, vergi avantajı yaratmak için yasa dışı önlemlerin kullanılmasını içermediğinden vergi kaçakçılığında kolaylıkla ayırt edilebilir. Vergi kaçakçılığı, mükellefin dolandırıcılık, gizleme veya diğer yasa dışı önlemler yoluyla vergi kanununun kasıtlı olarak ihlal edilmesidir. Öte yandan, vergi kaçakçılığı yasa dışı, vergiden kaçınma olarak tanımlanan düzenlemeler ise yasal olmakla birlikte, her ikisi de kamu gelirlerini ve kamu hizmetlerini olumsuz etkilediğinden “vergi istismarı” kapsamında ele alınabilmektedir (O’Hare vd., 2022). Devletin vergi kaybına yol açması sonucuna neden olmaları bakımından her iki kavram da vergi istismarı olarak nitelendirilebilmekle birlikte, vergi kaçakçılığında vergi yükümlülüğünü sınırlamak için bir vergi beyannamesi üzerindeki bilgilerin isteyerek ve kasıtlı olarak tahrif edilmesi, vergi beyannamesi üzerinde hile yapılması gibi işlemler söz konusudur. Ancak vergi istismarında kanunun doğrudan ihlali değil, vergi kanununun genel ruhu tehlikeye atılmış olmaktadır (Chen, 2020).

Vergi kaçakçılığı genellikle ülkelerin vergi kanunlarında tanımlanmakta ve bunu yasaklayan yaptırımlara yer verilmektedir; ancak vergi istismarının tam olarak tanımlanması zordur. Çünkü vergi istismarına neden olan işlemlerin hem statik hem de dinamik olması kesin olarak tanımlanmalarını zorlaştırmaktadır (Mazur, 2012: 557).

Vergi kaçakçılığı; yanlış beyan veya aldatma yoluyla vergi yasalarını kasten atlatmaya çalışmak olup gerçekte geçerli olmayan bir vergi muafiyeti veya muafiyetinden yararlanmak için gerçekleri gizleyen veya gerçekleri yanlış beyan eden aldatmayı kapsamaktadır. Kasıtlı gizleme ve yanlış beyan; işlemlerin gerçek doğasını gizlemek için olayların ve işlemlerin yapılandırılması, işlemlerin gerçek detaylarını gösteren belgelerin hazırlanmaması, gizlenmesi, değiştirilmesi veya yok edilmesi biçimlerinde olabilir. Ancak vergi istismarı, vergi yükümlülüğünü en aza indirmek için yasal vergi planlamasıdır. Bir işlemin doğasını vergi muafiyeti veya istisnasına uyacak şekilde değiştirerek vergilerin azaltılması, önlenmesi veya en aza indirilmesidir. İşlem gizlenmemekte veya yanlış tanıtılmamakta; elverişli vergi yasalarından yararlanarak olayları şekillendirmekte, önceden planlanmakta, işlemlerin detaylarını gösteren belgeler hazırlanmakta ve işlemler raporlanmaktadır (Louisiana Department of Revenue).

Genel olarak mükelleflerin bir kanun hükmünün ve bunun uygulanmasına yönelik ikincil düzenlemelerin amaçlarına aykırı biçimde, hükmün dışında kalmaya yönelik işlemleri ile kanun

hükümü ve ikincil düzenlemelerle sağlanan ancak bunların amaçlarına aykırı bir vergi avantajı elde etmeye yönelik işlemleri olduğunda vergi istismarından söz edilecektir. Kısaca herhangi bir vergi kanunu hükümlerinin amacına aykırı vergi avantajları elde etmeye çalışıldığında vergi istismarı ortaya çıkmaktadır (Wolters Kluwer).

2. Vergi İstismarı Kavramının Ortaya Çıkması

İstismar, her yasal sistemin paylaştığı bir revizyon ve geliştirme ihtiyacını içeren, hukukun tarihsel yönüyle ilgili bir kavramdır. İstismar ya da suistimali yasaklamanın gerçekten de yasal çelişkileri çözme, ortak düzeni koruma ve tüzük dönüşümlerini destekleme işlevi bulunmakta olup istismar ya da suistimale karşı hükümler “yerleşik bir esneklik” yoluyla hukukun sürekli yargıç yapımı gelişimine izin vermektedir (Piantavigna, 2011: 134).

Avrupa Birliği Hukuku da kötüye kullanım olgusuna öncelik vermekte olup kötüye kullanımın yasaklanması, ortaya çıkmakta olan genel bir ilkedir ve taciz edici davranışları kınamak için meşrulaştırılmıştır.

Avrupa Birliği Hukuku’nda kötüye kullanma kavramının doğuşu, kendi kendine yeterli olmayan bu orijinal sistemin eksik doğası nedeniyle mümkün olmuştur. Dolayısıyla değerler, modeller ve yasal kavramlar üye devletlerin sistemleri arasında (yatay anlamda) ve bunlar ile Birlik sistemi arasında (dikey anlamda) değiş tokuş edilir; yerel yasalar, tekdüzelik ilkesini ihlal etmeden dolayı bir şekilde, Birlik sisteminin kurulmasına katkıda bulunur. Ortak değerlerle temsil edilen bu “yumuşak hukuk”, Avrupa Adalet Divanı tarafından, Birlik hukuku tarafından yönetilmeyen yasal alanlarda bile üye devletler için bağlayıcı hale gelen ortak ideallerin ifadesi olan adli ilkeler yoluyla “sert hukuka” dönüştürülür (Piantavigna, 2011: 134).

Sistemlerin ayrılması ilkesine karşı çıkan bu “değerlerin döngüsellığı” teorisi, aynı zamanda en muhafazakar alanlardan biri olan vergilendirmeyi de kapsamaktadır. Nitekim vergi sistemleri bile yaygın ve ulusal anayasalarda sabit olan değerler ve ilkeler üzerine kuruludur.

Vergi istismarı; devletin vergi gelirlerini, vergi sisteminin bütünlüğünü ve ekonomik sistemin verimliliğini azaltmaktadır (SARS, 2005: 9-15). Adaletsiz vergi politikaları ve vergi istismarı ile mücadele etmek, devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel hakların kademeli olarak gerçekleştirilmesine mevcut kaynakların azami bir biçimde tahsis edilmesini sağlamak için kullanabilecekleri bir yoldur (Chigubu ve Legwaila, 2021: 379). Bu bağlamda gereken düzenlemelerin yapılması hem devletin daha yüksek gelir kaynağı elde etmesini hem de vergi politikalarının insan haklarının korunmasına odaklanmasını beraberinde getireceğinden vergi istismarına yönelik boşlukları azaltacaktır.

3. Vergi İstismarının Belirtileri

Vergi istismarına neden olan çoğu vergiden kaçınma planının temel özelliklerinden biri, ekonomik özden yoksun olmalarıdır.

İstismar edici kaçınma planlarının çok az ticari veya vergi dışı etkenleri vardır veya hiç yoktur. Ayrıca bu vergi kaçınma planlarına dahil olan mükelleflerin ekonomik riskleri genellikle çok azdır veya hiç yoktur (Mazur, 2012: 559).

Vergi mükellefleri kar potansiyeli çok az olan bir işleme onun sunduğu vergi avantajlarından yararlanmak için girmektedir. Kötüye kullanılan vergiden kaçınma işlemleri, vergi avantajları şeklinde geri dönüşler sunmakta, çekici bir vergi sonrası kar yaratmaktadır (Mazur, 2012: 559).

Mükellefler, vergi istismarına neden olan işlemlerden yararlanırken; bu işlemlerin yasal şekli veya muhasebeleştirilmesi ile ekonomik özü arasında düzenli olarak uyumsuzluk ortaya çıkmaktadır. Bu uyumsuzluk ise vergi ve mali muhasebe amaçları için tutarsız bir muameleye neden olmakta ve bu genellikle mükellefin avantajına olmaktadır. Ayrıca vergi sığınakları genellikle vergi mükelleflerinin normal uzmanlık alanlarının dışında katılımını, yeni, karmaşık finansal araçların kullanımını veya vergi cenneti düzenlemelerinin kullanımını da kapsamaktadır (Mazur, 2012: 559-560).

Vergi istismarına neden olan planlar genellikle, yüksek işlem maliyetleri olan karmaşık işlemlerdir. Sonuca ulaşmak ve planın gerçek doğasını gizlemek için, bu işlemler genellikle çok sayıda uydurma, yapay, önceden belirlenmiş veya ekonomik olarak gereksiz adımlar gerektirmektedir (Mazur, 2012: 560). Vergi istismarına neden olan kaçınma işlemleri, vergi avantajı elde etmek için vergiye kayıtsız tarafların veya özel amaçlı kuruluşların kullanılmasını gerektirebilir ve bu da işlemin karmaşıklığını ve maliyetlerini daha da artırmaktadır (Mazur, 2012: 560).

4. Vergi İstismarının Etkileri

Vergi istismarının, devlet açısından ele alındığında, vergi sömürüsü biçiminde ifade edilebileceğini yukarıda belirtmiştik. Vergi sömürüsü, her şeyden önce mükelleflerin vergi uygulamalarına karşı tepki duymalarına neden olacaktır. Bu açıdan vergi yükü artan mükellefler daha çok çalışıp daha fazla gelir elde etmek yoluna giderek vergi öncesi durumlarını korumak isteyebilecekleri gibi, daha az çalışmayı da tercih edebileceklerdir. Öte yandan vergi planlaması yoluyla daha az vergi ödemenin yollarını arayabileceklerdir. Vergiyi hiç ödememek ya da daha az ödemek amacıyla mükelleflerin vergi kanunları çerçevesinde vergiden kaçınmaları söz konusu olabileceği gibi, vergi kanunlarının dışına çıkarak vergi kaçırmalarıyla

da karşılaşılabilecektir. Ayrıca mükelleflerin ödedikleri vergileri başkalarına yansıtma yollarını aramaları da vergiye karşı gösterebilecekleri tepkiler arasındadır.

Vergi istismarı mükellef bazlı olarak ele alındığında ise vergi gelirlerinin azalmasından vergi kanunlarına karşı saygısızlığa kadar çeşitli etkilere yol açabilecektir. Bu açıdan vergi istismarının etkileri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- devletin gelir tahsilatını azaltmakta,
- ulusal ekonomi politikasını belirleme ve uygulama yeteneğini zayıflatmakta ve işleyişine zarar vermekte,
- vergi sistemine ve kanunlara saygısızlığa neden olmakta,
- vergi uyumsuzluğunu artırmakta,
- vergi yükünü haksız yere kaydırmakta,
- kaynakları daha üretken girişimlerden saptırarak ekonomik davranışı bozmakta,
- kötüye kullanım içeren işlemlere karşı koymaya çalışılması kanunların daha da karmaşıklaşmasına yol açmaktadır (Mazur, 2012: 557).

Vergi istismarı, devletin gelir tahsilatını azaltmakta, gelir kaybı düşük ve alt-orta gelirli ülkelerde daha düşük gerçekleşmekte; bu fark söz konusu ülkelerin kişi başına düşen gelirlerinin küçük olmasından kaynaklanmaktadır.

Vergi istismarının açıklanan etkileri dikkate alındığında, vergi suistimallerinin azaltılmasının sürdürülebilir kalkınma hedeflerine doğru ilerlemeye önemli katkı sağlayacağı; vergi suistimallerine izin veren ülkelerin, bu hedeflere doğru ilerleme sağlamak için politikalarını gözden geçirmesi ve değiştirmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Öte yandan vergi yükünün haksız biçimde dağılımının önlenmesi, vergilemede adaletin sağlanması, vergi sistemine ve kanunlara güvenin artması, vergi uyumunun sağlanabilmesi ve artırılması da vergi suistimallerinin önlenmesini gerektirmektedir.

5. Vergi İstismarının Ölçülmesi ve Vergi İstismarını Önlemeye Yönelik Düzenlemeler

Vergi istismarı ile kanuni olan vergi planlaması arasında nasıl ayırım yapılacağı vergi konusunda karşılaşılan temel zorluklardandır. Bu husus, vergi istismarının ulusal ve uluslararası alanda tanımlanması ve ayrıca tespiti açısından en önemli zorluğu oluşturmaktadır. Vergi mevzuatlarında vergi mükelleflerinin, yükümlülüklerini yasal sınırlar içerisinde vergi planlaması yoluyla azaltmalarına izin verildiğinden; hükümetler mükelleflerin meşru vergi azaltıcı faaliyetlerde bulunmalarına izin vermek ile vergi sistemini istismardan korumak

arasında mücadele etmektedir. Bu yaklaşım biçimi vergi istismarının ölçülmesi ve vergi istismarını önlemeye yönelik düzenlemelere yer verilmesini gerektirmektedir.

5.1. Vergi İstismarının Ölçülmesi

Vergi istismarının ölçülmesine yönelik olarak Tax Justice Network tarafından Kurumlar Vergisi Cenneti Endeksi (Corporate Tax Haven Index) geliştirilmiştir. Bu endeks, çok uluslu şirketlerin ödeyeceği kurumlar vergisine yönelik olarak belirlenmekte olup yapılan araştırmada 70 bölgeye yer verilmektedir.

Bu çerçevede dünyada kurumlar vergisi istismarının en yüksek düzeyde gerçekleştiği yerleri belirlemek ve kurumlar vergisi istismarına eğilimin azaltılması için değiştirilebilecek yasa ve politikaları vurgulamak için her bir bölgenin vergi ve finansal sistemleri kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir (Tax Justice Network).

Kurumlar Vergisi Cenneti Endeksi (KVCE), bir yargı bölgesinin vergi ve finansal sisteminin kurumlar vergisi istismarına ne derecede izin verdiğinin bir ölçüsü olarak değerlendirilmektedir ve 20 göstergeye göre belirlenmektedir.

Aşağıda Tablo 1’de KVCE payı olarak gösterilen kısım, ilgili bölgenin dünyadaki kurumlar vergisi istismarı riskinin ne kadarından sorumlu olduğunu; vergi cenneti puanı, bölgede uygulanan vergi sisteminin ve mali sistemin kurumlar vergisi istismarına ne kadar izin verdiğini; küresel ölçek ağırlığı, dünya çapında çok uluslu şirketler tarafından yürütülen finansal faaliyetlerin ne kadarının ilgili bölgede yer aldığını; KVCE değeri ise vergi cenneti puanı ile küresel ölçek ağırlığı birleştirilerek hesaplanan bir değer olup o bölgenin çok uluslu şirketlerin kurumlar vergisi istismarına ne derecede izin verdiğinin bir ölçüsünü göstermektedir.

Tablo 1. Kurumlar Vergisi Cenneti Endeksi (2021)

Sıra	Bölge	KVCE payı (%)	Vergi cenneti puanı	Küresel ölçek ağırlığı (%)	KVCE değeri
1	Britanya Virjin Adaları	6,4	100	2,3	2,854
2	Cayman Adaları	6	100	1,9	2,653
3	Bermuda	5,7	100	1,6	2,508
4	Hollanda	5,5	80	11	2,454
5	İsviçre	5,1	89	3,4	2,261
6	Lüksemburg	4,1	74	9	1,815
7	Hong Kong	4,1	78	5,5	1,805
8	Jersey	3,9	100	0,51	1,724
9	Singapur	3,9	85	2,3	1,714
10	Birleşik Arap Emirlikleri	3,8	98	0,54	1,665
11	İrlanda	3,3	77	3,2	1,459
12	Bahama	3,3	100	0,31	1,454
13	Birleşik Krallık	3,1	69	7,3	1,382

14	Kıbrıs	3,1	85	1,1	1,379
15	Morityus	2,3	81	0,66	1,013
16	Belçika	2,2	73	1,6	973
17	Guernsey	2,2	98	0,1	954
18	Fransa	2,1	67	2,8	908
19	Çin	2	63	4,9	896
20	Man Adası	1,9	100	0,061	850

Kaynak: Tax Justice Network verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tabloda endeksin en yüksek olduğu 20 bölge gösterilmekte olup bu verilere göre 2021 yılında kurumlar vergisinde istismara en yüksek düzeyde sebebiyet veren beş bölge sırasıyla Britanya Virjin Adaları, Cayman Adaları, Bermuda, Hollanda ve İsviçre iken; incelemeye dahil edilen 70 bölge arasında en düşük düzeyde sebebiyet veren bölgeler ise Montserrat, Gambiya, Arjantin, San Marino ve Ekvador olarak gerçekleşmiştir.

5.2. Vergi İstismarını Önlemeye Yönelik Düzenlemeler

Çin'den Yeni Zelanda'ya kadar pek çok ülke, vergi istismarını engellemek ve vergi planlamasından ayırmak için yasal bir kurallar bütününe yürürlüğe koymuştur. Bu kurallar bütünü, “genel bir vergiden kaçınmayı önleme kuralı” (general anti-avoidance rule-GAAR) olarak yer almaktadır ve vergi istismarını geniş bir şekilde tanımlayan, ancak vergi istismarının nihai tespitini mahkemelere bırakan yasal ve genel kaçınma karşıtı kurallar olarak tanımlanmaktadır (Mazur, 2012: 561). Günümüzde GAAR'a sahip ülkeler arasında İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, Belçika, Kanada, Çin, Singapur, İtalya, Güney Afrika, Kenya ve Avustralya bulunmaktadır (Akbulak, 2022).

GAAR, genel olarak suistimal/istismar edici bir şekilde vergi avantajı talep eden işlemleri yasaklayarak vergi mevzuatının diğer hükümleri uyarınca oluşturulan gelir vergisi yükümlülüğünü korumaya çalışmaktadır (Mazur, 2012: 561). GAAR düzenlemeleri, doğası gereği, uygulanmasında ve yorumlanmasında geniş bir takdir yetkisi vermektedir. Dolayısıyla vergi istismarının anlamı, mahkemelerin, GAAR'ı nasıl yorumladıklarına ve uyguladıklarına bağlı olarak değişmektedir (Burke, 2011: 271-273).

Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada'da ağırlıklı olarak faaliyet gösteren GAAR'lar başarılı olarak nitelendirilmekte olup son dönemlerde Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde uygulamaya konulan GAAR'lar ise yeni uygulamalar olarak değerlendirilmektedir. ABD'de uzun süre boyunca GAAR'ların yürürlüğe konulması tartışılmış olup nihayetinde 30 Mart 2010'da İç Gelir Kanunu'nun 7701(o) bölümüne ilgili düzenlemeler eklenmiştir. Bu düzenlemeler, Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada'da olduğu gibi tam bir GAAR olarak

değerlendirilmese de teknik olarak GAAR özelliğine sahip olduğu kabul edilmiştir (Mazur, 2012: 562).

GAAR'ların ortak bir yaklaşım ve terminolojiye sahip olmaları ve dikkatli bir biçimde hazırlanmaları gerekmektedir. Bu bakımdan, GAAR'lara ilişkin ortak özellikler veya GAAR'ların kapsamı gereken faktörler aşağıdaki gibi olmalıdır (Cooper, 2001: 98-108):

- Her GAAR, bir vergiden kaçınma düzenlemesini tanımlamalı ve bu tanım, GAAR'ın uygulanması için ön koşulları belirlemelidir.
- Her GAAR, bir vergi avantajı tanımlamalıdır¹.
- Standart bir GAAR'ın en önemli kısımlarından biri, yeniden yapılandırma yetkilerini içermesidir. Bu yetki, gelir idaresinin gerçekleşmiş vergi sonucunu tersine çevirmesine ve gerçekleşmiş olabilecek olası vergi sonuçlarından birini ikame etmesine izin veren hükümdür.
- Son unsur ise yönetsel faktörlere ilişkindir. GAAR, idarenin kararıyla geçmişe dönük olarak uygulanacağından; bu durum, idari kararların alınmasında daha resmi prosedürleri veya karar verme yetkisinin bürokraside daha üst düzeye çıkarılmasını beraberinde getirebilecektir.

İsveç vergi kanunlarında ise vergi istismarına yönelik bir hüküm bulunmamakta; vergi istismarı hakların kötüye kullanılması ilkesi ile ilişkilendirilmek suretiyle yargı kararlarında yer almaktadır. Örneğin Scania Metall olarak adlandırılan ve KDV'de indirim mekanizmasına ilişkin olarak incelenen davayla ilgili 15 Mart 2013 tarihinde verilen karar; mahkemenin KDV'yi indirme hakkını iptal etme yetkisine ilişkin bir kural olmamasına rağmen, indirilecek KDV'ye ilişkin hakların hileli olarak veya istismar amacıyla kullanılması hususunun nesnel kanıtlara dayanılarak tespit edilmesi durumunda, mahkemenin bu hakkı iptal edip edemeyeceği ile ilgilidir. Bu kararda, hem vergi kaçakçılığı ile vergi istismarı arasında herhangi bir ayırım yapılmamış hem de dava vergi kaçakçılığıyla ilgili olsa da hakların kötüye kullanılması ilkesinin İsveç'te uygulanabileceğine ilişkin açıklamalara yer verilmiştir (Kristoffersson, 2013: 261). İlgili mahkemenin kararı, hakların kötüye kullanılması ilkesinin KDV'de de uygulanabileceği düşüncesiyle eleştirilmemiş; ancak mahkemenin mevzuattaki boşlukları

¹ GAAR kapsamında bir "vergi avantajı" şu şekilde tanımlanmaktadır (Akbulak, 2022):

- (a) Bir kesinti, alacak, mahsup veya indirim dahil olmak üzere, vergi ödeme yükümlülüğünde bir azalma
- (b) Vergi ödeme yükümlülüğünün ertelenmesi
- (c) Vergi ödemesindeki gecikmeden kaynaklanan diğer avantajlar veya
- (d) Aşağıdakilere neden olan herhangi bir durum,
 - (i) Gelirlerin dışında tutulacak veya vergiye tabi olmayacak bir miktar brüt gelir veya
 - (ii) Aksi takdirde vergilendirilmeyecek ancak verginin konusu olacak bir tutar.

doldurma görevi gördüğü ve yasallık ilkesinin kararda belirtildiği şekilde uygulandığında ruhunu kaybedeceği gibi gerekçelerle eleştirilere maruz kalmıştır (Kristoffersson, 2013: 267).

6. Vergi İstismarının Kanunlarda Tanımlanması

Vergi istismarının kesin bir yasal tanımı yapılamadığından hangi işlemlerin vergi istismarı olarak değerlendirileceği net değildir. Mükelleflerin yaptıkları işlemlerin çeşitli belirtilerinden hareketle vergi istismarına yol açtıkları düşünülebilir. Ancak kesin olarak vergi istismarından söz edilmesi bazı koşulların varlığına ve bu işlemlerin sonuçlarına bağlıdır. Dolayısıyla vergi istismarının en aza indirilmesi ve önlenmesi bakımından bazı özel kurallar yürürlüğe konulabilir, ancak vergi istismarı işlemleri kesin olarak tanımlanamaz. Öte yandan vergi istismarının önlenmesi gereği, vergi idaresinin bu konudaki görüş ve uygulamalarının bilinmesini gerektirmektedir (Wolters Kluwer).

İdare, vergi mükellefinin işlemlerini belirli bir amacı ihlal ederek gerçekleştirdiğini gösterdiğinde, kendisine bir yandan bazı vergi kolaylıklarının uygulanmaması, öte yandan yaptırımlara kadar uzanabilen bazı vergi düzenlemelerinin uygulanması imkanına kavuşmaktadır.

Kaçınmaya karşı özel kurallar, istismarın tespit edildiği belirli alanları hedefleyen dar kapsamlı vergi düzenlemeleridir. Bu kurallar, yasaklanmış belirli işlemleri veya bir işlemin mevzuata uygun sayılabilmesi için karşılanması gereken belirli koşullar belirtilerek tanımlanmaktadır. Vergi planlaması yapan çoğu vergi mükellefi ve vergi uygulayıcısı bu kurallarla karşılaşmış olup örnek olarak uluslararası vergi planlaması bağlamında yaygın olarak uygulanan belirli kaçınma önleme kuralları arasında, kontrol edilen yabancı kurum kazancına yönelik kurallar, transfer fiyatlandırması kuralları ve ince kapitalizasyon kuralları gösterilebilir (Mazur, 2012: 560).

Belirli kaçınma karşıtı kurallar kesin olmaları itibariyle avantajlıdır ve mükelleflere öngörülebilirlik sağlamaktadır, ancak tek başına vergi istismarı sorununu asla çözememektedir. Dolayısıyla vergi istismarına neden olan her türlü faaliyeti hedef alacak özel kanunlar çıkarılması mümkün olmakla birlikte, oldukça verimsizdir (Mazur, 2012: 560-561).

Vergi planlaması imkanı sağlayan yeni bir düzenleme söz konusu olduğunda mükellefler bu düzenlemeyi hedef alan kuralların belirlenmesi ve yürürlüğe konulmasına kadar geçen sürede bundan yararlanabilir. Ayrıca mükellefler vergi planlaması yoluyla kaçınma imkanı sağlayan düzenlemelere karşı konulan kuralları atlatmak ve lehlerine kullanmak için yeni planlar yaptıkça, bu düzenlemeler zamanla etkisiz hale gelir. Bu yolla ortaya çıkan vergi istismarına karşı gerçekleştirilecek düzenlemeler ise zaten karışık olan vergi sistemini daha da karışık hale getirecektir (Mazur, 2012: 560-561). Dolayısıyla vergi planlaması aracına dönüşen

düzenlemeler belirlendikten sonra bunun önlenmesine yönelik olarak yeni yürürlüğe konulacak kurallar mükelleflerin tepkisine neden olmaktadır.

Buradan anlaşılacağı üzere, en iyi şekilde hazırlanmış vergi mevzuatı bile gelecekte gelişebilecek her durumu veya buna yanıt olarak oluşturulabilecek her vergi planlaması aracını öngöremeyecektir (Mazur, 2012: 561). Yapılması gereken vergi istismarına neden olabilecek düzenlemelerin geniş bir şekilde saptanması ve ancak nihai tespitinin yargı organlarına bırakılması biçimindeki genel kaçınma karşıtı kanun düzenlemeleri yoluna gitmektir. Farklı bir ifadeyle vergi istismarına karşı belirli kuralların doğasında bulunan eksiklikler, hangi işlemlerin vergi istismarı olduğuna karar vermek açısından yargı organına (hakime) bir miktar takdir yetkisi bırakılmasını gerektirmektedir (Mazur, 2012: 561).

Böyle bir düzenleme, vergi istismarına karşı geniş odağı sayesinde belirli vergi tedbirlerinin ürettiği sonsuz gerici döngüden kaçınmaya yardımcı olacaktır. Geniş odaklı bir düzenlemede vergi istismarının nihai anlamı, önemli ölçüde mahkemelerin yorumlarına ve uygulamalarına bağlıdır (Mazur, 2012: 561).

Vergi planlamasına imkan sağlayan bir düzenlemenin mükellefler tarafından kötüye kullanılması durumunda bunun hukuktaki bir hakka dayanması yargı organının takdir yetkisi çerçevesinde önlenebilecektir.

Ülkemiz özelinde bakıldığında da vergi mükellefinin işlemlerini kanunun metnine uygun, ancak amacına aykırı olacak şekilde düzenleyerek vergi yükümlülüğünü azaltması durumunda vergi istismarı söz konusu olmaktadır. Bu açıdan vergi istismarının geniş bir şekilde tanımlanması, hangi işlemlerin vergi istismarı olduğuna karar verilmesi, nihai tespitinin yargı organlarına bırakılması noktasında vergi kanunlarının yorumlanmasına ilişkin Vergi Usul Kanunu'nun 3. maddesi pratikte önem taşımaktadır. Söz konusu düzenlemede vergi kanunlarının lafzı ve ruhu ile hüküm ifade ettiği, lafzın açık olmadığı hallerde vergi kanunlarının hükümlerinin konuluşundaki maksat, kanunun yapısındaki yeri ve diğer maddelerle olan bağlantısının göz önünde tutularak uygulanacağı belirtilmiştir. Bu çerçevede vergi hukukunun amacı doğrultusunda kendi terminolojisini yaratamamış olması ve bu nedenle vergilendirilmesini öngördüğü iktisadi olgu ve olayları özel hukuk kavram ve kurumlarıyla tanımlamasından (Akkaya, 2002: 64) kaynaklanan sorunlar aşılabilecektir.

Vergi kanunlarının yorumu anlamına gelen bu düzenlemeyle vergi istismarına yönelik işlemler, ulusal ve uluslararası anlaşmalarda kabul edilmiş olan temel hakları koruyan diğer gelişmiş hukuk ilkelerinin yanında yer alan eşitlik, orantılılık, tarafsızlık ve yasal kesinlik biçiminde sıralanabilecek olan genel ilkeler bağlamında engellenebilecektir (Piantavigna, 2011:

134). Farklı bir ifadeyle mükellefin kanunun metnine uygun, ancak amacına aykırılık taşıyan işlemleri tespit edilerek vergi istismarı önlenilebilecektir.

Ayrıca vergi idaresi belirli bir işlemin vergi istismarı teşkil ettiği görüşünderken, vergi mükellefleri her zaman bunun aksini ispat etme olanağına sahiptir. Bu açıdan işlemin vergiden kaçınmak için değil başka nedenlerle yapıldığı kanıtlanmalıdır. Kuşkusuz vergi dışı nedenlerin kabul edilebilirliği konusunda şüphe olması durumunda vergi mükellefleri vergi idaresine soru sorabilecektir.

Sonuç

Vergi sömürüsü, vergi istismarı ve vergi suistimali kavramları birbiri yerine de kullanılabilmesine rağmen; vergilemenin tarafları dikkate alınarak devlet açısından vergi sömürüsünden, mükellef ve devlet açısından ise vergi istismarı ve/veya vergi suistimalinden söz edilebilir. Farklı bir ifadeyle vergi istismarı ve/veya vergi suistimali, vergi sömürüsü kavramından daha geniş kapsamlı olup bu iki kavram genel olarak aynı anlama gelecek biçimde kullanılmakta; ancak mükelleflerin yükümlülüklerini en aza indirmek veya ortadan kaldırmak için kullandıkları bir yöntem olması ve vergi planlamasına benzemesi gibi nedenlerle vergi istismarı sadece mükellefler açısından ele alınmaktadır.

Devlet açısından kamu harcamalarının gerektiği finansman kaynaklarına ulaşabilmek amacıyla vergilendirme yetkisinin mükelleflere aşırı bir yük getirecek biçimde kullanılması durumunda vergi istismarı söz konusu olmakta; mükellefler açısından ise bir maliyet unsuru olan vergi yükünün azaltılması amacıyla işlemlerinin kanunun metnine uygun, ancak amacına aykırı olacak şekilde düzenlenmesi vergi istismarına yol açmaktadır.

Vergi istismarı; vergi gelirlerinin azalması, ekonomi politikasının işleyişine zarar vermesi, vergi kanunlarına saygısızlığa neden olması, vergi uyumsuzluğunu artırması, vergi yükünü haksız yere kaydırması, vergi kanunlarının karmaşıklaşmasına yol açmak gibi olumsuzluklar doğurmaktadır.

Vergi istismarı ile vergi planlaması arasında nasıl ayırım yapılacağı vergi konusunda karşılaşılan zorluklar vergi istismarının ölçülmesi ve önlenmesine yönelik adımlar atılmasını gerektirmektedir. Bu amaçla Tax Justice Network tarafından Kurumlar Vergisi Cenneti Endeksi geliştirilmiş; dünyada kurumlar vergisi istismarının en yüksek düzeyde gerçekleştiği yerler belirlenmeye ve vergi istismarına yönelik eğilimin azaltılması için finansal sistemler kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Öte yandan vergi istismarını engellemek ve vergi planlamasından ayırmak için Çin'den Yeni Zelanda'ya pek çok ülke, "genel bir vergiden

kaçınmayı önleme kuralı” (general anti-avoidance rule-GAAR) olarak adlandırılan yasal bir kurallar bütününe yürürlüğe koymuştur.

Vergi istismarının kesin biçimde tanımlanamayacak olması, geniş bir şekilde ele alınmasını ancak nihai tespitinin yargı organlarına bırakılmasını gerektirmektedir. Ülkemiz açısından ise vergi kanunlarının lafzı ve ruhu ile dikkate alınması, lafzın açık olmadığı hallerde kanun hükümlerinin konuluşundaki amacının, kanunun yapısındaki yerinin ve diğer maddelerle bağlantısının göz önünde tutularak uygulanmasına imkan veren Vergi Usul Kanunu’nun 3. maddesi vergi istismarının önlenmesi bakımından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbulak, Y. (2022). Genel Vergiden Kaçınmayı Önleme Kuralı (GAAR) ve Tasarımına İlişkin Bazı Esaslar. Legal Blog, 16 Ağustos 2022. <https://legal.com.tr/blog/genel/genel-vergiden-kacinmayi-onleme-kurali-gaar-ve-tasarimina-iliskin-bazi-esaslar/>, Erişim Tarihi: 11.01.2023.
- Akkaya, M. (2002). *Vergi Hukukunda Ekonomik Yaklaşım*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Amadasun-Igbinosa, A. B. (2011). Strategies For Effective Tax Planning. *Franklin Business&Law Journal*, 2.
- Bahçe, A. B. ve Gümüş, Ö. (2017). Vergi Planlaması Temelinde Kamu Yararı: Kurumlar Vergisi Üzerine Teorik Bir Yaklaşım. *Yönetim ve Ekonomi Celal Bayar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 24(1).
- Bala, S. K. (2007). Tax Planning in Business: Bangedash Perspective. Social Science Research Network Working Paper Series, E62.
- Burke, K. C. (2011). Reframing Economic Substance. *Virginia Tax Review*, 31(2), 271-296.
- Chen, J. (2020). What Is Tax Fraud? Definition, Criteria, Vs. Tax Avoidance. June 2020. <https://www.investopedia.com/terms/t/tax-fraud.asp>, Erişim Tarihi: 06.01.2023.
- Chigubu, S. ve Legwaila, T. (2021). Converging Tax Policy and Human Rights in the Face of Tax Abuse: A Developing Country Perspective. *Constitutional Court Review*, 11.
- Cooper, G. S. (2001). International Experience with General Anti-Avoidance Rules. *SMU Law Review*, SMU Dedman School of Law, 54(1), 83-130.
- Kristoffersson, E. (2013). Tax fraud, tax abuse and the right to deduct input VAT in Sweden. *World Journal of VAT/GST Law*, 2(3), 261-267.
- Louisiana Department of Revenue. What is Tax Fraud. <https://revenue.louisiana.gov/TaxFraud/WhatIsTaxFraud>, Erişim Tarihi: 06.01.2023.

- Mazur, O. S. (2012). Tax Abuse-Lessons from Abroad. *SMU Law Review*, 65(3).
- O'Hare, B. A. M., Lopez, M. J., Mazimbe, B., Murray, S., Spencer, N., Torrie, C., Hall, S. (2022). Tax abuse-The potential for the Sustainable Development Goals. *PLOS Global Public Health*, 2(2).
<https://journals.plos.org/globalpublichealth/article?id=10.1371/journal.pgph.0000119>,
Erişim Tarihi: 06.01.2023.
- Piantavigna, P. (2011). Tax Abuse in European Union Law: A Theory. *EC Tax Review*, 20(3).
<https://kluwerlawonline.com/journalarticle/EC+Tax+Review/20.3/> ECTA2011015,
Erişim Tarihi: 06.01.2023.
- South African Revenue Service (SARS) (2005). Discussion Paper on Tax Avoidance and Section 103 of the Income Tax Act, 1962 (Act No. 58 of 1962).
<https://www.sars.gov.za/wp-content/uploads/Legal/DiscPapers/LAPD-LPrep-DP-2005-01-Discussion-Paper-Tax-Avoidance-Section-103-of-Income-Tax-Act-1962.pdf>, Erişim Tarihi: 10.01.2023.
- Tax Justice Network. Corporate Tax Haven Index-2021 Results.
<https://cthi.taxjustice.net/cthi2021/country-list.pdf>, Erişim Tarihi: 11.01.2023.
- Türk Dil Kurumu (TDK). Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 03.01.2023.
- Wolters Kluwer. Wat is fiscaal misbruik: enkele voorbeelden van de rulingcommissie. Easy Web, Tax&Accounting Insurance. <http://www.kluwereasyweb.be/documents/voorbeeld-artikels/20150406-fiscaalmisbruik-abusfiscal.xml?lang=fr>, Erişim Tarihi: 06.01.2023.

Extended Summary

Taxpayers can reduce their tax burdens to a minimum by using various tax planning methods, both within the country and by taking advantage of the application differences between countries. The international tax framework includes a wide range of local tax laws, bilateral and multilateral tax treaties and this creates a complex environment for companies operating in more than one jurisdiction; multinational companies sometimes use artificial tax avoidance arrangements to move profits from a high tax jurisdiction to a low tax jurisdiction to minimize the tax payable. While these regulations, defined as tax avoidance, are legal, tax evasion is illegal. However, both can be considered within the scope of "tax abuse" as they negatively affect public revenues and public services.

Tax abuse, which is similar to tax planning because it is a method used by taxpayers to minimize or eliminate their liabilities, but differs from tax planning because the limits of the law are enforced and differs from tax evasion as it is not against the law. On the other hand, tax abuse may be caused by taxpayers or the state. Therefore, tax abuse can also be expressed in the form of tax abuse or tax exploitation, depending on who caused it.

Based on the words abuse-abuse-exploitation, which have a very wide framework and can be used interchangeably, tax abuse-tax fraud-tax exploitation is also used interchangeably, especially tax abuse and tax fraud are generally interchangeable. However, it is possible to separate these concepts based on some basic elements. With such a point of view, it is only possible to cause tax exploitation by the state; duty or authority may be abused by both the taxpayer and the state; in tax abuse, on the one hand, it can be thought that the goodwill of the citizens can be exploited by the state, and on the other hand, the goodwill of the state or the administration can be exploited by taking advantage of the gaps in the law.

At this point, it is also possible to act from the meanings of the concepts of abuse-abuse-exploitation. Abuse can be considered as a concept that covers tax exploitation and is generally used in the same way/meaning as tax abuse, when it is considered to include the abuse and exploitation of the other person by abuse of goodwill without their consent and without taking into account their will.

When the tax exploitation-tax abuse distinction is made, it can be said that taxpayers abuse their duties regarding taxation, as tax exploitation is caused by excessive use of taxation authority for the state. In this respect, tax fraud can be considered as a broader concept than tax exploitation.

In short, tax abuse and/or tax fraud can be considered as concepts that can be used interchangeably and include tax exploitation; however, since tax abuse is a method used by

taxpayers to minimize or eliminate their liabilities and is similar to tax planning, this concept can only be considered in terms of taxpayers.

From the point of view of the taxpayer, the enforcement of regulations that allow tax planning causes tax abuse. In this respect, it can also be expressed as tax fraud. In this respect, fraud of duty or authority may cause tax abuse by legal person taxpayers by both real persons taxpayers and company employees.

Today, profit transfers are facilitated by methods such as tax haven and transfer pricing, which multinational companies use to reduce their tax levels, and the strategies or methods used by companies to change/transfer profits vary. In this context, companies/company employees may cause tax abuse through "abuse of duty, authority and etc." Therefore, tax abuse has recently come to the fore as an issue that most states are trying to take precautions with aggressive tax planning; tax treaties of most countries include general avoidance rules in their domestic legislation, along with additional rules on tax abuse prevention.

In case the taxation authority is used in a way that imposes an excessive burden on the taxpayers in order to reach the financial resources required by the public expenditures for the state, tax abuse occurs and For taxpayers, on the other hand, in order to reduce the tax burden, which is a cost element, the regulation of transactions in accordance with the text of the law, but contrary to its purpose, leads to tax abuse. Tax abuse causes negativities such as decreasing tax revenues, damaging the functioning of economic policy, causing disrespect for tax laws, increasing tax incompatibility, shifting the tax burden unfairly, and causing tax laws to become more complex.

How to distinguish between tax abuse and tax planning and the difficulties encountered in taxation require steps to measure and prevent tax abuse. For this purpose, the Corporate Tax Haven Index was developed by Tax Justice Network and it has been tried to determine the areas where corporate tax abuse occurs at the highest level in the world and to evaluate financial systems comprehensively in order to reduce the tendency towards tax abuse. This index is determined for the corporate tax to be paid by multinational companies and 70 regions are included in the research. The Corporate Tax Haven Index is a measure of the extent to which a jurisdiction's tax and financial system allows corporate tax abuse and is determined by 20 indicators. On the other hand, to prevent tax abuse and separate it from tax planning, many countries, from China to New Zealand, have enacted a set of legal rules called a "general anti-avoidance rule (GAAR). According to these data, the five regions that caused the highest level of corporate tax abuse in 2021 were British Virgin Islands, Cayman Islands, Bermuda,

Netherlands and Switzerland; Montserrat, Gambia, Argentina, San Marino and Ecuador were the least causative regions among the 70 regions included in the study.

Since a definite legal definition of tax abuse can not be made, it is not clear which transactions will be considered as tax abuse. It can be thought that taxpayers cause tax abuse based on various symptoms of their transactions. However, the exact mention of tax abuse depends on the existence of certain conditions and the results of these transactions. Therefore, some special rules can be put into effect in terms of minimizing and preventing tax abuse, but tax abuse transactions can not be defined precisely.

Even the best prepared tax legislation will not be able to foresee every future situation or every tax planning tool that can be created in response to it. What needs to be done is to go for general anti-avoidance laws, in the form of a broad determination of the regulations that may cause tax abuse, and leaving the final determination only to the judiciary. In other words, the shortcomings inherent in certain rules against tax abuse require some discretion to be left to the judiciary (judge) in deciding which transactions constitute tax abuse.

The fact that tax abuse can not be defined definitively requires that it be handled broadly, but the final determination is left to the judicial organs. For our country, it is important to consider tax laws with their letter and spirit, and to prevent tax abuse in Article 3 of the Tax Procedure Law, which allows the application of the provisions of the law in cases where the wording is not clear, taking into account its place in the structure of the law and its connection with other articles.

McKinsey'in 7S Modeli'ni Kullanarak İşletmelerde Blok Zincire Dayalı Uygulamalara Geçişin Değerlendirilmesi

Mehmet Akif ÖZER*

Nermin KIŞI**

Geliş Tarihi (Received): 14.09.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 13.01.2023

Öz

Günümüzde işletmelerin rekabet avantajı elde etmeleri, büyümeleri ve sürdürülebilirliklerini sağlamaları için teknoloji kullanımı zorunlu hale gelmiştir. Bununla birlikte, yeni teknolojileri benimseme sürecinde birçok zorlukla karşı karşıya kalındığı da bilinen bir gerçektir. Bu nedenle, başarılı bir dönüşüm gerçekleştirmek için planlı ve sistematik bir yaklaşıma ihtiyaç duyulur. Bu çalışmanın amacı, işletmelerde blok zincire dayalı uygulamaların benimsemesinde önemli rol oynayan örgüt içi unsurları McKinsey'in 7S Modeli ile incelemektir. Bu kapsamda çalışma blok zincire dayalı uygulamaların yapı, strateji, sistemler, stil, beceriler, personel ve paylaşılan değerler açısından gereksinimlerini belirlemektedir. Bulgular blok zincire dayalı uygulamalara geçişin merkezi olmayan özerk organizasyon yapısı, açık inovasyon ve birlikte değer yaratma stratejisi, güvenli ve kurcalamaya karşı korumalı sistem, eylem odaklı liderlik, birlikte çalışabilirlik ve disiplinlerarası uzmanlık becerileri, işbirlikçi ağ yapılarında sanal ekipler ve şeffaflık, değişmezlik ve güvenlikten oluşan değer önerisi gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Operasyonel, taktik ve stratejik düzeyde sorulara yanıt verebilen bu modelin, işletmelerde blok zincire dayalı uygulamalar geliştirmek ve uygulamak isteyenlere yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: İşletmeler, Teknoloji, Blok Zincir, 7S Modeli

Evaluating the Transition to Blockchain-Based Applications in Businesses by Using McKinsey's 7S Model

Abstract

Nowadays, the use of technology has become essential for obtaining competitive advantage, achieving growth and sustainability of companies. However, it is a known fact that many difficulties are faced in the process of adopting new technologies. Therefore, a planned and systematic approach is needed to achieve a successful transformation. The aim of this study is to examine the organization's internal elements that play an important role in the adoption of blockchain-based applications in businesses with McKinsey's 7S Model. Within this context, the study identifies the requirements of blockchain-based applications in terms of structure, strategy, systems, style, skills, staff and shared values. The findings reveal that the transition to blockchain-based applications requires decentralized autonomous organization structure, open innovation and co-creation value strategy, secure and tamper-proof system, action-oriented leadership, interoperability and cross-disciplinary expertise skills, virtual teams in collaborative network structures and value proposition with transparency, immutability and security. This model, which can answer questions at the operational, tactical and strategic level, is thought to guide people keen to develop and implement blockchain-based applications in businesses.

Keywords: Businesses, Technology, Blockchain, 7S Model

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, mehmet.ozer@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2220-2271

**Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Çaycuma MYO, ncelik@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6247-5445

Giriş

Uluslararası ticari faaliyetlerin arttığı ve pazarların küreselleştiği günümüz iş ortamında, rekabet gücünü artırmak ve sürdürülebilir büyüme sağlamak için en önemli araçlardan biri teknolojidir (Das vd., 2020, s. 64). İçinde bulunduğumuz yüzyılda modernleşme ihtiyacı teknolojik gelişim süreçlerini hızlandırmış; nesnelere interneti, artırılmış gerçeklik, makine öğrenimi ve blok zincir gibi teknolojileri günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. Özellikle bilginin sosyo-ekonomik değeri ve ölçeğinin her geçen gün artmasıyla, dijital olarak depolanan verilerin kalıcı olmasının yanı sıra kolayca erişilebilir, güvenilir ve tutarlı olması da önemli hale gelmiştir. Bu bağlamda, blok zincir teknolojisi bilgiyi toplama, dağıtma ve yönetme alanında yaşanan çarpıcı gelişmelerle birlikte (Bambara vd., 2018, s. 1, 59), merkezi olmayan veri depoları aracılığıyla veri bütünlüğünü korumayı sağlayan bir sistem olarak ön plana çıkmıştır (Richard vd., 2022, s. 1).

Günümüzde şirketler hızı artırma ve maliyetleri düşürme yoluyla iş süreçlerini iyileştirmek için blok zincire dayalı sistemlere yönelmektedir. Özellikle finans, muhasebe, denetim ve tedarik zinciri gibi alanlarda daha yaygın kullanıma sahip olan blok zincir teknolojisi; akıllı şehirler, sağlık hizmetleri, sürdürülebilir gelişme, kamu veri paylaşımı ve atık yönetimi gibi alanlarda nispeten yenidir (Grief ve Nikbakht, 2021, s. 41, 45). Uzun vadede iş modellerini dönüştürme potansiyeline sahip olan blok zinciri teknolojisinin hızlı gelişimi ve kullanım alanlarının yaygınlaşması, araştırmacıların ve uygulayıcıların ilgisini çekmektedir. Bununla birlikte, bazı uygulayıcılar teknik karmaşıklığı nedeniyle blok zinciri teknolojisini kullanma konusunda isteksizdir. Dolayısıyla, bu teknolojinin iş dünyasında geniş kabul görmesi için kapsamlı bir anlayış geliştirilmesi gerektiği açıktır (Kim, 2021, s. 50).

Bu çalışmada, işletmelerin blok zincir teknolojisine dayalı uygulamalara geçişi McKinsey'in 7S Modeli çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu model ile işletmelerin blok zincir teknolojisini benimseme sürecinde yapı, strateji, sistemler, stil, beceriler, personel ve paylaşılan değerlerin nasıl olması gerektiği sorularına yanıt aranarak işletme içi gereksinimleri ortaya koymak amaçlanmaktadır. İşletmelerin blok zincire dayalı uygulamalara geçiş sürecinde faydalı bilgiler sağlayacağı ve uygulayıcılara karar verme desteği sunacağı düşünülen bu çalışmanın içeriği şu şekilde düzenlenmiştir: Giriş bölümünün ardından birinci bölümde blok zincir teknolojisi ve 7S Modeli ile ilgili kavramsal çerçeve sunulmaktadır. İkinci bölümde işletmelerde blok zincire dayalı uygulamalara geçişte kritik öneme sahip işletme içi unsurlar 7S Modeli ile incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise elde edilen bulgular tartışılmakta ve ileri çalışma önerileri ile çalışma tamamlanmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Blok Zincir Teknolojisi

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler bilgiye erişim, veri işleme, öğrenme, çalışma ve insanlarla iletişim kurma biçimini önemli ölçüde değiştirmektedir (Lumbreras vd., 2015, s. 1375). Özellikle 1950’li yıllarda bilgisayarların daha fazla kullanılmasıyla ortaya çıkan yenilikler 21. yüzyılda internet ve küresel elektronik ağlarla devam ederek tüm sosyal ve ekonomik sektörlere yayılmıştır (Dutton, 2004, s. 37). Dijital çağın gelişmesiyle önemi artan bu teknolojiler işlem maliyetlerini azaltarak, dış pazarlara erişimi kolaylaştırarak ve yeni elektronik iş modelleri geliştirmeye olanak sağlayarak işletmeler arasında uzmanlaşma ve işbirliği fırsatları yaratmaktadır (Berisha-Shaqiri ve Berisha-Namani, 2015, s. 78).

Günümüzde öne çıkan yeni nesil bilgi ve iletişim teknolojilerinden biri blok zincir teknolojisidir. Bu teknolojinin tarihsel gelişim süreci dört evrede incelenebilir: İlk evre olan Blok zincir 1.0, blok zincire dayalı finansal işlemlere olanak sağlayarak kripto para birimlerinin kullanımını kapsamaktadır. Bu evrede 1991 yılında araştırmacı Stuart Haber ve araştırmacı W. Scott Stornetta tarafından yapılan bir çalışmada kriptografik olarak güvenli bir blok zinciri tanımlanmıştır. 1998 yılında bilgisayar bilimcisi olan Nick Szabo, bit gold olarak bilinen merkezi olmayan bir dijital para birimi üzerinde çalışmıştır. 2000 yılında Stefan Konst, kriptografik güvenli zincirler teorisini ve bunu uygulamaya yönelik fikirlerini yayınlamıştır. Satoshi Nakamoto takma adı kullanan kişiler, 2008 yılında blok zincir teknolojisi için model oluşturan bir teknik inceleme yayınlamışlar ve 2009 yılında dijital para birimi sistemi olarak bilinen Bitcoin’i kullanarak halka açık bir defterde işlem yapmayı sağlayan ilk blok zincir uygulamasını geliştirmişlerdir (Stephen vd., 2021, s. 40-41). Bu sistem, bankalar gibi herhangi bir aracı olmadan ülkeler arası sınırları aşarak dünyadaki herhangi bir kişiye dijital para biriminin eşler arası transferini mümkün kılmaktadır.

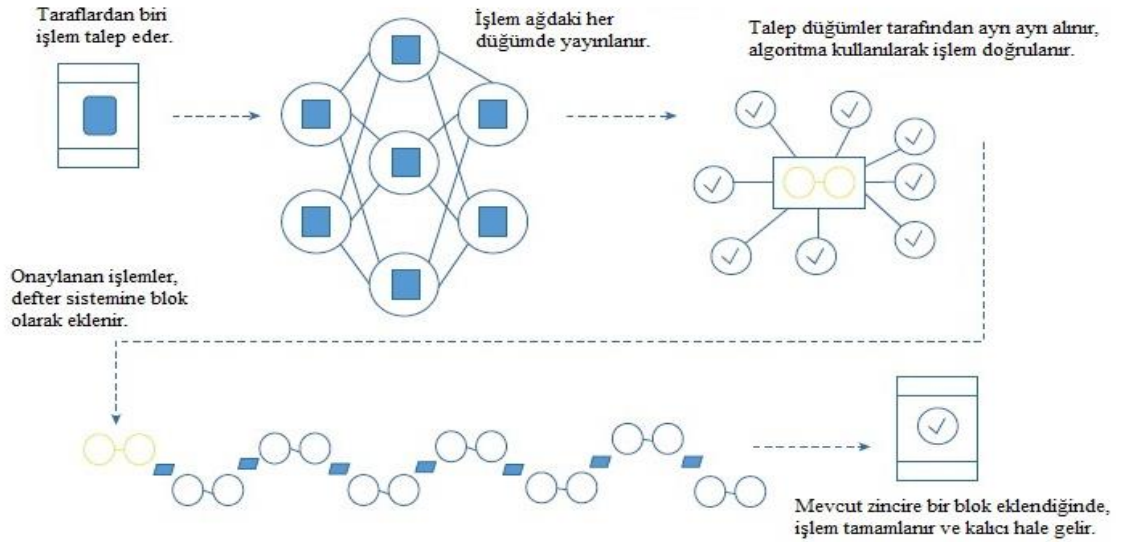
Bu teknolojik atılımların ardından, “dijital para birimi ile işlem yapabiliyorsak, neden diğer dijital varlıklarla işlem yapmayalım?” sorusu gündeme gelmiştir. Bu soru, 2013 yılında blok zincir uygulamalarından Ethereum’un geliştirilmesiyle yanıtlanmış ve ikinci evre olan Blok Zincir 2.0 tanıtılmıştır. Bu dönemde blok zincir teknolojisi diğer eşler arası işlemlere yazılım tabanlı aracılık sağlayarak merkezi olmayan sistemlerin uygulanmasında kritik bir rol oynamaya başlamıştır. Eşler arası transferlerin gizli kodlar, müzik ve sanat eserleri, tapular, işletmeler arasındaki sözleşmeler ve otonom sürüş sistemleri gibi işlem türlerine uygulanabileceğinin anlaşılmasıyla blok zincir teknolojisine yönelik ilgi daha da artmıştır (Ramamurthy, 2020, s. 3-4). Bu evrede geleneksel sözleşmenin yerini alan akıllı sözleşmeler sayesinde taraflar arasındaki işbirliği kolaylaşmış, maliyetler azalmış ve şeffaflık artmıştır.

Üçüncü evre olan Blok zincir 3.0'da ön uç koduna ve kullanıcı arayüzüne sahip merkezi olmayan uygulamalar (decentralized application-Dapps) geliştirilmiştir. Son olarak dördüncü evre olan Blok zincir 4.0'da blok zincir teknolojisi endüstride kullanılabilir hale getirilmiştir. Bu evrede, işletmelerin ihtiyaçlarına yönelik çözümler geliştirilmektedir (Komalavalli vd., 2020, s. 362-363).

Blok zincir merkezi bir kontrol noktası olmadan daha uygun maliyetli ağ oluşturmayı kolaylaştıran, eşler arası dağıtılmış bir defter teknolojisidir (Bambara vd., 2018, s. 173). İşlem yapan eş katılımcılarından oluşan merkezi olmayan bir sisteme güven sağlayan bu teknolojinin amacı, katılımcılar tarafından başlatılan işlemleri onaylamak ve bu eylemleri akran katılımcıların fikir birliği ile kaydetmektir (Ramamurthy, 2020, s. 6).

Taraflar arasındaki işlemlerin kontrol edilmesini, yürütülmesini ve kaydedilmesini desteklemek için kriptografi, veri yönetimi, ağ oluşturma ve teşvik mekanizmalarını kullanan gelişmekte olan dijital teknoloji olarak tanımlanan blok zincir, işlem gruplarının (bloklarının) bir listesinden (zincirinden) oluşmakta ve dağıtık defter sistemi ile çalışmaktadır (Xu vd., 2019, s. 3, 5). Bu teknolojinin çalışma prensibi Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 1. Blok Zincir Teknolojisinin Çalışma Prensibi

Kaynak: Komalavalli, 2020, s. 69.

Merkezi olmayan karar verme yaklaşımlarında devrim yaratan dağıtık defter sistemi, verileri geleneksel bir defterde merkezi olarak tutmak yerine elektronik defterlerde kaydetmek, eş zamanlı olarak işlemek ve paylaşmak için düğümler olarak adlandırılan bağımsız bilgisayarları kullanmaktadır (Clohessy vd., 2019, s. 47). Defterdeki her işlem kriptografik olarak imzalanır. Bu bloklar değiştirilemeyeceği için kurcalamaya karşı dirençlidir. Ayrıca, işlemler merkezi bir otorite veya şirket, banka ve hükümet gibi araçlar olmadan gerçekleştirilir

(Ramachandran vd., 2022, s. 2). Diğer bir ifadeyle, bu sistemde üçüncü taraflar yerine, blok zinciri ortaklaşa kullanan topluluğa ve ortak teknoloji platformlarının doğruluğuna güvenilir (Xu vd., 2019, s. 3).

Birçok bilgisayarın birbirine bağlandığı blok zincir ağında her bilgisayar defterin bir kopyasını tutar. Katılımcıların fikir birliği ile bloklar doğrulanır ve kalıcı hale getirilir (Komalavalli vd., 2020, s. 353). Böylece, tüm kullanıcılar tarafından ulaşılan fikir birliği ile ağın mevcut durumu hakkında iç tutarlılık sağlanır. Ayrıca, blok zincir uygulamaları eşler arası işlemler ve işbirliği yoluyla işlem maliyetlerini azaltır (Dhillon vd., 2017, s. 15, 185).

Blok zincir teknolojisi daha iyi şeffaflık, daha iyi izlenebilirlik, daha yüksek güvenlik, daha iyi verimlilik, daha yüksek hız ve maliyet avantajı sağladığı için günümüzde yaygın olarak kullanılan bir teknoloji haline gelmiştir (Sharma vd., 2022, s. 177). Genel olarak, dijital bir veri defteri oluşturmayı ve bağımsız taraflar ağı arasında paylaşmayı mümkün kılan blok zincirin birçok farklı türü bulunmaktadır. Bunlar genel, özel ve konsorsiyum blok zincir olmak üzere üç grupta sınıflandırılabilir (Laurence, 2017, s. 7-8; Bambara vd., 2018, s. 13-15; Asuquo vd., 2020, s. 119-121):

- Herkesin katılımına açık genel (izinsiz) blok zincirde, katılımcılar deftere yeni blokların eklenmesini önerebilir ve işlemleri doğrulamak için önceden belirlenmiş protokolleri kullanabilirler. Bitcoin ve Ethereum bu blok zincir türüne örnek olarak verilebilir. Pahalı işlem ücretlerine sahip olma eğiliminde olan genel blok zincirlerinde, ölçekleme teknolojileri sayesinde maliyetlerin azaltılması mümkündür.
- Özel (izinli) blok zincir ise yalnızca sınırlı bir grubun erişebildiği, daha küçük olma eğiliminde olan blok zincir türüdür. Bu tür bir blok zincirde üyelikler yakından kontrol edilir ve işlemleri doğrulayabilen katılımcıların seçimi yapılır. Özel blok zincirinde birkaç düğüm tarafından doğrulama gerektiğinden işlemler daha ucuzdur.
- Son olarak, konsorsiyum (birleştirilmiş) blok zincir fikir birliği sürecinin önceden seçilmiş bir grup katılımcı tarafından kontrol edildiği dağıtılmış bir defterdir. Blok zinciri okuma hakkı herkese açık olabilir veya katılımcılarla sınırlı olabilir.

İşletme planlama sürecinde blok zincir seçimine ilişkin yanlış bir karar verildiğinde, uygulamada sorunlarla karşılaşılır. Ayrıca, başka bir platforma geçiş zor ve maliyetli olur. Dolayısıyla, işletmelerin başlangıçta ihtiyaçlarına en uygun blok zincir türünü seçmesi oldukça önemlidir (Nizich ve Campisi, 2021, s. 271).

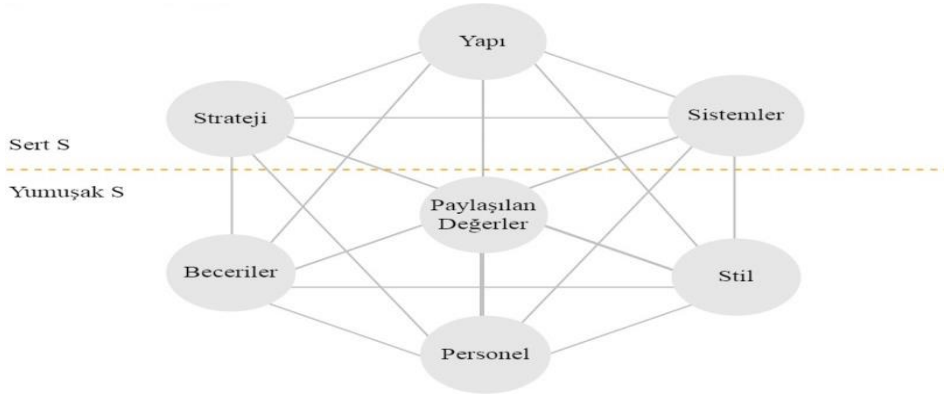
1.2. McKinsey'in 7S Modeli

Örgütlerin aşırı rekabetçi, değişen ve öngörülemeyen bir ortamda hayatta kalma biçimleri sürekli değişmekte ve çağın gereksinimlerine göre farklı araçlar gerektirmektedir

(Zincir ve Tunç, 2016, s. 101). Bu temel gerçeklikten dolayı, McKinsey'in 7S Modeli yönetim alanında ilgi gören ve kullanımı hızla yaygınlaşan araçlardan biri haline gelmiştir. İlk kez McKinsey danışmanlarından Waterman vd. (1980) tarafından ortaya atılan bu model, etkili örgütsel değişimin yapı (structure), strateji (strategy), sistemler (systems), stil (style), beceriler (skills), personel (staff) ve paylaşılan değerler (shared values) arasındaki etkileşime dayandığını savunmaktadır.

Şekil 2'de görüldüğü gibi modelin unsurları sert ve yumuşak olmak üzere iki kategoride sınıflandırılmaktadır. Buna göre yapı, strateji ve sistemler tanımlanması ve yönetilmesi daha kolay olan sert unsurları oluştururken; stil, beceriler, personel ve paylaşılan değerler yönetilmesi daha zor ancak örgütün temelini oluşturan ve sürdürülebilir rekabet avantajı yaratan yumuşak unsurlardır (Ravanfar, 2015, s. 8).

Şekil 2. McKinsey'in 7S Modeli

Kaynak: Ravanfar, 2015, s. 8.

McKinsey'in 7S Modeli'nin yukarıda belirtilen unsurları arasında hiyerarşik bir yapı bulunmamakla birlikte, unsurlardan birinin diğerini etkilediği bilinmektedir. Bu nedenle, modelin her bir unsuru dikkatli bir şekilde incelenmelidir. Organizasyon, ekip ve birey düzeyinde örgütsel unsurları değerlendirme konusunda destek sağlayıcı nitelikte olan bu modelin bileşenleri şu şekilde tanımlanabilir (Pothiyadath ve Wesley, 2014, s. 14; Chmielewska vd., 2022, s. 4-5):

- Yapı: Örgütsel uzmanlıkların, yetkilerin ve sorumlulukların belirlenmesidir.
- Strateji: Şirketin rekabet avantajı elde etmesini sağlayan bir dizi eylemdir.
- Sistemler: İşlemlerin yerine getirilmesinde rutin süreçler ve akışlardır.
- Stil: Üst yönetim ekibinin önceliklerine ilişkin yaklaşımdır.
- Beceriler: Örgütteki bireysel nitelik ve yeteneklerinin toplamıdır.
- Personel: Örgütte farklı bilgi ve deneyim, zekâ, yetenek ve eğitime sahip kişilerdir.

- Paylaşılan değerler: Örgütsel başarı için yol gösteren misyon ve vizyon gibi kavramlar ile çalışanlar tarafından paylaşılan ortak değerleri içermektedir.

Örgütsel tasarım için etkili bir araç olarak kullanılan 7S Modeli, örgütsel değişim sürecini kolaylaştırmak, yeni stratejilerin uygulanmasını desteklemek, örgüt içi unsurların gelecekte nasıl değişebileceğini belirlemek ve örgütlerin birleşmesini kolaylaştırmak gibi çeşitli kullanım alanlarına sahiptir (Ravanfar, 2015, s. 7-8). Genellikle bir örgütün içyapısındaki değişiklikleri değerlendirmek ve izlemek için stratejik bir araç olarak kullanılan bu model, örgütsel performansı artırmak için işletme içi unsurların düzenlenmesi ve karşılıklı olarak güçlendirilmesi gerektiği teorisine dayanmaktadır (Baishya, 2015, s. 165).

Literatürde sosyal medya krizi yönetimi (Sorensen vd., 2015), şirketlerin teknoloji koruma yeteneklerini değerlendirme (Park vd., 2021), kamu sektöründe yeniden yapılanma sürecini analiz etme (Özer ve Berberoğlu, 2021) ve kamu hastanelerinin performansını değerlendirme (Chmielewska vd., 2022) gibi konularda 7S Modeli'ni kullanan araştırmalar mevcuttur. Benzer şekilde, bu modelin işletmelerde yeni bir teknolojiye geçiş sürecinde örgütsel unsurların planlanması ve düzenlenmesi için ideal bir araç olacağı öngörülmektedir. Bu bakış açısından hareketle, bu çalışmada 7S Modeli kullanılarak işletmelerde blok zincir teknolojisine dayalı uygulamalara geçişte işletme içi gereksinimler değerlendirilmektedir.

2. Blok Zincire Dayalı Uygulamalara Geçişte 7S Modelinin Kullanılması

Blok zincir teknolojisi geliştikçe ve yeni uygulamalar ortaya çıktıkça karmaşık bir dizi sorunla karşı karşıya kalınmaktadır. Örneğin, blok zinciri mevcut iş modellerine entegre etmenin zorluğu, bilgi, beceri ve yetenek eksikliği ve üst düzey yöneticilerin teknolojiyi benimseme konusundaki isteksizliği blok zincir uygulamalarına geçişte karşılaşılan örgütsel zorluklar arasında yer almaktadır (Kişi, 2022, s. 12). Bu zorlukların üstesinden gelmek ve işletmelerin blok zincir uygulamalarına geçişini kolaylaştırmak için planlı ve sistematik bir model çerçevesinde hareket edilmesi önem arz etmektedir.

Özellikle bu süreçte blok zincire dayalı sistemlerin gerektirdiği yapı, strateji, sistemler, stil, beceriler, personel ve paylaşılan değerlerin nasıl olması gerektiği açıkça belirlenmelidir. İşletmelerde blok zincire dayalı uygulamalara geçiş sürecinde bu sorulara yanıt bulmak amacıyla 7S Modeli kullanılabilir. Söz konusu modelin uygulayıcılar için faydalı bilgiler sağlayacağı düşünülmektedir. Modelin bileşenleri kapsamında blok zincire dayalı uygulamalara geçiş aşağıda alt başlıklar halinde açıklanmaktadır.

2.1. Blok Zincire Dayalı Uygulamalar İçin Yapı

Bir örgütün performansını artırması için iş stratejileri ile uyumlu bir örgüt yapısına sahip olması gerekmektedir (Muafi vd., 2019, s. 399). Merkezi olmayan ve dağıtık özellikleri nedeniyle iş stratejilerini ve örgütsel tasarımı dönüştürme potansiyeline sahip teknolojik bir araç olarak bilinen blok zincir (Rijmenam vd., 2017, s. 2), merkezi olmayan özerk organizasyonlar (Decentralized Autonomous Organization-DAO) adlı yeni bir örgüt yapısının geliştirilmesini gerekli kılar. İnsan müdahalesi olmadan kodla atanan kural ve ilkeleri kabul ederek temel işlemleri otomatik hale getirilen bu örgüt yapısı, kendi kendini organize eden bir işleyişe sahiptir (Singh ve Kim, 2019, s. 116-119). Diğer bir ifadeyle DAO, çalışma ve katılım kuralları bir blok zincirine kayıtlı akıllı bir sözleşme ile sağlanan, özerk ve merkezi olmayan bir organizasyon sistemidir (Quiniou, 2019, s. 50).

Bu yapının temel fikri, şirketlerin hiyerarşik yönetim olmadan da var olabileceği ve faaliyet gösterebileceği yönündedir. Bir DAO tipik bir şirketle aynı şekilde çalışır, ancak kuralları dijital olarak kodlanır ve otomatik olarak uygulanır. Böylece, güven ve otoriteyi klasik bir merkezi yapıya değil, merkezi olmayan bir ağa yerleştirir. Bu nedenle, blok zincir uygulamalarının %80'i iş süreci değişikliği ve %20'si teknoloji uygulaması olarak nitelendirilebilir (Bambara vd., 2018, s. 123, 217).

2.2. Blok Zincire Dayalı Uygulamalar İçin Strateji

Günümüzün hızla değişen, dinamik ve aşırı rekabetçi iş ortamı, işletmelerin dış çevreden kaynaklanan riskler ve belirsizliklerle mücadele etmeleri için etkili bir stratejik yaklaşım benimsemelerini gerektirmektedir (Chungyalpa ve Bora, 2015, s. 82). Özellikle dünya genelinde yaygınlaşan hiper-bağlantılılık ağı çok paydaşlı girişimler, disiplinlerarası ve sınır ötesi çözümler gerektirmektedir. Artık geleneksel değer yaratma süreçleri yerini, dış paydaşların büyük miktarda veriye erişilebildiği stratejik süreçlere bırakmıştır. Bunun sonucunda, açık inovasyon ve birlikte değer yaratma stratejisi önemli bir rekabet avantajı kaynağı haline gelmiştir. Öte yandan, birlikte değer yaratma stratejisi, güven ve fikri mülkiyet gibi konularda birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir. Blok zincir ve kriptografik varlığa dayalı merkezi olmayan teknolojilerin ortaya çıkışı ile bu zorlukların üstesinden gelmeye başlanmıştır (Maciuliene ve Skarzauskiene, 2021, s. 330). Dolayısıyla, blok zincir teknolojisi birlikte değer yaratma için etkili bir araç olarak değerlendirilmektedir (Babkin vd., 2019, s. 1).

2.3. Blok Zincire Dayalı Uygulamalar İçin Sistemler

İşletme bilgi sistemleri bir örgütte tahmin, planlama, kontrol, koordinasyon, karar verme ve operasyonel faaliyetleri desteklemek için verileri bilgiye dönüştüren bileşenler grubu olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde çoğu kuruluş bilgi sistemlerinde hız, doğruluk ve güvenilirlik

gibi avantajları nedeniyle bilgi teknolojilerinden yararlanmaktadır (Hardcastle, 2008, s. 8). Bu teknolojilerden biri blok zincir teknolojisidir.

Değer odaklı iş süreçleri yaratan blok zincir teknolojisine dayalı çözümler, merkezi yetkililere ve aracılara ihtiyaç duyulmadan ağ iletişimi hizmet kalitesi değerlerine dayalı güvenilir ilişkiler kurmakta ve gerçek zamanlı güncellemeler sayesinde işlemleri otomatikleştirerek hızlandırmaktadır (Viriyasitavat vd., 2020, s. 1738, 1741). Diğer bir ifadeyle, blok zincir teknolojisi güvenilir, uygun maliyetli ve hızlı ticari işlemler için birçok sektörde kullanılan, taraflar arasındaki işlemleri kolaylaştıran merkezi olmayan bir defter platformudur. Blok zincirindeki her işlem dijital imza, genel ve özel anahtar ve karma algoritmalar gibi kriptografik mekanizmalar kullanılarak güvenli bir şekilde gerçekleştirilir. Kurcalamaya karşı korumalı sistem sayesinde blok zincir mimarisinde değişiklik yapmak son derece zordur. Eşler arası ağ kullanan örgütsel blok zincirleri, taraflar arasında akıllı sözleşmelerin yürütülmesinde fikir birliği, değişmezlik ve kesinlik gibi özellikler sunmaktadır. Bu sayede, yeni iş modelleri ortaya çıkmaktadır (Komalavalli, 2020, s. xxv).

Blok zincir teknolojisi maliyet optimizasyonu, dolandırıcılığı azaltma, güvenli işlemler ve taraflar arasında doğrudan işlemler özellikleriyle finansal hizmetler; veri izlenebilirliği ve veri doğrulama özellikleriyle tedarik zinciri; aracısızlaştırma, maliyet optimizasyonu ve risk dağıtma özellikleriyle yayıncılık sektörü; kimlik doğrulama, güvenlik ve bilgi asimetrisini azaltma özellikleriyle elektronik oylama, elektronik sağlık kayıtları ve akıllı sözleşmeler gibi çeşitli alanları dönüştürme potansiyeline sahiptir (Weking, 2020, s. 288).

2.4. Blok Zincire Dayalı Uygulamalar İçin Stil

Teknolojik gelişmeler ile birlikte sürekli değişen pazar koşulları, işletme yöneticilerini mevcut çalışma yöntemlerini gözden geçirmeye, iş modellerindeki değişiklikleri anlamaya, benimsemeye ve uygulamaya zorlamıştır. Böyle bir ortamda, örgütsel değişim sürecinin daha etkili ve başarılı bir şekilde yönetilebilmesi için yetenekli liderlere ihtiyaç duyulmaktadır (Abbas ve Asghar, 2010) İşletmelerde blok zinciri uygulamalarına geçiş sürecinde de yönetim ve liderlik tarzlarının örgütsel performans üzerinde güçlü bir etkisi bulunmaktadır.

Her şeyden önce blok zincir teknolojisi, katılımcıların aynı defter üzerinde fikir birliği mekanizmasına sahip olması ve uygulamalar oluşturabilmesi için merkezi otorite ihtiyacını ortadan kaldırır (Richard vd., 2022, s. 4), işletmelerin değer yaratma stratejilerini değiştirerek iletişimi ve işbirliğini artırma fırsatı sağlar. Bu tür platformlar bürokrasiyi azaltıp yöneticilerin müdahalesi olmadan doğrudan etkileşime olanak sağlandığından, hiyerarşi engelini ortadan kaldırır. Bu nedenle, blok zincire dayalı uygulamalara geçiş yapacak olan işletmeler hiyerarşilerini daha esnek hale getirmeye çalışmalıdırlar. Çalışanların işlerine daha fazla

odaklanarak, başarıları ve başarısızlıkları için daha fazla sorumluluk almalarını sağlayan bu platformlarda, katılımcıları izleyen, ödüllendiren, güvenli ve güvenilir bir değerlendirme sistemi bulunmaktadır. Dahası, görevlerin çoğunu otomatikleştirerek yöneticilere olan ihtiyacı azaltan bu platformlar, insanları harekete geçmeye teşvik eden eylem odaklı bir liderliği ön plana çıkarmaktadır (Chartier-Rueg ve Zweifel, 2017, s. 76-93).

2.5. Blok Zincire Dayalı Uygulamalar İçin Beceriler

Teknolojik değişim artarak devam ettiği günümüzde, çalışanların mesleki yeterlilik ve becerilerini yükseltmeye yönelik çabalar önemli hale gelmiştir (Zirra, 2007, s. 5). Blok zincir sisteminde de en önemli faktörlerden biri, sistemi yönetme ve işletme bilgi ve becerisine sahip personellerin varlığıdır. Bu kapsamda özellikle bilgi depolama ve işleme sistemi oluşturulması, blok zincir platformu seçilmesi, işlemlerin nasıl yapılacağını belirleyen akıllı sözleşmeler oluşturulması ve yapılan işlemleri güvence altına almak için şifreleme yöntemlerinin belirlenmesi konularında nitelikli personele ihtiyaç duyulur (Nizich ve Campisi, 2021, s. 263, 265). Blok zincir endüstrisindeki uzmanlık beklentileri, yaratıcı rollerden teknik rollere kadar uzanmaktadır. Özellikle kodlama becerilerine, belirteç ekonomisine, veri tabanı mimarisine ve blok zincire özgü diğer uzmanlıklara sahip geliştiricilere olan talep her geçen gün artmaktadır (The Blockchain Academy, 2021, s. 26).

Öte yandan, blok zincir ekosistemi yeni ve dinamik kariyer fırsatlarını beraberinde getirmektedir. Adayların blok zincire dayalı uygulamalarda başarılı bir kariyere sahip olması için birlikte çalışabilirlik ve disiplinlerarası uzmanlık gibi becerilerin yanı sıra kriptografi, blok zincir mimarisi, blok zincir standartları, veri yapıları, akıllı sözleşmeler ve blok zincir uygulamalarının örgütsel yönlerine ilişkin temel bilgilere sahip olmaları gerekmektedir (Lichtigstein, 2020, s.1).

2.6. Blok Zincire Dayalı Uygulamalar İçin Personel

Güçlü örgütsel ilişkiler kurmanın ilk adımı, örgüt kültürüne uygun çalışanları işe almaktır. Mevcut pozisyon için en iyi çalışanın seçilmesi, çalışana motive etmeyi, eğitmeyi, geliştirmeyi, performansını artırmayı ve elde tutmayı kolaylaştırır (Sharif ve Ghodoosi, 2022, s. 1014). Böylece, örgütler uygun niteliklere sahip insan kaynaklarının istihdam edilmesi ve mevcut insan kaynaklarının yetkinliklerinin geliştirilmesi yoluyla değerini ve rekabet gücünü arttırabilir. Şüphesiz bilgi ve beceriye dayalı çağdaş ekonomilerde, örgüt içi eğitim ve geliştirmenin sürekli bir faaliyet olması beklenir (Zirra, 2007, s. 1). Blok zincire dayalı uygulamalar için sadece bilişim teknolojileri konusunda değil, blok zincir teknolojisi konusunda da bilgi sahibi personele ihtiyaç duyulmaktadır. Bu tür uygulamalarda hatalı veya kötü planlanmış bir işlem, verileri geçersiz, erişilemez veya kamuya açık hale getirerek

işletmeyi zor durumda bırakabileceğinden, işleri ilk seferde doğru yapacak personele sahip olmak önemlidir (Nizich ve Campisi, 2021, s. 265). Ancak, blok zincire dayalı uygulamalar için yetişmiş insan kaynağına yüksek bir talep olmasına rağmen, arz ve talep arasında büyük bir uçurum vardır (Shrivastava ve Yeboah, 2019, s. 9). Küresel ölçekte yeni ve gelişen bir teknoloji olan blok zincir teknolojisine ilişkin eğitim programları da yetersiz düzeydedir (Düdder vd., 2019, s. 5). İşgücü geliştirme merkezleri ve üniversiteler, blok zincir sistemlerine dayalı istihdam fırsatlarını ve eğitim ihtiyaçlarını belirleyerek, bölgesel blok zincir kümelerinin yaygınlaşmasını kolaylaştırabilir (Prager vd., 2021, s. 47).

Öte yandan, örgütler giderek dijitalleşen iş dünyasında çalışanları elde tutmak ve maliyet verimliliği konusunda rekabetçi kalmak için sanal ekipler kurmaya yönelmektedir (Grober ve Baumol, 2022, s. 21). Blok zincir platformları da insan odaklı işbirliği ortamları ve sanal ekipleri içermektedir. Birlikte değer yaratmada işbirlikçi ağ yapılarını kullanan bu platformlar için belirli sayıda personele ihtiyaç vardır (Schaffers, 2018, s. 9-10). İşbirliği ağına bağlı olarak, katılımcılar bireyler, şirketler, devlet daireleri, toplum kuruluşları ve sanayi kuruluşlarından oluşabilir. Bazı ağlar, herhangi bir katılımcının blok zincir ağını tek başına kontrol etme olasılığını ortadan kaldırmak için tüm katılımcıların madenci, üretici veya doğrulayıcı olarak katkıda bulunmasını sağlayabilir. Bazı ağlarda, bir veya birkaç güvenilir üye blok üreticisi olarak çalışabilir. Başka bir seçenek de dış kaynaklardan yararlanarak hizmet olarak blok zincir platformlarını kullanmaktır (Adamopoulos vd., 2019, s. 5, 7).

2.7. Blok Zincire Dayalı Uygulamalar İçin Paylaşılan Değerler

Örgüt üyelerinin fikir birliği içinde sahip olduğu inançları, değerleri ve beklentileri ifade eden paylaşılan değerler çalışanları aynı yöne çeken görünmeyen bir mıknatısa benzetilebilir. Çalışanların değerlerinin örgütsel değerlerle uyumlu olması halinde örgüt içi motivasyon ve başarının artması beklenmektedir (Amah ve Ahiauzu, 2014, s. 695-706). Bu açıdan, blok zincir teknolojisine dayalı uygulamaların paylaşılan değerlerle uyumlu bir şekilde hayata geçirilmesi, bu teknolojinin örgüt içinde geniş çapta kabul görmesini sağlayacaktır.

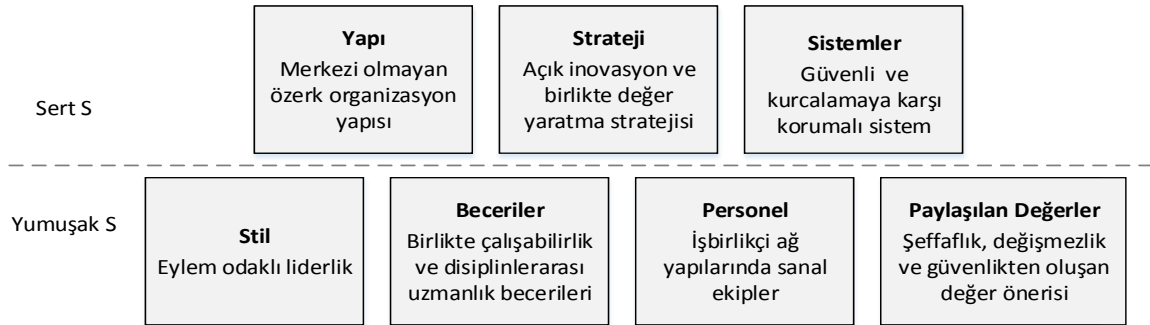
Teknoloji odaklı bu tür uygulamalar mevcut örgütsel yapıları, faaliyetleri ve etkileşimleri yeniden yapılandırarak, doğası gereği paylaşılan değerler yaratmaktadır (Proisy, 2017, s. 26). Örneğin, blok zincire dayalı işbirlikçi ağ yapısı, ağ üyelerinin uymayı kabul ettiği bir dizi kural içerir. Bu kurallar, işbirlikçi ağın işletilebilmesi için üyelerden beklenen davranışları belirtir. Temel düzeyde, ağın üyeleri tüm kurallara uymayı ve blok zincirdeki güvenlik kontrollerini atlamamayı kabul eder. Blok zinciri korumak için, blok üretim sürecine hangi üyelerin katılacakları ve üyelerin yetkileri olmayan blok zincir üzerinde erişim veya kontrol eyleminde bulunmayacaklarına ilişkin anlaşma maddeleri olması gerekir. Ayrıca,

üyelerin verilere nasıl eriştiklerini ve verilerle neler yapmalarına izin verildiğini kapsayan maddelere de ihtiyaç duyulur. Ek olarak, üyelerin eriştikleri verileri gizli tutmaları ve ağ dışındaki diğer taraflarla paylaşmamaları gerekmektedir (Adamopoulos vd., 2019, s. 9).

Bu bağlamda, blok zincir teknolojisinin benimsenmesinde kritik başarı faktörlerinden biri açıkça tanımlanmış ve paylaşılan bir değer önerisinin sunulmasıdır. Her şeyden önce, blok zincir teknolojisinin temel değerlerinden şeffaflık, değişmezlik ve güvenlik paydaşlar tarafından tam olarak benimsenmelidir. İkincisi, herkesin aynı temel anlayış düzeyine getirilmesi için ilgili paydaşlar eğitilmeli ve farkındalıkları artırılmalıdır. Üçüncüsü, açıkça tanımlanmış beklentiler ortaya konulmalıdır. Bunun için paydaşların ortak bir hedef doğrultusunda işbirliği yapması ve çalışması gerekmektedir (Wang, 2020, s. 6). İşbirliği odaklı teknolojik yeniliklerin başarıyla uygulanmasında özellikle güven, yönetim ve kültür önemli konular arasında yer almaktadır (Schaffers, 2018, s. 9).

Nitekim blok zincire dayalı uygulamalara geçiş merkezi olmayan özerk organizasyon yapısı, açık inovasyon ve birlikte değer yaratma stratejisi, güvenli ve kurcalamaya karşı korumalı sistem, eylem odaklı liderlik, birlikte çalışabilirlik ve disiplinlerarası uzmanlık becerileri, işbirlikçi ağ yapılarında sanal ekipler, şeffaflık, değişmezlik ve güvenlikten oluşan değer önerisi gerektirmektedir. Tüm bu unsurlar Şekil 3’te açık bir şekilde gösterilmektedir.

Şekil 3. 7S Modeli Çerçevesinde Blok Zincire Dayalı Uygulamalarının Gereksinimleri

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3. Sonuç

Blok zincir teknolojisi eşler arası bir ağ üzerinde işlemlerin kaydedilmesini ve izlenmesini sağlayan dijital, dağıtılmış ve merkezi olmayan bir defter olarak bilinmektedir. Hız, maliyet ve güvenlik açısından örgütsel veri yönetimini iyileştirerek değer yaratan bu teknoloji sadece dijital para birimi olarak finans alanında değil, muhasebe, denetim, tedarik zinciri, sağlık

hizmetleri, kamu yönetimi ve atık yönetimi gibi çeşitli kullanım alanlarıyla pek çok endüstride yenilik yapma potansiyeline sahiptir.

Şüphesiz işletmelerde geleneksel uygulamalardan blok zincir teknolojisine dayalı uygulamalara geçiş mevcut sistemlerde, süreçlerde ve iş yapma biçimlerinde önemli değişiklikleri beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte, karmaşık yapısı gereği bu teknolojinin hangi değişiklikleri içerdiğine ve nasıl uygulanması gerektiğine dair bir anlayış eksikliği bulunmaktadır. Uygulama aşamasına geçmeden önce, yeni teknolojilerin benimsenmesinde gerek duyulan unsurların açık bir şekilde ortaya konulması ve uygulamaya yönelik belirsizliklerin giderilmesinin teknolojik dönüşüm sürecini kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

Bu bakış açısından hareketle, bu çalışmada işletmelerde blok zincire dayalı uygulamalara geçişte yapıya ilişkin gereksinimler McKinsey'in 7S Modeli ile analiz edilmiştir. 7S Modeli örgütlerin başarısında kritik rol oynayan yapı, strateji, sistemler, stil, beceriler, personel ve paylaşılan değerlerden oluşan işletme içi unsurları analiz eden stratejik bir değerlendirme modelidir. Bu modelin bileşenleri kapsamında blok zincire dayalı uygulamalara geçişin değerlendirilmesinden elde edilen temel bulgular şunlardır:

- Blok zincire dayalı uygulamalara geçiş için hiyerarşik bir yapı yerine DAO olarak adlandırılan dijital, kendi kendini organize eden, otomatik ve merkezi olmayan özerk bir organizasyon yapısının kurulması gerekmektedir.
- Küresel olarak işletmelerin birbirine bağlı olduğu hiper-bağlantılı ekonomide başarının anahtarı, dünya çapında işbirliği yapabilme yeteneğidir. Bu tür bir ekonomide, blok zincir teknolojisi birlikte değer yaratma stratejini esas alarak aracı olmadan güven sağlama, gelişmiş güvenlik ve izlenebilirlik özellikleriyle etkin bir işbirliği sağlama aracı olarak işlev görmektedir. Ayrıca bu teknoloji, kullanıcıların fikirlerini bir iş ağında paylaşmalarına olanak tanıyan açık inovasyon stratejisiyle yakından ilişkilidir.
- Eşler arası ağ tarafından yönetilen blok zincirde işlemler kriptografik mekanizmalar ile gerçekleştirilir. Böylece, katılımcılar verilerini güvenli bir şekilde birbiriyle paylaşır. Bu teknoloji, güvenli ve kurcalamaya karşı korumalı bir sistem kurulmasını sağlar.
- Esnek hiyerarşi özelliğiyle otoriteyi merkezden uzaklaştırarak yöneticilere olan ihtiyacı azaltan blok zincir platformları, işbirliğini benimsemeye yardımcı olan eylem odaklı bir liderlik yaklaşımı gerektirmektedir.

- Blok zincire dayalı uygulamalara geçişte sistemleri yönetme ve işletme bilgisine sahip personele ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca, başarılı bir kariyer yönetimi için uygulayıcılar birlikte çalışabilirlik ve disiplinlerarası uzmanlık becerilerine sahip olmalıdır.
- Blok zincir platformları işbirlikçi ağ yapılarında tüm süreçleri gerçekleştirmek için yeterli nitelik ve nicelikte sanal ekiplere gereksinim duymaktadır. Buna ek olarak, işletme içinde sürdürülebilir istihdam yaratılması için etkili insan kaynakları politikaları geliştirilmelidir.
- Blok zincire dayalı uygulamaların paylaşılan değerlerle uyumlu olması, teknolojinin organizasyon içinde yaygın olarak kabul edilmesini sağlar. Öte yandan, bu uygulamalar da mevcut örgütsel yapıları, faaliyetleri ve etkileşimleri yeniden yapılandırarak paylaşılan değerler yaratır. Bu sistemlerde özellikle şeffaflık, değişmezlik ve güvenlikten oluşan bir değer önerisi oluşturulmalı ve katılımcılarla paylaşılmalıdır.

Sonuç olarak, bu çalışma işletmelerde blok zincire dayalı uygulamalara geçişi McKinsey'in 7S Modeli ile değerlendiren ilk çalışma olması açısından önem taşımaktadır. Çalışmadan elde edilen bulguların, işletmelerde blok zincire dayalı uygulamalara geçiş sürecinde karar vericilere yol gösterici olması beklenmektedir. Gelecekte 7S Modeli'nin bileşenlerine ilişkin uygulayıcıların algılarını değerlendiren daha kapsamlı çalışmalar gerçekleştirilebilir. Ayrıca, söz konusu modelin yapay zekâ, makine öğrenimi ve nesnelerin interneti gibi teknolojilere dayalı uygulamalara geçiş sürecinde kullanımı ileri çalışma önerisi olarak sunulabilir.

Kaynakça

- Abbas, W. ve Asghar, İ. (2010). *The role of leadership in organizational change: Relating the successful organizational change to visionary and innovative leadership*. Master Thesis, University of Gavle, Sweden.
- Adamopoulos, A., Davey, B., Bruno, V. ve Dick, M. (2019). Blockchain collaborative network development framework. *SSRN Electronic Journal*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3677671>.
- Amah, E. ve Ahiauzu, A. (2014). Shared values and organizational effectiveness: A study of the Nigerian banking industry. *Journal of Management Development*, 33(7), 694-708. <https://doi.org/10.1108/JMD-09-2010-0065>.
- Asuquo, P., Ogah, C., Hathal, W. ve Bao, S. (2020). Blockchain meets cybersecurity: Security, privacy, challenges, and opportunity. S. Kim ve G. C. Deka (Eds.), *Advanced applications of blockchain technology* (s. 115-127). Springer, Gateway East, Singapore.

- Babkin, E. A., Malyzhenkov, P. ve Pakhomova, K. (2019). Blockchain as a tool for effective value co-creation strategy realization: An application to an insurance case. *Proceedings of the 19th CIAO*, Lisbon, Portugal, s. 1-8.
- Baishya, B. (2015). Mc Kinsey 7s framework in corporate planning and policy. *International Journal of Interdisciplinary Research in Science Society and Culture*, 1(1), 165-168. https://web.archive.org/web/20180421001625id_/http://ijrssc.in/pdf/1428101898.pdf
- Bambara, J., Allen, P., Iyer, K., Lederer, S., Madsen, R. ve Wuehler, M. (2018). *Blockchain: A practical guide to developing business, law, and technology solutions*. McGraw Hill Education, New York.
- Berisha-Shaqiri, A. ve Berisha-Namani, M. (2015). Information technology and the digital economy. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(6), 78-83. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n6p78>.
- Chartier-Rueg, T. C. ve Zweifel, T. D. (2017). Blockchain, leadership and management: Business as usual or radical disruption? *EUREKA: Social and Humanities*, (4), 76-110. <https://doi.org/10.21303/2504-5571.2017.00370>.
- Chmielewska, M., Stokwiszewski, J., Markowska, J. ve Hermanowski, T. (2022). Evaluating organizational performance of public hospitals using the McKinsey 7-S framework. *BMC Health Services Research*, 22, <https://doi.org/10.1186/s12913-021-07402-3>.
- Chungyalpa, W. ve Bora, B. (2015). Towards conceptualizing business strategies. *International Journal of Multidisciplinary Approach and Studies*, 2(1), 73-83. <http://ijmas.com/upcomingissue/09.01.2015.pdf>
- Clohessy, T., Acton, T. ve Rogers, N. (2019). Blockchain adoption: Technological, organisational and environmental considerations. H. Treiblmaier ve R. Beck (Eds.), *Business transformation through blockchain: Volume I* (s. 47-76). Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland.
- Das, S., Kundu, A. ve Bhattacharya, A. (2020). Technology adaptation and survival of SMEs: A longitudinal study of developing countries. *Technology Innovation Management Review*, 10(6), 64-72. <https://timreview.ca/article/1369>.
- Dhillon, V., Metcalf, D. ve Hooper, M. (2017). *Blockchain enabled applications: Understand the blockchain ecosystem and how to make it work for you*. Apress, NY, USA.
- Dutton, W. H. (2004). *Social transformation in an information society: Rethinking access to you and the world*. Educational, Scientific and Cultural Organization, United Nations.
- Düdder, B., Fomin, V., Guerpinar, T., Henke, M., Ioannidis, P., Iqbal, M., Janaviciene, V., Matulevicius, R. ve Straub, N. (2019). Exploring the blockchain skills concept and best

practice use cases. 7 Aralık 2022 tarihinde <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2102/2102.04333.pdf> adresinden erişildi.

- Grief, T. ve Nikbakht, E. (2021). Review of blockchain and emerging applications. H. K. Baker, E. Nikbakht ve S. S. Smith (Eds.), *The emerald handbook of blockchain for business* (s. 31-47). Emerald Publishing, Bingley, UK.
- Grober, B. ve Baumol, U. (2022). Virtual teamwork in the context of technological and cultural transformation. *International Journal of Information Systems and Project Management*, 5(4), 21-35. <https://doi.org/10.12821/ijispm050402>.
- Hardcastle, E. (2008). *Business information systems*. Ventus Publishing Aps, United States.
- Kim, H. J. (2021). Technical aspects of blockchain. H. K. Baker, E. Nikbakht ve S. S. Smith (Eds.), *The emerald handbook of blockchain for business* (s. 49-64). Emerald Publishing, Bingley, UK.
- Kişi, N. (2022). Exploratory research on the use of blockchain technology in recruitment. *Sustainability*, 14(16), 10098, 1-21. <https://doi.org/10.3390/su141610098>.
- Komalavalli, C., Saxena, D. ve Laroiya, C. (2020). Overview of blockchain technology concepts. S. Krishnan, V. E. Balas, E. G. Julie, Y. H. Robinson, S. Balaji ve R. Kumar (Eds.), *Handbook of research on blockchain technology* (s. 349-372). Academic Press, United Kingdom & United States.
- Laurence, T. (2017). *Blockchain for dummies*. John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey.
- Lichtigstein, A. (2020). Top 10 blockchain skills you must have. 10 Ağustos 2022 tarihinde <https://101blockchains.com/top-blockchain-skills/> adresinden erişildi.
- Lumbreras, S., Moreno, A. ve Latorre, J. (2015). Impact of information and communication technologies on human cognitive processes. Implications for human nature. *Pensamiento*, 71(269), 1375-1382. <https://doi.org/10.14422/pen.v71.i269.y2015.019>
- Maciulienė, M. ve Skarzauskienė, A. (2021). Conceptualizing blockchain-based value co-creation: A service science perspective. *Systems Research and Behavioral Science*, 38(3), 330-341. <https://doi.org/10.1002/sres.2786>.
- Muafi, M., Grabara, J., Sudiyarto, S. ve Siswanti, Y. (2019). Business strategy, organizational structure, work processes: Are the alignment? *Quality-Access to Success*, 20(S1), 399-404. <https://core.ac.uk/download/pdf/227756189.pdf>
- Nizich, M. ve Campisi, M. (2021). Considerations for blockchain adoption and integration. H. K. Baker, E. Nikbakht ve S. S. Smith (Eds.), *The emerald handbook of blockchain for business* (s. 259-274). Emerald Publishing, Bingley, UK.

- Özer, M. A. ve Berberoğlu, N. (2021). Yönetimde 7s Modeli ve yeniden yapılanma sürecine bu perspektiften bir bakış. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 251-270. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuibfd/issue/64683/862220>.
- Park, H., Yoo, Y. ve Lee, H. (2021). 7S Model for technology protection of organizations. *Sustainability*, 13(13), 7020. <https://doi.org/10.3390/su13137020>.
- Pothiyadath, R. ve Wesley, J. R. (2014). Developing a measurement scale for 7-S framework. *IOSR Journal of Business and Management*, 16(1), 14-16. <https://doi.org/10.9790/487X-16121416>.
- Prager, F., Martinez, J. ve Cagle, C. (2021). Blockchain and regional workforce development: Identifying opportunities and training needs. C.G. Reddick, M. P. Rodriguez-Bolivar ve H. J. Scholl (Eds.), *Blockchain and the public sector: Theories, reforms, and case studies*. Springer, Cham, Switzerland.
- Proisy, T. (2017). *The potential for shared value creation on the blockchain: A qualitative analysis of new blockchain ventures and their ICOs*. Master Thesis, Lund University, Sweden.
- Quiniou, M. (2019). *Blockchain: The advent of disintermediation*. ISTE & Wiley, Great Britain & United States.
- Ramachandran, N., Shiju, N. K., Suresh, S. ve Jain, A. (2022). Blockchain: Distinguishing facts from myths. S. Vyas, V. K. Shukla, S. Gupta ve A. Prasad (Eds.), *Blockchain technology: Exploring opportunities, challenges, and applications* (s. 1-12). CRC Press, Boca Raton, FL.
- Ramamurthy, B. (2020). *Blockchain in action*. Manning Publications, Shelter Island, NY.
- Ravanfar, M. M. (2015). Analyzing organizational structure based on 7s model of Mckinsey. *Global Journal of Management and Business Research*, 15(10), <https://journalofbusiness.org/index.php/GJMBR/article/view/1792>.
- Richard, R., Prabowo, H., Trisetarso, A. ve Soewito, B. (2022). How blockchain will change leadership strategies for effectively managing organizational change. *Frontiers in Psychology*, 13, 907586, 1-5. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.907586>.
- Rijmenam, M. V., Schweitzer, J. ve Williams, M. A. (2017). A distributed future: How blockchain affects strategic management, organisation design & governance. *Academy of Management Annual Meeting Proceedings*, 2017(1), 14807, 1-45. <https://doi.org/10.5465/AMBPP.2017.14807abstract>.

- Schaffers, H. (2018). The relevance of blockchain for collaborative networked organizations. L. Camarinha-Matos, H. Afsarmanesh ve Y. Rezgui (Eds.), *Collaborative networks of cognitive systems: 19th IFIP WG 5.5 working conference on virtual enterprises, PRO-VE 2018*, 534, (s. 3-17). Springer, Cham, Switzerland.
- Sharif, M. M. ve Ghodoosi, F. (2022). The ethics of blockchain in organizations. *Journal of Business Ethics*, 178, 1009-1025. <https://doi.org/10.1007/s10551-022-05058-5>
- Sharma, A. K., Sharma, D. M., Purohit, N., Sharma, S. A. ve Khan, A. (2022). Blockchain technology: Myths, realities and future. S. Vyas, V. K. Shukla, S. Gupta ve A. Prasad (Eds.), *Blockchain technology: Exploring opportunities, challenges, and applications* (s. 163-179). CRC Press, Boca Raton, FL.
- Shrivastava, M. K. ve Yeboah, T. (2019). The disruptive blockchain: Types, platforms and applications. *Texila International Journal of Academic Research, Special Edition April 2019*, 1-23. <https://doi.org/10.21522/TIJAR.2014.SE.19.01.Art003>.
- Singh, M. ve Kim, S. (2019). Blockchain technology for decentralized autonomous organizations. S. Kim, G. C. Deka ve P. Zhang (Eds.), *Role of blockchain technology in IOT applications* (s. 115-140). Academic Press, United States & United Kingdom.
- Sorensen, J. I., Mukkamala, R. R., Hussain, A. ve Vatrapu, R. (2015, July 27-29). A framework for managing corporate social media crisis. *6th International Conference on Social Media & Society*, Toronto, Canada.
- Stephen, D., Joseph, B. R., James, N. ve Aswathy, S. U. (2021). Blockchain for information systems applications. A K. Tyagi ve A. Abraham (Eds.), *Recent trends in blockchain for information systems security and privacy* (s. 39-57). CRC Press, Boca Raton, FL.
- The Blockchain Academy (2021). The global blockchain employment report. 10 Ağustos 2022 tarihinde <https://theblockchaintest.com/uploads/resources/> adresinden erişildi.
- Viriyasitavat, W., Da Xu, L., Bi, Z. ve Sapsomboon, A. (2020). Blockchain-based business process management (BPM) framework for service composition in industry 4.0. *Journal of Intelligent Manufacturing*, 31, 1737-1748. <https://doi.org/10.1007/s10845-018-1422-y>.
- Wang, Y. (2020, February 24-28). *Critical success factors for blockchain implementation in supply chains*. 21st International Working Seminar on Production Economics, Innsbruck, Austria.
- Waterman, R. H., Peters, T. J. ve Phillips, J. R. (1980). Structure is not organization. *Business Horizons*, 23(3), 14-26. [https://doi.org/10.1016/0007-6813\(80\)90027-0](https://doi.org/10.1016/0007-6813(80)90027-0).

- Weking, J., Mandalenakis, M., Hein, A., Hermes, S., Böhm, M. ve Krcmar, H. (2020). The impact of blockchain technology on business models-A taxonomy and archetypal patterns. *Electronic Markets*, 30, 285-305. <https://doi.org/10.1007/s12525-019-00386-3>.
- Xu, X., Weber, I. ve Staples, M. (2019). *Architecture for blockchain applications*. Springer, Cham, Switzerland.
- Zincir, O. ve Tunç, A. Ö. (2016). An imagination of organizations in the future: Rethinking Mckinsey's 7S Model. R. Batko ve A. Szopa (Eds.), *Strategic imperatives and core competencies in the era of robotics and artificial intelligence* (s. 101-125). IGI Global, USA.
- Zirra, D. (2007, October 25-26). Human resources development in a knowledge and skill-based economy: Trends and constraints. *International Symposium Integration of Science and Education: A Key Factor for Building up the Knowledge-based Society*, Ukraine, Kiev.

Extended Summary

The value and scale of information in today's business environment increases continuously. In particular collecting, analyzing and applying insights from information developed by technological tools helps companies achieve their goals and objectives more effectively. In particular, advances in information and communication technologies have significantly altered the way of accessing information, processing data, learning, working and communicating. These technologies, which have affected many sectors with the increasing use of computers, the internet and global electronic networks, have provided benefits such as reducing transaction costs, facilitating access to foreign markets, developing electronic business models, and creating specialization and cooperation opportunities for businesses.

One of today's new generation information and communication technologies is blockchain technology. Whereas interest in blockchain is increasing exponentially in recent years, there is a widespread lack of understanding of what organizational changes this technology involves and how to implement it. A comprehensive understanding of blockchain technology is needed to gain wide acceptance among both business strategists and practitioners. In this context, management models can be a valuable tool to understand the elements of change required by blockchain technology in businesses.

This study evaluates the transition to blockchain-based applications in businesses with McKinsey's 7S Model. The aim of the study is to reveal the internal requirements of the organization by seeking answers to the questions of how the structure, strategy, systems, style,

skills, staff and shared values should be in the process of adopting blockchain technology. The content of the study is organized as follows: In the first section, the conceptual framework on both blockchain technology and the 7S Model is provided. In the second section, necessary internal elements in the transition processes of businesses to blockchain-based applications are examined with the 7S Model. In the third section, the findings are discussed and ideas for further studies are suggested.

Blockchain technology is defined as a digital, secure, transparent, distributed and decentralized ledger that allows transactions to be recorded and tracked on a peer-to-peer network without an intermediary. It consists of a list (chain) of transaction groups (blocks) and combines cryptography, data management, networking and incentive mechanisms. It optimizes the business processes by ensuring confidentiality and integrity of data shared across a business network. Besides, it helps businesses create long-term business value through the main benefits such as better transparency, improved traceability, enhanced security, reduced costs, increased efficiency and increased speed.

The historical development of this technology can be divided into four periods. In Blockchain 1.0, cryptocurrencies like Bitcoin were developed that conduct financial transactions based on the blockchain. Through these applications, peer-to-peer transfer of digital currency could be provided to anyone in the world without intermediaries such as banks. In Blockchain 2.0, the Ethereum platform was introduced. It applied blockchain technology to other peer-to-peer transactions such as secret codes, music and art, deeds, contracts between businesses, and autonomous driving systems. In the wake of these developments, decentralized applications (Dapps) created in the era of Blockchain 3.0. Then, this technology has been applied in industry and developed innovative solutions in various fields such as finance, accounting, audit, supply chain, health services, public administration and waste management. So, the era of Blockchain 4.0 has been started.

At the base of this study is the idea of clarifying the requirements for the adoption of a new technology will facilitate the technological transformation process. Given this idea, the present study evaluates to the transition to blockchain-based applications in businesses with McKinsey's 7S Model developed by Waterman et al. in the 1980s. The strategic model used in the study argues that effective organizational change depends on the interaction between structure, strategy, systems, style, skills, staff and shared values. These elements can be defined as follows:

Structure refers to authorities and responsibilities between various positions. Strategy is a set of actions that enables the company to gain competitive advantage. Systems are the routine

processes and procedures in the execution of transactions. Style is top management's approach to giving direction, executing plans, and inspiring people. Skills are individual qualities and abilities in the organization. Staff is people who have different knowledge, experience, ability and education in the organization. Shared values indicate mission and vision which guide corporate actions and common values shared by employees. There is no hierarchical structure among the elements of the model. Structure, strategy and systems are hard elements which are easier to manage. Style, skills, staff and shared values are soft elements which are more difficult to manage.

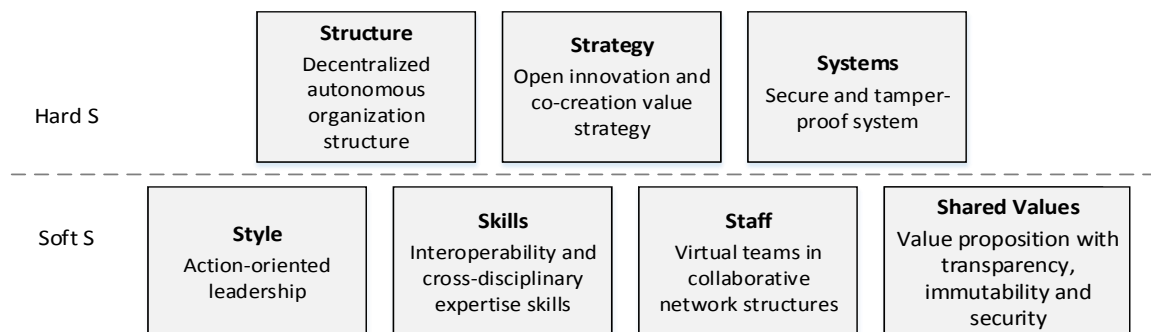
In the literature, there are studies on managing the social media crisis, assessing companies' technology protection capabilities, restructuring in the public sector and evaluating performance of public hospitals by using 7S Model. This model is also expected to be an effective tool for planning and arranging the internal elements of organization in the transition process to a new technology in businesses. Thus, it can answer questions at the operational, tactical and strategic level for blockchain technology implementation and provide guiding information for corporate decisions. The major findings of the study include the following:

- Structure for blockchain-based applications: Blockchain-based applications require the establishment of a digital, self-organizing, automated and decentralized autonomous organization (DAO) structure instead of a hierarchical structure. So, trust and authority are placed in a decentralized network.
- Strategy for blockchain-based applications: Co-creation value strategy is used in blockchain-based applications. Providing effective collaboration is very important for these applications which create trust without intermediaries. They are strongly related with open innovation strategy that allows users to share their ideas on a business network.
- Systems for blockchain-based applications: A secure and tamper-proof system is needed for these applications. All transactions are validated and recorded in a peer-to-peer network through cryptographic mechanisms. These systems encourage a shift towards lower-risk business models.
- Style for blockchain-based applications: Blockchain technology reduces bureaucracy, decentralizes authority and allows building a flexible hierarchy. Therefore, it eliminates the need for managers and requires an action-oriented leadership approach to increase collaboration.

- Skills for blockchain-based applications: People who take an active role in these applications are expected to have knowledge of the structure, properties and potential applications of blockchain technology, as well as have interoperability and cross-disciplinary expertise skills.
- Staff for blockchain-based applications: These applications require virtual teams of sufficient quality and quantity at all times to perform processes in collaborative network structures. In addition, effective human resources policies play a significant role in creating sustainable employment in a network systems.
- Shared values for blockchain-based applications: The blockchain-based applications in harmony with shared values ensure widespread acceptance of technology within the organization. On the other hand, these practices also create shared values by their nature by restructuring existing organizational structures, activities and interactions. In particular, a value proposition consisting of transparency, immutability and security should be created and shared with the participants in these systems.

The internal requirements of the organization for blockchain-based applications obtained by using McKinsey’s 7S Model are summarized in Figure 4.

Figure 4. Requirements of Blockchain-Based Applications in the Framework of the 7S Model

Source: Constructed by the authors

To the best of the authors’ knowledge, this study is the first to evaluate the transition to blockchain-based applications in businesses with the McKinsey’s 7S Model. This model, which is utilized as a strategic tool to evaluate changes within the organization, can contribute to reducing the uncertainties of the blockchain technology adaptation process. Hence, it can be useful in providing decision support for business strategists and practitioners. More comprehensive studies could be conducted to evaluate the perceptions of practitioners regarding the elements of the 7S Model in the future. Moreover, analysis of other digital technologies such as artificial intelligence, machine learning and internet of things by means of the 7S Model could be an area for further studies.

Türkiye’de Avrasyacı Siyasal Söylemler Bağlamında Mustafa Kemal Atatürk Dönemi Türk Dış Siyaseti

Demirhan Fahri ERDEM*

Geliş Tarihi (Received) 29.12.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 22.03.2023

Öz

Bu çalışma, Türkiye’de 1990’lardan itibaren ortaya çıkmaya başlayan Avrasyacı siyasal söylemlerin savunduğu dış siyasetin köklerinin, Mustafa Kemal Atatürk dönemi Türk dış siyasetinde bulunup bulunmadığını araştırmayı amaçlamıştır. Makalede Mustafa Kemal’in ulusal kurtuluş mücadelesine önderlik etmeye başladığı 1919’dan, ölümüyle iktidarının son bulunduğu 1938’e kadar olan zaman dilimindeki Türk dış siyasetine odaklanılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada, Mustafa Kemal’in sözleri ve uygulamaları dâhil olmak üzere elde edilen veriler, tarihsel bağlamda döneme hâkim zihniyet de göz önünde bulundurularak, Avrasyacı siyasal söylemlerin parametreleri çerçevesinden çözümlenmiştir. Türkiye’deki Avrasyacı siyasal söylemlerin çoğuna hâkim olan ortak bir takım parametrelerin, Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetinin de temel özellikleriyle örtüştüğü anlaşılmaktadır. Türkiye’deki Avrasyacı siyasal söylemlerin çoğu, antiemperyalizm, tam bağımsızlık, uluslararası işbirliği, Türkiye’ye önderlik rolü yükleme ve Batı karşıtlığı gibi ortak parametrelerde birleşmektedir. Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyaseti de; bir takım parametreler için vurgu yoğunluğu içinde bulunan konjonktüre göre değişse de, kararlı biçimde tüm bu parametrelere uygun karakterde olmuştur. Dolayısıyla Türkiye’deki Avrasyacı siyasal söylemlerin savunduğu dış siyaset için, Türkiye’nin yeterli tarihsel tecrübe mirasına sahip olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Avrasyacı söylemler, Avrasyacı parametreler, Mustafa Kemal, dış siyaset.

In The Context Of Eurasianist Political Discourses In Turkey Turkish Foreign Policy Under Mustafa Kemal Ataturk’s Era

Abstract

This study aims to investigate whether the foreign policy advocated by the Eurasianist political discourses that have emerged in Turkey since the 1990s has its roots in the Turkish foreign policy of Mustafa Kemal Atatürk's era. The article focuses on Turkish foreign policy from 1919, when Mustafa Kemal began to lead the national liberation struggle, to 1938, when his rule ended with his death. In the study, in which qualitative research methods were used, the data obtained, including Mustafa Kemal's words and practices, were analysed within the parameters of Eurasianist political discourses, taking into account the dominant mentality of the period in the historical context. A number of common parameters that dominate most of the Eurasianist political discourses in Turkey seem to overlap with the main features of Turkish foreign policy in the Mustafa Kemal era. Most Eurasianist political discourses in Turkey converge on common parameters such as anti-imperialism, full independence, international co-operation, attributing a leadership role to Turkey and anti-Westernism. The Turkish foreign policy of the Mustafa Kemal era was consistently in line with all these parameters, although the intensity of emphasis on certain parameters varied according to the conjuncture. Therefore, it can be said that Turkey has a sufficient historical heritage of experience for the foreign policy advocated by Eurasianist political discourses in Turkey.

Keywords: Turkey, Eurasianist discourses, Eurasianist parameters, Mustafa Kemal, foreign policy.

* Doç.Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Giriş

Avrasyacılık, Türkiye’de hem bir kavram olarak, hem de özgün bir düşünce olarak 1990’lı yıllara kadar somutlaşmamıştır. Avrasya kavramı, Sovyetler Birliği’nin çöküşüyle kapitalizmin küreselleşme sürecinin önünde herhangi bir büyük engelin kalmadığı ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin Yeni Dünya Düzeni (YDD) adı altında küresel hegemonyasını pekiştirmeye giriştiği bu dönemde Türkiye’de yaygın biçimde kullanılmaya başlanmış ve bu kavram etrafında çeşitli düşünce ve stratejilerin üretildiği görülmüştür. 2000’lerin ilk 15 yılında ise Avrasya kavramı, Türkiye gündeminde 1990’lardakine oranla epey geri plana itilmiş, daha çok ülkenin artan bir ivmeyle sıkı ekonomik ilişkiler kurduğu ülkeleri ifade etmekte kullanılmıştır. Hatta aynı dönemde siyasi anlamda Avrasyacı olarak nitelenen düşünce ve eğilimler, Türkiye gündemine bomba gibi düşen kurmaca davalar ve medya manipülasyonu ile kamuoyu gözünde itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Türkiye 15 Temmuz 2016 tarihinden birkaç yıl öncesinde başlayan süreçle, özellikle güvenlik ve dış siyaset konularında kendi ulusal çıkarlarına gerekli hassasiyeti göstermeyen Atlantikçi Batılı ülkeler karşısında, daha boyun eğmez bir konuma yerleşmiştir. Bu doğrultuda Türkiye, Atlantik cephesinin hedefindeki bir takım ülkeleri de içeren komşularıyla, en başta güvenliği sağlamak amacıyla, verimli sonuçlar aldığı işbirliklerine girişmiş ve Soğuk Savaş döneminden gelen bağlaşıklarının kendi aleyhine oluşturmaya çalıştığı stratejileri bozmuştur. Türkiye ekonomik alanda ise, süregelen Batılı ortakları dışında, Avrasya ve Asya’da yükselişe geçen güçlerle ve komşusu ülkelerle ilişkilerini çeşitlendirmeye ve derinleştirmeye yönelmiştir. Tüm bu gelişmeler sonucunda, 1990’lı yılların ardından, bu defa eksen değişimi tartışmaları etrafında yeniden Avrasya konusu yoğun biçimde Türkiye gündeminde yerini almıştır.

Türkiye’de Avrasya kavramı temelinde ve Avrasyacılık adı altında üretilen düşünce ve stratejiler, Türkiye merkezli ve Türkiye’ye özgüdür; bu bağlamda da daha derin kuramsal temellere sahip olan ve ideolojik yönü ağır basan özgün Rus Avrasyacılığı’ndan ayrılmaktadır. 1990’lı yıllardan itibaren Türkiye’de bir takım yazar veya çevrelerin üzerine düşünce ve strateji ürettikleri Avrasya konusunda dikkati çeken bir nokta; ulusal kurtuluş mücadelesi döneminden başlayarak Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümüne kadar geçen süreçteki Türk dış siyasetine Avrasyacılık tartışmaları bağlamında atıfta bulunulmasıdır. Şüphesiz belirtilen dönemin Türk dış siyasetini değerlendirirken; Türkçede o dönem Avrasya ve Avrasyacılık kavramlarının bulunmadığını, hatta bu düşüncenin kaynağı olan Rus aydınlar gurubunun, bu düşüncüyü kuramsal olarak yeni yeni 1920’lerde ortaya çıkarmaya giriştiklerini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Dolayısıyla 1919-1938 dönemi Türk dış siyasetini “Avrasyacı” olarak

değerlendirmek, kavramsal açıdan temelsiz ve tarihsel açıdan uygunsuz görülebilir. Ancak Türkiye’de 1990’lı yıllarda gündeme gelmeye başlayan ve Türkiye’ye özgü olan Avrasyacı söylemlerin ileri sürdüğü algılama, yaklaşım ve stratejilerin, hayata geçirilebilme olasılığını anlamada; geçmişin, Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetinin anlayış ve uygulamalarının mirasının çözümlenmesi aydınlatıcı olacaktır. Kısacası Türkiye’deki Avrasyacı söylemlerin önerdiği yönelimler, çözümler Türkiye’ye çok yabancı mıdır? Yoksa önerilen politikaların, stratejilerin, işbirliklerinin, benzerleri Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetinde hayata geçirilmiş miydi? Mustafa Kemal döneminin Türk dış siyaseti, emperyalizme karşı mücadele etmede, tam bağımsızlığını gerçekleştirmede ve Avrasya’da işbirliklerine yönelmede, Türkiye’deki Avrasyacı söylemlere dayanabilecekleri yeterli tarihsel deneyim mirasını sağlamakta mıdır?.. gibi sorular, bu sorunsal etrafında akla gelmektedir. Bunların yanıtları da hem Türkiye’deki Avrasyacı söylemlerin uygulanabilirliği ve geçerliliği, hem de güncel Türk dış siyasetinin yönelimleri açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışmada bir takım savlardan hareket edilmiştir. İlk olarak, Türkiye’deki Avrasyacı söylemlerin ortak noktalarından çıkarılan ve çalışmanın ilerleyen kısımlarında belirtilecek olan temel parametrelerin; her birine yapılan vurgu yoğunluğu dönem içerisinde değişse de, Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetini karakterize eden niteliklerle örtüştüğü savunulmaktadır. İkinci savda ise; aslında o dönemde Türkiye’de Avrasya kavramı kullanılmadığından, Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetinin adı konulmamış bir Avrasya politikası sayılabileceği ileri sürülmektedir. Son olarak da, Türkiye’de 1990’lar sonrasında ortaya çıkan Avrasyacı söylemlerin savunduğu; Türkiye’nin Avrasya’ya yönelimi ve orada bir ittifaklar sistemi ile konumlanması için gerekli tarihsel tecrübe ve birikime sahip olduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetinin, gerekli tarihsel, siyasal ve stratejik mirası sağladığı belirtilmektedir.

Nitel araştırma tekniklerinin kullanıldığı bu çalışmada, konuya yönelik araştırmalar yapmış olan yazarların düşünceleri toplanmış, Mustafa Kemal’in çevresinde yer alan kişilerin hatıratlarından yararlanılmış ve “Söylev ve Demeçler” gibi birinci el kaynaklardan bizzat Mustafa Kemal’in konu üzerine söylediği sözlere ulaşılmıştır. Elde edilen bilgiler, çalışmanın kapsadığı dönemin konjonktüründeki temel çelişkiler göz önünde bulundurularak analitik biçimde değerlendirilmiş, yorumsamacı yöntemle çözümlenmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk ana bölümünde Türkiye’deki Avrasyacı söylemler arasında, Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetini Avrasyacı yaklaşımla ilişkilendiren görüşlerin serimlemesi yapılacaktır. İkinci ana bölümde ise Mustafa Kemal

dönemi Türk dış siyasetinin Avrasyacı yönelime sahip olup olmadığı, Türkiye’deki Avrasyacı söylemlerin ortak özelliklerinden türetilen beş temel parametre bağlamında çözümlenmesiyle açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

1. Mustafa Kemal Dönemi Türk Dış Siyasetini Avrasyacılıkla İlişkilendiren Görüşler

Türkiye’de 1990’lardan itibaren Avrasya ve Avrasyacılık konularını gündeme getiren ve konu üzerine düşünce üreten kişi ya da çevreler; Mustafa Kemal’in ön planda bulunduğu ulusal kurtuluş mücadelesi dönemi, üst yapısal devrimlerin yapıldığı 1920’ler ve tek parti yönetiminin istikrar kazandığı 1930’lu yıllar boyunca, Türkiye’nin dış siyaset anlayışını Avrasyacı bir anlayışla ilişkilendirmektedirler. Bu doğrultudaki çeşitli yaklaşımlardan bazılarını bu bölüm sınırları içerisinde kısaca örneklendirmek mümkündür.

Avrasya ve Avrasyacılık konusu gündeme geldiğinde akla ilk olarak yazar Attilâ İlhan gelmekteydi. İlhan, Türkiye açısından Avrasya düşüncesinin temellerinin, açıkça Türkiye’nin Mustafa Kemal dönemi dış siyasetinde yattığını düşünmekteydi. Çünkü o dönemde Türkiye Batı’ya henüz şartlanmamıştı. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Türkiye, Balkan Antantı’nı ve Sadabat Paktı’nı kurarak komşularıyla iyi ilişkiler kurmuştu. Üstelik Türkiye’nin dış siyaseti, ilk dönemler Sovyet dostluğu temelinde kurulmuştu. Yani İlhan’a göre açıkça, o dönemde Mustafa Kemal adını koymadan Avrasya programını sessizce uygulamaya koymuş ve başarmıştır (1994, s. 34). Yine İlhan’ın bir başka söyleşisinde belirttiği üzere, emperyalizm karşısında sosyalist devrimi yapan ve ulusal kurtuluş mücadelesini veren, iki halkın liderleri Lenin ve Mustafa Kemal, dönemlerinde emperyalizme karşı işbirliği yaparak neredeyse Avrasya politikasını hayata geçirme olanağını elde etmişlerdi. Balkan Antantı ve Sadabat Paktı ile Türkiye, Balkanları ve Ortadoğu’yu kontrol ederken, Sovyetler, Kafkasları kontrol etmiş; böylece bu iki Asya devleti Avrasya’nın kontrolünü ellerine geçirmeye başlamışlardı (1999, ss. 131-132). Türk Dünyası’nı Avrasya’nın önemli temel parçalarından biri olarak gören, Batı emperyalizmine karşı 1917 Bolşevik Devrimi’ni ve 1919 Türk ulusal Kurtuluş Savaşı’nı ilk başkaldırıları olarak niteleyen İlhan, sembolik ve şairane anlatımıyla Avrasyacı yönelimin kökleri ile Mustafa Kemal’in önderliğinde başarıya ulaştırılan bağımsızlık mücadelesi arasında koşutluk kurmaktadır. Bu yöndeki görüşlerini şöyle ifade etmiştir: “ ...Türkiye’nin-ve Avrasya’nın, yâni Turan’ın-, yeni nesilleri; kökleri, ta 1917’den, 1919’dan gelen, ‘Mazlumlar’ın ‘Müdafaa-i Hukuk Doktrini’ne, -yâni Yıldız, Hilâl ve Kalpak’a- sahip çıkıyorlarsa, bu onlara tarihin emridir. Son Ergenekon serüveninde, hepimizi düzlüğe ve aydınlığa çıkaran kılavuz’... o sarışın kurt’da, aynı emre baş koymamış mıydı?” (2004, s. 304)

1990'lı yıllarda Avrasya konusunu tartışmaya açan Ulusal dergisi çevresi de, Mustafa Kemal'in düşünce ve pratikleriyle Avrasyacı strateji arasında bağ kurmuştur. Ulusal dergisinin sahibi ve genel yayın yönetmeni olan Hakan Reyhan, Attilâ İlhan'ın görüşlerine benzer biçimde, emperyalizm karşısında konumlanacak bir Avrasya Birlikteliği için Rusya ve Türkiye'nin tarihsel deneyimlerine göndermede bulunmuştur. Bu bağlamda, Kemalist Kuvayimilliyeye Hareketi ve Ekim Devrimi gibi dünyadaki ilk antiemperyalist/antisömürgeci hareketlerin de Avrasya coğrafyasından çıktığı vurgulanmaktadır (1994, s. 4). Reyhan'a göre eğer emperyalizme karşı ulus devletlere dayalı ve adına Avrasya denilen bir birliktelik oluşturulacaksa "...bu coğrafyadaki ilk anti sömürgeci/anti emperyalist hareketlerin iki büyük önderi Mustafa Kemal Atatürk ve Sultan Galiyev 'teori-pratiği'nin iyice değerlendirilmesi ve bu 'teori-pratik' ışığında yeni perspektifler oluşturulması gerekmektedir" (1994, s. 4). Dergi yazarlarından M. Gürsan Şenalp de, bu iki devrimcinin Avrasya projesinin yol göstericisi olmasının zorunluluğunu vurgulamıştır (1994, s. 72).

Şubat 2015 tarihinde Vatan Partisi adını alacak olan, Doğu Perinçek'in başkanlığını yaptığı 1990'lı yılların İşçi Partisi, bağımsız bir ulus devlet modeliyle, uluslararası alanda izlenecek olan dış siyaset stratejisi arasında tutarlı bir bütünlük olması gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda İşçi Partisi, Türkiye için 1920'lerde gerçekleştirilen Kemalist Devrim esasında kurulmuş ulus devlet modelini benimsemiştir. Bu modelin dış siyasetteki uzantısı olarak da Avrasya stratejisini savunmuştur. "Türkiye, çıkış yolunu, Atatürk'ün önderliğindeki 1920 Devrimi'nde olduğu gibi, yine devrimle açabilecektir. Avrasyacılık, Kemalist Devrim'i tamamlama stratejisinin uluslararası plandaki devamıdır. Avrasyacılık, milli devletimizi koruyabilmek için gerekli ittifaklar manzumesinin ortak düşmana karşı inşasıdır" (Perinçek, M., 2006a, s. 63). Ayrıca Doğu Perinçek, kritik coğrafi konumunun da ötesinde, Türkiye'nin sahip olduğu tarihsel birikimlerin, siyasal ve stratejik anlamda savunulacak bir Avrasya seçeneği için önemli bir kazanım olduğunu ileri sürmüştür. Türkiye dünyada büyük küresel güçler karşısında ezilen ülkeler arasında yer almaktadır ve geri kalmış olan ülkeler arasında öncü rolü oynayabilecek siyasal, ekonomik ve kültürel birikime sahiptir. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in önderliğinde başarıya ulaştırılan ulusal Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet devrimleri önemli kazanımlardır (Perinçek, 1996, s. 20).

Osmanlı İmparatorluğu mirasına büyük önem veren muhafazakâr aydınların oluşturdukları Yarın dergisi çevresi de, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği ulusal kurtuluş mücadelesini ve ardından kurulan bağımsız Cumhuriyeti ve bu genç Cumhuriyet'in izlediği dış siyaseti Avrasyacılıkla ilişkilendirmiştir. Dergi yazarlarından Burhan Metin'e göre; Osmanlı

İmparatorluğu'nun çökmesiyle "Avrasya'nın güney kanadı" da çökmüş ve sonrasında toparlanamamıştır. Hem Avrasya'da, hem de Afroasya'da Osmanlı düzeninin çözülmesi jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel bir boşluk yaratmış, bu boşluğu dolduracak bir yapılanmanın, bütünleşmenin kurulamaması nedeniyle, savaşlar, çatışmalar, yoksulluk, gerilik ve Batı sömürsü bölgenin kaderi haline gelmiştir. Türkiye'nin Anadolu'daki ulusal kurtuluş hareketi, Doğu'nun mazlum milletlerinin umudu haline gelse de, bu hareket de kısa süre sonra, Doğu'nun mazlum ve Müslüman halklarına yabancılaşarak, hedefinden saptırılmıştır (Metin, 2003, s. 18). Yarın dergisinin 5. sayısının başyazısında ise, Türkiye'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntüsünden ve emperyalizmin işgalinden kurtularak kurduğu Cumhuriyetle, tarihinin ve coğrafyasının özgün alanında yeniden şekillendiği, bu özgün alanın ise Avrasya olduğu belirtilmiştir ("Başyazı", 2002, s. 1). Yarın Dergisi'nin Avrasya yaklaşımı, hem ülke içi, hem de uluslararası yeni düzenleme biçimlerini içermektedir. Bu bağlamda Avrasya bilinciyle düşünüp, hareket etmesi istenen Türkiye, içeride halkının, dışarıda da Avrasya'nın dinamikleriyle bütünleşebildiğinde, hem dâhili işbirlikçiler, hem de dünya sisteminin yönlendiricileri karşısında boyun eğmeyecektir. Burada iç dinamiklerle kastedilen, ülkenin "öncelikle halkın eğilim, arzu ve iradesi doğrultusunda 'iç ve dış siyaset' izleyecek ölçüde güçlü ve bağımsız olması"dır. "Bunun için de Batıcı/Avrupacı Atatürkçülük'ten, bağımsızlık ve millet hakimiyetinin önderi Mustafa Kemal Atatürk'e, 'peykçi siyasetlerden' 'Türkiyecili/Avrasyacı siyasete' köklü bir dönüşüm geçirmelidir" ("Başyazı", 2002, s. 1). Dergi yazarlarından Abdullah Muradoğlu ise "Kurtuluş Savaşı'nda Avrasya Politikası" başlıklı yazısında; Türkiye'nin ulusal Kurtuluş Savaşı'na Sovyet yardımının katkı sağlamasının ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sovyet dostluk ve saldırmazlığına dayanan anlaşmaların, o dönemde Avrasya politikalarını hayata geçirdiğine değinmiştir (Muradoğlu, 2002, s. 34).

2. Türkiye'deki Avrasyacı Siyasal Söylemlerin Temel Parametreleri ve Mustafa Kemal Dönemi Türk Dış Siyasetinin Çözümlemesi

Mustafa Kemal'in dış siyaset anlayışını bir takım Avrasyacı parametreler bağlamında çözümlemeye başlarken; öncelikle O'nun dış siyaset alanına özel bir ilgi gösterdiği belirtilmelidir. Üstelik bu ilgi Cumhuriyet'in kuruluşundan önceki dönemleri de kapsamaktadır. Türk dış siyaseti daha Millî Mücadele döneminden itibaren, Büyük Millet Meclisi'yle yoğun danışma içerisinde bulunan Mustafa Kemal tarafından bizzat yönetilmiştir. Lozan Antlaşması'ndan sonra Dışişleri Bakanlığını örgütleyen yeni Türkiye'nin de dış siyasetinin başlıca mimarı, yine Mustafa Kemal olmuştur. Anlaşılacağı üzere, genç Cumhuriyet'in dış siyasetinin ana hedefleri O'nun tarafından belirlenmiştir (Gönlübol ve Sar, 1963, s. IV). Falih

Rıfıkı Atay da; Mustafa Kemal'in iç siyasette ayrıntılarla uğraşmayı pek sevmediğini, hükümet ve ordu ile ilgili işleri güvendiği arkadaşlarına emanet ettiğini, çeşitli sorunlar karşısında ortaya çıkan şikâyet ve eleştirilerde duruma müdahale etmek ve hakem rolü oynamak dışında yönetsel işlerle çok uğraşmadığını belirtmiştir. Buna karşın dış siyaset, O'nun sürekli ilgi alanında olmuştur (Atay, 1984, s. 398). Peki, O'nun ilgisinin odağındaki bir alan olan dış siyaset, kimi yazar ve çevrelerin iddia ettikleri gibi Avrasyacı bir takım özelliklere ya da yönelime sahip olmuş mudur? Bunu ortaya koyabilmek için bir takım parametreler bağlamında çözümlenmeler yapmak gerekmektedir.

Türkiye'deki Avrasyacı siyasal söylemlerin ortak noktaları olan; “antiemperyalizm”, “tam bağımsızlık”, “uluslararası işbirliği”, “Türkiye'ye önderlik rolü yüklemek” ve “Batı karşıtlığı” beş temel parametre olarak belirlenebilir ve Mustafa Kemal'in dış siyaset anlayış ve uygulamaları söz konusu parametreler esasında çözümlenebilir. Böylece o dönemin dış siyasetinin günümüzdekine benzer biçimde Avrasyacı bir yönelime sahip olup olmadığı ortaya konulabilir. O'nun dış siyaset anlayış ve uygulamalarına yönelik yorumlar yapan araştırmacıların çözümlenmeleri incelendiğinde; Mustafa Kemal'in dış siyaset anlayış ve uygulamalarının, Türkiye'deki Avrasyacı yaklaşımların bir takım parametrelerini açıkça içerdiği görülecektir.

2.1. Antiemperyalizm

Mustafa Kemal'in düşünce ve eylemlerini, buna bağlı olarak da dış siyaset anlayış ve tarzını biçimlendiren temel unsurun, emperyalizme karşı olmak olduğu açıkça söylenebilir. Emperyalizmin, iki dünya savaşı arası dönem açısından belirtilecek olursa sömürgeciliğin, tarihinde büyük haksızlıklar, zulümler, baskılar ve sömürüler hep görülmüştür. Ancak emperyalistlerin/sömürgecilerin; sömürdükleri yerlerin yerli halkını yaşadıkları topraklardan sürerek, oraların kendilerine ait olduğunu iddia etmeleri istisnai bir durumdur. Ender rastlanan bu uygulama tarihte ilk olarak Anadolu Türkleri'ne (sonrasında da Filistin Arapları'na) uygulanmak istenmiştir (Akşin, 1998, s. 144). İşte Mustafa Kemal'de 20. yy'da böylesi ağır bir emperyalizme karşı verilen ilk ulusal kurtuluş mücadelesinin önderliğini üstlenmiştir.

Konu üzerine çalışmalar yapan çoğu araştırmacı da, Mustafa Kemal'in eylem ve düşüncelerinin antiemperyalist olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin Ahmad, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği ulusal kurtuluş hareketinin, Anadolu'nun parçalanmasını önleme hedefine yönelmiş birleşik bir antiemperyalist hareket olduğunu belirtmiştir (1995, s. 79). Antiemperyalist ulusal bağımsızlıkçı hareketler, toplum içerisindeki farklı sınıf ve tabakaların

güçlerini aynı hedef doğrultusunda birleştirebilmek için motivasyon sağlayıcı bir tutunum ideolojisine ihtiyaç duyarlar. 20. yy itibariyle bu ideoloji milliyetçilik/ulusalcılık olmuştur. Mustafa Kemal de, Türk Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin önderi olarak, emperyalizme karşı bir halkın, bir milletin var oluş savaşını milliyetçi bir anlayışa oturtmuştur. Bu anlayış, diğer milletlere karşı bir üstünlük kurma savaşı yürütmeye değil, mazlum milletleri yok etmek isteyen antiemperyalist bir var olma savaşını sürdürmeye yönelikti (Çeçen, 1997, s. 189). Tam da bu noktalara değinen İlhan, Mustafa Kemal'in milliyetçiliğinde iki unsuru tespit ettiğini belirtmiştir: “Onun için milliyetçilik ilkesi, kesinlikle emperyalizme ve emperyalizmin yurt içindeki işbirlikçilerine karşı, ikincisi, bu milliyetçiliğin eylem düzeyinde somutlaşması yurt halkından ‘Türküm’ diyen herkesin ulusal egemenliği ve tam bağımsızlığı gerçekleştirmek amacıyla birleşmesini içeriyor. Kurtuluş Savaşı yıllarında da, onu izleyen yıllarda da, Kemal Paşa iki ana fikir çerçevesinde dönmüştür: Hakimiyet-i Milliye (ulusal egemenlik) ve İstiklâl-i Tam (tam bağımsızlık)” (1999a, s. 80). Yine antiemperyalizm ve milliyetçilikle ilintili olarak Mustafa Kemal'in iç içe geçmiş üç büyük eylemi vurgulanmaktadır. “Emperyalizme karşı Kurtuluş Savaşı; padişaha karşı Demokratik Devrim, toplumun ‘Ümmet’ aşamasından, ‘Millet’ aşamasına dönüşümü!”. Bu doğrultuda Kuvayimillie, 20. yy'ın ilk “Halk Kurtuluş Ordusu”, Müdafaa-i Hukuk da “Mazlum Milletler”in hepsi için ilk kurtuluş öğretisidir. “Savaşın emperyalizme karşı verilmesi, ‘Ulusallık’ bilincini pekiştirmiş; padişah ve halifenin emperyalizmle işbirliği, hareketin ‘demokratikleşmesini’ sağlamıştır” (İlhan, 2001, s. 518).

Mustafa Kemal antiemperyalist eylemlerini ve düşüncelerini çeşitli konuşmalarında da ortaya koymuştur. Örneğin 24/25 Ekim 1919'da, verdiği bir röportajda, önderlik ettiği ulusal kurtuluş mücadelesi örgütünün amaçları hakkında şunları söylemiştir: “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin emeli ise ...zavallı memleketi ve toprakları nameşru emperyalizm ve kolonizasyon siyasetleriyle istilâya, parçalamağa çalışan yabancı ve mütecaviz kuvvetlere çığnetmemek!...” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, 1961, s. 8). Yine O, 14 Ağustos 1920 tarihinde yaptığı bir konuşmada Bolşevik Devrimi'nin antiemperyalist yönünü vurgulayarak, olumlamıştır. Bu konuşmasında Mustafa Kemal, Bolşevikler'in tüm insanlığı emperyalist ve kapitalist yönetimlerin boyunduruğundan ve zulmünden kurtarılmasını amaçladıklarını belirtmiştir. Bolşevikler dünyadaki emperyalistlere karşı savaş açmaktan çekinmemişlerdir. Batılı emperyalistler tüm güçlerini Bolşeviklerin aleyhine kullanmalarına rağmen, Bolşevikler devrimlerini yaşatmayı başarmışlardır. Mustafa Kemal'e göre İslamiyet'in en yüce ilkelerini içeren Bolşevizm'in, Türklerin de varlığına kastetmiş olan ortak düşman aleyhinde elde ettiği zafer, ulusal kurtuluş mücadelesi veren Anadolu halkı için de olumlu bir

sonuçtur. Kendi devrimlerinin dünya çapında başarıya ulaşması için Bolşevikler, Anadolu’daki milli mücadeleye destek olmaya yönelmişlerdir (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, s. 96). Mustafa Kemal antiemperyalist tutumu konusunda oldukça tutarlıdır. Anlaşılın odur ki, dünyadaki liderlere bakışını da, o liderlerin emperyalizm karşısındaki tutumları belirlemiş olmalıdır. Örneğın Atay’ın belirttiğıne göre; Mustafa Kemal “... bolşevik liderlerinden yalnız Lenin’i, Rus ihtilâli milli kurtuluş dâvalarını tuttuğı, her türlü emperyalizmi reddettiğı ve Rusya içindeki milletlere hürriyet verdiğı mühlet içinde sevmiştir.” Buna karşılık emperyalist amaçlar güden “Stalin’i hiç sevmemiş, fakat küçümsememiştir. Mussolini’yi küçümserdi”. O’nun Hitler ve Mussolini’nin lehine konuşma yaptığı ise hatırlanmamaktadır (Atay, 1984, ss. 521-522).

Edimsel olarak antiemperyalist bir ulusal Kurtuluş Savaşı içerisinde bulunan Mustafa Kemal önderliğindeki hareket (Kemalist Devrim’in önderliğı de denebilir), emperyalizme karşı mücadele sırasında ortaya koyduğı pratiğı, kuramsal düzeye de taşımıştır. Mustafa Kemal, ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarından ölümüne kadar geçen dönemdeki pek çok konuşmasında, dünyadaki çelişmeyi “zalimler-mazlumlar çelişmesi” esasında ele almıştır ve devrim stratejisiyle beraber Türkiye’nin dış siyasetini de bu eksene oturtmuştur (Perinçek, M., 2006b, ss. 218-219). Mustafa Kemal başta olmak üzere Kemalist Devrim’in önderleri, zalimler-mazlumlar ya da bir diğerk adlandırmayla “ezen dünya-ezilen dünya” arasındaki kutuplaşmada, Türkiye’nin yerini açıkça ezilen dünya içerisinde belirlemişlerdir. Türk milleti emperyalizm karşısında mazlum bir millettir ve Türkiye ezilenler dünyası içerisinde yer almaktadır (Perinçek, 2015, s. 87).

Mustafa Kemal’in antiemperyalist eylem ve düşüncelerini, tutarlı bir biçimde Millî Mücadele döneminden, ölümüne kadar geçen dönem boyunca dış siyaset alanında da pek çok örnekte gözlemlemek olasıdır. Örneğın, Mustafa Kemal ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşti (Aras) dış siyasetinin temel hedeflerinden biri, ulusal bağımsızlık sonrası Türkiye’yi barış çemberiyle kuşatmak olduğundan; emperyalist güçlerin müdahale ettiğı Ortadoğı ve Balkanlar’da bulunan ülkelerin birlik ve dayanışma içinde olmaları için Balkan Antantı ve Sadabat Paktı yaşama geçirilmiştir. O dönemlerde Türkiye, emperyalist genişleme amacındaki İtalya’nın Habeşistan’a saldırmasına, Cemiyeti Akvam’da belirgin bir muhalefet göstermiştir. Ayrıca o dönem Türkiye dış siyaseti açısından Batılı emperyalist ülkelerin hiç hoşlanmadıkları bir diğerk unsur da, antiemperyalist söylemlerle ortaya çıkan Sovyetler Birliğı’yle Millî Mücadele sürecinde başlayan iyi ilişkilerin genç Cumhuriyet döneminde de sürdürölmesi olmuştur (Çavdar, 2006, ss. 117-118). Bir diğerk örnek de, Mustafa Kemal’in 1920’ler ve 1930’lar boyunca, dağılın Osmanlı İmparatorluğı’ndan koparılan ve emperyalistlerin

sömürüsüne maruz kalan Ortadoğu bölgesinde Araplara yönelik dış siyasetidir. Koşullar gereği gerçekleştirip gerçekleştirilemediği bir yana, söz konusu siyaset üç noktada toplanabilir. Bunlardan ilki, Anadolu’da ulusal kurtuluş mücadelesi başladığı sıralarda, Mustafa Kemal’in Arapların da İngiliz ve Fransız emperyalistlerine karşı mücadelelerini desteklemesidir. Ama doğal olarak o sırada Anadolu’nun mücadele sırasında içinde bulunduğu koşullar dolayısıyla, Arapların kendi kurtuluşlarını kendilerinin sağlamasını istemektedir. Emperyalizm karşısında, Arapların yanında olduğu kesindir. İkincisi, Hatay sorununun yaşandığı dönemlerde, Türkiye’nin gücünü de hesaba kattığından olsa gerek, Fransa’nın Suriye ve Lübnan’a bağımsızlıklarını vermeyeceğini belirtip, bu ülkelerde Araplarla birlikte antiemperyalist bir kurtuluş mücadelesi örgütlemeyi tasarlamıştır. Üçüncüsü de, Arap ülkelerinin antiemperyalist kurtuluş mücadelelerini kazanıp da bağımsız olmalarından sonra, Türkiye’nin o ülkelerle konfederasyon ya da federasyon tarzı daha ileri bir birlik kurması yönünde düşüncelere sahip olmuştur (İlhan, 1999a, s. 287).

Ayrıca Mustafa Kemal, Türkiye’ye yönelik emperyalist amaçlara karşı koymak amacıyla, özellikle 1930’lardan itibaren, tarih ve dil alanlarında araştırma ve çalışmalara bizzat yönelmiştir. O’nun siyasi önder olarak, özellikle de tarih alanında çalışmalara yönelmesinin, siyasal düzlemdeki anlamına odaklanılmalıdır. Kimi tarihçiler açısından o dönemin tarihçiliği, “savunma tarihçiliği” olarak nitelendirilmiştir. 1930’lardan itibaren Batılı tarihçilerin iddialarının tersine, Türklerin Anadolu’ya sonradan gelmediklerini göstermek için, Hititlerin Türk oldukları ileri sürülerek, Anadolu’nun bir tür manevi tapusu çıkartılmaya çalışılmıştır. Avrupa’nın bazı ülkelerinde geçerli olan, insanların kafatası biçimi gibi fiziksel özelliklerine dayandırılmaya çalışan ırkçı kuramlara karşı, Türkiye’de de fiziksel antropoloji çalışmaları yapılmış, Batılı ırkçı kuramların Türkler hakkındaki olumsuz savlarının yanlışlığı gösterilmek istenmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal, Türklerin Batı karşısında yüzyıllarca sürmüş yenilgilerinin, yeni bir doğuş hamlesine zarar verecek düşkünlük duygusuna ve bir aşağılık kompleksine yol açtığını fark ettiğinden, psikolojiye de büyük önem vermiştir (Akşin, 1998, ss. 192-193).

Türklerin Anadolu’da ulusal kurtuluş mücadelesine giriştikleri dönem boyunca, söz konusu hareketin kendisi edimsel olarak antiemperyalist olsa da¹; harekete destek veren toplumsal kesimlerin ve Türk siyasal seçkinlerinin ne kadarının, ne oranda antiemperyalist bir

¹ Ali Kazancıgil de, pragmatik niteliğiyle karakterize edilebilecek olan Kemalizm’in antiemperyalist söyleminin, dönemin koşullarına bağlı zorunlu bir taktik olduğunu belirtmiştir. İşgal altındaki bir ülkede, halkı ulusal kurtuluş savaşına katılmaya yöneltmek için, yabancı işgaline karşı antiemperyalist bir söylem benimsenmiştir. Ama taktik zorunluluklar dışında da, Kemalistlerin seçenekleri zaten kısıtlıydı. “... yarı sömürge durumundaki Osmanlı ülkesinde, sömürgeci emperyalist devletlere karşı savaş veren kurtuluş hareketinin anti-emperyalist tutum alması doğaldı ve ancak böyle bir siyasal yönelme ile yürütülebilirdi” (Kazancıgil, 2001, s. 236).

zihniyete sahip olduğu ayrıca derinlemesine tartışılması gereken bir konudur.² Ancak kesin olan olgu, eylemleri ve düşünceleriyle Mustafa Kemal'in Millî Mücadele döneminden başlayarak ölümüne kadar süren, Türkiye'nin yazgısını ve dolayısıyla dış siyasetini de belirlediği dönem boyunca, kararlı bir antiemperyalist önder oluşudur. Dünya konjonktürü ve Türkiye'nin sahip olduğu olanaklar bağlamında, antiemperyalist eylem ve söylemlerin yoğunluğu dönemin koşullarına göre değişiklik gösterse de, Mustafa Kemal önderliğindeki Türkiye'nin antiemperyalist tutum ve dış siyaseti, günümüz Türkiye'sindeki Avrasyacı söylemlerin temel parametrelerinden olan antiemperyalizme yeterli tarihsel tecrübeyi sağlar görünmektedir.

2.2. Tam Bağımsızlık

1990'lar sonrasında Türkiye'de gündeme gelmeye başlayan Avrasyacı söylemlerin temel parametrelerinden birisi de; "tam bağımsızlık"tır. Tam bağımsızlık ilkesi yaşadığı dönem boyunca Mustafa Kemal'in düşünce ve davranışlarına yön veren ve dolayısıyla dış siyaset tutumunu da belirleyen önemli bir unsur olmuştur.

Mustafa Kemal'in yakın çevresinde yer alan Soyak da; O'nun ideali gereği sömürgeciliğe ve manda yönetimlerine karşı olduğunu, "(y)eryüzündeki bütün milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat tayin etmeleri ve eşit haklara sahip olmaları fikrine samimiyetle bağlı" bulunduğunu belirtmiştir (2005, s. 489). Mustafa Kemal 1923 başlarında, yayınlanmaması koşuluyla gazetecilerle yaptığı bir söyleşide, "Yeni Türkiye'nin tarafsız ya da bağlantısız bir dış siyaset izleyeceğini belirtmiş ve "(b)u dakikada güvenmeye değer olan politika, yalnız kendi varlığımıza dayanmaktadır" diyerek tam bağımsızlığa yönelik bir amacı vurgulamıştır (Avcıoğlu, 1974, s. 1415). Batı ve Sovyetler Birliği arasında seçim yapmayı reddeden Mustafa Kemal'in bu tutumu, konuşmayı yaptığı tarihten 30-40 yıl sonrasında ortaya çıkan Üçüncü Dünya hareketinin öncüsü sayılabilir. Söz konusu anlayışla yapılan Türk ulusal Kurtuluş Savaşı'nın etkileri; Asya, Afrika ve Latin Amerika'da kendisini hissettirmiştir (Kazancıgil, 2001, s. 240).

² Bu bağlamda Ahmet Kuyaş (2001), hem I. Dünya Savaşı, hem de Millî Mücadele döneminde antiemperyalizmin Türk düşüncesinde ciddi bir yer tutmadığını, daha çok ulusal mücadelenin uluslararası alandaki söylemi olarak ortaya çıktığını belirtmiştir. Cihat ilan ederek emperyalistlerin sömürüsü altındaki Müslümanları isyana davet eden İttihat ve Terakkicilerin de, Bolşeviklerin yardımını sağlamayı amaçladığından kapitalist Batı dünyası aleyhine söylemler sarf eden çoğunluğu İttihatçı kökenli Kuvayimilliyeciler'in de tam anlamıyla antiemperyalist olmadıklarını söylemiştir. Kuyaş'a göre Cumhuriyet'i kuran nesil kapitülasyonlardan kurtulup, egemenliğine sahip bir devlet yarattıktan sonra, Batı karşıtı, antiemperyalist bir söylem kullanmamıştır. Modern dünyada, diğer devlet ve milletlerle eşitlik esasında yer almak, erken Cumhuriyet dönemi aydınlarının çoğunluğu için yeterince tatmin edici olmuştur. I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde Türk düşün yaşamında ayrıksı kalsa da, biri İslamcı, diğeri de sosyalist/komünist antiemperyalist düşünce ve söylem belirtmiştir (ss. 248-249). Bu tespitler bireysel olarak Mustafa Kemal için geçerli sayılamasa da, dönemin Türk düşün yaşamı için geçerlilik payı olan çözümlerlerdir. Millî Mücadele saflarında ve Mustafa Kemal'in çevresinde yer alan bir takım aydınların, bir dönem Türkiye'nin Batılı bir gücün mandası altında olmasını savundukları hatırlanmalıdır.

Burada vurgulanan tam bağımsızlık kavramı; sadece görünürdeki siyasal bağımsızlığı değil, gerçek bağımsızlığı, yani ekonomik bağımsızlığı da içeren bir bağımsızlığı ifade etmekteydi. Siyasal ve ekonomik yönleriyle bir bütün oluşturan tam bağımsızlık amacı Mustafa Kemal açısından o derece önem taşımaktaydı ki, ömrü boyunca düşünce ve uygulamalarıyla bunu açıkça göstermiştir. Örneğin, İlhan'ın belirttiği üzere, Mustafa Kemal Lozan Antlaşması'nda boğazların uluslararası denetime verilmesini ve askerden arındırılmasını ulusal egemenliğe aykırı bulmuş, içine sindirememiş ve yakaladığı ilk fırsatta bu yanlışın düzeltilmesi için harekete geçmiştir. Bu girişimlerini başarıyla sonuçlandırmış, Montrö Antlaşması'yla Türk Boğazları, yine Türklerin olmuştur (1999a, s. 199). Mustafa Kemal'in siyasi bağımsızlığı sağlamak ve korumak adına, ölünceye kadar Batı ile Türkiye'yi bağlı kılacak bir antlaşma yapmadığı belirtilmelidir. Musul nedeniyle İngiltere, Oniki Ada nedeniyle İtalya ve Hatay nedeniyle Fransa ile anlaşmazlık halinde bulunan Türkiye'nin, o dönemde Batı'ya somut koşullar itibarıyla de şartlanmadığı açıktır. Öyle ki bu siyasi bağımsızlık ve şartlanmamışlık sadece Batı için değil, ulusal kurtuluş mücadelesi döneminden itibaren iyi ilişkiler kurulan Sovyetler Birliği için de geçerlidir. Mustafa Kemal, Lenin'in ölümünden, Sultan Galiyev'in de tasfiyesinden sonra Moskova'ya eskisi kadar güvenmemiştir (İlhan, 1999b, s. 71). Belirtmelidir ki, Lenin'in ölümü öncesi, ulusal kurtuluş mücadelesi için Sovyetler Birliği'nden destek alındığı dönemde dahi Mustafa Kemal, Türkiye'nin Sovyetlerle olan ilişkilerinde bağımsızlığa gölge düşürecek bir ilişki içinde olmayacaklarını açıkça dile getirmiştir.³

Mustafa Kemal, 19 Eylül 1921 tarihinde yaptığı konuşmasında siyasal bağımsızlıkla ilgili olarak; Rusya ile dost olunduğunu, çünkü Rusya'nın herkesten önce, Ankara Hükümeti'nin bağımsızlığını tanıyarak, buna uygun davrandığını, bu koşullar bağlamında gelecekte de Rusya'yla dostluğun sürdürüleceğini söylemiştir. Aynı biçimde savaşılan İtilaf Devletleri'nin de, Ankara Hükümeti'nin bağımsızlığını tanımaları halinde ortada hiçbir sorun kalmayacağını ve barışın kurulabileceğini belirten Mustafa Kemal şu sözleri sarf etmiştir: “Efendiler! Bütün cihanın bilmesi lâzımdır ki: Türkiye halkı, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun Hükümeti, uşak muamelesine tahammül edemez. Her medeni millet ve hükümet gibi varlığının, hürriyet ve istiklâlinin tanınması talebinde katfiyen musırdır ... Ve bütün dâvası da bundan ibarettir!” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, s. 200). Mustafa Kemal 30 Ocak 1923 tarihinde yaptığı bir konuşmasında da, siyasal bağımsızlıkla ilgili bir takım tespitlerde

³ Örneğin Mustafa Kemal'in 3 Ocak 1921'de yaptığı konuşması bu yöndedir. Bakınız: (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, s. 138).

bulunmuştur. “Bir devlet İstiklâli tamına ve millet bilâ kaydüşart hâkimiyetine malik ve sahip bulunmadıkça o devlet ve millet için hayat, refah ve şeref olamayacağını takdir eden milletimiz, bu levazımı temin etmedikçe yaşamak mümkün olmayacağına kani olmuştur. ...Artık bu milleti esir ve bu memleketi müstamare veya malikâne yapmak hevesinde bulunanların en büyük gaflette oldukları anlaşılır” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 82). Mustafa Kemal 1 Mart 1922’de Meclis’in üçüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmasında da siyasi bağımsızlık ilkesi doğrultusunda şekillenen dış siyasetten bahsetmiştir. Misakımillî’yi kabul ederek maddi ve manevi alanda Türkiye’nin tam bağımsızlığını onaylayanları dost kabul ettiklerini vurgulayan Mustafa Kemal, Rusya’yla bağları güçlendirmenin Ankara Hükümeti’nin dış siyasetinin temeli olduğunu söylemiştir. Türk dış siyasetinde Rusya dostluğuna dayanan bu temel, Türkiye’nin “tam bağımsızlığını” kabul eden başka devletler için bir engel oluşturmayacaktır. Ankara Hükümeti, her milletin kendi kaderini tayin hakkını yeryüzündeki tüm milletler için kabul etmektedir ve Türkiye’nin de bu hakkının kayıtsız ve şartsız tanınmasını talep etmektedir (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, s. 250-251).

Siyasal bağımsızlık, ekonomik bağımsızlıkla bütünlenmedikçe “tam bağımsızlık” amacı gerçekleşmeyecektir ve Mustafa Kemal başta olmak üzere, ulusal kurtuluş mücadelesini yönlendiren Kemalist kadrolar ya da daha geniş bir tanımla dönemin ulusal bağımsızlıkçı Türk siyasal seçkinleri çoğunlukla bunun bilincindeydiler. Döneme ilişkin anılarında Yakup Kadri Bey, öncesinde yarı sömürge haline gelmiş olan Türkiye’de ulusal Kurtuluş Savaşı’nın başlıca hedeflerinden birinin de ekonomik bağımsızlığa ulaşmak olduğunu ifade etmiştir (Karaosmanoğlu, t.y., s. 96). Avcıoğlu da bu doğrultuda yeni Türkiye’nin Lozan Konferansı’nda toprak kavgasından çok, ekonomik bağımsızlık kavgası verdiğini belirtmiştir. Konferans’ta Türkiye toprak sorunlarında ödün vermiş, oysa ekonomik bağımsızlık konularında direnmiştir. Çünkü bağımsız gelişme olanağı elde edildikten sonra, ekonomik bağımsızlık elde edilebilecek bir aşamadır. “Türkiye, Lozan’dan sonra bu yola yönelir ve dış politikasını da ‘bağımsızlık içinde devrimler yoluyla çağdaşlaşmayı’ güven içinde gerçekleştirecek ve kolaylaştıracak bir araç olarak kullanır” (Avcıoğlu, 1974, s. 1416). Gerçekten de Kemalistler yeni Türkiye’nin Batı’nın ekonomik açıdan bir sömürgesi olarak kalmasına karşı çıkmışlar, ama hem siyasal, hem de ekonomik kısıtlamalar dayatmaksızın gelecek olan yabancı sermayeye olumsuz bakmamışlardır. Çünkü Kurtuluş Savaşı nedeniyle

büyük yıkım yaşamış, sermayesi olmayan bir ülkenin modern bir ekonomik temel oluşturmak için dış yatırıma ihtiyaç duyduğunu anlayacak kadar gerçekçiydiler (Ahmad, 1995, s. 135).⁴

Ekonomik bağımsızlığın da elde edilmesi gerektiğine inanan Cumhuriyet'in yönetici kadroları biliyorlardı ki, yabancı yatırımlar emperyalist amaçların bir aracı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, Türkiye'deki kent ve kamu hizmetlerine yönelik yatırımları uygun koşulları yakaladıkça devletleştirmeye, bir diğer deyişle millileştirmeye yönelmişlerdir. 1929 Dünya Büyük Ekonomik Bunalımı da, hükümetin bu devletleştirme/millileştirme girişimleri için uygun bir ortam sağlamıştır. Söz konusu dönemde ekonomik bağımsızlığı sağlamak için benimsenen bir diğer uygulama da yapılan işlerin çok az bir dış borçla, yani büyük ölçüde ülkenin kendi kaynaklarına dayanılarak yapılmasıdır. Bu yönelimin de; bağımsız olabilmek, yabancı müdahalelerine kapı açmamak kaygılarından kaynakladığı anlaşılmaktadır (Akşin, 1998, ss. 203-205). Ekonomik bağımsızlık yönünde politikalarla şekillendirilen Türk ekonomisi, II. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar büyük bir ilerleme kaydetmişti. Söz konusu dönemde Türkiye, öncesine göre daha az bağımlı bir ülke haline gelmişti. Dış siyaset yönelimleri de ekonomik bağımsızlık amacını gerçekleştirmek doğrultusunda şekillenmişti. Türkiye; Sovyetler Birliği, Almanya ve ABD'yle ekonomik ilişkilerini artırarak, geleneksel ortakları olan İngiltere ve Fransa'ya olan bağımlılığını azalttı. "Dengeyi hâkim tarafa doğru değiştirerek, İngiltere'yi Almanya'ya ya da Moskova'yı Berlin'e karşı oynayarak dengeyi muhafaza etmeye çalıştı" (Ahmad, 1995, s. 143).

Mustafa Kemal'e göre ekonomik açıdan bağımsızlık o derece önemlidir ki, vatani yoksulluğa, memleketi yıkıma sürükleyen çeşitli nedenler arasında, en kuvvetli ve en önemlisi ekonomik olarak bağımsızlıktan mahrum olunmasıdır (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 119). Ulusal kurtuluş mücadelesinin daha en başından ekonomik bağımsızlığı da sağlama amacına yönelik olduğu, Mustafa Kemal'in Cumhuriyet kurulmadan önce, savaşın

⁴ Tam da bu noktada, Taner Timur'un isabetle belirttiği bir konuya değinmekte yarar var. Timur, hem o dönem İstanbul ticaret burjuvazisinin, hem de Kurtuluş Savaşı'na önderlik yapan asker ve sivil aydınların, (bir bakıma), emperyalizmle uzlaşma eğiliminde oldukları tespitini yapmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın önderleri sömürgeciliğin bağımsızlığı kısıtlayan ilişkileriyle savaşırken, emperyalizmin sermaye ihracına karşı çıkmamışlardır. "Yabancı sermayeye evet denirken, elbetteki başta Atatürk olmak üzere Kurtuluş Savaşı öncülerinden bir gurup bunun tehlikelerini bilmiyor değillerdi... Ancak sömürgeciliği ve emperyalizmi kesin olarak yenmek sadece işçi ve köylü (halk) iktidarına dayanan bir savaşla mümkündür. Bu bakımdan mevcut koşullar içinde yapılabileceğin azamisi yapılmış sayılabilir. Kaldı ki Atatürk daima Türk 'kanunlarına riayetkâr' bir yabancı sermayeden bahsederek, bunun asla yeni sömürgeci bağlar kurmasına müsaade etmeyeceğini belirtmiştir" (Timur, 1997, ss. 48-49). Şüphesiz Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı yöneten kadroların düşünce yapılarında ve daha sonra da kurulan Cumhuriyet'te izlenen siyasi ve ekonomik politikalarda kuramsal ve edimsel bir takım eksiklik ya da çelişkiler bulunabilir. Ancak burada da iki noktayı göz önünde bulundurmakta yarar var: İlki, Millî Mücadeleye önderlik eden asker-sivil aydın kadroların, Bolşevik Devrimi'nde olduğu gibi kuramcı-devrimci entelektüeller olmayıp, pragmatik bir İmparatorluk geleneği içinden çıkan asker ve sivil bürokrat aydınlar olmalarıdır. İkincisi de, hem Millî Mücadelede desteği alınan, hem de Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra dayanılması gereken sınıf ve tabakaların prekapitalist aşamadaki bir toplumsal yapıya ait olmasıdır.

devam ettiği dönemlerde yaptığı konuşmalarda açıkça dile getirmiştir. Örneğin Ekim 1919'da “milli hareketin karakteri” üzerine yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal; devletin ve milletin iç ve dış bağımsızlığı ve ülkenin bütünlüğünü korumak şartıyla, ulusal esaslara uygun ve ülkeye karşı istila amacı taşımayan her hangi bir devletin teknik, ekonomik ve sınai desteğini memnuniyetle karşılayacaklarını söylemiştir. O, aynı konuşmasının devamında dışarıdan gelecek sermayeye, ekonomik yol göstericiliğe ve emek biçimlerine ihtiyaç duyulduğunu, fakat bu unsurların bağımsızlığa son verecek bir vesayet tarzında olmaması gerektiğini vurgulamıştır (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, 1961, 11-12). Mustafa Kemal Mart 1922'de yaptığı bir konuşmasında ise, tam bağımsızlık ile ekonomik bağımsızlık arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur. Konuşmasında yapılan savaşın amacının tam bağımsızlığı gerçekleştirmek olduğunu, bağımsızlığın tamlığının ise ancak mali bağımsızlıkla mümkün olduğunu belirtmiştir. Tam bağımsız olarak devleti yaşatmak için dışarıya başvurmaksızın, memleketin gelir kaynaklarıyla yetinilmesi için çözüm ve önlemlerin bulunması gerekmektedir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, ss. 243-244). O, İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında da yine tam bağımsızlık ve egemenlik için ekonomik bağımsızlığın önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda; bir devletin kendi uyruklarına koyduğu bir vergiyi, o ülkede yaşayan yabancılara koyamaması, kendi gümrük düzenlemelerini kendi ihtiyaçları doğrultusunda yapamaması ve ülkesindeki yabancılar üzerinde yargı hakkına sahip olamaması durumunda, o devlete bağımsız denemeyeceğini söylemiştir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 104). Anlaşılaçağı üzere başta Mustafa Kemal olmak üzere, genç Türkiye'nin yönetici kadroları açısından ekonomik bağımsızlık yeni kurulan Cumhuriyet için bir beka konusudur ve siyasal egemenliğin/bağımsızlığın edimsel olarak sağlanması da ön koşuludur.

Hem siyasi, hem de ekonomik bağımsızlığı bir bütün olarak sağlamayı tam bağımsızlığın gerçekleşmesi için zorunlu gören Mustafa Kemal; ulusal kurtuluş mücadelesine önderlik etmesinden ölümüne kadar geçen dönemde, bu amaç için çok çaba sarf etmiştir. O'nun ömrü boyunca, tam bağımsızlık amacı doğrultusunda ortaya koyduğu düşünceler, gerçekleştirdiği edimler ve bunlar temelinde şekillendirdiği Türkiye'nin dış siyaseti; anlaşılmaktadır ki Türkiye'deki Avrasyacı yaklaşımlara ilham kaynağı olmuştur. Neoliberal ilkelere dayanan küreselleşme sürecine ve tek bir süper gücün tüm yer kürede hegemonyasını dayatan YDD'ne muhalefet eden Türkiye'deki Avrasyacı söylemler; Mustafa Kemal'in tam bağımsızlıkçı düşünce ve eylemlerinin sentezinden oluşan bir dış siyasetin birikimine sahiptirler.

2.3. Uluslararası İşbirliği

Türkiye'deki Avrasyacı söylemlerin ortak noktalarından bir diğeri de, uluslararası işbirliğine yapılan yoğun ve içten vurgudur. Üçüncü parametre olarak belirlenen; ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında emperyalist saldırganlara karşı bir destek arayışı, bağımsızlığın kazanılmasından sonra ise yeni devleti güven altına almak isteği doğrultusunda yönelinen “uluslararası işbirliği”, antiemperyalist yönelimi ve tam bağımsızlığı sağlama amacını bütünleyen bir unsurdur. Uluslararası işbirliği, Mustafa Kemal'in dış siyaset anlayış ve uygulamalarının en belirgin özelliklerinden biri olmuştur.

Mustafa Kemal Millî Mücadele döneminden başlayarak, dış siyasete yönelik realist yaklaşımı doğrultusunda; Türkiye'nin kurtuluşunun temelde dünyanın kurtuluşundan bağımsız düşünülmemeyeceğini anlamış ve bunun gerektirdiği uluslararası bir ittifakın (daha geniş anlamda işbirliğinin de denebilir) önemini de dile getirmiştir (Işıklı, 2006, s. 164). O'nun söylemlerinin yanı sıra edimlerine bakıldığında da, ulusal Kurtuluş Savaşı sürecinden ölümüne kadar geçen dönem içerisinde bizzat kendisinin yönlendirdiği dış siyasette uluslararası işbirliği yöneliminde iki önemli odak gösterilebilir. Bunlardan ilki Millî Mücadele döneminde başlayan ve istikrarlı biçimde ölümüne kadar sürdürülen Sovyetler Birliği'yle işbirliği ve dostluk ilişkileridir. İkincisi de, 1930'lu yıllarda yeni Türkiye'nin güvenliğini merkeze alan, Batı'da Balkan Antantı ile başlayıp, Doğu'da Sadabat Paktı ile tamamlanan uluslararası işbirliğidir.

Mustafa Kemal döneminin dış siyasetinde yoğunlaşan işbirliği odaklarından ilki ele alınacak olursa; öncelikle 20. yüzyılın başlarından itibaren emperyalizmin azgınlığı karşısında sosyalist devrimler ile ulusal kurtuluş mücadelelerinin işbirliği yapmalarına yönelik uygun bir konjonktürün bulunduğu belirtilmelidir. Gerçekten de 20. yüzyılın başlarındaki devrimci dalganın iki dinamiği olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, Sovyet Devrimi'nin temsil ettiği sosyalist devrimler; diğeri ise Türk Devrimi'nin temsil ettiği milli demokratik devrimlerdir. Doğu devrimleri arasındaki dayanışma, söz konusu dönem dünya devrimlerinin eksenini oluşturmuştur. “Türkiye'nin Çanakkale direnişi, Rusya'da devrimin önünü açmıştı. Sovyet Devrimi ise, Türkiye'yi paylaşmak için savaştan büyük devletlerden birini yıktı ve Türk Devrimi için güvenilir bir cephe gerisi yarattı” (Perinçek, 2015, ss. 110-111). Yani emperyalizme karşı, ezilen sınıfların hâkimiyeti esasına dayanan devrimlerle, milli kurtuluş esasına dayanan devrimler arasında bir kader birliği oluşmuştur denilebilir. Daha milli kurtuluş mücadelesi döneminde temel amacı Anadolu'da bağımsız bir Türk Devleti kurmak olan Mustafa Kemal, stratejisini ilk aşamada İngiliz emperyalizmi ile Sovyet Rusya sosyalizmi arasındaki temel çatışmadan yararlanma düşünesi üzerine kurgulamıştır. Bolşeviklerden yardım alınması

gerektiği stratejik değerlendirmesini yapan Mustafa Kemal, Türkiye’yi Sovyetler Birliği ile doğal mtfevik durumuna sokan koşulları açık biçimde görmüştür (Timur, 1997, ss. 21-22). İlhan da bu bağlamda, Müdafaa-i Hukuk “doktrini”nin, bir taraftan mazlum milletlerle, diğer taraftan da yeni bir toplum biçimi kurmak için mücadele eden, yani sosyalist bir devrim yapmaya çalışan ülkelerin, Batı emperyalizmine karşı işbirliği ve güç birliği politikasını içerdiğini belirtmiştir (1999a, s. 251).

Ankara’da bir araya gelen Büyük Millet Meclisi’nin, toplanmasından sonra dış siyaset alanında gerçekleştirmeye yöneldiği ilk girişim; emperyalist Batılı glere karşı direnmeye karar veren Türk milletinin bu mücadelede yalnız kalmamasını sağlamaktı. Bu doğrultuda atılan ilk adım, aynı düşmanla uğraşan Sovyet Rusya ile ilişki kurmaktı (Bayur, 1938, ss. 47-48). Kurulan bu ilişkiler, gerçekleştirilen karşılıklı ziyaretlerle pekiştirilmiştir. Örneğin söz konusu ziyaretlerin birinde Bolşevik Devrimi’nin başlıca ihtilalcilerinden General Frunze, 1921 yılında birtakım görüşmeler için Ankara’ya gelmiştir. Meclisteki nutuklarının bir kaçında ve bazı bildirilerinde “kapitalizm ve emperyalizm’e karşı savaştığını vurgulayan Mustafa Kemal, Frunze’yi oldukça sıcak karşılamış ve samimiyetle ağırlamıştır. Frunze, Türkiye ziyaretinden döndüğünde, Türkiye’den Sovyetlere yönelik bir tehdit bulunmadığını gördüğünü söylemiş ve Türkiye’deki dostlarına yönelik şu sözleri sarf etmiştir: “Ankara’yı da kaybetmeniz, istediğiniz kadar çekiliniz, arkanızı Rusya’ya dayayınız ve harbe devam ediniz.” Atay’ın hatıratlarında belirttiği üzere, o dönem Ankara’ya hâkim olan hava, Lenin Rusya’sı ile dostluktu (Atay, 1984, ss. 301-302). Belirtildiği üzere her iki ülkede başlayan ve emperyalizm karşısında konumlanan hareketler Mustafa Kemal ile Lenin arasında yakın ilişkiler kurulmasını sağlamıştır. Bu ilişkiler süreç içerisinde bir takım antlaşmalarla pekiştirilmiştir. Böylece 16 Mart 1921’de yayımlanma karşı iki ülke arasında dayanışma sağlamayı amaçlayan Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayı Cumhuriyet’in kurulmasından sonra 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık ve Tarafsızlık Antlaşması takip etmiştir. 12 Aralık 1928’de de, önceki satırda belirtilen ikinci antlaşmanın geçerliliği yeniden onaylanmıştır. Bu antlaşmalardan her iki devlet büyük kazanımlar elde etmiştir (Karpat, 2012, ss. 258-259). Anlaşılacağı zere Sovyet Rusya ile Ankara Hükümeti arasında kurulan işbirliği, birisi sosyalist, diğeri (milli bağımsızlığını elde ederek) demokratik devrim peşinde olan iki az gelişmiş ülkenin emperyalizme karşı işbirliğidir. Üstelik 1920’lerin başlarında görünürlük kazanan bu işbirliği, Cumhuriyet’in kurulmasından sonra, 1930’larda da devam etmiştir. “Mustafa Kemal’in 1920’deki değerlendirmesinde Sovyetler Birliği ne rol oynamış idiye, 1936’daki değerlendirmesinde de aynı rolü oynamaktadır. Çünkü (O), Türkiye’nin kuzey komşusuyla

dostluk bağlantısını kopardığı anda kapitalist emperyalist sistemin (o zamanki deyimiyle itilafçıların) kucağına düşeceğini biliyor”du (İlhan, 1999a, ss. 215 ve 205). Kurulan milli devlet, kurtuluştan sonra da Sovyetlerle işbirliğiyle ayakta durmuş ve gelişebilmiştir. Ekonomi, dış siyaset, bilim, kültür ve sanat kendi iç dinamikleri dışında Türk-Sovyet işbirliği sayesinde önemli bir gelişme göstermiştir. “Birbirini ateşleyerek gerçekleşen iki devrim, adeta birbirine sarılarak yaşayabilmiştir” (Perinçek, M., 2006b, s. 229).

Sovyetler Birliği’yle, İstiklal Savaşı’nın en yoğun günlerinde kurulan bu dostluk atmosferini, savaşın kazanılmasından sonra gölgeleyecek olaylar yaşanmadı. Özellikle de Sovyetler Birliği’nin planlı ekonomiye geçip, ekonomik bakımdan toparlanıp kalkınmasıyla birlikte, Türkiye’nin ekonomik işbirliği yapabildiği tek ülke Sovyetler olmuştu. Bu dönemde iki ülke arasında kurulan işbirliğinin, Türkiye’den siyasi istekler ya da Türkiye’ye müdahale gibi girişimlerle yürütülmeye çalışılması gibi belirtiler görülmemiştir. Türk-Sovyet işbirliğine o derece içtenlikle bağlanılmıştı ki, Mustafa Kemal’in de ölümüne kadar, her yıl Meclis’i açış konuşmasında uluslararası ilişkilere değinirken, öncelikle Sovyetler Birliği’yle dostluktan bahsetmesi bir gelenek haline gelmişti (Aydemir, 1973, ss. 339 ve 428-429). Örneğin 1 Kasım 1933’te TBMM’nin açılış konuşmasını yaparken Mustafa Kemal, Sovyet Heyeti’nin ziyaretinin Cumhuriyet’in kuruluşunun onuncu yılına denk getirilmesinin iki ülke arasındaki ilişkilerin derin samimiyetini gösterdiğini söylemiştir. Ardından konuşmasını şöyle sürdürmüştür: “İki memleketin çetin zamanlarında kurulmuş, on beş senedir türlü imtihanlardan, daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun daima yüksek kıymeti haiz olması, beynelmilel sulh için değerli ve ehemmiyetli bir âmil olduğunda tereddüt edilmez” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, s. 392). O, 9 Mayıs 1935’te CHP’nin 4. Büyük Kurultayı’nın açılışında yaptığı konuşmada da, Sovyetler Birliği ile zor günlerden kalan dostluk bağının her zamanki gibi sağlam olduğunu vurgulamıştır. İki ülke arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı ve genişlediğini belirten Mustafa Kemal; her iki devlet, hükümet ve ulusun her fırsatta birbirlerine nasıl inandıklarını ve ne kadar güvendiklerini tüm dünyaya gösterdiklerini söylemiştir. O’na göre Türk-Sovyet dostluğu uluslararası barış için hep yararlı olmuştur (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, s. 399-400).

Mustafa Kemal’in dış siyasette işbirliği yönelimine ilişkin ikinci odak noktası da; Sovyetler Birliği ile kurulan işbirliği ve dostluk ilişkileri kadar istikrarlı, derin ve uzun soluklu olamayan, Balkan Antantı ve Sadabat Paktı gibi bölgesel güvenliği sağlamaya yönelik girişimlerdir. Türkiye’nin Batısında ve Doğusunda tasarlanan bu işbirliği girişimlerinin; dağılmış olan İmparatorluk topraklarında, merkezde yeni kurulan Cumhuriyet’in etki alanı

etrafındaki ülke ve halklarla iyi ilişkiler kurmak ve bağları koparmamak gibi duygusal, idealist yönleri bulunabilir. Ancak bu girişimlerde Mustafa Kemal'in, çok zorlu bir bağımsızlık savaşından başarıyla çıkan Cumhuriyet'in öncelikle Batı'dan ve sonrasında Doğu'dan güvenliğini sağlamak gibi, somut gerçekleri göz önünde bulunduran realist dış siyaset anlayışının ağır bastığını görmek gerekmektedir.

Lozan Antlaşması sonrasında II. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar, Türkiye'nin dış siyasetini etkileyen başat unsur İtalya'nın yayılmacı eğilimleri olmuştur. Türkiye'nin Balkan Antantı'nın kurulmasına da, Doğu'daki devletlerle Sadabat Paktı'nın oluşturulmasına da önderlik etmesinin altında, İtalya'nın tüm o bölgelere yönelik emperyalist amaçları yatmaktaydı (Gönlübol ve Sar, 1963, s. 113). Ancak Mustafa Kemal'in yakın çevresinde bulunup hatıralarında O'nun dış siyaset anlayışını anlatan yazarlar, özellikle Balkanlar başta olmak üzere artık Türkiye topraklarında olmayan yerler için duygusal yönü bulunan ideallerine yer vermişlerdir. Örneğin Aydemir, Mustafa Kemal'in bütün ümit, amaç ve çabasının, Türkiye'nin Batı'sında, Balkanlar'da, en az Tuna nehrine kadar uzanan bölgede bir ittifaklar ve güvenlik bölgesi kurmak olduğunu belirtmiştir. Kendisi de aslında Balkanlar'da doğmuş, o bölgede görev yapmış ve oraların yapısını iyi bilen biri olarak, buna büyük önem vermiştir. "Böyle bir Balkan ittifakının lideri ve Avrupa'nın bu sıfatla da sözü geçer adamı olmak... bu onun belki biraz masum, fakat hiç şüphe yok ki doğru ve yerinde bir hayali idi." Mustafa Kemal, Balkan milletlerini Türkiye'yle kader birliği olan milletler olarak, sanki kendi milleti gibi görmüştü (Aydemir, 1973, ss. 344 ve 424). Bu bağlamda Soyak da, O'nun, yüzyıllarca birlikte yaşayarak kaynaşmış Balkan milletlerinin gerçek çıkarlarını sıkı bir ittifak, hatta gerçekleştirilebilirse birlik oluşturmalarında gördüğünü belirtmiştir. Bunun için Balkan milletlerini çekişmeye itecek eylemlerden uzak duruyor, aksine bunları bir birine yakınlaştırmaya çalışıyordu. O'nun istediği, Balkan milletlerinin emperyalist devletlerin oyuncağı olmaktan kurtulup, tüm haklarını elde etmiş bağımsız birer devlet olmalarıydı. Bu amaçlar doğrultusunda yoğunlaştırılan çabalar meyvesini vermiştir. Balkan Antantı'nın metnine, Rusya'nın endişelerini giderecek açık kayıtlar konulmuş, hazırlanan belge 9 Şubat 1934'te imzalanarak, Antant kurulmuştur (Soyak, 2005, ss. 499 ve 501). Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'dan oluşan ve hiçbir devlete karşı olmadığını belirten Balkan Antantı, tüm Balkan Devletleri'ne açıktı. Bu Antant'ın amacı, imzacı devletlerin mevcut sınırlarının güvenliğini karşılıklı olarak garanti altına almak ve Balkan ülkeleri arasında işbirliği sağlayarak, bu ülkelerin birbirlerine karşı girişimde bulunmalarını önlemektir (Avcıoğlu, 1974, s. 1440).

Mustafa Kemal'in daha Balkan Antantı kurulmadan önceki dönemlerde yaptığı konuşmalar da, Balkanlarda barış ve işbirliğine ne kadar önem verdiğini ortaya koymaktaydı. 1 Kasım 1931'de Meclis'in açılış konuşmasında, Balkan milletleri arasında barış ve anlaşmayı amaçlayan her millete ait özel kuruluşların eylemlerini takdirle karşıladığını, Türkiye'nin de coğrafi konumu itibariyle Balkanlar'da barışın korunması ve desteklenmesiyle özellikle ilgili olduğunu söylemişti (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, s. 389). Yine 25 Ekim 1931'de Balkan Konferansı üyeleriyle yaptığı konuşmada; Balkan milletlerinin birleşmelerinden bahsederek, şunları söylemiştir: “Balkan birliğinin temeli ve hedefi, karşılıklı siyasi müstakil mevcudiyete saygı ile dikkat ederek iktisadi sahada, kültür ve medeniyet vâdisinde teşriki mesai eylemek olunca, böyle bir eserin bütün medeni beşeriyet tarafından takdirle karşılanacağına şüphe edilemez” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 273). 9 Mayıs 1935'te de, bir yıl önce kurulan Balkan Antantı'ndan bahsetmiştir. “Dört devlet; kendi güvenleri için ve Balkanların, karışma ve karıştırma konusu olmaktan çıkması için içten bir kanaatle birbirlerine bağlanmışlardır... Balkanlı bağlaşıklarımızla gittikçe artan bir beraberlik ve dayanışma siyasası güdüyoruz” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, 1989, s. 400).

Benito Mussolini önderliğindeki Faşist İtalya'nın, 1934 yılı sonrasında Asya ve Afrika'ya yayılma politikası, Türkiye'yi Doğulu devletlerle, Balkan politikasına benzer bir politika izlemeye yöneltmiştir. Balkan Antantı kurulduğunda, imzacı ülkeler arasında Türkiye nasıl en sıkı ilişkileri Yunanistan ile kurmuşsa; Sadabat Paktı'na giden süreçte de en sıkı ilişkiler, 1934 yılında Şah'ın Türkiye'yi ziyaretinden sonra samimi ilişkilerin sağlandığı İran'la kurulmuştur. Afganistan'la Millî Mücadele yıllarında kurulan iyi ilişkiler sürdürülmüş, Musul Sorunu'nun halledilmesinden sonra Irak'la normal ilişkiler kurulabilmiştir (Gönlübol ve Sar, 1963, s. 104). Türkiye'nin Güney ve Doğusundaki bir takım ülkeleri, yani İran, Irak ve Afganistan'ı kapsayan Sadabat Paktı, 8 Temmuz 1937 tarihinde imzalanmıştı. Dış siyasette Türkiye, Sadabat Paktı'nda eski imparatorluğun elden çıkan parçalarından biri olan ve kendisi için stratejik önem taşıyan Irak'la bir araya gelerek, Arap dostluğuna olan ilgisini göstermiştir. Ama Tahran'daki Sadabat Sarayı'nda imzalanan bu saldırmazlık antlaşmasının Irak dışındaki diğer üyeleri, kuzey kuşağında Sovyetler Birliği sınırı boyunca uzanan, İran ve Afganistan gibi Arap olmayan ülkeleri (Karpat, 2012, s. 189 ve 198).

Türkiye'de 1990'lar sonrasında kamuoyunun gündemine giren Avrasyacı söylemlerin temel parametrelerinden biri olan, emperyalizme karşı ve ulusal tam bağımsızlık için “uluslararası işbirliği” unsuru; Mustafa Kemal'in Millî Mücadele döneminden başlayarak ölümüne kadarki dönemde dış siyaset anlayışının temel yönelimlerinden biri olmuştur. Dış

siyasette milletler arasında dostluk ve dayanışma idealini benimseyen Mustafa Kemal; uygulamada emperyalist güçlere karşı milli kurtuluş mücadelesini verirken Kuzeydeki büyük komşuyla sıkı işbirliği bağları kurarak, bağımsızlığı kazanılmasından sonra da yeni Cumhuriyeti Batı'dan ve Doğu'dan işbirliği ve güvenlik çemberiyle çevreleyerek yaşamsal işbirliği girişimlerini hayata geçirmiştir. Aslında Mustafa Kemal'in uluslararası işbirliği unsuruna dayalı dış siyaset mirası, 1990'larda Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bölgede Türkiye'nin kurulmasına önderlik ettiği Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) ve Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)'nün ortaya çıkmasıyla kendini göstermiştir denilebilir. Bu doğrultuda uluslararası işbirliği esasına dayanan Mustafa Kemal'in dış siyaset anlayış ve uygulamalarının, Türkiye'deki Avrasyacı söylemlerin önemli parametrelerinden biri olan uluslararası işbirliğine kuramsal ve edimsel temel oluşturduğu söylenebilir.

2.4. Türkiye'ye Yüklenen Önderlik Rolü

Aslında “Avrasyacılık” adıyla ortaya çıkan ilk düşünce akımı, Bolşevik Devrimi sırasında ülkelerinden kaçmak zorunda kalan bir takım Rus aydınlarının, Rusya dışındaki çeşitli Avrupa ülkeleri başkentlerinde geliştirmeye çalıştıkları orijinal bir ideolojydi. Söz konusu düşünce akımı oldukça özgün unsurlarının yanı sıra, Batı medeniyeti karşısında alternatif bir medeniyet oluşturmada Rusya'ya tarihsel bir görev yüklemekte ve bu medeniyeti inşa etmede de, Rusya'ya öncü ve takipçisi olacak diğer halkların kurtarıcısı rolünü vermekteydi.⁵ Çok farklı bir tarih diliminde, çok farklı koşullarda ve çok daha farklı nitelikte Türkiye'de 1990'lı yıllarda ortaya çıkan ve Türkiye merkezli kurgulara sahip olan Avrasyacı düşünce ve yaklaşımların da, Batı emperyalizmi karşısında oluşacak işbirliği oluşumlarında Türkiye'ye önderlik rolü yükledikleri görülmektedir. Türkiye'de Avrasyacılıkla ilişkilendirilen bu çevrelerin aydınlarına Türkiye'ye diğer halklara önderlik etme düşüncesinin özgüvenini veren ise, Türkiye'nin tarihsel süreçte yaşadığı tecrübelerdir. Bu bağlamda da emperyalizme karşı verilen Doğu'nun ilk ulusal bağımsızlık savaşı ve Mustafa Kemal'in bu savaşı yürütürken uyguladığı antiemperyalist, tam bağımsızlıkçı ve uluslararası işbirliğine dayanan dış siyaset, söz konusu tecrübe hanesindeki önemli kazanımlar olarak gösterilmektedir.

Türkiye'nin yaşadığı tarihsel tecrübeye, emperyalist saldırılar ve işgaller karşısında milli bir devlet kurmak için bağımsızlık mücadelesine girişilmiştir. Bu mücadele de Türkiye dışında sömürge ya da yarı sömürge statüsünde bulunan ülkeler üzerinde büyük etki

⁵ Rusya kaynaklı Klasik Avrasyacılık konusunda daha fazla bilgi için bakınız: (İmanov, 2008; İsmayilov, 2011; İşyar, 2003-04; Erdem, 2011).

göstermiştir. Millî Mücadele, 20. yüzyılın başından itibaren artık sonu gelmeye başlayacak olan sömürgeler ağı kurmaya girişmiş emperyalist devletlere karşı verilen bir savaşımdı. Bu mücadele sonunda elde edilen zafer, sömürgeciliğe önemli bir darbe indirmiştir. Türk Halkı'nın Millî Mücadelesi, tam ya da yarı sömürge konumunda bulunan ülkeler halklarının kendi bağımsızlık mücadelesine girişmeleri için cesaret verici bir örnek olmuştur (Gönlübol ve Sar, 1963, ss. 138-139). Bu bağlamda denilebilir ki; Millî Mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemal "...Türkiye'nin bağımsızlığı için savaşırken, bağımsızlığını henüz kazanmamış ya da emperyalist devletlerin emellerine hedef olmuş ülkeler halkı için de kurtuluş örneği veriyordu. (Mustafa Kemal'in) dış politikası, yirminci yüzyılda siyasi ve iktisadi bağımsızlık savaşına girişen ülkeler halkına büyük devletlerin karşısında küçük devletlerin de eşit haklar temin edebileceklerini göstermiştir" (Gönlübol ve Sar, 1963, s. III).

Türkiye'nin 20. yüzyılın ilk bağımsızlık savaşını vererek başarıya ulaştırması, Batı emperyalizminin sömürsü altındaki bağımsızlıklarından mahrum, mazlum ülkelere cesaret verici bir örnek olmuş, Türkiye'yi de bu yolun doğal önderi haline getirmiştir. Bu olgu hem tarihi gerçektir, hem de pek çok yazarca vurgulanmaktadır. Örneğin İlhan, I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkan ülkelerin soyguncu ve acımasız sömürge imparatorluklarını güçlendirdiklerini; ancak bu emperyalist güçlere yönelik ilk karşı çıkışı, Mustafa Kemal önderliğinde antiemperyalist başkaldırıyla Türkiye'nin başlattığını belirtmiştir. Böylece mazlum dünyaya bağımsızlık mücadelesinin örneği verilmiş, onlara öncü olunmuştur. Türk bağımsızlık hareketi ile sömürge imparatorlukları ilk büyük yarayı almışlardır (İlhan, S., 2006, ss. 116-117 ve 119). Lozan Antlaşması'yla önceki dönemin yarı sömürge şartlarını yıkan Türkiye Türklüğü, Batı'nın boyunduruk ve baskısından kurtulan ilk millet olmuştur. Afrika'da, Batı ve Doğu Asya'da sömürgecilik düzeninin tasfiyesi Türkiye'de başlamış, Mustafa Kemal de milletlerarası bir kurtuluş kahramanı haline gelmiştir (Atay, 1984, s. 500). Türkiye'de Mustafa Kemal'in önderlik ettiği hareketin başarısı, dünyadaki sömürge ve yarı sömürgelerde bir kurtuluş müjdesi olarak gittikçe yayılan etkiler göstermeye başlamıştır (Aydemir, 1973, s. 338). Örneğin küresel çaptaki geniş etkileri bir yana; dağalan İmparatorluğun Ortadoğu coğrafyası ve Arap dünyasına odaklanıldığında bile, Karpat'ın da belirttiği gibi 1919-1922 yıllarında verilen Türk Kurtuluş Savaşı, Batı'ya karşı başarılı ilk Müslüman kurtuluş mücadelesiydi ve Arap dünyasında beğeni ve hayranlıkla karşılanmıştı. Türklerin Yunanlılara, daha geniş anlamda da Batı'ya karşı kazandığı zafer, emperyalistlere karşı bir Müslüman zaferi olarak algılanmıştı (2012, ss. 188-189). Emperyalizme karşı mücadelede Türkiye'nin öncülüğü, mücadelesinin yaptığı etki sadece yakın coğrafya ve halklar üzerinde değil, Dünya'nın diğer

ucundaki, tarihsel anlamda hiç bağı bulunmadığı ülkelerde de hissedilmişti. Bu konuda ilginç bir örnek, Mustafa Kemal'in öldüğü günlerde Prag elçiliğinde görev yapan Karaosmanoğlu'nun taziye ziyaretlerini kabul ettiği sırada, Brezilya elçisiyle aralarında geçen konuşmadır. Hatıratlarında belirttiği üzere; Brezilya elçisi Karaosmanoğlu'na şunları söylemiştir: “Bize eskiden Türkiye denince gözümüzün önüne şöyle böyle dört beş milyonluk bir küçük Balkan memleketi gelirdi. Ne vakit ki, Kemal Paşanın adını işittik ve büyük Batı devletlerine karşı açtığı kurtuluş savaşının ve bu savaşta kazandığı zaferin haberlerini aldık, o hayalimizdeki küçücük Türkiye gözümüzde büyüdükçe büyüdü; âdeta savaş açtığı Büyük Devletler sırasına geçti” (Karaosmanoğlu, t.y., ss. 144-145).

Türkiye'nin emperyalizm karşısında ulusal bağımsızlık savaşımıyla girdiği ve sonrasında da bağımsızlığını pekiştirmek için devrimler süreciyle sürdürdüğü özgün yolun ideolojisini ve aynı süreçten geçecek ülkeler için kuramını üretmeye girişen Kadro Hareketi de, Türkiye'nin önderlik konumunu ve görevini vurgulamıştır. Cumhuriyet dönemi düşün yaşamında önemli ve özgün bir yeri olan, ama çok da uzun ömürlü olmayan Kadro Dergisi'nin önde gelen yazarı Aydemir; milli kurtuluş hareketlerinin 20. yüzyılın büyük, bağımsız ve etkileri itibariyle küresel hareketleri olduğunu söylemiştir. Bu hareketler sanayileşmiş ülkelerle, onlara bağımlı sömürge ve yarı sömürgeler arasındaki bağımlılığın ve çelişkinin ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Komünistler, ulusal bağımsızlık hareketlerini sosyalizmin dünya hâkimiyeti yolundaki mücadelesinin bir uydusu veya yardımcısı olarak görseler de; bu hareketler 20. yüzyılın kaçınılmaz ürünü olan sınıf mücadelesinden de ayrı ve onlardan daha önemli bir çelişkiyi temsil etmektedir. Ulusal bağımsızlık hareketleri, bağımsız ve kendi kanunlarıyla gelişen; çağdaş ve belirgin biçimde dünyanın kaderini etkileyen, dünya çapında anlam taşıyan hareketlerdir. Bu hareketlerin I. Dünya Savaşı'ndan sonra ilk ve zafer kazanmış önderi devrimci Türkiye olmuştur (Aydemir, 1967, s. 482). Bu bağlamda başlangıcında ulusal bağımsızlık savaşını da içeren Türk Devrimi “... tam, orijinal ve tesirleri itibariyle dünya ölçüsünde ehemmiyetli ve bize benzer bütün memleketler için misal ve örnek olacak bütün şartları haizdir. Bütün orta doğu, bütün uzak doğu, bütün istiklâlcî Afrika için bir misal ve bir önderdir.” Sanayileşmiş, emperyalist ülkelerle onların sömürge ve yarı sömürgeleri arasındaki çelişkide “Tarih, bu tezâtin çözülüşünde önderlik rolünü Türkiye'ye vermiş bulunuyor. Bu bizim tarihi misyonumuzdur. Onu benimsemek ve başarmak zorundayız. Yarın Atlas okyanusundan Pasifik ülkelerine ve daha ötelere kadar, millî kurtuluş arıyan bütün milletler için Türkiye'nin yolu ve misali bir örnek olarak alınacaktır” (Aydemir, 1967, s. 464). Emperyalist/sömürgeci ülkelerin boyunduruğundan kurtulmak isteyen mazlum milletler için,

“Türkiye’nin milli istiklâl mücadelesindeki başarısı ve bu başarıyı tahakkuk ettiren büyük bir lider, memleketimize böyle bir hamlenin ve önderliğin büyük şanslarını veriyorlardı” (Aydemir, 1967, s. 462).

Mustafa Kemal ulusal Kurtuluş Savaşı sürecinde yaptığı çeşitli konuşmalarda da, güdülen davanın sadece Türklerin davası olmadığı, aynı amacı hedefleyenler için Türkiye’nin bir öncü olduğu düşüncesini tekrar tekrar dile getirmiştir. O, 14 Ekim 1921’de yaptığı konuşmasında: “Millî hudutlarımız dahilinde hür ve müstakil yaşamak istiyoruz. Bu meşru emelimizi istihsal için uğraşyoruz. Şu kutsî mücadelede milletimiz, islâmın halâsına (kurtuluşuna), dünya mazlumlarının tezyidi (artırmak) refahına hizmet etmekle müftehirdir (övünmektedir)” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 19) demiştir. Belirtilen konuşmadan kısa süre sonra 18 Ekim 1921’de de Anadolu’nun her çeşit baskı ve saldırıya karşı tüm varlığıyla kendini koruduğunu ve bunda da başarılı olacağını dile getirmiştir. Anadolu’nun bu savunmasıyla yalnız kendi varlığını sürdürmeyi gerçekleştirmediğini, aslında tüm Doğu’ya yönelik saldırılara set çektiğini belirtmiştir (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 21). Mustafa Kemal, 3 Ocak 1922’de Sovyet Generali Frunze şerefine verilen ziyafette de, bütün mazlum milletlerin zalimleri bir gün mahvedeceğini ve ortadan kaldıracığını; o zaman yeryüzünden zalim ve mazlum kavramlarının kalkacağını, insanlığın kendine yaraşır bir toplumsal yapıya ulaşacağını söylemiştir. İşte o zaman Türkler ve Sovyetleri oluşturan milletler, bu amaca ulaşmış milletler arasındaki öncü konumlarıyla övüneceklerdir (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 29). Mustafa Kemal, 7 Temmuz 1922 tarihinde yaptığı konuşmada yürütülen bağımsızlık savaşının sadece Türkiye için yapılmadığını, aslında tüm mazlumlar adına yürütülen bir davanın öncülüğünün yapıldığını şöyle dile getirmiştir: “Türkiye’nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitebilirdi. Türkiye âzim ve mühim bir gayret sarfediyor. Çünkü müdafaa ettiği bütün mazlum milletlerin, bütün şarkın dâvasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar Türkiye, kendisiyle beraber olan şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 40).

Gerçekleştiği dönem bağlamında, bağımsızlık savaşını da içeren Türk Devrimi, tarihsel açıdan stratejik bir konuma sahip olmuştur. “Sömürgeciliğin ve ulusal birlik hareketlerinin çerçevesini çizdiği birinci dönem kurtuluş savaşları bitmiş, Sovyet Devrimi’nin etkisi ve desteği ile anti-emperyalist nitelikli ikinci dönem kurtuluş savaşları başlamıştı. Türk Devrimi bunların ilk örneği ve öncüsü sayılabilir. Bu yüzden uluslararası yankısı da büyük oldu.” Türk Devrimi’nin benzer gelişme düzeylerindeki ülkelere iki bakımdan örnek olduğu belirtilebilir.

Bunlardan ilki, sömürge ülkelerde bile, koşullar ne kadar olumsuz olursa olsun, ulusal bağımsızlık mücadelesi için seferber olunabileceğini ve başarıya ulaşılacağını göstermiştir. İkincisi ise, Türk Devrimi hem bir Kurtuluş Savaşı, hem de bir kültür ve kimlik değişimi tecrübesi olması açısından Müslüman ülkeler üzerinde etkili olmuştur (Timur, 1997, ss. 298-299).

Gerek ulusal bağımsızlık mücadelesi sırasında, gerekse de bağımsızlığın elde edilmesinden sonra girilen çağdaşlaşma yolundaki toplumsal devrimler sürecinde, Mustafa Kemal ve kimi Kemalist aydın-bürokrat Türk siyasal seçkinlerinin zihninde, Türkiye'nin mazlum milletlere öncülük yaptığı yönünde bir bilinç bulunduğu görülmektedir. Bu doğrultudaki açıklamaları Mustafa Kemal, çeşitli ülke elçileriyle teması sırasında dile getirmiştir. Yine bu yöndeki görüşleri, örneğin Kadro Dergisi çevresinde olduğu gibi, bir takım aydın ve bürokratlar da ifade etmişlerdir. Millî Mücadele döneminden başlayarak, Mustafa Kemal'in ölümüne değin geçen sürede, Türkiye'nin ve Türklerin, emperyalizme karşı ve çağdaşlaşmaya yönelik girilen büyük bir mücadelede, öncülüğüne yapılan vurgunun yoğunluğu içinde bulunulan konjonktüre göre değişse de, bu vurgu tüm olumsuz koşullara rağmen kendine duyulan özgüvenin bir yansımasıdır. Dolayısıyla da, 1990'lar itibariyle, Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından dizginsiz biçimde hegemonyasını pekiştirmeye girişen emperyalist küreselleşme süreci ve tek kutuplu YDD karşısında, Türkiye'nin öncü ya da öncülerinden biri olduğu Avrasya kavramıyla anılan direniş düşünceleri, Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in çağdaşlaşma girişimlerinden ilham, tecrübe ve özgüven almıştır. Mustafa Kemal döneminde mazlumlar dünyasına örnek olan, emperyalizme karşı savaş ve çağdaşlaşma yönünde devrimler esasında öncülük; dış siyaset alanında ise yine Türkiye'nin öncülüğünde Balkan Antantı ve Sadabat Paktı gibi işbirliği örgütlerinin kurulduğu bölge merkezli dış siyaset ile somutlaşmıştır.

2.5. Batı Karşıtlığı

Türkiye'de 1990'lar sonrasında gündeme gelmeye başlayan Avrasyacı söylemlerin önemli bir özelliği de, tamamı için değilse bile başat kısmı için, emperyalizm ile özdeşleşen Batı karşısında konumlanmalarıdır. Bu bağlamda belirtilmelidir ki, Türkiye'deki Avrasyacı söylemler için belirlenen beşinci parametre olan "Batı karşıtlığı"nın (bu noktada dikkat edilmelidir; "Batı düşmanlığı" değil, emperyalizmle örtüştüğü sürece "Batı karşıtlığı"), antiemperyalist Millî Mücadelenin liderliğini üstlenmiş olan Mustafa Kemal'in genel düşünce yapısı ve eylemlerine hâkim olduğu söylenebilir. O'nun dış siyaset anlayışının da bu ekseninde şekillendiği anlaşılmaktadır.

“Mustafa Kemal ve Batılılaşma” konusunda Türkiye’de hâkim olan genel düşünce, emperyalist Batılı güçlere karşı ulusal bağımsızlık savaşının kazanılmasının ardından, O’nun gerçekleştirdiği “yukarıdan devrimlerle” ülkeyi Batılılaştırdığı ve geri dönülmez biçimde ülkenin yüzünü Batıya çevirdiği yönündedir. Genel olarak kabul gören bu düşünce yüzeysel olabilir ve tersini ileri süren ciddiye alınır görüşler de bulunmaktadır.

Örneğin bu bağlamda İlhan, aslında çoğu zaman örtüşen kavramlar olan “Batılılaşma” ile “Çağdaşlaşma” arasında kuramsal düzeyde bir ayırım yaparak; 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiye’si’nin gelişme, dönüşme yönelimindeki farklılığa dikkat çekmiştir. İlhan, Tanzimat Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nun “alafranga ıslahatçılığı” ile Anadolu İhtilali’nin radikal “ulusal demokratik devrimciliği”nin içerik bakımından aynı olmadığını belirtmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, liberal emperyalist “Sistem”in denetiminde, sisteme boyun eğerek “Batılılaşmayı” deniyordu. Anadolu İhtilali ise, “Sistem”e karşı silahlı direnişe geçmiş, “uluslaşarak çağdaşlaşmayı” amaçlamıştır. Yönelimlerdeki bu fark, sonuçların da farklı olmasını beraberinde getirecek olmalıdır (2004, s. 282). İlhan’a göre, 19. yüzyıl Osmanlı aydınları çağdaşlaşmayı, Batılılaşma ile karıştırmışlardır. İmparatorluğun yenileşme tarihi, Batı’dan yani emperyalizmden medet uman aydınların tarihidir. Yeni Osmanlılar da, Jön Türkler de, Padişah ve Halife’nin saltanatına karşı çıkmış, yarı inkılapçı, yarı “komprador alafrangası” olarak Avrupa başkentlerine gitmişlerdir. Bulabildikleri çözüm de Tanzimat’tır; yani altı yüzyıllık Osmanlı Devleti’ni batıran süreç. Mustafa Kemal ise “kurtuluşu” Doğu’da gören ilk ihtilalcidir. İstanbul’dan Avrupa başkentlerine değil, Samsun’a gitmiştir (İlhan, 2006, s. 10). Mustafa Kemal’in, çoğunlukla dile getirilenin aksine Türkiye’nin Batılı ülkelerin arasına katılması yönünde bir sözüne rastlanmadığını belirten İlhan; O’nun Batı ile medeniyeti dikkatle ayırdığını, Türkiye’ye de temel amaç olarak Batı’ya katılmayı değil, “muasır medeniyet seviyesine” ulaşmayı gösterdiğini vurgulamaktadır (İlhan, 1999b, s. 70). Kısacası, Mustafa Kemal’in düşünce ve eylemlerinde Batı karşıtı olup olmadığı tartışmasına derinlemesine dalmadan; yaygın ve yüzeysel ön kabulün tersine, O’nun bir “Batılılaşmacı olmadığı”, o dönem konjonktüründe Batılılaşma ile örtüşmüş olan, aslında bir “çağdaşlaşmacı olduğu” vurgulanmalıdır.

Mustafa Kemal çeşitli konuşmalarında Türkiye’yi ve Türk Milleti’ni Avrupa’dan kopuk ya da uzak görmese de, karakteristik açıdan Asyalı olarak, mazlumlar arasında görmüştür. Bu Asyalı vurgusu, bir coğrafyanın vurgulanmasından çok, Asyalı bilincini, yani siyasal bir konumlanışı yansıtmıştır. “Türkiye, emperyalist Avrupa’nın karşısında, ezilen Asya’nın

safındadır” (Perinçek, 2015, s. 92). Mustafa Kemal ölünceye kadar, Doğu milletlerinin Batı’ya karşı işbirliğini savunmuştur (Perinçek, 2015, s. 97).

Mustafa Kemal, emperyalist Batı’ya karşı şüphe duyan, araya mesafe koyan tavrını 29 Ekim 1923’de bir Fransız gazetecisine verdiği demeçte dile getirmiştir. O şunları söylemiştir: “Eğer ecnebi düşmanlığından, o kadar pahalı elde edilen bir istiklâle hâle verecek herşeyden nefret mânası çıkarılırsa, evet, bizim ecnebi düşmanı olduğumuz söylenebilir... Henüz emniyetimiz yerinde değildir, evvelce Türkiye’de ecnebi teşebbüsünün, ecnebi maksatlarının bize telkin ettiği endişeler kâmilen zâil olmuş değildir. Eğer bazan ihtiyatkâr hareket ediyorsak, ifrat derecede şüpheli davranıyorsak, bize çok pahalıya mal olan hürriyetimizi kaybetmek konusundaki korkumuzdandır” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III, 1961, ss. 68-69). Mustafa Kemal’de emperyalist Batıya karşı duyulan bu şüphe, mesafe ve hatta karşıtlığın, Millî Mücadelenin başarıya ulaştırılması sonrasında da, dönemin koşulları bağlamında ifade ediliş biçimi ve vurgunun yoğunluğu değişmekle beraber, sürdüğü söylenebilir.

Gerçekten de, Mustafa Kemal’in bu doğrultuda Batı karşısında konumlanan dış siyaseti sadece Millî Mücadele dönemini değil, ölümüne kadarki tüm süreci kapsamıştır. O’nun hayatta olduğu süre boyunca Türkiye’nin dış siyasetinin temeli Sovyetler Birliği’yle dostluğa dayanmıştır. Bu dostluk ve işbirliği o dönem için o derece sıkıydı ki, basında Sovyetler Birliği aleyhine yazılar yayınlanması dahi yasaklanmıştı. Sovyetler Birliği’nin Stalin’in yönetimi altında bulunduğu dönem Mustafa Kemal’in endişelendiği doğrudur, ama o dönemde bile ilişkilerin bozulduğu söylenemez. Mussolini ile arası açık olan ve Hitler’e de güvenmeyen Mustafa Kemal, İngiltere’yle Musul, İtalya’yla Oniki Ada, Fransa’yla Hatay uyuşmazlıkları yaşandığından Batı’dan uzak durmuştur. O, Batı emperyalizmine karşı; Balkan Antantı’yla Batısını, Sadabat Paktı’yla Güneyini ve Doğusunu güvence altına alarak, aslında hissettirmeden eski İmparatorluk toprakları üzerinde dolaylı olarak söz sahibi olmuş, ölünceye kadar tam bağımsız kalınmasını sağlamış, Batı’yla herhangi bir ittifak imzalamamıştır. Bu yönelim Batı yanlısı bir dış siyaset değildir (İlhan, 1997, ss. 37,71 ve 161). Tam aksine, İlhan’ın belirttiği üzere, erken Cumhuriyet döneminde Devrim Türkiye’si Mustafa Kemal önderliğinde; dış siyasette Sovyetlerle yakın dostluk ve işbirliği güden, İran’la neredeyse içli dışlı denebilecek kadar yakınlaşan ve Batı’yla aradaki mesafeyi muhafaza ederek, Türkiye’nin herhangi bir Batılı ülkeyle siyasal angajmana girmediği bir “Avrasya Politikası” izlemiştir. Bu dış siyasetin altında Mustafa Kemal’in hem Batıya ve Batılılara olan güvensizliği, hem mazlum milletlere ve onların geleceğine olan güveni yatıyordu (İlhan, 2004, ss. 110-111). Kısacası Batı karşısında, Doğu’yla birlikte olmak esasında bir dış siyaset benimsenmişti.

1990'lı yıllarda Türkiye'de gündeme gelen Avrasyacı söylemlerin büyük kısmı emperyalizme karşı iddialarla ortaya çıktıklarından; 19. yüzyıldan 21. yüzyılın başlarına kadar emperyalizmle özdeşleşen genelde Batı emperyalizmine, özelde de II. Dünya Savaşı'ndan sonra Atlantikçilik olarak adlandırılan Amerikan emperyalizmine karşı konumlanmışlardır. Bu söylemler Batı emperyalizmine karşı koymak için zorunlu gördükleri işbirliği girişimlerinde aktörler olarak Avrasya ve Asya'da bulunan devlet ve milletleri sayarak, Batı karşısında konumlanmaktadırlar. Kendi tarihlerinin öznesi olmak, ekonomik ve siyasal potansiyellerini bağımsızca kullanabilmek isteyen sömürü altındaki mazlum milletler için, kendilerinin yeterince sahip olamadığı sermaye, yüksek teknoloji, büyük üretim gücü ve üstün yok edici bir askeri kapasiteye sahip emperyalist Batılı devletlere karşı koymak, ciddi bir takım zorluk ve maliyetleri göze almayı zorunlu kılmaktadır. Bu anlayışa paralel yürütülecek bir dış siyasal yönelim, hem Türkiye, hem de mazlum ülkeler için Mustafa Kemal dönemi Türkiye'si'nin dış siyasetinde tarihsel bir tecrübe olarak bulunmaktadır.

Sonuç

Vatan toprakları üzerindeki emperyalist güçlerin işgallerini püskürtmek ve ardından ekonomiyi de kapsayan tam bağımsızlığı elde etmek amacı doğrultusunda; emperyalist Batı karşıtı işbirlikleri ve ittifaklar sistemini uygulamak ve bu mücadelenin Dünya çapında yayılması sürecinde öncü rolü oynamak... Bunlar, özellikle Millî Mücadele döneminden başlayarak Cumhuriyet'in kurulmasına kadar başat biçimde gözlemlenen; bağımsızlığın kazanılmasından sonra da emperyalist güçlerle yaşanan temel çelişkinin bir biçimde çözülmesi nedeniyle geri plana düşen, ama vazgeçilmeyen, Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetinin karakteristik özellikleridir.

Türkiye'de 1990'larda ortaya çıkan ve YDD'ne Atlantikçi cephede eklemleme amacı taşımayan, böylece alternatif ve özgün bir adlandırmayla Avrasyacı olarak nitelenen söylemler de; YDD'nde ve küreselleşme sürecindeki temel çelişkiyi sömürenler/ezenler/zalimler ve sömürülenler/ezilenler/mazlumlar arasında kurmuştur. Söz konusu Avrasyacı yaklaşımlar, Türkiye'nin ulusal bütünlüğünün ve bağımsızlıkçı Cumhuriyet'in Batı/Atlantik emperyalizminin hedefinde olduğunu, bu tür tehditlerden Avrasya'da kurulacak işbirliği ve ittifaklar sistemiyle kurtulunabileceğini savunmuşlardır.

Türkiye'de 1990'larda ortaya çıkan çeşitli Avrasyacı söylemlerin ortak noktaları esasında belirlenen parametreler bağlamında çözümleme yapıldığında; Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetinin anlayış ve uygulamaları, bu parametrelerle büyük oranda örtüşür

görülmektedir. “Antiemperyalist mücadele ve anlayış”, “ekonomik ve siyasal alanlarda tam bağımsızlık”, “uluslararası emperyalizme karşı koymak, güvenliği ve barışı sağlamak için işbirliği yapmak”, “emperyalizme karşı koymada, bağımsızlığı sağlamada mazlumlar dünyasına öncülük yapmak” ve “emperyalist olduğu sürece Batı karşısında konumlanmak” belirlenen Avrasyacı parametrelerdir. Belirlenen bu parametreler, Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyasetinde; özellikle dış güçlerle çelişkilerin en yoğun olduğu Millî Mücadele döneminden Cumhuriyet’in ilanına kadar çok başat ve görünür olmuştur. Yeni rejimle beraber devrimler aracılığıyla ulus devletin pekiştirilmesine geçildiği konjonktürde ise, dış çelişkilerin önüne ülke içerisindeki bir takım iç çelişkiler geçmiş, belirlenen parametrelere yapılan vurgunun yoğunluğunda azalma olsa da, Türk dış siyaseti Mustafa Kemal’in ölümüne kadar mevcut rotasından ayrılmamıştır. Dolayısıyla Mustafa Kemal döneminin Türk dış siyaseti, emperyalizme karşı savaşma amacına, tam bağımsızlığı sağlama iradesine, uluslararası işbirliği yapma tecrübesine, benzer konumdaki tüm dünya ülkelerine öncülük yapma özgüvenine ve emperyalist Batı karşısında konumlanma onuruna sahip görünmektedir. Bu bağlamda da Mustafa Kemal dönemi Türk dış siyaseti; Türkiye’deki Avrasyacı söylemlerin, Türkiye için önerdikleri alternatif seçenekler ve çözüm önerileri için yeterli bir tarihsel anlayış, tecrübe ve birikim mirasını sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Akşin, S. (1989). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I (1919-1938)*. (1989). y.y.; Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*. (1959) Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937)*. (1961). Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Atay, F. R. (1984). *Çankaya*. İstanbul: Bateş.
- Avcıoğlu, D. (1974). *Millî Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e Cilt 3*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Aydemir, Ş. S. (1967). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (1973). *Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938) Cilt 3*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Başyazı. (2002). Türkiye/Avrasya Bilinci. *Yarın*, 5, 1.
- Bayur, Y. H. (1938). *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Çavdar, T. (2006). Küreselleşen Kapitalizm Türkiye Cumhuriyeti'ni Hiç Affetmedi!... A. İlhan (Yön.), ...*bir millet uyanıyor!.. 1* içinde (ss. 113-123). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Çeçen, A. (1997). *Ulusal Sol*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Erdem, D. F. (2011). Rusya'nın İmparatorluk İdeolojisi: Avrasyacılık. *21. Yüzyıl*, 25, 97-103.
- Gönlübol, M. ve SAR, C. (1963). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Işıklı, A. (2006). AB ve GOP Kıskaçında Türkiye. A. İlhan (Yön.), ...*bir millet uyanıyor!.. 1* içinde (ss. 143-165). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İlhan, A. (1994). Avrasya Kutbu ve Siyaset Tarihi Üzerine (Söyleşi). *Ulusal*, 4, 34-48.
- İlhan, A. (1997). *Hangi Küreselleşme*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İlhan, A. (1999a). *Hangi Atatürk*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İlhan, A. (1999b). "...*ufkun arkasını görebilmek...*". Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İlhan, A. (1999c). Mustafa Kemal, Kemalizm ve Türk Solu Üzerine (Söyleşi). H. Reyhan - Ö. Şenalp - M. G. Şenalp - Y. Akın (Der.), *Ulusal Sola Teorik Katkı* içinde (ss. 125-138). Ankara: Ulusal Dergisi Kitaplığı.
- İlhan, A. (2001). Kemalizm Müdafaa-i Hukuk Doktrini. T. Bora - M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 Kemalizm* içinde (ss. 518-528). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İlhan, A. (2004). *Yıldız, Hilâl ve Kalpak*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- İlhan, A. (2006). ...Gâzi'nin, O 'Dev' Yalnızlığı!... A. İlhan (Yön.), ...*bir millet uyanıyor!.. 1* içinde (ss. 9-11). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İlhan, S. (2006). *türklerin jeopolitiği ve avrasyacılık*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İmanov, V. (2008). *Avrasyacılık: Rusya'nın Kimlik Arayışı*. İstanbul: Küre Yayınları.
- İsmayilov, M. (2011). *Avrasyacılık*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İşyar, Ö. G. (2003-04). Gelenekçi Rus Klâsik Avrasyacı Düşüncesinin Gelişimi ve Temel İlkeleri. *Doğu Batı*, 25, 179-219.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (t.y.). *Politikada 45 Yıl*. y.y.: Bilgi Yayınevi.
- Karpat, K. H. (2012). *Türk Dış Politikası Tarihi*. (G. Ayas, Çev. ve Yay. Haz.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kazancıgil, A. (2001). Anti-emperyalist Bağımsızlık İdeolojisi ve Üçüncü Dünya Ulusculuğu Olarak Kemalizm. T. Bora - M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 Kemalizm* içinde (ss. 235-246). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuyaş, A. (2001). Yeni Osmanlılar'dan 1930'lara Anti-emperyalist Düşünce. T. Bora - M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 Kemalizm* içinde (ss. 247-252). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Metin, B. (2003). Pax Ottomana'yı Hatırlamak. *Yarın*, 11, 18-19.
- Muradoğlu, A. (2002). Kurtuluş Savaşı'nda Avrasya Politikası. *Yarın*, 5, 34.
- Perinçek, D. (1996). *Avrasya Seçeneği*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Perinçek, D. (2015). *Asya Çağının Öncüleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Perinçek, M. (2006a). *Avrasyacılık Türkiye'deki Teori ve Pratiği*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Perinçek, M. B. (2006b). Türk-Sovyet İttifakının Stratejik Temelleri. A. İlhan (Yön.), ...*bir millet uyanıyor!.. 1* içinde (ss. 211-230). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Reyhan, H. (1994). Avrasya Gündemi. *Ulusal*, 4, 3-5.
- Soyak, H. R. (2005). *Atatürk'ten Hatıralar*. İstanbul: YKY.
- Şenalp, M. G. (1994). Yeni Dünya Düzeni, Ulusal Sol ve Avrasya. *Ulusal*, 4, 65-72.
- Timur, T. (1997). *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi.

Extended Summary

Discussions on Eurasia in Turkey started in the 1990s after the collapse of the Soviet Union. Eurasianism has advocated national states in the face of globalisation, multipolarity in the face of the new unipolar world order, and cooperation among the countries in Eurasia against Western imperialism in general and US imperialism in particular. Although there are some differences in the perceptions and thoughts people and circles towards Eurasia, there are also clearly recognisable common points. Therefore, it is possible to accept these common points as the common parameters of Eurasianist political discourses in Turkey. In the context of Eurasianist political discourses in Turkey, thoughts, understandings and political practices that are in line with these common parameters can be considered as Eurasianist in nature. Apart from the common parameters, Eurasianist political discourses in Turkey also refer to the Turkish foreign policy of Mustafa Kemal Atatürk's era in the context of Turkey's historical experience when discussing Eurasia. In other words, these Eurasianist discourses emphasise that the Turkish foreign policy pursued under Mustafa Kemal is in line with the Eurasianist understanding that emerged in the 1990s. In order to reveal whether the Turkish foreign policy of the Mustafa Kemal era coincides with the Eurasianist understanding or not, it is necessary to analyse the foreign policy of that period in terms of outlook, perception and practices in the context of the Eurasianist parameters to be determined. In this article, the Eurasianist parameters were determined as follows: Anti-imperialism, full independence, international co-operation, the leadership role attributed to Turkey and anti-Westernism. When analysed on the basis of these five Eurasianist parameters, it is seen that the Turkish foreign policy understanding and practices of the Mustafa Kemal era clearly overlap with the approach of the Eurasianist strategy. Starting with the parameter of anti-imperialism, the Turkish foreign policy of Mustafa Kemal's era, starting from the period of the National Struggle until his death, was clearly anti-imperialist in character. However, the anti-imperialist character of foreign policy was always preserved throughout his life. In fact, Mustafa Kemal always saw the contradiction in the world between "oppressor and oppressed countries", always tried to maintain good relations with the Soviet Union, with which he cooperated against imperialism, was in solidarity with the peoples of the Arab geography, which was under Western exploitation in the disintegrating Empire, and reacted against countries with expansionist tendencies in the League of Nations. The

second fundamental parameter, full independence, was the main characteristic feature of both the mentality of state administration in general and the Turkish foreign policy of the Mustafa Kemal period. The concept of full independence includes not only political independence but also economic independence, and Mustafa Kemal-era Turkey maintained this sensitivity both in its state administration and foreign policy approach. Until Mustafa Kemal's death, it is understood that Turkey was not conditioned to any country or power bloc, especially the West, and was very careful to protect its full independence. Therefore, it can be said that the understanding of full independence of Mustafa Kemal's era, including foreign policy, is compatible with the understanding of full independence of Eurasianist political discourses positioned against the globalists who argue that full independence cannot be achieved and that interdependence between countries is an inevitable reality. The third Eurasianist parameter, international cooperation, is a parameter that complements the first two parameters of anti-imperialism and full independence. The Turkish foreign policy of the Mustafa Kemal era attached great importance to international cooperation in order to protect the country from imperialist attacks and to ensure full independence. The foreign policy towards international co-operation in this period started with the establishment of very sincere and close friendship and co-operation with the Soviet Union during the National Struggle and continued after the establishment of the Republic with the establishment of the Balkan Treaty and the Sadabat Pact in the 1930s. The international co-operation undertaken by Turkey to secure the country against imperialist attacks during the Mustafa Kemal era overlaps with the strategy of co-operation with the oppressed nations in the Eurasian geography against the global imperialist powers advocated by the Eurasianist political discourses in Turkey. The fourth parameter is the leadership role attributed to Turkey, and Eurasianist political discourses in Turkey state that Turkey will be among the leading countries in the struggle against imperialism on a global scale. Underlying this self-confidence of Eurasianist political discourses in Turkey is the experience of Turkey being the first country in the 20th century to achieve national independence by fighting against imperialism. It is possible to clearly see this understanding of leadership in Mustafa Kemal's discourses during the national liberation struggle and in the Turkish foreign policy shaped by him. The fifth parameter is anti-Westernism. Eurasianist political discourses in Turkey see the imperialist expansion of Western powers, particularly the United States of America (USA), underlying the globalisation process that is spreading all over the world. This anti-Western perspective,

in which the West is identified with imperialism, is also seen in Mustafa Kemal and the Turkish foreign policy shaped by him. Contrary to the general acceptance, there are serious opinions that Mustafa Kemal was not a Westerner, but a moderniser, and that he always suspected and distanced himself from the West during his lifetime. When Mustafa Kemal's speeches are taken into consideration, it is seen that these views are justified. When the Turkish foreign policy of Mustafa Kemal's era is evaluated in the context of the five Eurasianist parameters proposed to analyse whether the policy pursued has Eurasianist qualities or not, it is understood that although the concept of Eurasia was not used in Turkish at that time, Turkish foreign policy bears the characteristics of the Eurasianist tendency that emerged later in the 1990s. The intensity of the emphasis on certain parameters, such as anti-imperialism, full independence and anti-Westernism, may have diminished during the period of Mustafa Kemal's rule. The fact that Turkey won the war for its national liberation and gained its independence, and the necessity to move towards new goals to be realised afterwards, is the reason for this less emphasis. However, as a result, these five parameters constituted the prominent characteristic feature of the Turkish foreign policy of the Mustafa Kemal era. Therefore, since the five parameters that determine the common points of Eurasianist discourses in Turkey are also among the characteristic features of the Turkish foreign policy of the Mustafa Kemal era, it can be said that the Turkish foreign policy of that period can be considered as an unnamed Eurasian policy. Accordingly, for the strategy advocated by Eurasianist political discourses in Turkey, which is Turkey's orientation towards Eurasia and its positioning within a system of alliances in Eurasia, Turkey seems to have the historical experience provided by the foreign policy of the Mustafa Kemal era. In other words, the Eurasianist political discourses in Turkey, the strategy of orientation towards Eurasia and the tendency to seek solutions to problems through alliances in Eurasia are not foreign to Turkey due to the experience of Turkish foreign policy of the Mustafa Kemal era. The policies, strategies and alliances proposed by Eurasianist political discourses for Turkey were implemented through the Turkish foreign policy shaped by Mustafa Kemal in accordance with the conditions of his time.

Doğrusal Olmayan Gri Bernoulli Model için Parametre ve Model Yapısı Optimizasyonu

Serkan TAŞTAN*

Geliş Tarihi (Received): 16.10.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 13.01.2023

Öz

Anlaşılması ve tahmin edilmesi kolay geleneksel gri modeller yaygın olarak kullanılmaktadırlar. Ancak, bu modeller mevcut kestirim ve öngörü hassasiyeti artırılmak istenildiği zaman ihtiyaç duyulan uyarlamalar için gereken esneklikten yoksundurlar. Diğer taraftan, oldukça esnek olan doğrusal olmayan gri Bernoulli model tek parametresi ayarlanarak, birikim üretim operatörü uygulanmış zaman serisine uyan eğriyi etkin bir şekilde uydurulabilmektedir. Yine de, bu modelinin parametreleri ve yapısı çerçevesinde yapılabilecek iyileştirmeler mevcuttur. Bu yüzden, bu çalışmada doğrusal olmayan gri Bernoulli model için önerilen başlangıç koşulunu optimizasyonu, gri modellerin öngörü performanslarını yükseltmek adına önerilen kayan pencere yöntemi ve sezgisel algoritmalar ile model parametrelerinin optimizasyonu yaklaşımları bir arada kullanılmıştır. Doğrusal olmayan gri Bernoulli model kayan pencere yöntemine dayalı olarak tahmin edilmiştir. Diferansiyel denklemin çözümünde başlangıç koşulu olarak birinci dereceden birikim üretim operatörü uygulanmış serinin düzeltilmiş son elemanı kullanılmıştır. Geçmiş değer ve kuvvet katsayısının en iyi değerleri ise salp sürüsü optimizasyon algoritması kullanılarak bulunmuştur. Dolayısıyla, model yapısının ve parametrelerinin birlikte değerlendirildiği yeni bir optimize edilmiş doğrusal olmayan gri Bernoulli model önerilmiştir. Çalışmada, parametre tahmin yöntemi ve/veya model yapısı açısından birbirinden farklı sekiz gri model değerlendirilmiştir. Ulaşılan sonuçlar önerilen modelin diğer gri modellere göre daha başarılı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, Türkiye'nin gayrisafi yurt içi hasıla hacim endeksi önerilen gri model ile daha iyi modellenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğrusal olmayan gri Bernoulli model, Salp sürüsü algoritması, GSYH öngörüsü

Parameter and Model Structure Optimization for the Nonlinear Grey Bernoulli Model

Abstract

Traditional grey models, easy to understand and estimate, are widely used. However, these models lack the flexibility with regard to the adaptations required to increase the current prediction and forecast accuracy. However, the highly flexible non-linear grey Bernoulli model can effectively fit the curve for the accumulated generating operation series by adjusting its single parameter. Nevertheless, there are still improvements that can be made within the framework of the structure and parameters of this model. Therefore, in this study, initial condition optimization proposed for the non-linear grey Bernoulli model, the rolling window method proposed to improve the forecasting performance of the grey models and, optimization of the model parameters with heuristic algorithm combined. The non-linear grey Bernoulli model was estimated by using the rolling window method. The corrected last element of the accumulated generating operation series was used as the initial condition in the solution of the differential equation. The optimal values of the background value and power index were determined by using the salp swarm optimization algorithm. Therefore, a new optimized non-linear grey Bernoulli model is proposed by considering the structure and parameters of the model together. In the study, eight different grey models were evaluated in terms of parameter estimation method and/or model structure. The results showed that the proposed model outperformed the other grey models. Consequently, gross domestic product volume index of Turkey was better modeled with the proposed grey model.

Keywords: Non-linear grey Bernoulli model, Salp swarm algorithm, GDP forecast

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, stastan@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0889-9191

Giriş

Deng (1982) tarafından kısmen bilinen ve kısmen bilinmeyen bilgilere sahip belirsiz sistemlerin çözümü adına önerilen gri sistem teorisi bağlamında incelenen temel konulardan birisi gri öngörü modelidir. Bu model, sabit örnekleme frekansına sahip pozitif gözlemlerden oluşan zaman serilerinin (Kayacan, vd., 2010: 1785) basit hesaplamalar ile modellenmesi ve bu zaman serilerine ilişkin yüksek doğruluk seviyesinde öngörülere ulaşılması amacıyla özellikle gözlem sayısının az olduğu durumlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Birinci dereceden tek değişkenli GM(1,1) ve yine birinci dereceden N değişkenli GM(1,N) modelleri, hesaplama etkinlikleri ile karşılaştırıldığında çoğu zaman serisi için ulaşılan sonuçların yeterli düzeyde olması nedeniyle, uygulamada en çok yararlanılan gri öngörü modelleridir. Geleneksel gri modeller de diyebileceğimiz bu modeller, elde edilen kestirim ve öngörülere ilişkin makul bir başarımlık düzeyi hedeflendiğinde anlaşılması ve tahmin edilmesi kolay oldukları için tercih edilirler. Buna karşın, bu modeller mevcut kestirim ve öngörü hassasiyeti arttırılmak istenildiğinde, ihtiyaç duyulan uyarlamalar için gereken esneklikten yoksundurlar. Başka bir ifadeyle, geleneksel gri modeller yüksek hassasiyetin beklenemeyeceği kadar basittirler (Chen, vd., 2008: 1195). Bu düşünceden hareketle Chen, vd. (2008), n. dereceden kuvvete sahip doğrusal olmayan Bernoulli diferansiyel denkleme dayanan ve doğrusal olmayan gri Bernoulli model (NGBM(1,1)) olarak adlandırdıkları yeni bir gri modeli literatüre kazandırmışlardır. Oldukça esnek olan bu gri modelin parametresi n ayarlanarak, birinci dereceden birikim üretim operatörü uygulanmış seriye uyan eğri etkin bir şekilde uydurulabilmektedir. Bilindiği üzere birikim üretim operatörü ile zaman serisindeki rastsallığın veya düzensiz hareketlerin azaltılması ve söz konusu zaman serisinin monoton artan özellik kazanması amaçlanmaktadır (Tien, 2009: 1416). GM(1,1) modeli daima katlanarak artan ya da azalan seriler üretmektedir, bu nedenle rastsal, dalgalı ve doğrusal olmayan zaman serilerinin öngörüsünde etkin değildirler. Bu eksiklikleri gidermek adına NGBM(1,1) modeli kullanılabilir (Özcan ve Tüysüz, 2018: 174). NGBM(1,1) modeli güçlü uyarlanabilirlik özelliği ve dolayısıyla gözlenen düşük kestirim hataları sebebiyle az sayıda gözlem içeren doğrusal olmayan zaman serilerine yönelik yaygın uygulama alanına sahiptir (Cheng, vd., 2022: 2018).

Aslında, yukarıda sözü edilen geleneksel gri modellere ilişkin temel eleştiriler doğrultusunda geliştirilen; ayrık gri model (Xie ve Liu, 2009), kesirli birikim operatörünün kullanıldığı gri model (Wu, vd., 2013), Fourier serisi ya da Markov zinciri ile hata düzeltilmesi yapılan melez gri model (Hsu, 2003), mevsimsel gri modeller (Xia ve Wong, 2014; Wang, vd., 2018), farklı trigonometrik terimler ile geliştirilen gri modeller (Comert, vd., 2021)

bulunmaktadır. Ancak NGBM(1,1) modelinden farklı olarak bu modeller, genellikle tüm araştırmacıların kolayca anlayamayacağı ve uygulayamayacağı kadar karmaşık modelleme sũreçleri ihtiva etmektedirler (Chen, vd., 2008: 1195).

Yine de, NGBM(1,1) modelinin yapısı ve parametreleri çerçevesinde geliştirilmeye açık unsurları bulunmaktadır. Zhou, vd. (2009), NGBM(1,1) modelinin kuvvet katsayısını ve geçmiş değer katsayısını karar değişkenleri olarak belirleyip söz konusu katsayıların optimal değerlerini parçacık sürũ optimizasyonu algoritması ile belirlemişlerdir. Algoritmanın uygunluk fonksiyonu olarak öngörü hatası kullanılmıştır. Chen, vd. (2010), iktisattaki Nash dengesi kavramı yardımıyla NGBM(1,1) modelini geliştirmişlerdir. Ayarlanması gereken kuvvet üssũ ve geçmiş değer olmak üzere iki parametresi bulunan Nash NGBM(1,1) modeli ile öngörü doğruluğu artırılabilmiştir. Hsu (2010), optimal model parametresini belirlemeye yönelik problemi, öngörü hatasının uygunluk fonksiyonu olarak belirlendiği genetik algoritma ile ele almıştır. Pao, vd. (2012), kuvvet katsayısının en iyi değerini bulmak amacıyla bir nũmerik iteratif yöntem önermişlerdir. Öngörü hatasının enkũçũklenmesine dayanan yöntem de ilgili katsayının değer, [-0,2, 0,2] aralığında 0,01 adım büyüklüğu dikkate alınarak araştırılmıştır. Chia-Nan ve Van-Thanh (2015), yüksek dalgalanmalar sergileyen zaman serilerinde NGBM(1,1) modelinin öngörü performansını yükseltmek için bu modelin tahmininden elde edilen hata değerlerine Fourier serisi düzeltmesi uygulamışlardır. Lu, vd. (2016), birikim üretim operatörü uygulanan serinin son gözlemini NGBM(1,1) modelinin başlangıç koşulu olarak seçmişler ve sınır değer düzeltme yöntemi ile başlangıç koşulunu optimize etmişlerdir. Dahası başlangıç koşulunu da içerecek şekilde yazdıkları optimizasyon modelini kullanarak gri modelin iki parametresinin en iyi değerlerini eşanlı olarak bulmuşlardır. Özcan ve Tũysüz (2018), NGBM(1,1) modelini tahmininde kayan pencere yönteminden ve genetik algoritmadan yararlanmışlardır. Pencere uzunluğu ile beraber gri modelin parametrelerini genetik algoritma ile aynı anda belirlemişlerdir. Wu, vd. (2019), NGBM(1,1) modelini kayan pencere yöntemi ile tahmin etmişlerdir. Başlangıç koşulunu birikim üretim operatörü uygulanan serinin son elemanı olarak belirleyerek, kuvvet katsayısı [-1, 0,99] aralığında, geçmiş değer katsayısı [0, 1] aralığında olmak üzere 0,01 adım büyüklüğu doğrultusunda parametrelerin değerlerini birlikte araştırılmışlardır. Ngo ve Hoang (2020), Wu, vd. (2019) tarafından uygulanan yaklaşımı kuvvet katsayısının değerini belirlerken kullanılan adım büyüklüğünü arttırmak ve Lu, vd. (2016) tarafından önerilen başlangıç koşulunu kullanmak noktasında geliştirmişlerdir. Jiang, vd. (2021), NGBM(1,1) modelinin beyazlaştırma denklemini doğrusal formũlasyona dönüştürerek elde ettikleri yeni modelin kuvvet katsayısının

en iyi değerini balina optimizasyon algoritmasını kullanarak belirlemişlerdir. Cheng, vd. (2022), NGBM(1,1) modelinin geçmiş değer katsayısının optimizasyonu ile kuvvet üssünün optimizasyonunu birleştirerek modelin parametre tahmin yöntemini geliştirmişlerdir. Geçmiş değerin, sırasıyla üstel eğri, çok terimli eğri ve interpolasyon fonksiyonu formunda olduğu durumları dikkate alan üç farklı parametre optimizasyon yöntemi önermişlerdir.

Bu alışma da ise, yeni bilgilerin kullanım önceliği ilkesine göre NGBM(1,1) modeli kayan pencere yöntemine dayalı olarak kurulmuştur. Diferansiyel denklemin çözümünde başlangıç koşulu olarak Lu, vd. (2016) tarafından önerilen birinci dereceden birikim üretim operatörü uygulanmış serinin düzeltilmiş son elemanı kullanılmıştır. Dahası, model parametreleri yani kuvvet katsayısı, geçmiş değer katsayısı ve pencere uzunluğu eşzamanlı olarak ele alınmıştır. Bu parametrelerin değerleri, arama uzayının sürekli olduğu optimizasyon problemlerinin çözümünde başarısı bilinen salp sürüsü optimizasyon algoritması yardımıyla ortalama mutlak yüzde hata kriteri enküçüklenerek belirlenmiştir. Dolayısıyla, model yapısının ve parametrelerinin birlikte değerlendirildiği yeni bir optimize edilmiş NGBM(1,1) modeli önerilmiştir. Elde edilen sonuçlar önerilen modelin; kayan pencere yönteminin kullanımı, başlangıç koşulu optimizasyonu ve model parametrelerinin optimizasyonu yaklaşımlarının hiç uygulanmadığı, ayrı ayrı uygulandığı ya da ikisinin birlikte uygulandığı gri modellere göre daha başarılı olduğunu göstermiştir.

1. Doğrusal Olmayan Gri Bernoulli Model

NGBM(1,1) modeli tahmin edilirken izlenen süreç şu şekilde özetlenebilir (Chen, vd., 2008; Ngo ve Hoang, 2020; Wu, vd., 2019); İlk aşamada, m negatif değer almayan gözlemden oluşan $X^{(0)} = \{x^{(0)}(1), x^{(0)}(2), \dots, x^{(0)}(m)\}$ zaman serisine takip eden eşitlikte tanımlanan birinci dereceden birikim üretim operatörü,

$$x^{(1)}(k) = \sum_{i=1}^k x^{(0)}(i), \quad k = 1, 2, \dots, m \quad (1)$$

uygulandıktan sonra $X^{(1)} = \{x^{(1)}(1), x^{(1)}(2), \dots, x^{(1)}(m)\}$ serisi elde edilir.

Sonraki aşamada, NGBM(1,1) modelinin temel gri diferansiyel denklemi yazılır:

$$x^{(0)}(k) + az^{(1)}(k) = b [x^{(1)}(k)]^n \quad (2)$$

Burada, λ $[0, 1]$ aralığında olmak üzere $z^{(1)}(k) = \lambda x^{(1)}(k) + (1 - \lambda)x^{(1)}(k - 1)$ şeklinde hesaplanır. Geleneksel modelleme yaklaşımında geçmiş değer katsayısı λ için 0,5 değeri kullanılır. Eşitlikte yer alan kuvvet katsayısı n ise $n=1$ dışında her hangi bir reel sayıdır. Burada, $n = 0$ olması durumunda geleneksel gri model GM(1,1) için temel denklem elde edilirken, $n = 2$ durumunda Gri-Verhulst modelinin temel denklemine ulaşır. NGBM(1,1) modelinin parametreleri a ve b , aşağıdaki matris tanımlamaları

$$Y_N = \begin{bmatrix} x^{(0)}(2) \\ x^{(0)}(3) \\ \vdots \\ x^{(0)}(m) \end{bmatrix}, \quad B = \begin{bmatrix} -z^{(1)}(2) & [z^{(1)}(2)]^n \\ -z^{(1)}(3) & [z^{(1)}(3)]^n \\ \vdots & \vdots \\ -z^{(1)}(m) & [z^{(1)}(m)]^n \end{bmatrix} \quad (3)$$

ile en küçük kareler yöntemi aracılığıyla tahmin edilir:

$$\begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix} = (B^T B)^{-1} B^T Y_N \quad (4)$$

Modelleme sürecinin devamında, Eşitlik (2)'nin belirli çözümü ya da ayrık zaman tepki fonksiyonu yazılır:

$$\hat{x}^{(1)}(k) = \left[\left(x^{(0)}(1)^{(1-n)} - \frac{b}{a} \right) e^{-a(1-n)(k-1)} + \frac{b}{a} \right]^{\frac{1}{1-n}}, \quad n \neq 1, k = 1, 2, \dots \quad (5)$$

Sürecin son aşamasında bu fonksiyon kullanılarak elde edilen seriye, tersine birikim üretim operatörü uygulanması suretiyle zaman serisinin k noktasındaki gözlemi için kestirim değeri hesaplanır:

$$\hat{x}^{(0)}(k) = \hat{x}^{(1)}(k) - \hat{x}^{(1)}(k - 1) \quad (6)$$

Bu noktaya kadar açıklanan NGBM(1,1) modelinde, Eşitlik (5) yazılırken başlangıç koşulu zaman serisinin ilk gözlemi olan $x^{(0)}(1)$ olarak belirlenmiştir. Bu durum, öngörü modelinde ilk gözlem dışında kalan diğer tüm bilginin tam olarak kullanılmaması anlamına gelecektir (Wu, vd., 2019: 5). Lu, vd. (2016), birinci dereceden birikim üretim operatörü uygulanmış serinin son elemanının yani $x^{(1)}(m)$ değerinin sınır değer düzeltme yöntemi ile düzeltilerek başlangıç koşulu olarak belirlenmesinin modelin performansını arttırdığı göstermişlerdir. Bu nedenle Eşitlik (5) yerine,

$$E(k) = e^{-a(k-m)(1-n)}, \quad (7)$$

$$A(k) = (x^{(1)}(k))^{1-n} - \frac{b}{a}(1 - E(k))$$

olmak üzere takip eden eşitliğin kullanılmasını önermişlerdir:

$$\hat{x}^{(1)}(k) = \left[\left(\frac{\sum_{k=1}^m A(k)E(k)}{\sum_{k=1}^m E(k)^2} - \frac{b}{a} \right) e^{-a(1-n)(k-m)} + \frac{b}{a} \right]^{\frac{1}{1-n}}, n \neq 1, k = 1, 2, \dots \quad (8)$$

Ayrıca bu çalışmada, NGBM(1,1) gri modelinin kestirim ve öngörü performanslarını arttırmak amacıyla model tahmin sürecinin zaman serisine ilişkin sadece belirli sayıda veri üzerinden gerçekleştirildiği kayan pencere yönteminden faydalanılmıştır. Bu yöntemde tahmin süreci daima güncel veriler üzerinden adım adım ele alınmaktadır. Her adımda pencere uzunluğu (p) kadar veri kullanılarak bir sonraki verinin kestirim ya da öngörü değeri hesaplanmaktadır. Bir önceki adımın en eski verisi bir sonraki adımda dikkate alınmaz iken yine bir önceki adımda kestirim veya öngörü değeri bulunan veri mevcut adımda tahmin sürecine dahil edilmektedir. Daima p tane gözlem model tahmininde kullanılacak şekilde, zaman serisi için tüm kestirimler elde edilinceye ya da istenilen sayıda öngörü değeri hesaplanıncaya kadar söz konusu işlem yinelenmektedir.

Tahmin edilen gri modellerin kestirim ve öngörü başarımı kök ortalama hata (RMSE) ve ortalama mutlak yüzde hata (MAPE) kriterleri üzerinden değerlendirilir. Takip eden eşitlikler yardımıyla gri modeller için hesaplan RMSE ve MAPE kriterlerinin daha düşük değerini veren model daha iyidir.

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{k=1}^m (x^{(0)}(k) - \hat{x}^{(0)}(k))^2} \quad (9)$$

$$MAPE = \frac{1}{m} \sum_{k=1}^m \left| \frac{x^{(0)}(k) - \hat{x}^{(0)}(k)}{x^{(0)}(k)} \right| 100 \quad (10)$$

2. Salp Sürüsü Algoritması

Mirjalili, vd. (2017) tarafından geliştirilen salp sürüsü algoritması, okyanusların derinliklerinde yaşayan salpların besin arama ve toplu gezinme davranışlarının modellendiği bir meta-sezgisel algoritmadır. Lider salp, salp sürüsünün diğer bir değişle salp zincirin önünde yer alıp sürüyü yönlendirir. Diğer salplar ise takipçilerdir, bu gruptakiler birbirlerini takip

ettikleri gibi doğrudan ya da dolaylı olarak lideri izlerler. Buna göre salp zincirinin benzetiminde kullanılan ilk eşitlik lider salpın pozisyonunun güncellendiği aşağıdaki eşitliktir:

$$x_j^1 = \begin{cases} F_j - c_1 ((ub_j - lb_j)c_2 + lb_j) & c_3 < 0,5 \\ F_j + c_1 ((ub_j - lb_j)c_2 + lb_j) & c_3 \geq 0,5 \end{cases} \quad (11)$$

Burada j. boyuttaki liderin pozisyonu x_j^1 iken F_j besin kaynağının pozisyonudur. Eşitlik (11)'de, lb_j ve ub_j sırasıyla j. boyuttaki alt sınır ile üst sınırken, hem c_2 hem de c_3 $[0, 1]$ aralığında rastsal sayılardır. Eşitlikteki son parametre c_1 ise aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$c_1 = 2e^{\left(\frac{-4l}{L}\right)^2} \quad (12)$$

Eşitlikte, l ve L sırasıyla mevcut ve maksimum iterasyon sayısıdır. Algoritmada son olarak takipçi salpların pozisyonlarını güncellemek adına, x_j^i , $i \geq 2$ için i. takipçinin j. boyuttaki pozisyonu olmak üzere aşağıdaki eşitlik kullanılır:

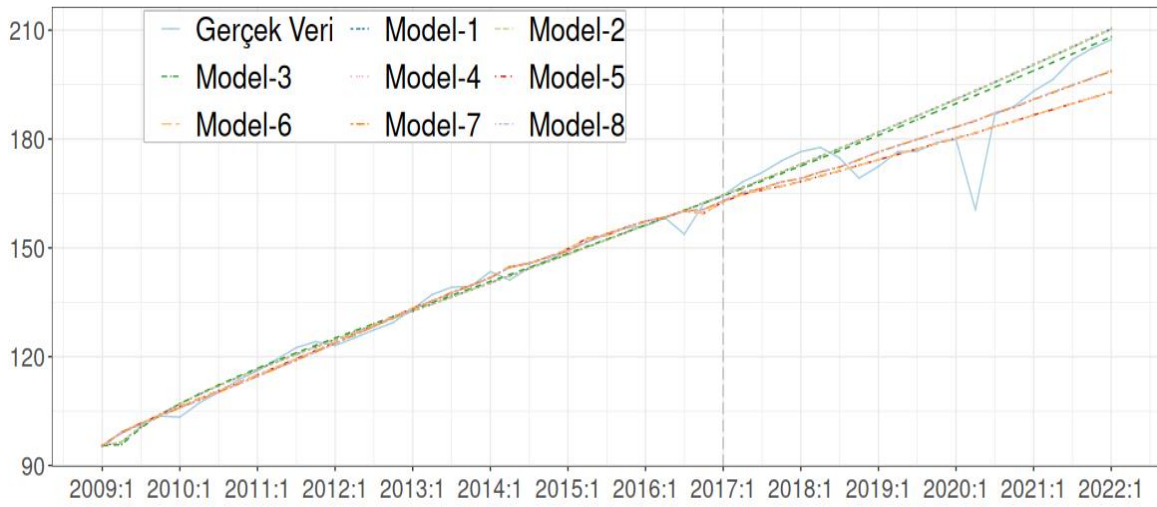
$$x_j^i = \frac{1}{2}(x_j^i + x_j^{i-1}) \quad (13)$$

Salp sürüsü algoritmasında, yukarıda verilen eşitlikler kullanılarak salpların pozisyonları iterasyonlar boyunca alt ve üst sınırlar dikkate alınarak belirli pozisyonlara doğru sürekli güncellenir (Rizk-Allah, vd., 2019: 1643). Aljarah, vd. (2018) popülasyondaki salpların yarısının lider olarak belirlenip Eşitlik (11)'in bu doğrultuda uygulanmasının, bir lider salp bulunduğu duruma göre algoritmanın performansını artırdığı göstermişlerdir. Çalışmada bu yaklaşım benimsenerek, salp sürüsü algoritması ile NGBM(1,1) modelinin iki parametresinin optimal değeri araştırılmıştır. Modelinin kuvvet katsayısı $[-1, 1]$ aralığında ve geçmiş değer katsayısı $[0, 1]$ aralığında değerler alacak şekilde, optimizasyon süreci Eşitlik (10)'da verilen MAPE kriteri uygunluk fonksiyonu olarak belirlenerek işletilmiştir.

3. Bulgular

Önerilen gri modelin ve çalışma kapsamında ele alınan diğer gri modellerin performanslarını karşılaştırmak adına, önemli bir makroekonomik gösterge olan Türkiye'nin mevsim ve takvim etkisinden arındırılmış zincirlenmiş gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) hacim endeksi kullanılmıştır. 2009:1 ve 2022:1 dönemine ait üçer aylık veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) internet sitesinden alınmıştır. Zaman serisinin 2009:1 ile 2016:4 dönemini

kapsayan sekiz yıllık, 32 gözlemden oluşan kısmi eğitim verisi olarak modellerin tahmininde ve modelleme yeteneklerinin değerlendirilmesinde kullanılmıştır. 2017:1 ve 2022:1 dönemini içeren altı yıllık, 21 gözlemden oluşan kısım test verisi olarak ayrılıp modellerin öngörü başarımlarını belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Şekil 1’de 2009:1-2022:1 dönemi için zincirilmiş GSYH hacim endeksi ile tahmin edilen modellerden elde edilen kestirim ve öngörü değerleri görülmektedir. Şekil 1’de de görüldüğü üzere, ilgili zaman serisi özellikle öngörü döneminde önemli dalgalanmalar ve kırılmalar içermektedir. Bu durum, her ne kadar kullanılan modeller güçlü uyarlanabilirlik özelliğine sahip olsalar da modellerin öngörü performanslarını olumsuz etkilemiştir.

Şekil 1: Gerçek veri ile gri modellerin kestirim ve öngörülleri

Çalışmada, model yapısı ve/veya parametre tahmin yöntemi açısından birbirinden farklı sekiz gri model değerlendirilmiştir. Model-1 geleneksel NGBM(1,1) gri modelken, Model-2 bu modelin başlangıç koşulunun Lu, vd. (2016) tarafından önerilen yöntem kullanılarak düzeltilmesi ile oluşturulmuştur. Diğer bir ifadeyle, Model-2 tahmin edilirken Eşitlik (8) kullanılmıştır. Her iki modelin geçmiş değer katsayısı (λ), geleneksel modele uygun olarak 0,5’dir. Bu modellerin kuvvet katsayıları (n) ise $[-1, 0,999]$ aralığında 0,001 adım büyüklüğü ile ızgara araması gerçekleştirilerek bulunmuştur. Model-3 ve Model-4, sırasıyla Model-1 ve Model-2’nin hem λ hem de n parametrelerinin salp sürüsü algoritması ile optimize edilmesi yoluyla elde edilmiştir. Bu modeller tek seferde tüm eğitim verisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Bu dört modele kayan pencere yöntemi uygulanarak sırasıyla Model-5, Model-6, Model-7 ve Model-8 tahmin edilmiştir. Kayan pencere yöntemi ile model tahmininde; pencere uzunluğu (p) için alt sınır gri modellerin tahmini için gerekli olan en az gözlem sayısından hareketle 4, üst sınır eğitim verisinin gözlem sayısı yani 32 olarak belirlenmiştir. Salp sürüsü

algoritmasında tüm modeller için popülasyon büyüklüğü 30 ve maksimum iterasyon sayısı 500 olarak seçilmiştir. Tüm modellerin parametre tahminlerinde eğitim verisi üzerinden hesaplanan MAPE değeri amaç fonksiyonu olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda tahmin edilen modellerin parametreleri Tablo 1’de verilmiştir. Model-1 ve Model-2 için tahmin edilen kuvvet katsayıları aynıdır. Bu modeller ile kıyaslandığında, model parametrelerinin birlikte optimize edildiği Model-3 için bulunan kuvvet katsayısı daha büyük iken geçmiş değer katsayısı daha küçüktür. Başlangıç koşulu optimizasyonu ve parametre optimizasyonu birlikte uygulandığı Model-4 için elde edilen parametre tahminleri ise Model-1 ve Model-2’nin parametre değerlerine yakındır. Bu dört modele kayan pencere yöntemi uygulandığında, tüm modeller için en uygun pencere uzunluğu 16 olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla, model tahminlerinde her adımda son dört yılın verilerinin kullanılmasının zaman serisine uygun modelinin belirlenmesi noktasında daha faydalı olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca, Model-5 ve Model-6 için her adımda tahmin edilen kuvvet katsayıları birbirlerine oldukça yakın değerler almıştır. Diğer taraftan, Model-7 ve Model-8’in her adımda salp sürüsü algoritması ile eşzamanlı olarak en iyi değerleri belirlenen kuvvet katsayıları ve geçmiş değer katsayılarının, bulunan değerleri arasında ise önemli farklılıklar görülmektedir.

Modellere ait kestirimlerin doğruluk dereceleri Tablo 2’de sunulmuştur. Tablo 2 incelendiğinde tüm modellerin, MAPE değerlerinin %10 eşik değerinden daha küçük olması nedeniyle yüksek doğrulukta kestirimler sağladığı yorumu yapılabilir. MAPE kriteri açısından Model-7 ve RMSE kriteri açısından Model-8 kestirim başarımı en iyi olan modellerdir. Her iki modelde, kayan pencere yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Söz konusu yöntemin uygulandığı modeller ile zaman serisi diğer modellere nazaran hem MAPE hem de RMSE kriterleri bağlamında daha iyi modellenmiştir. Aynı şekilde, salp sürüsü algoritması kullanılarak model parametrelerinin değerleri belirlendiğinde uyum iyiliği daha yüksek modeller tahmin edilmiştir. Ancak, sadece başlangıç koşulu optimizasyonunu uygulamanın geleneksel NGBM(1,1) modelin başarımı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Diğer taraftan, bu yaklaşım kayan pencere yöntemiyle birlikte uygulandığında genel olarak model kestirim performansına olumlu katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla, başlangıç koşulu optimizasyonunu tek başına uygulamanın yerine, parametre optimizasyonu ve kayan pencere yöntemi ile birlikte uygulamanın zaman serisinin daha etkin olarak modellenbilmesine olanak sağladığı görülmüştür. Bu sayede en iyi uyuma sahip modeller elde edilmiştir.

Tablo 1: Gri modellerin parametreleri

Model	p	λ	n
Model-1	32	0,500	0,063
Model-2	32	0,500	0,063
Model-3	32	0,425	0,071
Model-4	32	0,523	0,062
Model-5	16	0,500	0,016 0,016 0,027 0,035 0,050 0,034 0,015 0,018 0,015 0,002 -0,016 0,019 0,022 0,024 0,029 0,025 0,026 0,001 -0,003 0,012 0,023 0,031 0,022 0,018 0,011 0,009 0,008 0,010 0,012 0,012 0,016 -0,005 -0,001 - 0,004 -0,001 0,000 0,001 0,001
Model-6	16	0,500	0,016 0,016 0,027 0,036 0,051 0,034 0,015 0,018 0,015 0,002 -0,016 0,019 0,022 0,025 0,029 0,025 0,026 0,001 -0,003 0,012 0,023 0,031 0,022 0,018 0,011 0,009 0,008 0,010 0,012 0,012 0,016 -0,005 -0,001 - 0,004 -0,001 0,000 0,001 0,001
Model-7	16		0,620 0,620 0,656 0,443 0,429 0,450 0,012 0,012 0,011 0,043 0,054 0,036 0,414 0,470 0,450 0,826 0,813 0,642 0,026 0,019 0,017 -0,006 -0,022 0,439 0,507 0,508 0,488 0,188 0,221 0,000 0,024 0,024 0,029 0,025 0,015 0,176 0,328 0,349 0,369 0,320 0,245 0,007 0,003 0,013 0,011 0,031 0,020 0,231 0,237 0,325 0,343 0,338 0,427 0,023 0,012 0,004 0,004 0,007 0,013 0,474 0,466 0,465 0,501 0,506 0,506 0,012 0,014 -0,005 0,001 -0,006 - 0,482 0,483 0,004 -0,003 0,001 0,001
Model-8	16		0,658 0,658 0,683 0,435 0,417 0,444 0,014 0,014 0,012 0,043 0,053 0,036 0,401 0,467 0,444 0,861 0,838 0,659 0,028 0,019 0,017 -0,006 -0,022 0,431 0,509 0,507 0,483 0,155 0,194 0,000 0,024 0,024 0,029 0,025 0,015 0,145 0,311 0,334 0,356 0,310 0,220 0,006 0,003 0,013 0,011 0,031 0,019 0,211 0,214 0,310 0,329 0,326 0,421 0,022 0,012 0,004 0,004 0,007 0,012 0,472 0,461 0,463 0,501 0,494 0,505 0,012 0,014 -0,005 0,001 -0,006 - 0,483 0,481 0,004 -0,003 0,001 0,000

Modellerin öngörü performansları Tablo 3’de verilmiştir. Tablo 3’e bakıldığında en başarılı modelin parametre optimizasyonu, başlangıç koşulu optimizasyonu ve kayan pencere yönteminin birlikte uygulandığı Model-8 olduğu görülmektedir. Bu modele ilişkin MAPE değeri 2,838’dir ve yüksek öngörü başarımı anlamına gelmektedir. Her ne kadar geriye kalan tüm gri modellerden de yüksek doğrulukta öngörüler elde edilmiş olsa da, Model-8 ile geleneksel NGBM(1,1) modeli, Model-1, arasındaki performans farkı kayda değerdir.

Tablo 2: Modellere ait kestirimlerin doğruluk dereceleri

Kriter	Model-1	Model-2	Model-3	Model-4	Model-5	Model-6	Model-7	Model-8
RMSE	1,959	1,959	1,967	1,963	1,878	1,878	1,840	1,834
MAPE	1,143	1,143	1,142	1,143	1,013	1,012	0,950	0,951

Tablo 3: Modellere ait öngörülerin doğruluk dereceleri

Kriter	Model-1	Model-2	Model-3	Model-4	Model-5	Model-6	Model-7	Model-8
RMSE	9,668	9,666	8,928	9,810	8,099	8,096	7,101	7,088
MAPE	3,958	3,957	3,516	4,040	3,326	3,325	2,847	2,838

Öngörü sürecinde başlangıç koşulu optimizasyonu yaklaşımının diğer iki yaklaşımdan bağımsız kullanılmasının geleneksel modelle kıyaslandığında model başarımı üzerinde olumlu etkisi gözlenmektedir. Ancak, bu yaklaşım kayan pencere yönteminden bağımsız parametre optimizasyonu ile birlikte kullanıldığında tahmin edilen modelin öngörü başarısı diğer modellere göre düşüktür. Nitekim, bu iki yaklaşımın birlikte kullanıldığı Model-4, öngörü doğruluğunun değerlendirilmesinde kullanılan her iki kriter açısından en kötü modeldir. Son olarak parametre optimizasyonunun, geleneksel NGBM(1,1) modelinin ve bu modele kayan pencere yönteminin dahil edildiği gri modelin öngörü performanslarını önemli ölçüde iyileştirdiği görülmüştür.

Sonuç

Bu çalışmada; gri modellerin öngörü performanslarını yükseltmek adına literatürde yaygın olarak kullanılan kayan pencere yöntemi, doğrusal olmayan gri Bernoulli model için önerilen başlangıç koşulunu optimizasyonu ve sezgisel algoritmayla model parametrelerinin optimizasyonu yaklaşımları bir arada kullanılarak NGBM(1,1) modeli için yeni bir tahmin yöntemi sunulmuştur. Her bir yaklaşımın, tek başına ve birlikte geleneksel NGBM(1,1) modelinin performansı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu doğrultuda oluşturulan sekiz model üzerinden karşılaştırmalar yapılmıştır. Tüm karşılaştırmalar MAPE ve RMSE kriterleri çerçevesinde yapılırken, parametre optimizasyonlarında amaç fonksiyonu olarak MAPE kriteri kullanılmıştır. Öncelikle geleneksel NGBM(1,1) modeli ızgara araması yöntemi ve salp sürüsü algoritması kullanılarak ayrı ayrı tahmin edilmiştir. Devamında, model tahminleri başlangıç koşulu optimizasyonu ile birlikte ele alınmıştır. Son olarak tahmin sürecine kayan pencere yöntemi dahil edilmiştir.

Önceki çalışmaları destekler nitelikte, kayan pencere yönteminin kullanıldığı gri modellerin genel olarak diğer gri modellere göre daha başarılı olduğu görülmüştür. Kayan pencere yöntemi ve model parametrelerinin salp sürüsü algoritması ile optimizasyonu beraber uygulandığında, geleneksel NGBM(1,1) modelinin hem kestirim hem de öngörü başarımının önemli oranda arttığı görülmüştür. Fakat başlangıç koşulu optimizasyonunun kayan pencere yöntemi ile birlikte uygulanmadığı sürece model başarısına ciddi bir katkısı olmadığı gibi parametre optimizasyonu ile kullanıldığında öngörü performansını düşürdüğü gözlemlenmiştir. Sonuç olarak, Türkiye'nin GSYH hacim endeksi, NGBM(1,1) modelinin yapısı ve parametrelerinin optimizasyonu çerçevesinde bu üç yaklaşımın birlikte kullanıldığı önerilen gri model ile daha iyi modellenmiştir. Bu çalışmada, parametre optimizasyonu ve kayan pencere yönteminin kullanımı kapsamında ulaşılan sonuçlar; Zhou, vd. (2009), Özcan ve Tüysüz (2018) ile Ngo ve Hoang (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda elde edilen aynı kapsamdaki genel bulgular ile uyumaktadır.

Ayrıca, bu çalışmada model parametrelerin optimizasyonu noktasında salp sürüsü algoritması tercih edilmiştir. Bu algoritma ile optimizasyon problemleri ele alınırken, diğer bir çok sezgisel algoritmada olduğu gibi popülasyon büyüklüğü ve iterasyon sayısının belirlenmesi gerekmektedir. Ancak bu algoritmaların genelinden farklı olarak salp sürüsü algoritması, ayarlanması gereken başka herhangi bir parametre içermemektedir. Kullanım kolaylığı ve elde edilen sonuçların etkinliği bakımından, ayarlanması gereken çok sayıda parametresi olan daha karmaşık sezgisel algoritmalara göre daha üstün olduğu söylenebilir. Yine de sonraki çalışmalarda farklı sezgisel algoritmalar kullanılarak NGBM(1,1) modelinin parametreleri için en iyi değerler belirlenebilir. Bu doğrultuda yapılacak bir karşılaştırma yardımıyla algoritmalar arasında parametre optimizasyonu ve tahmin edilen modellerin başarımları noktasında anlamlı bir fark olup olmadığı araştırılabilir.

Kaynakça

- Aljarah, I., Mafarja, M., Heidari, A. A., Faris, H., Zhang, Y. ve Mirjalili, S. (2018). Asynchronous accelerating multi-leader salp chains for feature selection. *Applied Soft Computing*, 71, 964–979. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2018.07.040>
- Chen, C.-I., Chen, H. L. ve Chen, S.-P. (2008). Forecasting of foreign exchange rates of Taiwan's major trading partners by novel nonlinear Grey Bernoulli model NGBM(1,1). *Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation*, 13(6), 1194–1204. <https://doi.org/10.1016/j.cnsns.2006.08.008>
- Chen, C.-I., Hsin, P.-H. ve Wu, C.-S. (2010). Forecasting Taiwan's major stock indices by the Nash nonlinear grey Bernoulli model. *Expert Systems with Applications*, 37(12), 7557–7562. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2010.04.088>
- Cheng, M., Liu, Y., Li, J. ve Liu, B. (2022). Nonlinear Grey Bernoulli model NGBM (1, 1)'s parameter optimisation method and model application. *Journal of Industrial and Management Optimization*, 18(3), 2017. <https://doi.org/10.3934/jimo.2021054>
- Chia-Nan, W. ve Van-Thanh, P. (2015). An Improved Nonlinear Grey Bernoulli Model Combined with Fourier Series. *Mathematical Problems in Engineering*, 2015, e740272. <https://doi.org/10.1155/2015/740272>
- Comert, G., Begashaw, N. ve Huynh, N. (2021). Improved grey system models for predicting traffic parameters. *Expert Systems with Applications*, 177, 114972. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2021.114972>
- Deng, J. L. (1982). Control Problems of Grey System. *Systems and Control Letters*, 5, 288-294.
- Hsu, L.-C. (2003). Applying the Grey prediction model to the global integrated circuit industry. *Technological Forecasting and Social Change*, 70(6), 563–574. [https://doi.org/10.1016/S0040-1625\(02\)00195-6](https://doi.org/10.1016/S0040-1625(02)00195-6)
- Hsu, L.-C. (2010). A genetic algorithm based nonlinear grey Bernoulli model for output forecasting in integrated circuit industry. *Expert Systems with Applications*, 37(6), 4318–4323. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2009.11.068>
- Jiang, J., Feng, T. ve Liu, C. (2021). An Improved Nonlinear Grey Bernoulli Model Based on the Whale Optimization Algorithm and Its Application. *Mathematical Problems in Engineering*, 2021, e6691724. <https://doi.org/10.1155/2021/6691724>

- Kayacan, E., Ulutas, B. ve Kaynak, O. (2010). Grey system theory-based models in time series prediction. *Expert Systems with Applications*, 37(2, 2), 1784–1789. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2009.07.064>
- Lu, J., Xie, W., Zhou, H. ve Zhang, A. (2016). An optimized nonlinear grey Bernoulli model and its applications. *Neurocomputing*, 177, 206–214. <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2015.11.032>
- Mirjalili, S., Gandomi, A. H., Mirjalili, S. Z., Saremi, S., Faris, H. ve Mirjalili, S. M. (2017). Salp Swarm Algorithm: A bio-inspired optimizer for engineering design problems. *Advances in Engineering Software*, 114, 163–191. <https://doi.org/10.1016/j.advengsoft.2017.07.002>
- Ngo, H. A. ve Hoang, T. N. (2020). A Rolling Optimized Nonlinear Grey Bernoulli Model RONGBM (1, 1) and application in predicting total COVID-19 infected cases. <https://arxiv.org/abs/2008.07581>
- Özcan, T. ve Tüysüz, F. (2018). Healthcare Expenditure Prediction in Turkey by Using Genetic Algorithm Based Grey Forecasting Models. C. Kahraman ve Y. I. Topcu içinde, *Operations Research Applications in Health Care Management* (159–190). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-65455-3_7
- Pao, H.-T., Fu, H.-C. ve Tseng, C.-L. (2012). Forecasting of CO2 emissions, energy consumption and economic growth in China using an improved grey model. *Energy*, 40 (1), 400–409. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2012.01.037>
- Rizk-Allah, R. M., Hassanien, A. E., Elhoseny, M. ve Gunasekaran, M. (2019). A new binary salp swarm algorithm: Development and application for optimization tasks. *Neural Computing and Applications*, 31(5, 5), 1641–1663. <https://doi.org/10.1007/s00521-018-3613-z>
- Tien, T.-L. (2009). A new grey prediction model FGM(1, 1). *Mathematical and Computer Modelling*, 49(7, 7), 1416–1426. <https://doi.org/10.1016/j.mcm.2008.11.015>
- Wang, Z.-X., Li, Q. ve Pei, L.-L. (2018). A seasonal GM(1,1) model for forecasting the electricity consumption of the primary economic sectors. *Energy*, 154, 522–534. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2018.04.155>

- Wu, L., Liu, S., Yao, L., Yan, S. ve Liu, D. (2013). Grey system model with the fractional order accumulation. *Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation*, 18(7), 1775–1785. <https://doi.org/10.1016/j.cnsns.2012.11.017>
- Wu, W.-Z., Zhang, T. ve Zheng, C. (2019). A Novel Optimized Nonlinear Grey Bernoulli Model for Forecasting China's GDP. *Complexity*, 2019, e1731262. <https://doi.org/10.1155/2019/1731262>
- Xia, M. ve Wong, W. K. (2014). A seasonal discrete grey forecasting model for fashion retailing. *Knowledge-Based Systems*, 57, 119–126. <https://doi.org/10.1016/j.knosys.2013.12.014>
- Xie, N.-m. ve Liu, S.-f. (2009). Discrete grey forecasting model and its optimization. *Applied Mathematical Modelling*, 33(2), 1173–1186. <https://doi.org/10.1016/j.apm.2008.01.011>
- Zhou, J., Fang, R., Li, Y., Zhang, Y. ve Peng, B. (2009). Parameter optimization of nonlinear grey Bernoulli model using particle swarm optimization. *Applied Mathematics and Computation*, 207(2), 292–299. <https://doi.org/10.1016/j.amc.2008.10.045>

Extended Summary

The grey forecasting model is one of the main topics studied in the context of grey system theory, which was introduced by Deng (1982) for the solution of uncertain systems with partially known and partially unknown information. This model, which is estimated by simple calculations, is widely used to make high-accuracy forecasts, especially for the time series with a limited number of positive observations and a fixed sampling frequency (Kayacan, et al., 2010: 1785). First-order univariate GM(1,1) and first-order multivariable GM(1,N) models are the mostly used grey forecasting models in practice because of the results obtained from these models are sufficient compared to computational burden for most of the time series. GM(1,1) and GM(1,N) are also called as traditional grey models. These models, which provide predictions and forecasts at a reasonable level of performance, are preferred because they are easy to understand and estimate. However, these models lack the flexibility with regard to the adaptations required to increase the current prediction and forecast accuracy. In other words, traditional grey models are so simple to expect high precision (Chen, et al., 2008: 1195). Following on this idea, Chen, et al. (2008) proposed a new grey model, which named as the non-linear grey Bernoulli model (NGBM(1,1)), based on the non-linear Bernoulli differential equation. By adjusting the power index of this highly flexible grey model, the curve for the accumulated generating operation series can be effectively fitted. Traditional grey models are ineffective in forecasting random, fluctuating and non-linear time series (Özcan and Tüysüz, 2018: 174). On the other hand, the NGBM(1,1) model has been applied widely to the non-linear time series with a limited number of observations due to its strong adaptability (Cheng, et al., 2022: 2018). There are also other grey models developed in line with the above-mentioned basic criticisms for the traditional grey models; the discrete grey model (Xie and Liu, 2009), the grey model with fractional order accumulation (Wu, et al., 2013), the hybrid grey model with error correction using Fourier series or Markov chain (Hsu, 2003), seasonal grey models (Xia and Wong, 2014; Wang, et al., 2018), grey models with different trigonometric terms (Comert, et al., 2021). However, unlike the NGBM(1,1) model, these models generally contain complex modeling processes that all researchers cannot easily understand and apply (Chen, et al., 2008: 1195).

Nevertheless, there are still improvements that can be made within the framework of the structure and parameters of the NGBM(1,1) model. In this study, the NGBM(1,1) model was estimated by using the rolling window method, according to the principle of the priority of using new information. In the solution of the differential equation, the corrected last element of

the accumulated generating operation series was used as the initial condition by following Lu, et al. (2016). Moreover, model parameters namely power index, background value and window size were evaluated simultaneously. The values of these parameters were determined by minimizing the Mean Absolute Percentage Error (MAPE) by using the salp swarm optimization algorithm. Hence, a new optimized NGBM (1,1) model is proposed by considering the structure and parameters of the NGBM(1,1) model together.

The seasonally and calendar adjusted gross domestic product (GDP) in chain linked volume index of Turkey, which is an important macroeconomic indicator, was used to compare the performances of the grey models. The quarterly data, which cover the 2009:1-2022:1 periods, were obtained from the website of Turkish Statistical Institute (TUIK). The data set was divided into two parts. The first part covering the periods 2009:1-2016:4 was used as training data to estimate the models. The second part covering 2017:1-2022:1 periods was used as test data to evaluate the forecasting performance of the models.

In the study, eight different grey models were evaluated in terms of model structure and/or parameter estimation method. Model-1 is the traditional NGBM (1,1) grey model. Model-2 was estimated with the correction of the initial condition of this model according to the method suggested by Lu, et al. (2016). The background value coefficient (λ) of both models was set to 0.5 in accordance with the traditional model. The power indexes (n) of these models were determined by performing a grid search in the range of $[-1, 0,999]$ with a step size of 0.001. Model-3 and Model-4 were estimated, respectively, by optimizing both λ and n parameters of Model-1 and Model-2 with the salp swarm algorithm. These models were estimated by using all of the training data at one time. Model-5, Model-6, Model-7, and Model-8 were estimated, respectively, by applying the rolling window method to these four models. The optimal window size for all models was found to be 16. The parameters of the salp swarm algorithm, namely population size and maximum number of iterations, were chosen as 30 and 500, respectively. The MAPE value calculated from the training data was used as the objective function in the parameter estimations of the grey models.

When the prediction accuracy of the models is examined by considering the MAPE values, it can be interpreted that all models provide high-accuracy predictions. Model-7 and Model-8 have the best prediction performance according to MAPE and RMSE criterion, respectively. Both models were estimated by using the rolling window method. The time series are modeled better than other models in terms of both MAPE and RMSE criteria with the models applied the method in question. Likewise, models, whose parameters are determined by

using salp swarm algorithm, are estimated with higher goodness of fit. However, the initial condition optimization alone has no significant effect on the performance of the traditional NGBM (1,1) model. On the other hand, when this approach is combined with the rolling window method, it makes a positive contribution to the model prediction performance in general. It is seen that combining the initial condition optimization together with parameter optimization and the rolling window method, instead of using it alone, allows the time series to be modeled more effectively. In this way, the models with the best fit are obtained.

When the forecasting performances of the models are investigated, it is seen that the most successful model is Model-8, which is estimated by using parameter optimization, initial condition optimization and rolling window method together. The MAPE value for this model is 2.838, which means high forecast performance. Although high accuracy forecasts are also obtained from all remaining grey models, the performance difference between the Model-8 and the traditional NGBM (1,1) model is significant. It is observed that the use of the initial condition optimization approach alone in the forecasting stage has a positive effect on the performance of grey model compared to the traditional model. However, when this approach is used together with parameter optimization but not using the rolling window method, the forecast performance of the estimated model is lower than other models. Finally, it is seen that parameter optimization significantly improves the forecast performances of both the traditional NGBM (1,1) model and the grey model estimated by using the rolling window method.

As a result, Turkey's GDP volume index is better modeled with the proposed grey model, which combines these three approaches within the framework of the optimization of parameters and the structure of the NGBM (1,1) model. The results obtained in this study within the scope of parameter optimization and the use of the rolling window method support the general findings of Zhou, et al. (2009), Özcan and Tüysüz (2018), and Ngo and Hoang (2020) in the same context.

Foreign Ministry and Its Peculiar Position in General Administration of Ottoman Empire in the Era of Reforms (1836-1871)¹

Erhan EZİCİ*

Taşansu TÜRKER**

Geliş Tarihi (Received) 13.12.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 07.03.2023

Abstract

With the importance of the use of diplomacy in the Ottoman Empire in the 19th century, Foreign Ministry gained an effective position in the state administration. As a result of the increase in the use of diplomacy and political relations after the Egyptian Crisis and the Crimean War, the influence of the foreign minister in the administration level has increased. This prominence had a direct impact on implementation of reforms at larger scale which was the general characteristics of the era. Therefore, Foreign Ministry stood out among the other institutions of the state due to some of its characteristics and bureaucrats from Foreign Ministry undertook important state duties. These features can be listed as the continuous ministry organization and superior position of the Ministry, the effects of Mustafa Reşid, Âli and Fuad Pashas, the qualified personnel and the effect of the Translation Room, incubator role, pioneering ambassadors and the unique institutions created. This article focuses on the reasons of Foreign Ministry playing a more active role than other institutions during Ottoman Empire's era of modernization in the 19th century. As a result, the accuracy of the claim that the Foreign Ministry had a superior role in the 19th century Turkish public administration due to certain qualities it possesses; has been explained in details by using archive documents, the sources of the period and literature review.

Keywords: Ottoman Empire, Foreign Ministry, Modernization, Reform, Turkish Public Administration.

Hariciye Nezareti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. Yüzyıl Genel İdari Reform Sürecindeki Üstün Konumu (1836-1871)

Öz

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda diplomasi kullanımının önem kazanmasıyla birlikte Hariciye Nezareti, devlet yönetiminde etkili bir konum kazanmıştır. Mısır Krizi ve Kırım Savaşı sonrasında diplomasi kullanımının ve siyasi ilişkilerin artması sonucunda hariciye nazırının yönetim kademesi içindeki etkisi artmıştır. Bu durum reformların yürütülmesini de doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla bu süreçte Hariciye Nezareti sahip olduğu kimi özellikler nedeniyle devletin diğer kurumları arasında öne çıkmış ve hariciye kökenli bürokratlar, önemli devlet görevleri üstlenmişlerdir. Bu özellikler Nezaretin kesintisiz bakanlık örgütlenmesi ve üstün konumu, Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşaların etkileri, sahip olduğu nitelikli personel ve Tercüme Odası'nın etkisi, kuluçka niteliği, öncü sefirler ve oluşturulan özgün kurumlar olarak sıralanabilir. Bu çalışmada XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi sürecinde Hariciye Nezaretinin diğer kurumlara göre etkin bir rol kazanmasının sebepleri incelenmiştir. Sonuç olarak sahip olduğu kimi nitelikler neticesinde Hariciye Nezaretinin XIX. yüzyıl Türk kamu yönetiminde üstün bir role sahip olduğu iddiasının doğruluğu; arşiv belgeleri, dönemin kaynakları ve ayrıntılı literatür taraması kullanılarak test edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Hariciye Nezareti, Modernleşme, Reform, Türk Kamu Yönetimi

¹ This study is derived from Erhan Ezici's Ph.D. thesis named "*Hariciye Teşkilatı; Türk Kamu Yönetiminde Bir Modernleşme Modeli*", under supervision of Prof. Dr. Taşansu Türker, Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration, in 2020.

* Research Asist., Dr., Uşak University, Department of Public Administration, Uşak, Turkey. e-mail: erhan.ezici@usak.edu.tr. ORCID:0000-0003-2370-509X.

** Prof., Dr., Ankara University, Department of Political Science and Public Administration, Ankara, Turkey. e-mail: tturker@politics.ankara.edu.tr. ORCID:0000-0002-0044-3755.

Introduction

An examination on the institutions of Ottoman Empire shows that Foreign Ministry played a more active role than the other institutions with special regard to implementation of reforms in the 19th century. Akyıldız states that Foreign Ministry, along with the Supreme Council (*Meclis-i Vâlâ*), was the preeminent institution and they functioned as a powerhouse during the era of reforms (Akyıldız, 1993: 90, 305). Moreover, Findley emphasizes that through their supervisory role over the reforming bodies, Foreign Ministry and the Supreme Council “*defined and monitored*” reforms (Findley, 1997: 179). Pointing out how relatable foreign affairs and reforms, Zürcher states that Foreign Ministry takes a principal role in the era of reforms (Zürcher, 2009: 94). Additionally, there are several other studies in which reformist characteristics of the Foreign Ministry are touched upon through the reformist characteristics of Foreign Ministry directors and officers, and the role of Translation Office (*Tercüme Odası*) during the era of reforms (Ortaylı, 2014a: 124; Findley, 2014: 147, 162; Lewis, 1996: 117-118; Shaw and Shaw, 2005: 61-65; Turan, 2015: 353; Turfan, 2013: 149; Kinross, 2009: 474). Further literature reviews could yield more examples in this regard. Concordantly, it is conspicuous that Foreign Ministry held a special position for Ottoman Empire during the era of reforms in the 19th century. The main objective of this study is an analysis on the characteristics that prioritizes Foreign Ministry over other state institutions.

1. Peculiar Position of the Foreign Ministry and Continuous Ministry Organization

Foreign Ministry (*Hariciye Nezareti*) and Ministry of Interior (*Dâhiliye Nezareti*) were established in 1836. These two institutions pioneered ministerial-type organization in Ottoman system of government. These institutions were preceded by other institutions that had been named ministry. Ministry of Religious Foundations (*Evkaf Nezareti*) and Ministry of Finance (*Mukataat Nezareti*), for instance, are not regarded as ministerial organizations despite their names involving the word ministry (Dik, 2012: 25). In this context, considering the institutional functions and personnel structure of Foreign Ministry and Ministry of Interior, it can be argued that these are the first western type ministerial organizations.² This argument can be further strengthened given the fact that European predecessors of these Ministries were based on what

² Herein, it should be noted that although Foreign Ministry is considered to be the first ministerial type of organization, it took until 1880s for institutions that incorporated traditional institutions from *reis 'ül küttab* to be established. See, Ortaylı, 2014a: 146; Ortaylı, 1985: 279-280.

is considered to be standard duties of states, namely foreign affairs, defense, justice, treasury and internal affairs (Karaer, 1990: 48).

Establishment of Foreign Ministry and Ministry of Interior in 1836 were followed by establishment of other ministries such as Treasury, Defense and Justice. However, none of these institutions played as essential a role as Foreign Ministry in terms of implementation of reforms. Besides, these institutions, contrary to Foreign Ministry, are far from establishing a model for Turkish public administration.³ The first reason for that is lack of a continuous ministerial organization in the abovementioned institutions unlike that of Foreign Ministry. Foreign Ministry remained active from its establishment in 1836 to the fall of Ottoman Empire, and was inherited by the Republic of Turkey. As a second reason, one can refer to the fact that establishment of the institutional identity of these other institutions took a longer time than it did with Foreign Ministry. In this context, the first reason is directly related to the first one. Also, Ortaylı states that Foreign Ministry sets the best example in terms of basing establishment of other institutions on classical grand vezirate (*Sadaret*) institutions. Therefore, many researchers studying improvement of foreign affairs were influenced by the unique progress of this institution and examined the uninterruptedness of Ottoman tradition through this institution (Ortaylı, 2008: 486). An examination on other ministries established in the same period such as internal affairs, treasury, justice and defense reveals that the institutional continuity of these institutions were interrupted. This caused a latency in terms of establishment of institutional identities of these institutions.

The Office of the Lieutenant of the Grand Vezir (*Sadaret Kethüdalığı*) was transformed into Ministry of Government Affairs (*Umur-ı Mülkiye Nezareti*) through an imperial edict (*hatt-ı hümayun*) issued by Mahmud II in 1836. Shortly after, the institution was renamed Ministry of Interior (Takvîm-i Vekâyi, 9 B 1253: No.155). Through a regulation made in 1839, this Ministry was abolished and until its re-establishment in 1869, its duties were undertaken by undersecretariat, *mektubî* office, grand vezirate and other units (*dâhiliye kitabeti*, *dâhiliye kalemi*, and other sub-units) (Akyıldız, 1993: 29). Upon abolition of Ministry of Interior, undersecretary of ministry of interior, too, was transformed into undersecretary of grand vezir. As a matter of fact, examination on the documents of the period clearly shows that undersecretary of grand vezir undertook internal affairs (İ.DH.341.22423; İ.DH.121.6167; Akyıldız, 1993: 29-30). Upon decease of Fuad Pasha in 1869, it was decided to re-establish

³ For detailed information regarding Foreign Ministry as a modernization model for Turkish Public Administration, See, Ezici, 2020.

Ministry of Interior as execution of all duties became difficult when grand vezirate and foreign ministry was assumed by Ali Pasha (Shaw and Shaw, 2005: 71-72; İpşirli, 1993: 414). After two years of operation, Ministry was reincorporated into grand vezirate with a new change in 1871 and undersecretary of grand vezir was re-established (Akgündüz, 2015: 198). Findley attributes this change to the underdevelopment of central organs of Ministry of Interior and to determination of Sublime Porte governors to gather authorities in as few people as possible (Findley, 2014: 208).

Ministry of Interior was re-established for a third time in 5 February, 1877 and Ahmet Cevdet Pasha was appointed as the minister (Akgündüz, 2015: 201; Takvîm-i Vekâyi, 24 M 1294: No.1862). From this date on, the Ministry gradually developed and the centralist approach shown by Abdulhamid II, in particular, contributed greatly to this development. However, even through this stage of development, many changes were made within this institution. According to İpşirli, there were around ten to twelve offices under this institution, however, the Ottoman yearbooks (*salnâme*) suggest that there were over a hundred units established and abolished within Ministry of Interior between 1877 and 1910 (İpşirli, 1993: 415). This clearly shows the hardships that took place during establishment of institutional continuity and institutional identity. As of this date, Ministry of Interior became an important ministry within the Empire.

Another institution established within the framework of State's standard duties is Ministry of Finance (*Maliye Nezareti*). Although important reforms were implemented during *Tanzimat* period to ensure fiscal centralization, these initiatives were often interrupted (Ortaylı, 2008: 475). Thus, examination on period of establishment of the Ministry of Finance clearly shows the development of the unstable process. Ministry of Finance was established through an imperial rescript issued on 28 February 1838 (Ahmed Lûtfî Efendi, 1302: 104). However, Ministry of Finance was abolished later on, and the Imperial Treasury Financial Office (*Hazine-i Amire Defterdarlığı*) and Financial Office of Treasury of Army (*Hazine-i Mukataat Defterdarlığı*) were established. During the *Tanzimat* period, new units were established under central and provincial organization for a tax collection system and abolition of *iltizam*. While *Muqata'ah* Financial Office was abolished to be united under Treasury of the Army, the Imperial Treasury was merged under the name Imperial Treasury Financial Office (*Hazain-i Amire*). This unit was established to undertake tax-related duties in places where *Tanzimat* was not applied. Ministry of Finance was re-established in 19 January 1840 to deal with financial affairs of the units where *Tanzimat* was implemented. Imperial Treasury Financial Office was

abolished in April, 1840, and Ministry of Finance was made the sole responsibility of financial affairs (Akyıldız, 1993: 111-114).⁴

The judicial organization in Ottoman Empire also developed late compared to other ministries. Western law elements were transferred through *Tanzimat*, and the foundation for Ministry of Justice (*Adliye Nezareti*) was established with organizational arrangements (Demirel, 2003: 24). Despite all developments, Ministry of Justice was the only body that was not completely established during *Tanzimat* period. Establishment of Ministry of Justice was delayed until 1870 due to establishment of *nizamiye* courts and expansion of jurisdiction of *nizamiye* courts against ecclesiastics (*şer'i*) courts (Ortaylı, 2014a: 162). At this point, it should be noted that pre-*Tanzimat* judicial system underwent significant changes during *Tanzimat* period. Becoming a court of appeal through some changes after its establishment, Council of Judicial Ordinances (*Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye*) was incorporated into Ministry of Justice. Consequently, appellate courts and courts of appeal became separate organizations within this ministry (Aydın, 1994: 388). Significant changes were made within the organization through *Islahat-ı Adliye Hakkında Şeref Sadır Olan Ferman-ı Âli*, (imperial order for the reform of justice system) enacted in 12 December 1875 shortly before which Cevdet Pasha was appointed as the court minister (1 December 1875). The Ministry was referred to as Ministry of Justice in the documents issued after these developments. Following this transition period, organization of Ministry of Justice was completed through the first organization regulation made in 1879 (Demirel, 2003: 25-26).

There were latencies in ministerial organization of military services, too. After abolition of the Janissaries (*vaka-i hayriye*), military affairs were undertaken by Headquarters of the Commander in Chief (*Bâb-ı Seraskerî*). Appointed as the grand vezir for a second time in 1863, Fuad Pasha had to undertake Headquarters of the Commander in Chief services. Ministry of War was established so that bureaucratic affairs could be carried out. However, this institution had the characteristics of an office under Headquarters of the Commander in Chief rather than a ministry. The actual transition of Headquarters of the Commander in Chief into Ministry of War would take place in 1879. Although this institution was restored to its former structure in 1884, it was re-established in 22 July 1908 (Özcan, 1997: 119).

At this point, it is seen that institutional continuity of many institutions established within the context of standard duties of the state was interrupted. It can also be seen that such

⁴ As of this date, changes in the financial organization continued. See. *ibid*, p.114-127.

interruptions did not take place within Foreign Ministry. However, it does not mean that there were no changes made within Foreign Ministry. Reasons such as the importance of maintaining diplomatic affairs due to conditions of the period, the need for expert personnel to carry out these affairs, institution directors being important statespersons gave prominence to Foreign Ministry during implementation of the reforms. The fact that grand vezirate and foreign ministry were undertaken altogether caused these duties to be intertwined (Ortaylı, 2014a: 146). Also, the fact that ministers of foreign ministry simultaneously undertook duties in other institutions as well contributed to the importance of foreign ministry. For example, Âli Pasha and Fuad Pasha undertook High Council of Reforms (*Meclis-i Âli-i Tanzimat*) duties along with serving as ministers of foreign ministry. There are other similar examples that took place during the period (Taşkesenlioğlu, 2014: 87-88; Takvîm-i Vekâyi, 26 Ş 1271: No.523; Kunalp, 1999: 1-11). An addition to these reasons could be the fact that Minister of Foreign Ministry became the most effective title after the grand vezir as a result of increasing importance of conducting diplomatic affairs (Karal, 2011: 118). Concordantly, according to some researchers, even though Foreign Ministry was within Sublime Porte, it had an independent position due to its effectiveness in foreign affairs. Due to these characteristics, this office operated under direct responsibility to the Sultan (Sakaoğlu, 1985: 1284).

2. The Three Pashas of the Tanzimat

Following the abolition of the Janissaries, with a short-term exception in 1876, the military was not a politically influential force until 1908. After the Egyptian Crisis, the power of the Palace passed on to the foreign-ministry-origin pashas that were raised in Translation Office, could communicate with Europe through their foreign language skills, and were supported by European states (Akşin, 2014: 34-35; Baykara, 1994: 269).⁵ Also, the rise of this class was influenced by the personal characteristics of the Sultans who ascended the throne after Mahmud II, and the legal security granted to this civil bureaucratic class in 1830s. With the directors that came out of this class, Sublime Porte went through its most prestigious period until 1871. Civil bureaucracy gaining power had a direct impact on the era of reforms (Findley, 2014: 176-177).

Influential statespersons such as Mustafa Reşid, Âli and Fuad Pashas played an active role in giving new civil bureaucrats prominence. This paved the way for these people to steer

⁵ This activity ended in 1871 with decease of Âli Pasha and the French defeat against Prussia. See. Akşin, *ibid*, p.36.

the process of reforms. Initiated during Mustafa Reşid Pasha's period, "*vuzera* (plural for vezir) *hegemony*" continued through Âli and Fuad Pasha. This is an important development in terms of understanding the power gained by high bureaucracy during *Tanzimat* (Mardin, 1957: 12). After the death of Mustafa Reşid Pasha in 1858, Âli and Fuad Pashas were the most prominent names in terms of implementation of the reforms. Âli and Fuad Pashas undertook duties of grand vezirate between the death of Âli Pasha on 6 August 1861 and 6 September 1871, except for a thirteen-month period. Also, he, who was not the grand vezir at the time, undertook duties of minister of foreign ministry. After the death of Fuad Pasha in 1869, these two offices were combined and governed by Âli Pasha (Davison, 2005: 115, 244). In summary, grand vezirate, foreign ministry and other important state affairs were undertaken by one of these three pashas, there were even times when these affairs were gathered under one person.

These three important statespersons served in the most important levels of the state from 1850s onward. During the twenty-five-year period between September, 1846 when Mustafa Reşid Pasha was first appointed grand vezir and September, 1871 when Âli Pasha deceased, there is only a period of five years and seven months during which either of these statespersons did not serve as the grand vezir. A similar situation takes place with foreign ministry, as well. Mustafa Reşid Pasha was appointed to this office for the first time between July, 1839 and March, 1841, and for a second time in December 1845. From this date until September, 1871, there is only a thirteen-month period during which foreign ministry was not undertaken by one of these three statesmen. This shows that these three statesmen carried out the foreign affairs of the Empire. Another institution where these statesmen were effective is the Council of *Tanzimat*. Three of the six chairmen of this council during its period of active operation (1854-1861) were these three pashas. During the five years and nine months this council operated, the period of absence of one of these three names is two years. In short, these three pashas were the most effective statespersons in general administration and foreign policy administration between 1845 and 1871 (Kuneralp, 1999: 1-11).

The fact that these three statesmen were the most prominent ones during this period had a direct impact on implementation of reforms. At this point, it can be seen that one of the reasons as to why Foreign Ministry was the most prominent institution during the era of reforms was its directors.

3. Qualified Foreign Ministry Personnel and Translation Office

During the modernization period of Ottoman Empire, bureaucrats who had foreign language skills and could communicate with the West had a special position. These qualified personnel had the opportunity to monitor and understand Europe. Thus, the practices of European states were transferred to the Empire. As a matter of fact, the state took initiatives to train such personnel; schools and other institutions where this kind of personnel are to be trained were established by the state itself. With this policy, the state aimed to create a supportive force in implementation of reforms (Belge, 2012: 51). This new civil bureaucratic class gaining power resulted in confrontation with other active groups in the Empire. They underwent important differences of opinion with the janissaries, *ulema* and the Sultan (Mardin, 2000: 136). However, bureaucracy gained a significant amount of power as of 1840s and they became the most effective group within the state.

The new civil bureaucratic class taking an active role in implementation of the reforms resulted in a need for qualified personnel to undertake duties in such implementations. As a matter of fact, there was a lack of qualified personnel in the implementation of reforms in Mahmud II and *Tanzimat* periods. This situation complicated implementation of the reforms as planned (Ortaylı, 2008: 407). For instance, Fuad Pasha points out that the Empire has vast territories and there is a lack of qualified personnel in some parts of the Empire.⁶

A similar problem occurred in implementation of regulations in rural areas, as well. This problem faced by the high administration level was eliminated by training personnel who were educated by Sublime Porte offices and knew the rules of correspondence known as scribal profession (*kitabeta*) (Çadırcı, 1985: 223). In an imperial order dated 1854, it is emphasized that unqualified people should not be involved in state affairs and within the context of employing competent people, the personnel should be literate, competent in order and law, and skillful. It is also clearly stated in this imperial command that a new regulation should be made and the personnel must be disciplined without delay in case of deliberate violation of the rules (İ.HR.113.5509). In a document related to establishment of *Mekteb-i Ma'ârif-i Adliyye* (School of Justice Education) during *Tanzimat*, it is mentioned that it was decided to establish a school around Sublime Porte so that qualified personnel could be trained as the scribes who were trained in old fashions knew only the rules of correspondence rather than being capable of writing in Arabic and Persian, and the personnel to undertake duties in internal and foreign

⁶ Karal states that the journal that involves this text is in his personal library. See. Karal, 2011: 31.

affairs of the state were not competent in mathematical and geographical sciences (Akyıldız, 1993: 54-55).

The need for qualified personnel emerged not only at lower levels but also at senior levels. For example, during the period when diplomacy became prominent, people with knowledge and experience were assigned to relevant positions. As mentioned above, the most important examples of this trend are Mustafa Reşid Pasha, Âli Pasha and Fuad Pasha. There were similar developments that took place during Abdulhamid II's reign. According to Bouquet, this is limited to relevant examples. At this point, it is highly likely that it is because of the lack of experienced and qualified personnel that same people carried out relevant duties for long periods (Bouquet, 2016: 469). There is a similar case with ministers of Foreign Ministry and Sultan's Private Treasury (*hazine-i hassa*) ministers.⁷

One of the main characteristics of the need for qualified personnel during the reform process is related to foreign language skills. Translation emerged as an essential need during this process. To address this need, reformers added French classes to Western-style education institutions to have foreign languages taught and translations made from them, as well as establishing Translation Office (Deren, 2012: 385). Establishment of Translation Office resulted in training of important bureaucrats. Assignment of these bureaucrats to embassies enabled these personnel to obtain/improve foreign language skills, get to know Europe closely and gain experience in the field of international affairs (Yalçınkaya, 2010: 185).

Translation Office⁸ took up important duties for other institutions as well as training Muslim personnel who speak foreign languages. According to İsmail Hakkı, Translation Unit, as one of the three units within Directorate General of Political Affairs (*Umûr-ı Siyasiye Müdiriyeti Umumiyesi*), is an important one. Hakkı also mentions that not only Foreign Ministry, but also Grand Vezirate and Ministry of Interior sent documents to this unit for translation as it bears Sublime Porte Translation Office title (İsmail Hakkı, 1328: 151-152). Additionally, Translation Office personnel undertook duties in terms of translation of official newspapers (*Takvîm-i Vekâyi*) to French, bringing telegram to Ottoman Empire, working in institutions in the scientific field such as *Encümen-i Daniş* (Council of Counsel) and Ottoman

⁷A total of forty two people were appointed as grand vezir that witnessed seventy nine re-appointments between 1839 and 1922. Twenty four people were appointed as minister of Privy Purse that witnessed thirty nine re-appointments in total between 1839 and 1909. There were only thirty four ministers of the Foreign Ministry that witnessed sixty eight re-appointments 1839 and 1922. See, Kunalp, 1999: XV-XIX.

⁸ Foreign languages were taught in other institutions such as The Imperial School (Galatasaray) in addition to Translation Office. This school stands out as an institution where staff of foreign ministry were trained. See, Findley, 1996: 166-167. Quataert has a similar opinion on the Imperial School. See, Quataert, 2005: 82.

Society of Science (*Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*) and translation of dictionaries and many other works (Balçı, 2019: 133-162).

4. Incubator Role

During transition to ministerial-type organization in the Empire, Foreign Ministry and partially Ministry of Finance undertook an incubator role. These units were established within ministry in the form of expert councils (Ayman Güler, 2013: 177). The fact that some units that would later gain an independent ministry identity were established within Foreign Ministry is important in terms of demonstrating the effectiveness of Foreign Ministry. As a matter of fact, a literature review on this issue shows that extra duties of governments are undertaken by ministries of internal. Therefore, ministries of internal have undertaken various duties including communications, highways, education, commerce, agriculture, church affairs, fight against poverty, security and public order. Within the process, these services were organized as separate ministries (Chapman, 1970: 40). For example, this is how the process developed in France (Gournay, 1971: 132).

This process followed a different path in Ottoman Empire's perspective. These duties were undertaken by Foreign Ministry as Ministry of Interior was unable to establish a developed institutional structure until 1870s. The fact that Foreign Ministry worked closely with Grand Vezirate and had powerful directors must have had an impact on this process. Also, it is known that these councils established within the Ministry had international qualities. This shows that Foreign Ministry undertook broad and extensive duties and minister of foreign ministry became the second most powerful position after grand vezir (Findley, 2014: 2012).

One of the units established within Foreign Ministry is related to agriculture. Efforts to improve agriculture and agricultural economy is important in this period because a significant portion of the state revenue is obtained from this area (Eren, 1979: 735). The need to improve this area and to train qualified personnel became the main goal (Güran, 1998: 45). For this reason, a council named "*zira'ât ve sına'ât*" (agriculture and industry) was established under Foreign Ministry (HAT.492.24121; Akyıldız, 1993: 259). This council was formed under Mustafa Reşid Pasha's supervision (Ahmed Lûtfî Efendi, 1302: 128; Kaynar, 2010: 99). In this context, the establishment of this Council under Foreign Ministry and submission of its decisions to Mustafa Reşid Pasha is an important indicator of the effectiveness of Mustafa Reşid Pasha and Foreign Ministry (Akyıldız, 1993: 259; Karal, 2011: 221). Nuri Efendi,

Undersecretary of Foreign Ministry was appointed as the chairman of this council. At this point, it can be understood that this was also a conscious decision. As a matter of fact, it is known that Nuri Efendi who had served at the embassies to Paris and London, made examinations in economic and agricultural areas during this period (Önsoy, 1986: 1687). The Council was shortly after renamed as Council of Public Works (*Meclis-i Umûr-ı Nâfi 'a*) (Takvîm-i Vekâyi, 13 C 1254: No.170; Ahmed Lûtfî Efendi, 1302: 128). Later, this council was transferred to the Ministry of Trade (*Ticaret Nezareti*) (Akyıldız, 2007: 507; Akyıldız, 1993: 260-261).⁹

Another unit established under Foreign Ministry is the Quarantine Board (*Karantina Meclisi*). After the plague outbreak in Istanbul, Mahmud II initiated a quarantine initiative in compliance with international rules. It is known that this decision was discussed within the established boards (Çadırcı, 2013: 305). In order to prevent the epidemic and to be able to take necessary measures, the Quarantine Board was established by the Sultan Mahmud II in 1838, as a result of the necessity to establish a separate unit from administration of medicine (*Tibbiye*) (Sarıyıldız, 1994: 332-334). It was established on 20.05.1838 in the form of two units as High Council of Quarantine (*Meclis-i Tahaffuz-ı Ūlâ*) and Second Quarantine Board (*Meclis-i Tahaffuz-ı Sanî*) (Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye, 1318: 440). The former unit was incorporated into Foreign Ministry (BEOAYN. d. Nr.1714: 17; Sarıyıldız, 1994: 338; Akyıldız, 1993: 269). It should also be noted that the quarantine had international and commercial aspects and foreign ambassadors were contacted regarding this issue. Thus, through the decision to involve foreign ambassadors in this unit, it gained an international character (Akyıldız, 1993: 272; Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye, 1318: 440-445). It is seen that this board was later transferred to different units.¹⁰

In addition to establishment of councils mentioned above, there are other duties that Foreign Ministry undertook. For instance, Foreign Ministry took part in execution of some legal cases. However, due to the heavy workload, this kind of tasks were then transferred to the Ministry of Justice (*Deâvi Nezareti*). However, Foreign Ministry continued to execute cases and lawsuits related to foreign and non-Muslim merchants and patriarchates (Akyıldız, 1993: 81, 170). Foreign Ministry taking on tasks in the field of press (Yazıcı, 1994: 82), appointing

⁹ Also Akyıldız states that the council lost its privileged position due to being incorporated by the Ministry of Trade. See, *ibid*, 261.

¹⁰ This board was incorporated by Imperial Artillery, and Ministry of Interior, Foreign Ministry and Ministry of Trade. See, Sarıyıldız, 1994: 340; Akyıldız, 1993: 274-275.

government employees to civil service exams and government duties (Akyıldız, 1993: 55, 226) can be seen as other examples.

5. Pioneering Role/Ambassadors

Foreign Ministry is the Empire's institution that establishes relations with Europe, and for this reason developments in Europe were conveyed to the Empire through this institution. In this context, ambassadors made significant contributions in the era of reforms through the experiences they gained in the countries where they served. For example, Mustafa Efendi who was sent to in Austria in 1730 relayed information about not only his journey, but also about the developments in the West and particularly the Austrian State (Unat, 1987: 65-66). Similarly, while Ahmed Resmi Efendi conveyed information about founding, internal and financial affairs of Austria where he was appointed to serve in 1757, Ahmed Azmî Efendi relayed valuable information about internal order, social life, state organization, treasury and army of Prussia where he was sent to serve in 1790. Ebubekir Ratip Efendi, on the other hand, conducted the first detailed examination on European military, administrative and financial organization of Europe for Ottoman Empire in 1791 (Unat, 1987: 104, 152, 158). In addition, these ambassadors conveyed important information about positive sciences to the Empire (Kuran, 2013: 4-8). This is exactly what was expected from these officials. The expressions in instructions of an ambassador sent to France regarding an examination of regulations on this state's administration, order, navy and military that would be useful for the Empire, and willingness of the officials working under the ambassador to be educated about languages, sciences, education and positive sciences that could be useful for the Empire corroborate this perspective (Karal, 1988: 200).¹¹

It is seen that as of 18th century, ambassadors examined Europe with a different perspective from their predecessors, and included information from their examinations in their memoirs (*sefâretnâme*). Thus, while pre-18th century reform recommendations included precautions to be taken based on Ibn Khaldun's theory of fall, from 18th century onwards, such information was based on active observation (Ortaylı, 2014b, 37-38). For example, the way Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi describes Paris where he was appointed to work is regarded as a perspective of an experienced official (Tanpınar, 1976: 43-44). During his term in office, he conveyed important information based on his observations about quarantine, women's place

¹¹ For a document with similar statements, see. HAT.305.18002.

in the social life, public works, parliament, protocol practices, ministers, foreign minister, order of military units, opera, health practices, botanical studies and the use of observatory (Uçman, 1975). Many of these subjects seem to be new to the Empire.

Ebubekir Ratip Efendi can be seen as another example on this matter. Taking up important state duties, he took important actions within the context of New Order (*Nizâm-ı Cedîd*) and assisted Selim III in terms of implementation of reforms (Karal, 1956: 347-349). Thus, it is noteworthy that the institutions he observed were the correspondents of those in Istanbul on which reforms were planned to be implemented. For this reason, he consciously turned to areas where there are aims of reform. His goal to reach regulations on military institutions in particular is an important example (Yeşil, 2002: 101-103).

The instructions he wrote during his term as an ambassador to Austria are regarded as important reform texts. His memoirs about Austria (*Nemçe sefaretnamesi*) includes information about his journey, two types of prime ministers (administrative affairs and foreign affairs), mines, some Austrian institutions (library, academy and hospital), and cultural activities such as ball, theater, carnival and opera (Uçman, 2012: 9-42). Similarly, his *layiha* (explanatory and counseling document) also includes important views that are new to the Empire (Unat, 1987: 156; Uzunçarşılı, 1975: 58).

Sadık Rıfat Pasha is among the Ottoman ambassadors who transferred important information. He provided the first examples of the idea of *Tanzimat* in his texts. His views had an impact on Mustafa Reşid Pasha who implemented reforms (Seyitdanlıoğlu, 1996: 116; Mardin, 2000: 177). His texts were considered to be new perspectives. For example, he is the first person to have mentioned the notion of state of law which is one of the fundamentals of *Tanzimat* period. There are important examples in texts related to this subject (Sadık Rıfat Paşa, 1264a: 5; Sadık Rıfat Paşa, 1264b: 45).

When the texts he wrote are examined, it can be seen that Sadık Rıfat Pasha suggested a different perspective from the ongoing classical Ottoman politics (Kuran, 1976: 1452-1453). Many of Sadık Rıfat Pasha's views that he expresses in his *Avrupa Ahvâline Dair Risalesi* (article about European current conditions) was implemented during *Tanzimat* period. These views include concepts such as security of life, property and chastity, prevention of bribery, information about military service, training of military officers, taxation according to financial condition of individuals, use of paper money known as banknotes, and the police organization (Sadık Rıfat Paşa, 1264a: 1-12). It is known that similar views are included in other texts of Sadık Rıfat Pasha. For example, there is no doubt that the idea that governments are for the

people and not the other way around is much closer an understanding to the Western liberalism than it is to Ottoman's classical understanding of administration (Seyitdanlıoğlu, 1996: 116). Also, in this text, he also touches upon the equality of Muslim and non-Muslim subjects which is one of the important elements of *Tanzimat* (Sadık Rıfat Paşa, 1264b: 47). Again, it can be seen that the subject of institutionalization (Sadık Rıfat Paşa, 1264b: 45) on which Sadık Rıfat Pasha emphasizes corresponds exactly to the idea of institutionalism advocated by Mustafa Reşid Pasha (Mardin, 2012: 151, 158). Another element that was introduced by Sadık Rıfat Pasha is regarding the field of economics. Ideas such as the invisible hand, direct relation of state's power with its economic condition, private property, and free trade without state intervention point to the views of the classical economists and physiocrats of the period (Mardin, 2012: 164-165).

It is possible to provide more examples throughout Ottoman history. These are important indicators of the fact that many ideas and developments that emerged in Europe were transferred to the Ottoman Empire. This is another important factor that boosts the effectiveness of Foreign Ministry personnel during the era of reform.

6. Unique Institutions

Foreign Ministry is established by new units just as the formation of expert councils within itself. For example, the position of undersecretary and Foreign Affairs Directorates (*umur-ı ecnebiyye müdürlükleri*) are important institutions in this regard.

Constituted through establishment of Foreign Ministry and Ministry of Interior, and inherited by the Republic of Turkey in Turkish public administration system, undersecretary (*müsteşarlık*) is associated with the word counsellor (*müşavir*), but these two concepts are used to specify different tasks (Baysun, 1979: 836). According to some sources, the term which is the Ottoman Turkish equivalent of counsellor is used to refer to general secretary working in the ministry or undersecretary of the state in the West. It is stated that the term is a conjugation of the word counsellor (*müşir*) which means a person who provides consultancy (Deny, 1993: 732-733; Baysun, 1979: 836). According to Baysun, the term is probably used as a correspondent of *conseiller d'ambassade* (Counsellor of Embassy) and *sous secrétaire d'état* (Undersecretary of State) during the period influenced by the West. Examining Ottoman history, it is known that this term is used in the pre-ministerial period, as well. However, it was also used to specify different tasks before ministries in the Ottoman history (Baysun, 1979:

836). In this context, this unit was established through establishment of Foreign Ministry and Ministry of Government Affairs, and then used in other ministries. Thus, after establishment under Foreign Ministry and Ministry of Interior, this unit was established under other ministries such as undersecretary of Navy and undersecretary of Ministry of Finance in 1837, and undersecretary of Ministry of Religious Foundations in 1838. In this context, undersecretary of Ministry of Trade and undersecretary of Grand Vezir can also be mentioned. In the process, there was an increase in the number of undersecretaries and counsellors were appointed to assist ministers who were not included in the council of ministers. This characterization continued to be used for different units, as well (Baysun, 1979: 836-837).

Another unit established under Foreign Ministry is Provincial Foreign Affairs Directorates. Although it may seem interesting at first glance that Foreign Ministry established units in the provinces, considering the conditions of the period, it can be said that this situation was a result of a need. Examination of this example is important in terms of monitoring development of departments outside the central organization. Two examples that one can refer to in this context are Provincial Foreign Affairs Directors and translators of these units. These units undertook duties to address issues experienced by representatives of foreign consulates and residents who are stated as foreign nationals, and the problems that reflected on provinces caused by diplomatic crises in the Empire. It is seen that these units were examined in 1864 and 1871 Provincial Regulations (*Vilayet Nizamnameleri*) (Findley, 2014: 218-219). Also, it is known that these units, which consist of directorates and interpreters, were established in many regions of the Empire (*Hâriciye Nezâret-i Celîlesinin Salnâmesi*, 1306: 313-315). At this point, it can be seen that undersecretaries and provincial foreign affairs directorates are unique institutions that were established under Foreign Ministry.

Examination on Foreign Ministry shows that it was an institution that was in close relation with the West. However, Findley argues that the West did not play a role in organization of Foreign Ministry. According to Findley, there is no evidence in early 19th century Foreign Ministry central organization that suggests that Foreign Ministry was established based on a Western precedent (Findley, 2014: 300). This suggests that Foreign Ministry was established and shaped within the framework of the needs of the Empire.

Conclusion

Foreign Ministry officials who had skills and knowledge about diplomacy, therefore the Foreign Ministry itself, functioned as an important institutional structure until 1871 since its establishment in 1836. This institution played a significant role in not only maintaining foreign affairs but also transferring reforms to the Empire and implementation of them. Due to some of its characteristics, Foreign Ministry was more preeminent than other institutions during the era of reforms.

The first reason behind this preeminence is the uninterruptedness of Foreign Ministry's organization and the superior position that it holds among other ministries. When examined the institutions established within the framework of state's standard duties such as Ministry of Interior, Ministry of Finance, Ministry of Justice, and Ministry of War, it can be seen that either institutional processes of these institutions were interrupted or it took them longer to institutionalize. Additionally, it is seen that Foreign Ministry gained a superior position among the other institutions during this period. The primary reason for this superiority is the importance that the institution gains due to undertaking diplomacy services. Replacing the military power of the state, diplomacy was used as an important tool for the continuity of the state. Another reason behind this superiority is that Foreign Ministry was often carried out in close contact with grand vezirate.

The secondary reason as to why Foreign Ministry played an active role during era of reforms is directly related with the first one. It should be noted that Mustafa Reşid Pasha, Âli Pasha and Fuad Pasha who guided the fate of the Empire and served as grand vezir and foreign ministers were originally from Foreign Ministry. In addition to maintaining foreign affairs, these three important statesmen played a primary role in the era of reforms. It can be seen that this continued until Âli Pasha deceased in 1871. Therefore, similar to how it went in government levels, Foreign Ministry personnel became prominent due to their qualities. Having gained valuable experiences in terms of foreign languages and reforms in embassies, Foreign Ministry staff took up important duties upon their return to Istanbul. At this point, it should be stated that Translation Office staff, as well as Foreign Ministry staff, had similar characteristics as some of the Foreign Ministry staff were already from the Translation Office.

An additional reason why Foreign Ministry gained power during the era of reforms is that some institutions were established under this ministry. Units such as the Quarantine board and agriculture council were established within Foreign Ministry and were later transferred to other ministries. Considering the international qualities of these units, and the fact that they

were established to bring new practices to the Empire, it does not seem surprising that they were established under Foreign Ministry.

Given that Foreign Ministry was a gateway to the West, it can be said that diplomacy was used as an important tool to transfer reforms to the Empire. In this context, ambassadors appointed abroad since *reis ül-küttab* period, ensured transfer of many important innovations to the Empire. It is known that many officials working under ambassadors returned to the Empire having acquired important information.

When examined some of the institutions that were established under the Foreign Ministry, another factor that played a role in this ministry's prominence emerges. Undersecretaries and Provincial Foreign Affairs Directorates are unique institutions for the Empire. It is known that undersecretariat was first established under Foreign Ministry and Ministry of Government Affairs, and later on was used by other units. Provincial Foreign Affairs Directorates and their interpreters are noteworthy examples in this regard in that they were provincial organizations with international qualities. As one can see, Foreign Ministry, due to both conditions of the period and its institutional characteristics, took up a more active role in implementation of reforms than other institutions.

REFERENCES

Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives

Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri: Nr.1714.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 00492.24121; 305.18002.

İrade Dahiliye (İ.DH): 00341.22423; 00121.006167.

İrade Hariciye (İ.HR):00113.005509.

Official Publications

Hâriciye Nezâret-i Celîlesinin Salnâmesi, (1306), Matba'a-i Osmaniye.

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye, (1318), Dersaadet: Matba'a-i Osmaniye.

Takvîm-i Vekâyi, Nr. 170, 13 C 1254 (03.09.1838).

Takvîm-i Vekâyi, Nr.155, 9 B 1253 (09.10.1837).

Takvîm-i Vekâyi., No.523, 26 Ş 1271 (14.05.1855).

Takvîm-i Vekâyi, No.1862, 24 M 1294 (08.02.1877).

Book, Article and Thesis

Ahmed Lûtfî Efendi, (1302), *Tarih-i Lûtfî (ez-Tarih-i Ahmed Lûtfî)*, Vol. 5.

Akgündüz, Ahmed, (2015), *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi* (Ankara: Tiav).

Akşin, Sina, (2014), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge Kitabevi).

Akyıldız, Ali, (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren Yayıncılık).

Akyıldız, Ali, (2007), “Osmanlılar: Modern Dönem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 33: 506-509.

Aydın, M. Âkif, (1994), “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9: 387-388.

Ayman Güler, Birgül, (2013), *Türkiye'nin Yönetimi-Yapı-* (Ankara: İmge Kitabevi).

Balcı, Sezai (2019), “Tanzimat Döneminde Babıâli Tercüme Odası ve Yenileşme Faaliyetlerine Etkisi”, , Dönmez, Ahmet (ed.), *Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*, (İstanbul: Kitap Yayınevi): 133-162.

Baykara, Tuncer, (1994), “II. Mahmud'un Islahatında İç Temeller: 1826-1839 Arasında Anadolu”, *Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 October - 3 November 1989* (Ankara: Türk Tarih Kurumu): 263-270.

Baysun, M. Cavid, (1979), “Müsteşar”, *İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 8 (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı): 835-837.

Belge, Murat, (2012), “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, Kocabaşoğlu, Uygur (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Vol. 3 (İstanbul: İletişim Yayınları): 43-55.

Bouquet, Olivier, (2016), *Sultanın Paşaları (1839-1909)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) (çev. Devrim Çetinkasap).

Chapman, Brian, (1970), *İdare Mesleği, Avrupada Devlet Memurluğu* (Ankara: TODAİE Yayınları) (çev. Cahit Tutum).

Çadırcı, Musa, (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, Belge, Murat (ed.), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol 1 (İstanbul: İletişim Yayınları).

Çadırcı, Musa, (2013), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Davison, Roderic H., (2005), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876* (İstanbul: Agora Kitaplığı) (çev. Osman Akınhay).

Demirel, Fatmagül, (2003), *Adliye Nezareti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Unpublished Ph.D. thesis, İstanbul University.

Deny, J., (1993), “Mustashar”, *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. VII, New Edition, (Leiden: E. J. Brill): 732-733.

Deren, Seçil, (2012), “Kültürel Batılılaşma”, Kocabaşoğlu, Uygur (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Vol. 3, (İstanbul: İletişim): 382-402..

Dik, Esra, (2012), *Türkiye’de Bakanlık Sistemi ve Geleceği*, Unpublished Ph.D. thesis, Ankara University.

Eren, A. Cevad, (1979), “Tanzimât”, *İslâm Ansiklopedisi*, Vol.11, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi):709-765.

Ezici, Erhan, (2020), *Hariciye Teşkilatı; Türk Kamu Yönetiminde Bir Modernleşme Modeli*, Unpublished Ph.D. thesis, Ankara University.

Findley, Carter V. Findley, (2014), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Findley, Carter V., (1996), *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları) (çev. Gül Çağalı Güven).

Findley, Carter V., (1997), “Hariciye Nezâreti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 16, (İstanbul): 178-180.

Gourney, Bernard, (1971), *Yönetim Bilimine Giriş, Çağdaş Topumlarda Kamu Yönetimi* (Ankara: TODAİE) (çev. İhsan Kuntbay).

Güran, Tefik, (1998), *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Eren Yayıncılık).

İpşirli, Mehmet, (1993), “Dahiliye Nezâreti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 8, (İstanbul): 414-416.

İsmail Hakkı, (1328), *Hukuk-ı İdare* (Dersaadet: Kanaât Matbaası).

Karaer, Tacettin, (1990), “Türk Kamu Yönetiminde Devlet Bakanlığı Sorunu”, *Amme İdaresi Dergisi*, 23 (2): 47-74.

Karal, Enver Ziya, (1956) “Ebu Bekir Ratıb Efendi'nin ‘Nizam-ı Cedit’ Islahatında Rolü”, *V. Türk Tarih Kongresi*, 12-17 Nisan 1956, (Ankara): 347-355.

Karal, Enver Ziya, (1988), *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, Nizam-ı Cedit, 1789-1807* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Karal, Enver Ziya, (2011), *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1856-1861*, Vol. 6, (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Kaynar, Reşat, (2010), *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Kinross, Lord, (2009), *Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi).

Kuneralp, Sinan, (1999), *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, (İstanbul: İsis).

Kuran, Ercüment, (1976), “Osmanlı İmparatorluğu’nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa (1807-1857)”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Ekim 1976, Vol. II, (Ankara): 1449-1453.

Kuran, Ercüment, (2013), *Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı).

Lewis, Bernard, (1996), *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu) (çev. Metin Kıratlı).

Mardin, Şerif, (1957), “Yeni Osmanlıların Hakikî Hüviyeti, I: Tanzimat Bürokrasisi”, *Forum*, 7 (79): 1 July.

Mardin, Şerif, (2000), *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, (Syracuse University Press).

Mardin, Şerif, (2012), “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi”, İnalcık, H. ve M. Seyitdanlıoğlu, (ed.), *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları): 147-165.

Önsoy, Rifat, (1986), “Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)”, *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, Vol. 4, (Ankara): 1685-1696.

Ortaylı, İlber, (1985), “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”, Belge, Murat (ed.), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 1, (İstanbul, İletişim Yayınları): 278-281.

Ortaylı, İlber, (2008), *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat).

Ortaylı, İlber, (2014a), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları).

Ortaylı, İlber, (2014b), “Osmanlı’da 18.Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, Aklan, Mehmet Ö. (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt 1, (İstanbul: İletişim Yayınları): 37-41.

Özcan, Abdülkadir, (1997), “Harbiye Nezâreti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 16: 119-120.

Quataert, Donald, (2005), *The Ottoman Empire 1700-1922* (New York: Cambridge University Press).

Sadık Rıfat Paşa, (1264a), “Rıf’at Paşa Merhumun Viyana’da İbtidaki Sefaretinde Avrupa’nın Ahvaline Dair Yazdığı Risaledir”, *Müntahâbât-ı Asâr*.

Sadık Rıfat Paşa, (1264b), “İdare-i Hükümetin Bazı Kava’id-i Esasiyesini Mütezammın Rıf’at Paşa Merhumun Kaleme Aldığı Risaledir”, *Müntahâbât-ı Asâr*.

Sakaoğlu, Necdet, (1985), “Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu”, Belge, Murat (ed.), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 5, (İstanbul: İletişim Yayınları): 1278-1285.

Sarıyıldız, Gülden, (1994), “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Bellekten*, 58 (222):329-376.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, (1996), “Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa’nın Ahvâline Dâir Risâlesi”, *Liberal Düşünce*, No.3:115-124.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, (2005), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press).

Tanpınar, Ahmet Hamdi, (1976), *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan).

Taşkesenlioğlu, Muhammed Yasin, (2014), *Kuruluşu, Yapısı ve Uygulamalarıyla Meclis-i Âli-i Tanzimat (1854-1861)*, Unpublished Ph.D. thesis, Atatürk University.

Turan, Namık Sinan, (2015), *İmparatorluk ve Diplomasi, Osmanlı Diplomasinin İzinde*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Turfan, M. Naim (2013), *Jön Türklerin Yükselişi, Siyaset, Askerler ve Osmanlı’nın Çöküşü* (İstanbul: Alfa Basım Yayım) (çev. Mehmet Morali).

Uçman, Abdullah (haz.), (2012), *Ebûbekir Râtib Efendi’nin Nemçe Sefâretnâmesi* (İstanbul: Kitabevi).

Uçman, Abdullah (haz.), (1975), *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin Fransa Sefâretnâmesi* (Tercüman Yayınları).

Unat, Faik Reşit, (1987), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, (1975) “Tosyalı Ebûbekir Ratib Efendi”, *Belleten*, 39 (153): 49-76.

Yalçınkaya, M. Alaaddin, (2010), “II. Mahmud Dönemi Osmanlı Diplomasisi”, Yılmaz, Coşkun (ed.), *II. Mahmud, Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul* (İstanbul): 179-190.

Yazıcı, Nesimi, (1994), “Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989* (Ankara, Türk Tarih Kurumu): 55-84.

Yeşil, Fatih, (2002), *III. Selim Döneminde Bir Osmanlı Bürokratı: Ebubekir Ratib Efendi*, Unpublished Postgraduate Thesis, Hacettepe University.

Zürcher, Eric Jan, (2009), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Genişletilmiş zet

XIX. yüzyılın başları, Osmanlı İmparatorluğu açısından önemli bir dönemi ifade etmektedir. Yaşanan Mısır krizi ve devletin, kendi valisi karşısında aldığı mağlubiyetlerin devleti önemli bir krize sürüklemesi olayının uluslararası bir boyut kazanması, İmparatorluğun sonraki dönemi için önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Özellikle 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılması sonrasında askeri elitin geçici güç kaybı da dikkate alındığında, ilgili dönem yeni görevlilerin yükselişine tanıklık etmiştir. Bu yeni görevliler ise yabancı dil bilen, Avrupa ile ilişki kurma kabiliyetine sahip sivil bürokratlardır. Özellikle diplomasi konusunda bilgi ve becerisi olan hariciye görevlileri ve dolayısıyla Hariciye Nezareti, kurulduğu 1836 yılı sonrasında 1871'e kadar önemli bir kurumsal yapı işlevini yerine getirmiştir. Bu kurum devletin dış ilişkilerinin yürütülmesinin yanında, reformların da İmparatorluğa aktarılması ve uygulamaya konulmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu kapsamda Hariciye Nezareti sahip olduğu kimi özellikler nedeniyle reformların yürütülmesi sürecinde diğer kurumlara göre etkin bir rol üstlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bakanlık tipi örgütlenme dışişleri, içişleri, maliye ve ordu gibi geleneksel alanlarda başlatılmıştır. II. Mahmud tarafından çıkarılan bir fermanla 1836 yılında kurulan Hariciye ve Dâhiliye Nezaretleri, bakanlık tipi örgütlenmenin ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Böylece devletin temel alanları olarak kabul edilen harici ve dâhili işler bakanlık teşkilatı altında yapılandırılmış ve uzmanlaşma süreci başlamıştır. Buna ek olarak XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu açısından diplomasi kullanımının önem kazandığı bir dönemdir. İlgili dönemde İmparatorluğun korunmasında diplomasi bir araç olarak kullanılmıştır. Mısır krizi ve Kırım Savaşı sonrasında diplomasi kullanımının ve siyasi ilişkilerin artması sonucunda hariciye nazırının yönetim kademesi içindeki etkisi artmıştır. Bu çerçevede diplomasi kullanımının önem kazanması ile dönemin uluslararası konjonktürü dikkate alındığında doğrudan Hariciye Nezaretinin diğer devlet kurumlarına göre ön plana çıkmasına yol açmıştır. Hariciye Nezaretinin sahip olduğu bu nitelik, reformların yürütülmesini de doğrudan etkilemiştir. İmparatorluğun dış dünya ile ve özellikle Avrupa ile ilişkilerinin yürütülmesinden sorumlu olan kurum, Avrupa'daki yeniliklerin İmparatorluğa aktarılmasında birincil derecede etkili olmuştur. Dolayısıyla bu süreçte Hariciye Nezareti sahip olduğu kimi özellikler nedeniyle, devletin diğer kurumları arasında reformların yürütülmesinde etkin bir rol kazanmıştır.

Hariciye Nezaretinin diğer devlet kurumlarına göre ön plana çıkmasında bazı faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Hariciye Nezaretinin diğer bakanlıklara göre kesintisiz bir bakanlık örgütlenmesine sahip olmasıdır. Nitekim Nezaret, kurulduğu 1836 yılından İmparatorluğun hukuken sona erdiği 1922 tarihine kadar faaliyet göstermiş sonrasında ise Türkiye Cumhuriyetinin kurulması ile Hariciye Vekleti oluşturulmuştur. Diğer nezaretler incelendiğinde, hiçbirisinin Hariciye Nezareti gibi kesintisiz bir bakanlık örgütlenmesine sahip olmadığı görülmektedir. Örneğin Hariciye Nezareti ile birlikte kurulan Dâhiliye Nezareti, 1839'da ilga edilerek mteşarlığa dönüştürülmüş ve Sadaret çatısı altında görevlerine devam etmiştir. 1869 yılında tekrar oluşturulan Nezaret, 1871'de tekrar sadaret mteşarlığına dnştrlmştir. 1877 tarihinde nc defa oluşturulduktan sonra giderek gelişim gösteren bir kurum olmuştur. Benzer Şekilde 1838 tarihinde oluşturulan Maliye Nezareti kısa bir süre sonra Hazıne-i mire Defterdarlığı ve Hazıne-i Mukataat Defterdarlığı olarak blnmştir. Nezaret, 1840 yılında tekrar oluşturulmuştur. Adliye Nezaretinin kuruluş tarihi 1870, Harbiye Nezaretinin kuruluşu ise 1879'dur. Görüldüğü üzere temel bakanlıklar içinde kesintisiz bakanlık örgütlenmesine sahip olan tek kurum Hariciye Nezaretidir.

İkinci olarak 1836-1871 yılları arasında Hariciye Nezareti, diplomatik kökenli görevlerden yetişen Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa gibi önemli yöneticilerin nazırlık görevini yürüttüğü bir kurum olmuştur. Tanzimat'ın üç paşası olarak anılan bu üç önemli isim, 1836-1871 yılları arasında hariciye nazırlığı ve sonrasında birçok kez sadrazamlık görevini üstlenmiş, üst düzey meclislerde başkanlık yapmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde yapılan reformların yürütülmesinde birincil derece de etkili olmuşlardır. Bu isimler ilgili dönemde sivil bürokratların kazandıkları gücün görülmesi açısından önemlidir. Bu nedenle hariciye kökenli yöneticilerin ilgili dönemdeki modernleşme sürecine yön verdikleri görülmektedir.

Hariciye Nezaretinin ön plana çıkmasında etkili olan üçüncü özellik, sahip olduğu nitelikli personel yapısı ve Tercüme Odası kökenli birçok personeli bünyesinde barındırmasıdır. Tercüme Odasından yetişen ya da sefirliklerde görev alan personel, ilgili dönemde önemli bir özellik olan yabancı dil bilgisine sahiptir. Ayrıca görevleri nedeniyle Batı ile temasta bulunan bu memurlar, reformları doğrudan inceleme fırsatına sahip olmuş ve sonrasında bu reformları kendi bilgi ve tecrübeleri ile harmanlayarak İmparatorluğa aktarmışlardır.

Hariciye Nezaretinin bir diğer özelliği, sahip olduğu kuluçka niteliğidir. Hariciye Nezareti ve kısmen Maliye Nezareti yeni işlevlerin kurumsallaşması ve sonrasında bakanlıklara dönüşmesinde kuluçka vazifesi üstlenmişlerdir. Bu nedenle birçok kurum/birim öncelikle Hariciye Nezareti bünyesinde oluşturulmuştur. Sonraki dönemde bu şekilde oluşturulan birimlerin, ayrı nezaret yapıları olarak yapılandırıldıkları da bilinmektedir. Buna ek olarak kimi yönetsel işlevler, Nezaret bünyesinde uzman meclisler olarak kurularak gerçekleştirilmiştir. Örneğin Nezaret bünyesinde oluşturulan kurumlardan birisi tarım ve ziraatla ilgilidir. Bu kapsamda “*zira'ât ve sina'ât*” isimli bir meclis oluşturulmuş ve kararlarını Mustafa Reşid Paşa'ya sunmuştur. Bir süre sonra meclisin adı Meclis-i Umûr-ı Nâfi'a olarak değiştirilmiş sonrasında ise Ticaret Nezaretine aktarılmıştır. Hariciye Nezareti bünyesinde kurulan bir diğer önemli birim de Karantina Meclisi'dir. Karantina uygulamasının ticari ve harici boyutları olduğu da göz önüne alındığında, neden Hariciye Nezareti bünyesinde oluşturulduğu sorusu kısmen cevap bulmaktadır. Bu görevlere ek olarak Hariciye Nezaretinin kimi hukuki süreçlerin yürütülmesinde de görev aldığı görülmektedir.

Hariciye Nezareti, İmparatorluğun Avrupa ile ilişki kuran kurumudur ve bu nedenle Avrupa ile ilgili gelişmeler bu kurum tarafından İmparatorluğa aktarılmıştır. Bu kapsamda ilgili ülkelerde görev yapan sefirler edindikleri tecrübeler sonucunda, reform sürecine önemli katkı sağlamışlardır. Bu özellik, Hariciye Nezaretinin ön plana çıkmasını sağlayan bir başka unsurdur. Önemli Avrupa başkentlerinde görev yapan sefirler, bu ülkelerle ilgili önemli bilgileri İmparatorluğa aktarmışlardır. Hariciye Nezaretinin kurulması öncesinde de Avrupa başkentlerine giden Osmanlı sefirlerinin, önemli bilgiler ile İmparatorluğa döndükleri bilinmektedir. İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya gibi ülkelerde görev yapan sefirler bu ülkeler hakkında bilgi edinmişler, yapılan reformları yerinde incelemişler, imparatorluk açısından önemli bilgiler toplayarak bunları rapor etmişler ve sefirlik bünyesinde birçok personel yetiştirilmesine katkı sağlamışlardır. Yine birçok reformun ilgili ülkeler incelenerek, İmparatorluğa aktardıkları bilinmektedir. XVIII. yüzyılda Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Ebubekir Ratib Efendi gibi sefirler, Batı hakkında önemli bilgilerin Osmanlılar tarafından öğrenilmesini sağlarken, XIX. yüzyılda ise Sadık Rifat Paşa örneğinde görüleceği üzere Tanzimat sürecinin altyapısının oluşturulmasında rol almışlardır. Yine tüm bu isimleri diplomasinin gelişimi, yabancı uzmanların ülkeye getirilmesi, yurtdışına öğrenci gönderilmesi gibi çoğaltılabilecek birçok örnek üzerinden İmparatorluğun modernleşmesine katkıda buldukları görülmektedir.

Hariciye Nezaretinin sahip olduğu bir diğer özellik, bünyesinde özgün birimlerin oluşturulmasıdır. Bu çerçevede ele alınacak ilk birim müsteşarlıklardır. Hariciye ve Dâhiliye Nezaretleri bünyesinde oluşturulan müsteşarlık, sonrasında sadaret ve diğer nezaret yapıları içinde oluşturulmuş ve Türkiye Cumhuriyetinin kurulması sonrası oluşturulan bakanlıklar bünyesinde de (2017 Anayasa değişikliğine kadar) varlığını sürdürmüştür. Müsteşarlıkların bakanlık yapılanmaları içinde önemli roller üstlendikleri bilinmektedir. Hariciye Nezareti bünyesinde oluşturulan bir diğer birim Vilayet Hariciye Müdürlükleri'dir. Dışışlerinin taşra da bir birim oluşturması ilk bakışta ilginç gibi görülse de, ilgili dönemin koşulları göz önüne alındığında bu durum bir ihtiyaç neticesinden kaynaklanmıştır.

Bu çalışmada XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi sürecinde Hariciye Nezaretinin diğer kurumlara göre etkin bir rol kazanmasının sebepleri incelenmiştir. Literatürde Hariciye Nezaretinin reform sürecinde etkin bir rol üstlendiği doğrudan ya da dolaylı olarak ifade edilse de, neden olduğu sorusu cevaplanmamaktadır. Bu çalışmada Hariciye Nezaretinin, modernleşme sürecinde diğer kamu kurumlarına nazaran neden ön plana çıktığı sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda arşiv belgeleri, dönemin resmi kaynakları ve ayrıntılı literatür taramasına başvurulmuştur. Elde edilen sonuçlar, Hariciye Nezaretinin kesintisiz bakanlık örgütlenmesi ve üstün konum, Tanzimat'ın üç paşası olarak ifade edilen Mustafa Reşid, Âli ve Fuad paşaların etkileri, sahip olduğu nitelikli personel ve Tercüme Odası'nın bu süreçteki etkisi, kuluçka niteliği ile yeni kurumları bünyesinde oluşturması, öncü sefirler ile birlikte Batı'daki gelişme ve reformlardan haberdar olma imkânı ve bünyesinde özgün kurumlar oluşturması gibi özelliklere sahip olması nedeniyle diğer kamu kurumları içinde reformların yürütülmesinde etkin bir rol üstlendiğini göstermektedir. Görüldüğü üzere Hariciye Nezareti 1836-1871 yılları arasında sahip olduğu özellikler nedeniyle diğer kamu kurumları arasında öne çıkmış ve modernleşme sürecinde önemli bir rol üstlenmiştir.

**Bireylerin Mobil Bankacılığı Benimsemesini Etkileyen Faktörler:
Genişletilmiş Birleşik Teknoloji Kabulü ve Kullanımı Teorisi (UTAUT) Modeli
Çerçevesinde Bir Araştırma**

Görkem ERDOĞAN*

Geliş Tarihi (Received): 05.09.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 03.01.2023

Öz

Bu çalışmanın amacı mobil bankacılık hizmetlerini benimsemeye ve kullanmaya yönelik davranışsal niyeti etkileyen faktörleri araştırmaktır. Araştırma modeli algılanan güvenilirlik, yenilikçilik ve Birleşik Teknoloji Kabulü ve Kullanımı Teorisi (UTAUT) değişkenlerinden oluşmaktadır. Araştırma kapsamında mobil bankacılık kullanan 438 katılımcı ile veri toplamı yöntemi olarak anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Anket sonucunda elde edilen veriler SPSS 26 ve AMOS 24 programları ile analiz edilmiştir. Verilerin analizi için yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre mobil bankacılık hizmetleri için performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki, kolaylaştırıcı koşullar, algılanan güvenilirlik ve yenilikçilik değişkenlerinin davranışsal niyet değişkeni üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca davranışsal niyet değişkeninin kullanım davranışı üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırma, mobil bankacılık kapsamında UTAUT modelini genişleterek literatüre katkıda bulunmuştur. Ayrıca bireylerin mobil bankacılığı benimsemesi hakkında elde edilen sonuçların bankalara fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji Kabulü ve Kullanımı, UTAUT, Mobil Bankacılık

**Factors Affecting Individuals' Mobile Banking Adoption:
A Study in the Framework of the Extended Unified Theory of Acceptance and
Use of Technology (UTAUT) Model**

Abstract

The aim of this study is to investigate the factors affecting behavioral intention to adopt and use mobile banking services. The research model consists of perceived credibility, innovativeness and Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) variables. Within the scope of the research, a survey was conducted as a data collection method with 438 participants using mobile banking. The data obtained as a result of the survey were analyzed with SPSS 26 and AMOS 24 programs. Structural equation modeling was used for the analysis of the data. According to the findings obtained in the study, it has been determined that the variables of performance expectation, effort expectancy, social influence, facilitating conditions, perceived credibility and innovativeness for mobile banking services have a positive and significant effect on the behavioral intention variable. In addition, it was concluded that the behavioral intention variable had a positive and significant effect on the usage behavior. This research contributed to the literature by expanding the UTAUT model within the context of mobile banking. In addition, it is thought that the results obtained about the adoption of mobile banking by individuals will benefit banks.

Keywords: Technology Acceptance and Use, UTAUT, Mobile Banking

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Bilim Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İşletme Bölümü,
gerdogan83@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2417-2718

Giriş

Günümüzde mobil cihazlar insanlar tarafından vazgeçilmeyen ürünlerden biri olmaktadır. 2016 yılında 3,66 milyar insan akıllı telefonlara sahipken 2021 yılı sonunda bu rakam 6,25 milyara çıkmıştır (Statista, 2022a). Diğer taraftan 2021 yılında mobil internet kullanıcıların sayısı 4,32 milyara ulaşmış ve bu küresel internet kullanıcılarının %90'dan fazlasının çevrimiçi olmak için bir mobil cihaz kullandığını göstermektedir (Statista, 2022b). İletişim teknolojilerinin ve internetin hızlı gelişimiyle beraber mobil platformlar, işletmelerin ticari fırsatlar yaratması için önemli bir alternatif haline gelmiştir. Bilgi teknolojilerinin hızlı gelişimi ve mobil kullanıcı sayısındaki artış mobil bankacılık olarak adlandırılan yeni bir akımın doğmasına neden olmuştur.

Mobil bankacılık, kullanıcıların akıllı cep telefonu veya tablet gibi mobil cihazları kullanarak herhangi bir zamanda ve yerde bankacılık sistemine ulaştığı arayüzdür (Alalwan vd., 2015). Mobil bankacılık kullanıcılara ve bankalara birçok fayda sağlamaktadır. Kullanıcılar hesap yönetimi, varlık alım ve satım, bakiye sorgulama, para aktarımı, fatura ödeme gibi işlemleri mobil bankacılık sayesinde gerçekleştirebilmektedir. Kullanıcılara ayrıca banka ekstresi talebi, bakiye kontrolleri ve hatta konuma göre yakın ATM yerleri olmak üzere birçok çeşitli bilgiyi sunmaktadır (Jadil vd., 2021). Mobil bankacılık her yerde bulunabilme, etkileşim, esneklik ve ulaşılabilirlik gibi özellikleri kullanıcılara sağlayarak bankacılık hizmetlerine kolayca erişim imkânı sağlamaktadır (Giovanis vd., 2018). Mobil bankacılık, sunulan hizmet kalitesinin arttırılmasında, maliyetlerin azaltılmasında ve işlemlerin iyileştirilmesinde geleneksel bankalara yardımcı olmaktadır (Abbas vd., 2018). Bankalar bu sayede fiziksel banka şubelerini azaltabilmekte aynı zamanda hedefleme ve kişiselleştirme amaçları için kullanıcılardan bankacılık alışkanlıkları hakkında veri toplamaktadır (Shankar ve Rishi, 2020).

Türkiye'de 2021 yılında 16-74 yaş grubu bireylerde internet kullanım oranı, 10 yıl öncesine göre yaklaşık iki kat artarak %82,6 oranına ulaşmıştır (TUIK, 2021). Bu bireylerin %88,5'i mobil geniş bant bağlantı ile internete erişim sağlamıştır. Mobil internet kullanımındaki bu artış mevcut ülkede mobil bankacılık için muazzam fırsatlar ve beklentiler yaratmıştır. Türkiye'de 2014 yılında 6,7 milyon kişi mobil bankacılık hizmetini kullanırken bu rakam 2020 yılı tarihi itibari ile 62,5 milyona ulaşmıştır (Statista, 2022c). Son dönemlerde Türkiye'de mobil bankacılık sistemine kayıtlı müşteri sayısı da artış göstermiştir. Mart 2021 itibariyle mobil bankacılık sistemine kayıtlı olan ve en az bir kere giriş yapmış müşteri sayısı önceki yıla göre 21,4 milyon artarak 104,1 milyona ulaşmıştır (TBB, 2021).

Geçmişte birçok çalışmada (Yu, 2012; Giovanis vd., 2018; Raza vd., 2018; Savić ve Pešterac, 2019) mobil bankacılık kullanımına etki eden faktörleri belirlemek için Venkatesh vd. (2003) tarafından geliştirilen Birleşik Teknoloji Kabulü ve Kullanımı Teorisi (UTAUT) kullanılmıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de mobil bankacılık kullanımını etkileyen faktörleri belirlemektir. Çalışmada, algılanan güvenilirlik ve yenilikçilik değişkenleri eklenerek UTAUT modelinin kapsamının genişletilmesi hedeflenmektedir. Mobil bankacılık söz konusu olduğunda UTAUT modelinin Türk araştırmacılar tarafından çok sınırlı kullanılmasından ve UTAUT modeline iki yeni değişken eklenmesinden dolayı literatüre katkıda bulunulması planlanmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı UTAUT’nin teorik özelliklerini korurken mobil bankacılık uygulayıcılara faydalı bilgiler sağlayacak bir model geliştirmektir. Bu çalışmanın sonuçları mobil bankacılık yetkililerine kullanıcı tarafından daha kabul edilen mobil bankacılık sistemi tasarlamada yol gösterici olacak ve potansiyel kullanıcılara yeni teknolojik sistemleri tanıtmada bilgi sağlayacaktır.

1. Literatür

Venkatesh vd. (2003) sekiz farklı yenilik benimseme teorik çerçevesini bütünleştirerek UTAUT modelini önermişlerdir. Model, ampirik olarak incelenmiş ve Teknoloji Kabul Modeli dahil sekiz ayrı modelden daha iyi performans gösterdiği bulunmuştur (Oliveira vd., 2014). Model, teknoloji kullanımının en önemli öncüllerini analiz etmekte ve kullanıcıların davranışlarını açıklamaktadır. Model, dört temel değişkenin (performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki, kolaylaştırıcı koşullar) davranışsal niyet ve nihayetinde davranış üzerinde belirleyici olduğunu önermektedir (Venkatesh vd., 2003). Bu dört değişken, tüketicileri mobil bankacılık kullanmaya motive eden teknolojik, sosyal, davranışsal kontrolle ilgili değişkenleri temsil etmektedir (Giovanis vd., 2018). UTAUT, bankacılık teknolojisinin benimsenmesi ile alakalı tüketici davranışlarını tahmin etmek için en kapsamlı teorik model olarak kabul edilmektedir (Alalwan vd., 2015).

Performans beklentisi, kullanıcıya teknoloji kullanımının performansı nasıl geliştirdiğini ifade etmektedir (Venkatesh vd., 2003). Mobil bankacılık bağlamında bireyin mobil bankacılığı kullanmasının bankacılık faaliyetlerini iyileştireceğine olan inancıdır. Performans beklentisi ödeme uygunluğu, hızlı yanıt ve hizmet etkinliği gibi mobil bankacılığın kullanımından elde edilen beklenen faydalar olarak görülebilmektedir (Bhatiasevi, 2016). Müşteriler, bu teknolojinin günlük yaşamlarında daha avantajlı ve yararlı olduğunu algıarlarsa, yeni teknolojiyi kullanmaya ve kabul etmeye daha fazla motive olmuş görünürler (Venkatesh vd., 2003). Geçtiğimiz yıllarda mobil bankacılık alanında çalışma yapan araştırmacılar,

performans beklentisinin davranışsal niyet üzerinde bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşmışlardır (Afshan ve Sharif, 2016; Bhatiasevi, 2016; Alalwan vd., 2017; Giovanis vd., 2018; Merhi vd., 2019; Savić ve Pešterac, 2019). Bu doğrultuda çalışmanın H1 hipotezi şu şekilde kurulmuştur:

H1: Mobil bankacılıkta performans beklentisi, davranışsal niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

Çaba beklentisi, tüketicilerin teknoloji kullanımıyla ilişkili kolaylık derecesi olarak tanımlanmaktadır (Venkatesh vd., 2012). Mobil bankacılık bağlamında kullanıcının mobil bankacılığı kullanımının kolaylığını ifade etmektedir. Mobil bankacılığı kullanmak ne kadar kolaysa, müşterilerin bankacılık işlemlerini yapmak için onu kullanma olasılığı o kadar yüksek olmaktadır. Mobil bankacılık hizmetlerinin doğası asgari düzeyde bilgi, beceri ve çaba gerektirecek şekilde olduğundan, çaba beklentisi müşterilerin bu teknolojiyi kullanma niyetini etkilemede önemli bir rol oynamaktadır (Gupta vd., 2019). Literatürde mobil bankacılıkta çaba beklentisinin davranışsal niyeti üzerinde etkisi olduğu tespit edilen farklı çalışmalar bulunmaktadır (Bhatiasevi, 2016; Giovanis vd., 2018; Raza vd., 2018; Gupta vd., 2019). Bu kapsamda aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H2: Mobil bankacılıkta çaba beklentisi, davranışsal niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

Sosyal etki, bir bireyin mobil bankacılığı kullanma kararı üzerinde önemsenen çevre ve yakın ilişkilerinin (örneğin, aile, arkadaşlar, iş arkadaşları, üstleri) baskısı hakkındaki algılarını ifade eder (Alalwan vd., 2017). Mobil bankacılık bağlamında bireyin mobil bankacılığı kullanması durumunda yakınlarının nasıl tepki verdiğine dair algısıdır. Yeni teknolojik ürün ve hizmetler riskli olduğu için potansiyel kullanıcılar, yeni teknolojiler hakkında sosyal çevrelerinin fikrini aramaya eğilimlidir ve diğer önemli kişilerin görüşlerinden etkilenebilir (Giovanis vd., 2018). Müşterilerin etrafındaki kişiler tarafından verilen bilgi ve güvenceler, müşterilerin farkındalığını ve teknolojiyi benimseme niyetini etkileyebilmektedir (Alalwan vd., 2017). Yu (2012), Giovanis vd. (2018), Gupta vd. (2019), Rachmawati vd. (2020) mobil bankacılıkta sosyal etkinin davranışsal niyeti etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Bu bilgiler doğrultusunda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H3: Mobil bankacılıkta sosyal etki, davranışsal niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

Kolaylaştırıcı koşullar, bireyin sistemin kullanımını desteklemek için bir organizasyonel ve teknik altyapının var olduğuna inanma derecesi olarak tanımlanmaktadır (Venkatesh vd., 2003). Mobil bankacılığı benimsemek için bireyin becerilere, cep telefonuna, internet bağlantısına ve güvenliğe ihtiyacı vardır (Raza vd., 2018). Bhatiasevi (2016) mobil bankacılık üzerine, Oliveira vd. (2016) mobil ödeme teknolojilerinde yaptıkları çalışmalarda kolaylaştırıcı koşullar ve davranışsal niyet arasında ilişkiye ulaşamamışlardır. Bununla birlikte Oliveira vd. (2014), Afshan ve Sharif (2016), Alalwan vd. (2017), Iskandar vd. (2020), Rachmawati vd. (2020) mobil bankacılıkta kolaylaştırıcı koşulların davranışsal niyeti etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Bir teknolojinin kullanımını destekleyen daha fazla koşul varsa, insanların teknolojiyi benimseme olasılığı daha yüksek olacaktır. Bu bilgiler ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H4: Mobil bankacılıkta kolaylaştırıcı koşullar, davranışsal niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

Algılanan güvenilirlik potansiyel müşterilerin hizmet sağlayıcı üzerindeki güvenilirlik derecesi ve onu güvenlik ve tehditlerden arınmış olarak kabul etmesi olarak tanımlanmaktadır (Wang vd., 2003). Luarn ve Lin (2005) algılanan güvenilirlik eksikliğinin, tüketicilerin kişisel bilgilerinin ve/veya paralarının bilgisi dışında başka birine aktarılabilceğinden endişe duymalarına yol açtığını ifade etmişlerdir. Geçmiş çalışmalarda mobil bankacılıkta (Luarn ve Lin, 2005; Yu, 2012; Gupta vd., 2019; Islam vd., 2019), internet bankacılığında (Wang vd., 2003; Tarhini vd., 2016), dijital ödemelerde (Manrai vd., 2021), mobil yemek siparişi uygulamalarında (Palau-Saumell vd., 2019) algılanan güvenilirliğin davranışsal niyeti etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Kişilerin işlemlerini güvenli bir şekilde sonuçlandırmak ve kişisel bilgilerinin gizliliğini korumak için sistemde sahip oldukları algılanan güvenilirlik, mobil bankacılığı gönüllü olarak kabul etmelerini etkiler. Bu bilgilerden yola çıkarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H5: Mobil bankacılıkta algılanan güvenilirlik, davranışsal niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

Yenilikçilik, kullanıcının yeni bilgi teknolojisini deneme isteğidir (Tsikriktsis, 2004). Rogers vd. (2005) aynı sosyal sistemdeki diğer insanlara kıyasla yeni ürünleri ve sistemleri daha fazla benimseyen ve kullanan kişilerin yenilikçi olduğunu ifade etmişlerdir. Mobil bankacılık hizmeti yeni bir teknoloji olduğu için yenilikçiliğin, kullanıcıların teknolojiyi benimseme konusundaki algılarını belirlemede önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir (Liébana-Cabanillas vd., 2020). Geçmiş çalışmalarda mobil bankacılıkta (Alalwan vd., 2018;

Giovanis vd., 2018; Malaquias vd., 2018), akıllı teknolojik sistemlerde (Ahn vd., 2016) yenilikçiliğin davranışsal niyeti etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Bir kullanıcının yenilikçilik düzeyi ne kadar yüksekse, teknolojiyle uyumlu hissetme ve teknolojinin faydalarını tanıma eğilimi o kadar fazla olmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak araştırmada aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H6: Mobil bankacılıkta yenilikçilik, davranışsal niyeti pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

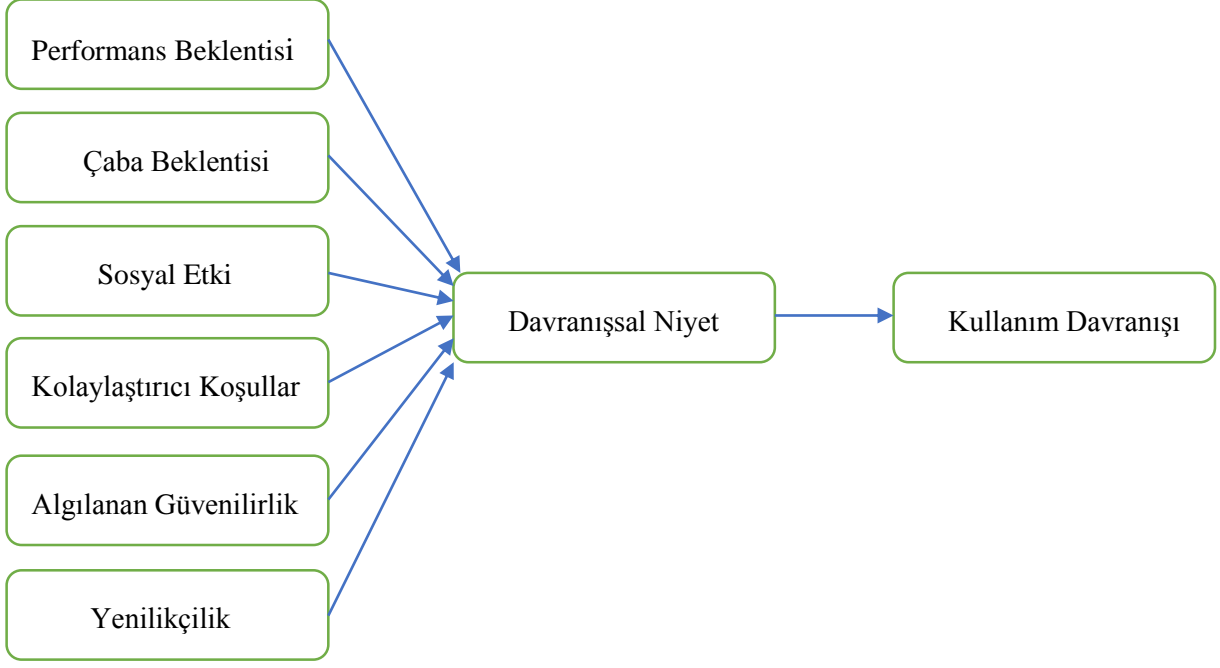
Davranışsal niyet, bireyin yeni teknolojiyi benimseme konusundaki istekliliğidir (Tsai, 2012). Oliveira vd. (2014) davranışsal niyeti bireyin hesaplarını yönetmek ve para transferi yapmak için mobil bankacılığı kullanma planı olarak tanımlarken kullanım davranışını bakiye sorgulama, fatura ödeme gibi işlemlerle mobil bankacılığın fiili olarak kullanılması olarak tanımlamışlardır. Venkatesh vd. (2003) bir bireyin teknolojiyi benimseme konusundaki davranışının belirleyicisi olarak davranışsal niyetin önemini ifade etmişlerdir. Yu (2012), Oliveira vd. (2014), Alalwan vd. (2018), Raza vd. (2018), Iskandar vd. (2020), Purwanto ve Loisa (2020), Rachmawati vd. (2020) mobil bankacılıkta, Oliveira vd. (2016) mobil ödeme sistemlerinde davranışsal niyetin kullanım davranışını etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Bu bilgilerden yola çıkarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H7: Mobil bankacılıkta davranışsal niyet, kullanım davranışını pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli

Çalışmada mobil bankacılıkta davranışsal niyet ile öncülleri arasındaki ilişki ve davranışsal niyet ile kullanım davranışı arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır. Bu amaçla oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın çerçevesini Türkiye’de yaşayan 18 yaş üstü ve mobil cihaz kullanan tüketiciler oluşturmaktadır. 2021 yılında Türkiye’de 58,23 milyon kişi mobil internet kullanmaktadır (We Are Social, 2021). Araştırma sürecinde tüm evrene ulaşmak maliyet ve zaman açısından mümkün olmadığı için ana kütleyi temsil edecek örneklem belirleme yolu ile kolayda örneklem yöntemine başvurulmuştur. %95 güven aralığında ve %5 hata payı ile kabul edilebilir örneklem büyüklüğü 384 olarak belirlenmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2017:130). Diğer taraftan Kline (2011) ankette kullanılacak olan madde sayısının 5 ile 10 katı arasında örneklem sayısının yeterli olacağını ifade etmiştir. Bu veriler ışığında toplamda 450 anket uygulanmış, fakat fazla sayıda boş soru bulunan 12 anket değerlendirme kapsamında tutulmuş, 438 anket değerlendirmeye alınarak analizlerde kullanılmıştır. İlgili tavsiyelerden yola çıkarak çalışmadaki örneklem sayısının yeterli olduğu değerlendirilmiştir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmıştır. Kullanıcılara anket uygulanabilmesi için gerekli olan etik komisyon izni, Ankara Bilim Üniversitesi Etik Kurulu Başkanlığından 24.06.2022 tarih ve 2022/5 sayılı karar ile alınmıştır. Araştırma modeli kapsamında değişkenlere ilişkin ölçekler geçmiş çalışmalardan oluşturulmuştur. Araştırmada her bir ölçek için 7’li Likert ölçeği kullanılmıştır. Araştırma için kullanılan anket sorularında katılımcıların demografik özelliklerini belirlemek için 6 soru bulunmaktadır.

Performans beklentisi ölçeğinde toplamda dört ifade bulunmakta, ölçekte yer alan örnek ifadeler “Mobil bankacılığın faydalı olduğunu düşünüyorum” ve “Mobil bankacılık, ödemeleri daha hızlı yapmamı sağlar” şeklindedir. Çaba beklentisi ölçeğinde toplamda dört ifade bulunmakta, ölçekte yer alan örnek ifadeler “Mobil bankacılığı kullanmanın kolay olduğunu düşünüyorum” ve “Mobil bankacılığı kullanmayı öğrenmek benim için kolaydır” şeklindedir. Sosyal etki ölçeğinde üç ifade bulunmakta, ölçekte yer alan örnek ifadeler “Benim için önemli olan insanlar, mobil bankacılık kullanmam gerektiğini düşünüyorlar” ve “Fikirlerine değer verdiğim insanlar, mobil bankacılık kullanmam gerektiğini düşünüyorlar” şeklindedir. Kolaylaştırıcı koşullar ölçeği toplamda üç ifade bulunmakta ölçekte yer alan örnek ifadeler “Mobil bankacılığı kullanmak için gerekli kaynaklara sahibim” ve “Mobil bankacılık kullanmak için gerekli bilgiye sahibim” şeklindedir.

Algılanan güvenilirlik ölçeğinde toplamda dört ifade bulunmakta, ölçekte yer alan örnek ifadeler “Mobil bankacılık kullanırken bilgilerimin gizli tutulduğuna inanıyorum” ve “Mobil bankacılık kullanırken işlemlerimin güvende olduğuna inanıyorum” şeklindedir. Yenilikçilik ölçeğinde toplamda üç ifade bulunmakta, ölçekte yer alan örnek ifadeler “Arkadaşlarımla arasında genellikle yeni teknolojileri ilk keşfeden benimdir” ve “Yeni teknolojileri denemeyi severim” şeklindedir. Davranışsal niyet ölçeğinde üç ifade bulunmakta, ölçekte yer alan örnek ifadeler “İleride mobil bankacılığı kullanma niyetindeyim” ve “Mobil bankacılığı sık sık kullanmayı planlıyorum” şeklindedir. Kullanım davranışı ölçeğinde üç ifade bulunmakta olup, ölçekte yer alan örnek ifadeler “Kendimi mobil bankacılık sistemlerinin düzenli bir kullanıcısı olarak görüyorum” ve “Bankacılık işlemlerim için mobil bankacılığı kullanırım” şeklindedir.

Çalışmada kullanılan ölçeklerde toplamda 27 ifade yer almaktadır. Performans beklentisi, çaba beklentisi, kolaylaştırıcı koşullar ve kullanım davranışı için Venkatesh vd. (2003) çalışmasından, sosyal etki ve davranışsal niyet için Venkatesh vd. (2012) çalışmasından, algılanan güvenilirlik için Luarn ve Lin (2005) çalışmasından, yenilikçilik için Slade vd. (2015) çalışmasından yararlanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Demografik Bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerinin tespit edilmesine yönelik yapılan sonuçlar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Demografik Özellikler

	Frekans (n)	Yüzde (%)		Frekans (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet			Medeni Durum		
Kadın	193	44,06%	Evli	276	63,01%
Erkek	245	55,94%	Bekar	162	36,99%
Yaş			Eğitim Durumu		
18-28	98	22,37%	İlköğretim	42	9,59%
29-39	134	30,59%	Lise	169	38,58%
40-50	117	26,71%	Ön Lisans	108	24,66%
51 üstü	89	20,32%	Lisans	119	27,17%
Mobil Bankacılık Kullanım Süresi (ay)			İş		
1-6	45	10,27%	Devlet Memuru	69	15,75%
7-12	66	15,07%	Özel çalışan	140	31,96%
13-24	43	9,82%	Kendi işi	98	22,37%
25-39	154	35,16%	Öğrenci	63	14,38%
40 üstü	130	29,68%	Emekli	57	13,01%
			Diğer	11	2,51%

Tablo 1'e bakıldığında katılımcılarının çoğunun erkek (%55,94), evli (%63,01), 29-39 yaş aralığında (%30,59) ve lise mezunu (%38,58) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca katılımcılarda mobil bankacılığı kullanım süresi 25-39 ay (%35,16) ve özel sektörde çalışan sayısı (%31,96) çoğunluktadır.

3.2. Normallik Testi

Tek değişkenli normallik testi için çarpıklık-basıklık metodolojisi kullanılmaktadır (Hair vd., 2010). Tabachnick ve Fidell (2013) verilerin normal dağılım gösterme durumu için değişkenlere ait çarpıklık değerinin ve basıklık değerinin -1,5 ile +1,5 arasında olması halinde kabul göreceğini ifade etmiştir. Araştırmadaki değişkenlere ait çarpıklık ve basıklık değerleri olması gereken değerler aralığında yer aldığı için verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Değişkenlere ait ortalama, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere ait ortalama, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri

Değişken	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık
PEB	4,19	1,119	-0,111	0,245
CAB	4,14	1,487	-0,082	-0,536
SOE	4,16	1,518	0,118	-0,376
KOK	3,84	1,269	-0,014	0,250
ALG	4,24	1,216	-0,329	0,353
YEN	4,66	1,171	-0,646	0,519
DAN	4,21	1,115	-0,215	0,106
KUD	3,92	1,353	-0,297	-0,454

Not: PEB=Performans beklentisi, CAB=çaba beklentisi, SOE=sosyal etki, KOK=kolaylaştırıcı koşullar, ALG=algılanan güvenilirlik, YEN=yenilikçilik, DAN=davranışsal niyet, KUD=kullanım davranışı

3.3. Keşfedici Faktör Analizi

Faktör yapısı ve maddelerin hangi faktörler altında yer alacağını tespit etmek amacıyla keşfedici faktör analizi kullanılmıştır. Faktör analizi için araştırmada kullanılacak olan veri setinin uygunluğuna bakmak için KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) ve Bartlett'in testlerinden faydalanılmıştır. KMO testi sonucunun 0,827 olması örneklemin faktör analizi için yeterli olduğunu göstermektedir. Bartlett küresellik testinin anlamlı olması ($p=0,000$) faktör analizinin uygunluğunu göstermektedir. Keşfedici faktör analizi sonucunda toplam varyansın %78,959'ini açıklayan sekiz faktörlü yapıya ulaşılmıştır. Çalışmada kullanılan ölçeğin keşfedici faktör analizi sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Çalışmada kullanılan ölçeğe ilişkin keşfedici faktör analizi sonuçları

	1	2	3	4	5	6	7	8	Özdeğer	% Varyans
CAB2	0,951									
CAB4	0,951								6,53	24,17
CAB3	0,942									
CAB1	0,904									
ALG3		0,899								
ALG4		0,895								
ALG2		0,865							3,09	11,44
ALG1		0,612								
PEB2			0,889							
PEB3			0,878							
PEB4			0,816						2,47	9,16
PEB1			0,681							
SOE3				0,957						
SOE2				0,953					2,24	8,28
SOE1				0,918						

KUD1	0,914		
KUD2	0,888	2,19	8,10
KUD3	0,877		
YEN3	0,916		
YEN2	0,914	2,11	7,80
YEN1	0,840		
DAN1	0,946		
DAN2	0,943	1,59	5,89
DAN3	0,853		
KOK3	0,866		
KOK1	0,862	1,11	4,13
KOK2	0,724		

3.4. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Doğrulayıcı faktör analizinde modelin uyum iyiliğini test etmek amacıyla farklı uyum indekslerinden yararlanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi için AMOS 24 programı kullanılmıştır. Modeldeki tüm değişkenleri kapsayan ölçüm modeline uygulanan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda iyi uyum indeks değerlerine ulaşılmıştır ($\chi^2/df=1,241$; GFI=0,942; AGFI=0,926; CFI=0,991; NFI=0,957; RMSEA=0,023). Tablo 4'te ölçüm modelinin güvenilirlik, yakınsama ve ayırt edici geçerliliğini değerlendirmek için standardize edilmiş regresyon katsayıları, Cronbach's alfa, birleşik güvenilirlik (CR), açıklanan ortalama varyans (AVE) değerleri gösterilmiştir.

Tablo 4. Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Gözlenen Değişken	Standardize Edilmiş Regresyon Katsayısı	Standart Hata	T Değeri	Cronbach Alpha	Birleşik Güvenilirlik (CR)	AVE
PEB1	0,621					
PEB2	0,866	0,107	13,405	0,837	0,890	0,672
PEB3	0,813	0,121	13,060			
PEB4	0,719	0,107	12,043			
CAB4	0,944					
CAB3	0,937	0,026	38,803	0,954	0,966	0,878
CAB2	0,924	0,027	36,840			
CAB1	0,860	0,027	29,346			
SOE1	0,855					
SOE2	0,959	0,040	28,818	0,938	0,959	0,888
SOE3	0,928	0,041	27,572			
KOK3	0,847					
KOK2	0,642	0,062	11,641	0,766	0,859	0,672
KOK1	0,696	0,071	12,260			

ALG1	0,500					
ALG2	0,838	0,158	10,566	0,840	0,893	0,682
ALG3	0,887	0,160	10,742			
ALG4	0,816	0,156	10,457			
YEN3	0,909					
YEN2	0,879	0,043	21,798	0,874	0,919	0,793
YEN1	0,724	0,044	17,505			
DAN1	0,952					
DAN2	0,922	0,028	35,186	0,936	0,938	0,836
DAN3	0,863	0,031	29,263			
KUD3	0,757					
KUD2	0,904	0,060	19,318	0,887	0,922	0,797
KUD1	0,898	0,057	19,245			

Tablo 4, tüm standardize edilmiş regresyon katsayılarının Hair vd. (2010) tarafından tavsiye edilen 0,5'ten büyük olduğunu ve t-değerlerinin 0,000 düzeyinde anlamlılık düzeyini belirttiğini göstermektedir. Araştırmadaki ölçeklerin güvenilirlikleri için Cronbach's alfa ve CR değerlerine bakılmıştır. Hair vd. (2010) ölçeklerin güvenilirliği için Cronbach's alfa ve CR değerlerinin 0,7 üzerinde olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Çalışmadaki değişkenlere ait Cronbach's alfa 0,954-0,766 arasında değerler, CR 0,959-0,859 arasında değerler aldığı için tüm değişkenler bu iki kritere göre güvenilirlik kriterini sağlamaktadır.

Yakınsama geçerliliği için araştırmadaki değişkenlere ait AVE değerlerine bakılmıştır. Hair vd. (2010) yakınsama geçerliliğini sağlanması için AVE değerinin 0,5 üstünde olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Çalışmadaki değişkenlere ait AVE değerleri 0,836-0,672 arasında değiştiği için yakınsama geçerliliği için gerekli koşul sağlanmıştır. Ayırt edici geçerlilik için değişkenler arasındaki korelasyon değerlerinden ve AVE değerinin karekökünden faydalanılmıştır. Fornell ve Larcker (1981) değişkenlere ait AVE değerinin karekökünün, değişkenler arası korelasyondan yüksek olduğu zaman ayırt edici geçerliliğinin sağlanacağını ifade etmişlerdir. Tablo 5'e bakıldığında her bir değişkenin AVE değerinin karekökü, iki yapı arasında olan korelasyondan daha büyük bulunduğundan ayırt edici geçerlilik sağlanmıştır.

Tablo 5. Ayırt edici geçerlilik ve faktörler arası korelasyon katsayıları

	PEB	CAB	SOE	KOK	ALG	YEN	DAN	KUD
PEB	0,820							
CAB	0,131	0,937						
SOE	0,188	0,052	0,942					
KOK	0,212	0,177	0,193	0,820				
ALG	0,166	0,158	0,134	0,318	0,826			
YEN	0,125	0,152	0,100	0,170	0,044	0,891		
DAN	0,320	0,328	0,295	0,398	0,297	0,299	0,914	
KUD	0,227	0,178	0,182	0,235	0,200	0,083	0,522	0,893

3.5. Yapısal Model ve Hipotez Testleri

Yapısal modelin uyum iyiliği, ölçüm modeli için kullanılan aynı kriterlerle değerlendirilmiştir ve sonuçların verilerin modele uyumunu gösterdiği bulunmuştur. Araştırma modeli için oluşturulan hipotez sonuçları Tablo 6’da özetlenmiştir.

Tablo 6. Hipotez Sonuçları

Hipotez	Yol	Yol Katsayısı	T Değeri	P Değeri	Sonuç
H1	PEB -> DAN	0,170	3,627	0,000	Desteklendi
H2	CAB -> DAN	0,209	4,761	0,000	Desteklendi
H3	SOE -> DAN	0,174	3,970	0,000	Desteklendi
H4	KOK -> DAN	0,218	4,161	0,000	Desteklendi
H5	ALG -> DAN	0,137	2,902	0,004	Desteklendi
H6	YEN -> DAN	0,183	4,044	0,000	Desteklendi
H7	DAN -> KUD	0,523	10,775	0,000	Desteklendi

Sonuçlara göre mobil bankacılıkta performans beklentisinin ($\beta = 0,170$; $p < 0,001$), çaba beklentisinin ($\beta = 0,209$; $p < 0,001$), sosyal etkilerin ($\beta = 0,174$; $p < 0,001$), kolaylaştırıcı koşulların ($\beta = 0,218$; $p < 0,001$), algılanan güvenilirliğin ($\beta = 0,137$; $p < 0,01$), yenilikçiliğin ($\beta = 0,183$; $p < 0,001$) davranışsal niyet üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Tablo 6’da davranışsal niyetin ($\beta = 0,523$; $p < 0,001$) kullanım davranışı üzerinde etkili olduğu sunulmaktadır.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmanın amacı, mobil bankacılık teknolojilerinin benimsenmesini etkileyen faktörleri ve bu faktörlerin etki derecesini belirlemektir. UTAUT modelinde yer alan performans beklentisinin, çaba beklentisinin, sosyal etkilerin, kolaylaştırıcı koşulların davranışsal niyet üzerindeki etkilerini keşfetmenin yanı sıra çalışma ilave olarak algılanan güvenilirlik, yenilikçilik değişkenleri eklenerek bu iki eklenen değişkenin davranışsal niyet

üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırmada kurulan bütün hipotezler desteklenmiştir. Çalışma bulguları, mobil bankacılık hizmeti sunan işletmelere mobil bankacılık sistemlerinin geliştirilmesinde yardımcı olmakla beraber aynı zamanda bu teknolojinin potansiyel kullanıcılara nasıl tanıtılacağı konusunda fikir vereceği değerlendirilmektedir.

Mobil bankacılıkta performans beklentisinin davranışsal niyeti etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu, literatürde yapılan çalışmalarla benzerlik göstermiştir (Afshan ve Sharif, 2016; Bhatiasevi, 2016; Alalwan vd., 2017; Giovanis vd., 2018; Merhi vd., 2019; Savić ve Pešterac, 2019). Mobil bankacılığının faydalı olduğunu, ödeme kolaylığı sağladığını, ödemelerini daha hızlı yapmasını sağladığını düşünen kullanıcılar mobil bankacılığı sık sık kullanmayı planlamaktadır.

Mobil bankacılıkta çaba beklentisinin davranışsal niyeti etkilediğini ifade eden çalışmanın ikinci hipotezi de desteklenmiştir. Mobil bankacılığı kolayca kullanan, kullanmayı kolayca öğrenebilen ve mobil bankacılık ile anlaşılabilir iletişim kurabilen tüketiciler ilgili sisteme daha kolay şekilde adapta olabilmektedirler. Aynı şekilde Davis vd. (1989) sistemin kullanım kolaylığı arttıkça kullanıcıların teknolojiye uyum sağlama niyetlerinin arttığını ifade etmişlerdir. Mobil bankacılık çerçevesi açısından bakıldığında çalışmada elde edilen bulgu, Bhatiasevi (2016), Giovanis vd. (2018), Raza vd. (2018), Gupta vd. (2019) çalışmaları ile paralellik göstermiştir.

Çalışmada kurulan diğer bir hipotezden sosyal etkinin, davranışsal niyet üzerinde anlamlı, pozitif yönlü ve düşük düzeyli etkiye sahip olduğu bulgusu elde edilmiştir. Araştırmanın sonucu Giovanis vd. (2018), Gupta vd. (2019), Rachmawati vd. (2020) mobil bankacılık çalışmaları ile paralel sonuçlar göstermiştir. Kişinin, önem verdiği ve fikirlerine değer verdiği insanların mobil bankacılık kullanımının gerektiğini düşündürmesi bu kişinin mobil bankacılığı daha benimsemesine neden olmaktadır. Ailenin, akrabaların ve arkadaşların görüşleri, müşterilerin niyetleri konusundaki algılarını etkilemektedir. Bir bireyin sosyal çevresinde bulunan kişiler mobil bankaları hakkında olumlu düşünürse, kişinin mobil bankacılık hizmetlerini benimseme olasılığı daha yüksek olacaktır.

Araştırmada kurulan dördüncü hipotezin sonucuna bakıldığında kolaylaştırıcı koşulların davranışsal niyet üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bu sonuç literatürde bazı araştırmalarla paralellik göstermektedir (Afshan ve Sharif, 2016; Alalwan vd., 2017; Iskandar vd., 2020; Rachmawati vd, 2020). Mobil bankacılık kullanmak için gerekli kaynaklara ve bilgilere sahip kişilerin mobil bankacılığı benimsemesi yüksek olacaktır. Mobil

bankacılığı kullanmakta zorluk çeken ve bu konuda yardımcı olacak profesyonellerin olmasıyla mobil bankacılık sistemini benimseme oranı daha hızlı olacaktır.

Mobil bankacılıkta algılanan güvenilirliğin davranışsal niyet üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir. Mobil bankacılık üzerinde elde edilen bu sonucun Luarn ve Lin (2005), Yu (2012), Gupta vd. (2019), Islam vd. (2019) çalışması ile uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Mobil bankacılık hizmetlerini kullanırken bilgilerinin gizli tutulduğuna, işlemlerinin güvende olduğuna, gizliliğinin ifşa edilmeyeceğine inanan tüketici daha fazla kullanma niyetinde olacaktır. İnsanlar, mobil bankacılık hizmetinde güvenilirlik algıladıklarında, işlemlerini yaparken güvenlik ve gizlilik risklerine karşı güvence verildiğinde teknoloji tabanlı yeni bir mobil bankacılık hizmetini benimsemeye daha istekli olmaktadır.

Mobil bankacılıkta yenilikçilik davranışsal niyeti etkilemektedir. Elde edilen bu sonuçlar literatürde yer alan çalışmalar (Alalwan vd., 2018; Giovanis vd., 2018; Malaquias vd., 2018) ile uyumluluk göstermektedir. Sosyal çevresi arasında genellikle yeni teknolojileri ilk keşfeden ve yeni teknolojileri denemeyi seven insanların mobil bankacılık sistemini benimseme oranı yüksek olacaktır. Mevcut çalışmada anket katılımcılarının çoğunluğunun daha genç ve daha yüksek bir eğitim derecesine sahip görünmesi, bu müşterilerin bu tür yenilikçi sistemleri benimseme ve deneyimleme eğilimlerinde olmalarına neden olmaktadır.

Çalışmada kurulan son hipotezden mobil bankacılıkta davranışsal niyetin kullanım davranışını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuç, literatür ile uyumluluk göstermektedir (Oliveira vd., 2014; Raza vd., 2018; Purwanto ve Loisa 2020; Rachmawati vd., 2020). Gelecekte mobil bankacılığı kullanmayı düşünen ve planlayan kişiler hesabını yönetmek, para transferi yapmak gibi bankacılık işlemlerini yapmak için mobil bankacılığı kullanmaktadırlar. Davranışsal niyet, bireyin mobil bankacılığa yönelik kullanım davranışının oluşmasında gerekli bir faktördür. Çalışmadaki bu bulgu, bireylerin mobil bankacılığı kullanma olasılığı ne kadar yüksekse, benimseme kararlarında o kadar yüksek olduğunu göstermiştir.

Teorik bir bakış açısıyla bu araştırma, mobil bankacılığın kullanıcı tarafından benimsenmesini açıklamak için UTAUT modelini ve iki yeni değişken kullanmıştır. Performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki ve kolaylaştırıcı koşullar gibi UTAUT modelindeki teknoloji algılarına ek olarak, algılanan güvenilirliğin ve yenilikçiliğin mobil bankacılıkta kullanıcı benimsemesi üzerinde önemli bir etkisi olduğunu bulunmuştur. Bu durum mobil bankacılık için kullanıcı kullanım davranışını ve davranışsal niyetini incelerken yalnızca UTAUT modelindeki değişkenlere değil aynı zamanda iki yeni değişken olan

algılanan güvenilirliğin ve yenilikçiliğin etkisinin de dikkat edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Mobil bankacılık kullanıcılarının benimseme davranışlarını açıklamak için çalışmada UTAUT modeli ve iki değişken kullanılmıştır. Gelecekteki araştırmalar, teknoloji konusunu ele alan diğer teorilerden faydalanabilir ve diğer faktörlerin etkilerini keşfedebilir. Bu araştırma hızla gelişen mobil bankacılık kullanımı olan Türkiye'de gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar nispeten daha yoğun mobil bankacılık kullanım oranına sahip diğer ülkelere ve araştırma çerçevesi dışındaki diğer topluluk için genellenemez.

Kaynakça

- Abbas, S. K., Hassan, H. A., Asif, J., & Zainab, F. (2018). How income level distribution responds to poverty: empirical evidence from Pakistan. *Global scientific journals*, 6(3), 131-142.
- Afshan, S., & Sharif, A. (2016). Acceptance of mobile banking framework in Pakistan. *Telematics and Informatics*, 33(2), 370-387.
- Ahn, M., Kang, J., & Hustvedt, G. (2016). A model of sustainable household technology acceptance. *International Journal of Consumer Studies*, 40(1), 83-91.
- Alalwan, A. A., Dwivedi, Y. K., Rana, N. P., Lal, B., & Williams, M. D. (2015). Consumer adoption of Internet banking in Jordan: Examining the role of hedonic motivation, habit, self-efficacy and trust. *Journal of Financial Services Marketing*, 20(2), 145-157.
- Alalwan, A. A., Dwivedi, Y. K., & Rana, N. P. (2017). Factors influencing adoption of mobile banking by Jordanian bank customers: Extending UTAUT2 with trust. *International Journal of Information Management*, 37(3), 99-110.
- Alalwan, A. A., Baabdullah, A. M., Rana, N. P., Tamilmani, K., & Dwivedi, Y. K. (2018). Examining adoption of mobile internet in Saudi Arabia: Extending TAM with perceived enjoyment, innovativeness and trust. *Technology in Society*, 55, 100-110.
- Bhatiasevi, V. (2016). An extended UTAUT model to explain the adoption of mobile banking. *Information Development*, 32(4), 799-814.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 319-340.
- Fornell, C., ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating Structural Equation Models With Unobservable Variables and Measurement Errors. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.

- Giovanis, A., Assimakopoulos, C., & Sarmaniotis, C. (2018). Adoption of mobile self-service retail banking technologies: The role of technology, social, channel and personal factors. *International Journal of Retail & Distribution Management*.
- Gupta, K. P., Manrai, R., & Goel, U. (2019). Factors influencing adoption of payments banks by Indian customers: extending UTAUT with perceived credibility. *Journal of Asia Business Studies*.
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2017). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz, (3. Baskı), Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Hair, J.F., Anderson, R.E., Babin, B.J. and Black, W.C. (2010), *Multivariate Data Analysis: A Global Perspective*, Vol. 7, Pearson Publisher, Upper Saddle River, New Jersey.
- Iskandar, M., Hartoyo, H., & Hermadi, I. (2020). Analysis of factors affecting behavioral intention and use of behavioral of mobile banking using unified theory of acceptance and use of technology 2 model approach. *International Review of Management and Marketing*, 10(2), 41.
- Islam, M. S., Karia, N., Khaleel, M., Fauzi, F. B. A., Soliman, M. S. M., Khalid, J., & Mamun, M. A. A. (2019). Intention to adopt mobile banking in Bangladesh: An empirical study of emerging economy. *International Journal of Business Information Systems*, 31(1), 136-151.
- Jadil, Y., Rana, N. P., & Dwivedi, Y. K. (2021). A meta-analysis of the UTAUT model in the mobile banking literature: The moderating role of sample size and culture. *Journal of Business Research*, 132, 354-372.
- Kline, R. B. (2011). Principles and practice of structural equation modeling (3rd ed). Guilford.
- Liébana-Cabanillas, F., Japutra, A., Molinillo, S., Singh, N., & Sinha, N. (2020). Assessment of mobile technology use in the emerging market: Analyzing intention to use m-payment services in India. *Telecommunications Policy*, 44(9), 102009.
- Luarn, P., & Lin, H. H. (2005). Toward an understanding of the behavioral intention to use mobile banking. *Computers in human behavior*, 21(6), 873-891.
- Malaquias, F., Malaquias, R., & Hwang, Y. (2018). Understanding the determinants of mobile banking adoption: A longitudinal study in Brazil. *Electronic Commerce Research and Applications*, 30, 1-7.
- Manrai, R., Goel, U., & Yadav, P. D. (2021). Factors affecting adoption of digital payments by semi-rural Indian women: extension of UTAUT-2 with self-determination theory and perceived credibility. *Aslib Journal of Information Management*.
- Merhi, M., Hone, K., & Tarhini, A. (2019). A cross-cultural study of the intention to use mobile banking between Lebanese and British consumers: Extending UTAUT2 with security, privacy and trust. *Technology in Society*, 59, 101151.

- Oliveira, T., Faria, M., Thomas, M. A., & Popovič, A. (2014). Extending the understanding of mobile banking adoption: When UTAUT meets TTF and ITM. *International journal of information management*, 34(5), 689-703.
- Oliveira, T., Thomas, M., Baptista, G., & Campos, F. (2016). Mobile payment: Understanding the determinants of customer adoption and intention to recommend the technology. *Computers in human behavior*, 61, 404-414.
- Palau-Saumell, R., Forgas-Coll, S., Sánchez-García, J., & Robres, E. (2019). User acceptance of mobile apps for restaurants: An expanded and extended UTAUT-2. *Sustainability*, 11(4), 1210.
- Purwanto, E., & Loisa, J. (2020). The intention and use behaviour of the mobile banking system in Indonesia: UTAUT Model. *Technology Reports of Kansai University*, 62(06), 2757-2767.
- Rachmawati, I. K., Bukhori, M., Majidah, Y., Hidayatullah, S., & Waris, A. (2020). Analysis of use of mobile banking with acceptance and use of technology (UTAUT). *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(08), 8.
- Raza, S. A., Shah, N., & Ali, M. (2018). Acceptance of mobile banking in Islamic banks: evidence from modified UTAUT model. *Journal of Islamic marketing*.
- Rogers, E. M., Medina, U. E., Rivera, M. A., & Wiley, C. J. (2005). Complex adaptive systems and the diffusion of innovations. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*, 10(3), 1-26.
- Savić, J., & Pešterac, A. (2019). Antecedents of mobile banking: UTAUT model. *The European journal of applied economics*, 16(1).
- Shankar, A., & Rishi, B. (2020). Convenience matter in mobile banking adoption intention?. *Australasian Marketing Journal (AMJ)*, 28(4), 273-285.
- Slade, E. L., Dwivedi, Y. K., Piercy, N. C., & Williams, M. D. (2015). Modeling consumers' adoption intentions of remote mobile payments in the United Kingdom: extending UTAUT with innovativeness, risk, and trust. *Psychology & Marketing*, 32(8), 860-873.
- Statista, (2022a). Number of smartphone subscriptions worldwide from 2016 to 2027. <https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/>. Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022.
- Statista, (2022b). Mobile internet usage worldwide - statistics & facts. <https://www.statista.com/topics/779/mobile-internet/#dossierKeyfigures>. Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022.

- Statista, (2022c). Total number of active mobile banking customers in Turkey from 2014 to 2020. <https://www.statista.com/statistics/888594/turkey-number-of-active-mobile-banking-customers/>. Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics (6th ed.)*. Boston: Pearson.
- Tarhini, A., El-Masri, M., Ali, M., & Serrano, A. (2016). Extending the UTAUT model to understand the customers' acceptance and use of internet banking in Lebanon: A structural equation modeling approach. *Information Technology & People*.
- TBB, (2021). Dijital, İnternet ve Mobil Bankacılık İstatistikleri. <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikraporlar/ekler/1604/Dijital-Internet-Mobil-Bankacilik-Istatistikleri-Mart-2021.pdf>. Erişim Tarihi: 04 Nisan 2022.
- Tsai, W. C. (2012). A study of consumer behavioral intention to use e-books: the Technology Acceptance Model perspective. *Innovative Marketing*, 8(4), 55-66.
- Tsikriktsis, N. (2004). A technology readiness-based taxonomy of customers: A replication and extension. *Journal of service research*, 7(1), 42-52.
- TUIK, (2021). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2021. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437). Erişim Tarihi: 05 Nisan 2022.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS quarterly*, 425-478.
- Venkatesh, V., Thong, J. Y., & Xu, X. (2012). Consumer acceptance and use of information technology: extending the unified theory of acceptance and use of technology. *MIS quarterly*, 157-178.
- Wang, Y. S., Wang, Y. M., Lin, H. H., & Tang, T. I. (2003). Determinants of user acceptance of Internet banking: an empirical study. *International journal of service industry management*.
- We Are Social, (2021). Digital 2021. <https://wearesocial.com/uk/blog/2021/01/digital-2021-uk/>. Erişim Tarihi: 11 Nisan 2022.
- Yu, C. S. (2012). Factors affecting individuals to adopt mobile banking: Empirical evidence from the UTAUT model. *Journal of electronic commerce research*, 13(2), 104.

Extended Summary

Factors Affecting Individuals' Mobile Banking Adoption: A Study in the Framework of the Extended Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) Model

In recent years, mobile internet usage has increased in Turkey. In Turkey, the rate of internet usage among individuals aged 16-74 in 2021 has increased nearly twice compared to 10 years ago and reached 82.6% (TUIK, 2021). Thanks to the intensive use of the Internet, mobile banking has become popular among consumers. Mobile banking is a software where users can access the banking system at any time and place using mobile devices such as smart phones or tablets. Users can perform transactions such as account management, asset purchase and sale, balance inquiry, money transfer, bill payment through mobile banking. While 6.7 million people used mobile banking services in Turkey in 2014, this figure reached 62.5 million as of 2020 (Statista, 2022c). The rise in mobile internet usage and the number of customers registered to the mobile banking system in Turkey lead to create tremendous opportunities and expectations for mobile banking. Based on this information, the aim of this study is to determine the factors affecting the use of mobile banking in Turkey based on the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) Model. It is planned to contribute to the literature because of the very limited use of the UTAUT model by Turkish researchers and the addition of two new variables to the UTAUT model within the context of mobile banking. The results of this study will guide mobile banking authorities in designing a mobile banking system that is more acceptable to the user and will provide information to potential users to introduce new technological systems.

Study employs UTAUT model proposed by Venkatesh et al. (2003). The UTAUT model analyzes the most important antecedents of technology use and explains the behavior of users. UTAUT is recognized as the most comprehensive theoretical model for predicting consumer behavior related to banking technology adoption. Study extends the performance expectancy, effort expectancy, social influence and facilitating conditions independent variables of UTAUT with perceived credibility and innovativeness. Based on the literature, the following hypotheses are proposed:

H1: Performance expectancy positively and significantly affects behavioral intention in mobile banking.

H2: Effort expectancy positively and significantly affects behavioral intention in mobile banking.

H3: Social influence positively and significantly affects behavioral intention in mobile banking.

H4: Facilitating conditions positively and significantly affects behavioral intention in mobile banking.

H5: Perceived credibility positively and significantly affects behavioral intention in mobile banking.

H6: Innovativeness positively and significantly affects behavioral intention in mobile banking.

H7: Behavioral intention positively and significantly affects usage behavior in mobile banking.

Questionnaire is used as data collection method in the research. While the first part of the questionnaire contains the profile of the participants, the second part includes the items about the research variables. In the first part of the questionnaire, questions are asked about the gender, marital status, age, education level, duration of mobile banking usage and job status of the participants. Performance expectancy, effort expectancy, facilitating conditions, and usage behavior are adapted from Venkatesh et al. (2003), social influence and behavioral intention are taken from Venkatesh et al. (2012), perceived credibility is taken from Luarn and Lin (2005), innovativeness is adapted from Slave et al. (2015). All items are assessed on a 7-point Likert scale ranging from 1 “strongly disagree” to 7 “strongly agree.”. There are four items for performance expectancy, four items for effort expectancy, three items for social influence, three items for facilitating conditions, four items for perceived credibility, three items for innovativeness, three items for behavioral intention, and three items for usage behavior, with a total of 27 items. Since the population of the study is very high, the convenience sampling method is used to determine the sample to represent the population. Based on the recommendations in the studies of Kline (2011), Gürbüz and Şahin (2017, p.130) on adequate sample size, 450 questionnaires are applied, but 12 questionnaires with too many empty items are excluded in the evaluation, and 438 questionnaires are evaluated and used in the analyses. It is concluded that most of the participants are male (55.94%), married (63.01%), aged 29-39 (30.59%) and high school graduate (38.58%). In addition, mobile banking usage period of the participants is 25-39 months (35.16%) and the number of employees in the private sector (31.96%) is the majority.

IBM SPSS Statistics 26 and AMOS 24 packages are used to analyze the data in the study. After providing the univariate normality for all the variables exploratory factor analysis is carried out.

Kaiser Meyer Olkin test result is calculated as 0.827 and Bartlett sphericity test result is significant ($p < 0.001$). As a result of exploratory factor analysis, an eight-factor structure is reached, which explains 78.959% of the total variance.

In the first stage of the Structural Equation Modelling approach measurement model is applied to test the reliability and validity of the items. All fit indices of the measurement model are in the suggested range ($\chi^2/df = 1,241$; GFI = 0,942; AGFI = 0,926; CFI = 0,991; NFI = 0,957; RMSEA = 0,023). The reliability of all items is assessed employing the Cronbach's alpha and composite reliability (CR) measures. Cronbach's alpha values are between 0.954 and 0.766 and CR values are between 0.959 and 0.859 for the variables in the study and these values are above 0.7 which is recommended by Hair et al. (2011). The loading of the constructs is greater than 0.5 and the t-values indicate the significance level at the 0.000 level. Since the average variance extracted (AVE) values of the variables in the study ranges between 0.836 and 0.672, AVE value of the items exceeds 0.5, indicating satisfactory convergent validity. Finally, study employs Fornell–Larcker criterion comparing the square root of AVE value for each variable with the correlations among constructs. Since Fornell–Larcker criterion is fulfilled, study provides adequate evidence for discriminant validity.

In the second stage of Structural Equation Modelling approach structural model is used to test the hypothesized relationships between the constructs. According to the results, performance expectancy ($\beta = 0.170$; $p < 0.001$), effort expectancy ($\beta = 0.209$; $p < 0.001$), social effects ($\beta = 0.174$; $p < 0.001$), facilitating conditions ($\beta = 0.218$; $p < 0.001$), perceived reliability ($\beta = 0.137$; $p < 0.01$), innovativeness ($\beta = 0.183$; $p < 0.001$) impacts on behavioral intention in mobile banking. Likewise, behavioral intention ($\beta = 0.523$; $p < 0.001$) has an effect on usage behavior. All hypotheses of the study H1-H7 are confirmed.

From a theoretical perspective, this research uses the UTAUT model and two new variables to explain user adoption of mobile banking. In addition to the technology perceptions in the UTAUT model, such as performance expectancy, effort expectancy, social influence, and facilitating conditions, it is found that perceived credibility and innovativeness had a significant impact on user adoption in mobile banking. This shows that when examining user usage behavior and behavioral intention for mobile banking, attention should be paid not only to the variables in the UTAUT model, but also to the effect of two new variables, perceived credibility, and innovativeness. The results of this study will guide mobile banking authorities in designing a mobile banking system that is more acceptable to the user and provide information to potential users to introduce new technological systems.

Yükseköğretimden İstihdama Geçişte Covid-19 Etkisi

Furkan METİN*

Geliş Tarihi (Received): 31.10.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 17.02.2023

Öz

Covid-19 pandemisi bir yandan gençlerin eğitimi, öğretimi ve istihdamını derinden sekteye uğratarak, diğer yandan ve işgücü piyasaları üzerinde dijital manada dönüştürücü etkiler doğurmuştur. Bu çalışmanın amacı, Covid-19 pandemisinin Türkiye’de yükseköğretimden istihdama geçiş sürecinde yol açtığı sonuçları tespit edip, değerlendirmektir. Bu kapsamda Türkiye’deki yükseköğretim kurumlarının lisans programlarından Covid-19 öncesi (2019 Aralık) ve bir yıl sonrası (2020 Aralık) tarihleri itibarıyla, son üç yılda mezun olan yaklaşık bir milyon lisans öğrencisinin, eğitim ve istihdam verileri analiz edilmiştir. TÜİK Eğitim-İstihdam veritabanında kişi bazında anonimleştirilmiş Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Numarası kullanılarak yükseköğretim mezuniyet verileri ve istihdam verileri entegre edilmiştir. Lisans mezunlarının eğitim aldıkları alanlara göre kayıtlı istihdam oranları, ilk işe girme süreleri ve kazanç durumlarının yanı sıra eğitim alanı ve meslek eşleşme oranları da Covid-19 öncesi ve bir yıl sonrası olmak üzere mukayese edilmiştir. Yükseköğretim bölümlerinin sınıflandırılması Uluslararası Standart Eğitim Sınıflandırması (ISCED-F) ikinci seviyede yapılırken, meslek sınıflamaları Uluslararası Standart Meslek Kodu (ISCO-08) üçlü seviyede yapılmıştır. Araştırma bulgularına göre Covid-19 sürecinde kayıtlı istihdamın en çok azaldığı alan hukuk olurken, artışın en yüksek olduğu alan ise ormancılık olmuştur. Diğer yandan ortalama reel kazancın en çok azaldığı iki alan Hukuk ve Güvenlik hizmetleri olurken, reel kazancın en çok artış gösterdiği iki alan Veterinerlik ile Matematik ve İstatistik olmuştur. Son olarak, 2019 yılı sonunda eğitim aldığı alanda çalışanların oranı %67,5 iken, bu oran Covid-19 döneminde % 1,6 azalarak %65,9’e gerilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Genç Beşeri Sermaye, İnsan Kaynakları, Nitelik Uyuşmazlığı, Yükseköğretim İşsizliği

Covid-19 Effect on Transitions from Higher Education to Work

Abstract

The Covid-19 pandemic has profoundly staggering the education, training and employment of young people and it has also had digitally transformative effects on global and local labour markets. The purpose of this study is to determine and evaluate the consequences of the Covid-19 epidemic in the transition from higher education to employment in Türkiye. In this regard, the education and employment data of approximately one million undergraduate students who graduated in the last three years from the undergraduate programs of higher education institutions in Türkiye, were matched and compared with pre-Covid-19 (December 2019) and one year later (December 2020). Analysis were conducted through using microdata sets of higher education graduation data and employment data. These two datasets were integrated by matching using the anonymised version of Republic of Türkiye Identity Number in the TurkStat Education-Employment database. The registered employment rates, the search time for a first job, incomes of undergraduate graduates according to their fields of education were compared before Covid-19 and after one year. While the classifications of higher education departments were made at the second level of the International Standard Classification of Education (ISCED-F), the occupational classifications were made at the triple level of the International Standard Occupational Code (ISCO-08). According to the research findings, the area where registered employment decreased the most during the Covid-19 period was Law, while the area with the highest increase was Forestry. On the other hand, the two fields in which the average real income decreased the most were Law and Security services, while the two fields in which the real income increased the most were Veterinary and, Mathematics and Statistics. Finally, while the rate of skills match was 67.5% at the end of 2019, this rate decreased by 1.6% and became 65.9% during the Covid-19 period.

Keywords: Covid-19, Youth Human Capital, Human Resources, Skills Mismatch, Higher Education Unemployment

* Dr., Türkiye İstatistik Kurumu, furkanmetin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5782-6581

Giriş

Genç bireyler, bir ailenin, bir örgütün ve bir toplumun geleceğidir. Benlik inşası ve kariyer gelişiminin önemli ölçüde şekillendiği gençlik döneminde, kendi yeteneklerini keşfedemeyen, bu yeteneklerin geliştirilmesi için yeterli desteği bulamayan veya ayrımcılığa maruz kalabilen gençlerde özgüven gelişimi kısıtlı kalmaktadır. Bu tür olumsuzluklardan ötürü geleceğe dair karamsarlığa düşen gençler, erken okulu bırakma, ne eğitimde ne de istihdamda yer alma veya toplumsal dışlanmaya maruz kalma gibi sorunlar yaşamaktadır. Dolayısıyla, gençlerin örgün eğitimden, iş hayatına geçişleri ve aile hayatı kurma aşamalarının kolaylaştırılmasında aileden, devlete, özel sektör firmalarından, sivil toplum kuruluşlarına kadar toplumun her kesiminin üzerine düşen vazifeler vardır. Esasen milli, kültürel ve kültürlerarası değerlere saygılı olmanın yanı sıra sosyal, ekonomik, teknolojik ve çevresel gelişmeleri takip eden, ailesi başta olmak üzere içinde bulunduğu toplumun ve dünyadaki canlıların ortak sorunlarına karşı duyarlı ve çözüm üretme çabasında olan gençlerin yetiştirilmesi, sürdürülebilir evrensel ortak gelecek için elzemdir.

2019 Aralık ayında etkilerini göstermeye başlayan Covid-19 pandemi döneminde dünya genelindeki ülkelerin neredeyse tamamında “tam kapanma” adı verilen süreçler yaşanmıştır. Tam kapanmada sağlık, güvenlik ve gıda başta olmak üzere insan hayatı için zaruret teşkil eden sınırlı sayıdaki sektör çalışanları haricinde kalan vatandaşların, zorunlu haller dışında meskenlerini terk etmeleri yasaklanmıştır. Bu kısıtlamalarla Covid-19 pandemisine neden olan SARS–Cov-2 virüsünün insanlar arasında yayılması azaltılmaya çalışılmıştır. Ne var ki, tam kapanma süreci hizmet sektörü başta olmak üzere farklı alt sektörlerde istihdam ve büyüme açısından sarsıcı etkiler doğurmuştur. İşgücü piyasalarının zor zamanlar geçirdiği Covid-19 döneminde dünya genelinde genç işsizlik rakamları artış göstermiş ve üniversite eğitimlerini tamamlayan genç bireylerin iş hayatına geçişleri olumsuz yönde etkilenmiştir.

Bu çalışma ile ülkemizde 2016 ve 2019 yıllarında lisans mezunu olan yaklaşık bir milyon gencin eğitimden istihdama geçiş süreçlerinde Covid-19 pandemisinin etkileri incelenmiştir. Bu kapsamda, üniversite mezunlarının küresel Covid-19 pandemisinin hemen öncesi ve bir yıl sonrasına ait *ilk işe girme süreleri, brüt kazançları, istihdam oranları ve nitelik uyum oranları* ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca eğitim bölümü bazında karşılaştırmalı analizler yapılarak, eğitim-istihdam bağının güçlendirilmesi adına öneriler sunulmuştur.

1. Genç İşsizlik Sorunu

Eğitimin işgücü piyasası ihtiyaçlarını karşılamadaki yetersizliği ve yüksek kayıt dışı istihdam rakamları, işgücü piyasalarında yapısal sorunların varlığına işaret eder. İşgücü piyasalarında yapısal sorunların olduğu ülkelerde, eğitim aldıkları alanda çalışabilen ve hatta eğitim hayatı akabinde herhangi bir iş bulabilen bireyler kendilerini şanslı dahi addedebilmektedir. Bazı yükseköğretim mezunları ise arzu etmelerine rağmen istihdama dahil olamamakta, işsiz konumuna düşmektedir.

Öncelikle, bu çalışma içerisinde sıklıkla kullanılan “işsizlik” kavramının tanımının verilmesi faydalı olacaktır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından yapılan tanımına göre referans döneminde *çalışma çağında olup, istihdamda olmayan ve son dört hafta içinde aktif olarak iş arayan ve gelecek iki hafta içinde ivedilikle işe başlayabilecek bireyler* işsiz olarak addedilmektedir (ILO, 2013a). ILO tarafından yapılan sınırlandırmaya göre genç nüfus 15-24 yaş arasındaki bireyleri kapsamaktadır. (ILO, 2013b).

Türkiye, Avrupa ülkelerinin neredeyse tamamına kıyasla daha genç bir nüfusa sahiptir. Genç nüfusun tüm ülke nüfusu içindeki payı bakımından Türkiye %22,8 ile %24.0 orana sahip Kosova'nın ardından Avrupa ülkeleri arasında ikinci sırada yer almaktadır (Eurostat, 2022a). Türkiye işgücü piyasasındaki gençlerin gerek sayı, gerekse oran bakımından diğer Avrupa ülkelerine kıyasla oldukça yüksek olması Türkiye için önemli bir demografik avantajdır.

Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) verilerine göre Euro bölgesinde 2008 yılında %15 civarında olan genç işsizlik oranı yaşanan iktisadi krizle birlikte 2013 yılına kadar her yıl artış göstererek %25 seviyesine kadar çıkmıştır. 2013 yılından Covid-19 pandemisinin başladığı 2019 yılına kadar ise Euro bölgesinde genç işsizlik oranı her yıl düşüş göstererek %15 seviyelerine kadar tekrar düşüş göstermiştir. Covid-19 pandemi döneminde ise tekrar artışa geçen genç işsizlik oranı 2020 ve 2021 yıllarında %19'a kadar yükselmiştir. Pandeminin hız kesmeye başladığı 2021 yılı üçüncü çeyreğinden itibaren ise genç işsizlik oranı hızla azalarak 2022 yılı ikinci çeyreğinde %13,6'ya kadar inmiştir (Eurostat, 2022b). Aynı dönemde Türkiye'de genç işsizlik oranı ise %20,3 olarak tespit edilmiştir. Genç erkekler arasındaki işsizlik oranı %17,1 olurken, kadınlarda bu oran %26,3 olarak tahmin edilmiştir (TÜİK, 2022). Türkiye'nin Avrupa'daki en genç nüfusa sahip ülkelerin başlarında gelmesine rağmen, Avrupa'ya kıyasla genç işsizlik oranının fazla olması, ülkemizin demografik avantajını yeterince kullanamadığına işaret etmektedir.

1.1. Bir Parantez: Gençlerin Dezavantajlı Konumları

İşgücü piyasasında “dezavantajlı” (güvencesiz) olarak tabir edilen gruplar yer almaktadır. Dezavantajlı olma durumu dil, din, ırk, cinsiyet, yaş grubu, gelir grubu, aile yapısı, engellilik durumu gibi çeşitli nedenlerden ötürü bir nevi hayatın gerisinde kalan veya bırakılan kimseleri ifade etmektedir. Gençler de, engelliler, yaşlılar, kadınlar, çocuklar veya ayrımcılığa maruz bırakılan etnik veya sosyal gruplar gibi dezavantajlı gruplar içerisinde yer almaktadır.

Gençlerin dezavantajlı (güvencesiz) gruplar içerisinde yer almasının çeşitli nedenleri vardır. Dünya genelinde ve ülkemizde gençler arasındaki işsizlik oranlarının toplum geneline kıyasla yaklaşık iki kata varması, gençlerin işgücü piyasaları açısından çeşitli dezavantajlara sahip olmasından kaynaklanır. İş tecrübesine sahip olunmaması, piyasa tarafından talep edilen yeteneklere haiz olunmaması, yetersiz bilgi birikimi, kişisel ve sosyal bağlantıların yetişkinlere nazaran düşük kalması bu dezavantajlardan bazılarıdır (Cansever & Namal, 2019). İşverenler tarafından gençlerden talep edilen yetenekler arasında proje yönetimi, iletişim, takım çalışmasına yatkınlık, sorun çözme, öğrenmeyi öğrenme önde gelmektedir (The European Union Youth Strategy 2019-2027, 2018). İŞKUR (2022) tarafından hazırlanan İşgücü Piyasası Araştırması Raporu'na göre ise işverenlerce gençlerden beklenen ilk beş özellik sırasıyla “yeterli mesleki/teknik bilgi”, “iş tecrübesi”, “takım çalışması”, “iletişim ve ifade yeteneği” ve “fiziki ve bedensel yeterlik” olarak belirlenmiştir.

Eğitim hayatı süresince işgücü piyasalarının talep ettiği yeteneklerle donanmayan veya donatıl(a)mayan gençler, işverenler açısından mevcut çalışanlara kıyasla yeterince cazip bir insan kaynağı olarak görülememektedir. Ayrıca, işgücü piyasalarında eğitim ile istihdam bağının zayıf olması ve yüksek kayıt dışı istihdam gibi yapısal sorunların yanı sıra genç işgücünün fazla olması da gençlerin işgücü piyasasına girişini zorlaştıran makro etmenlerdir.

ILO (2022a) tarafından yayınlanan Gençler için Küresel İstihdam Eğilimleri Raporuna göre Covid-19 salgın süreci sonrasında gelişmiş ekonomiye sahip ülkelerde dahi istihdam oranları artarken, gençlerin insana yaraşır işler bulmaları zorlaşmıştır. Örneğin, Birleşik Krallık'ta pandemi döneminde işsiz kalan gençlerin üçte biri, yeniden işe girdiklerinde tam zamanlı ve kalıcı sözleşmeli bir iş bulamamıştır. Küresel İstihdam Eğilimleri Raporuna göre birçok ülkede gençlerin, işsizlik yardımlarına erişim, sağlık sigortasına sahip olma, toplu pazarlık ve örgütlenme özgürlüğü konularında ciddi sorunlar yaşamaktadır. Bunların yanı sıra, pandemi süresince uzaktan eğitim altyapısı ve öğrencilerin uzaktan eğitime erişim imkanlarının kısıtlı olduğu ülke veya bölgelerde özellikle genç kızların eğitimlerine devam etmeleri

zorlaşmıştır. Bu durum gelecek yıllarda, dünya genelinde yükseköğretim alan kişi oranındaki artışı yavaşlatabilir Öte yandan, pandemi ile birlikte sağlık, bilişim ve tarım gibi sektörlerde gençler için yeni iş olanakları da ortaya çıkmaktadır (ILO, 2022a).

1.2. Ne Eğitimde Ne İstihdamda Ne De Yetiştirmedeki (NEİY) Gençler

İşsizlik ve istihdam kavramlarının aksine “Ne Eğitimde ne İstihdamda ne de Yetiştirmede” (NEİY) kavramı ile ilgili genel kabul görmüş bir tanım bulunmamaktadır. Eurostat ve ILO gibi örgütlerce kabul edilen tanıma göre NEİY oranı; *eğitim hayatına devam etmediği gibi, bir işe de sahip olamayan 15-24 yaş arası gençlerin, tüm genç nüfus içindeki oranını* ifade eder (ILO, 2022b).

NEİY’de yer alan gençler, bir ülkedeki “atıl genç işgücünü” temsil eder. NEİY oranlarının yüksek seyretmesi vahim iktisadi ve sosyal sorunlar doğurmaktadır. Öyle ki, gençlerin işsiz kalmaları veya insana yaraşır bir iş bulamamaları, gençlerin toplumdan dışlanmalarına, miskinliğe ve karamsarlığa kapılmalarına sebebiyet vermektedir. Ayrıca toplumsal üretim süreci dışında atıl kalarak, bir nevi heba olan genç işgücü, ülke ekonomileri açısından da önemli kayıplara yol açmaktadır (Erol, 2013).

Covid-19, dünya genelinde NEİY oranlarını oldukça olumsuz yönde etkilemiştir. ILO (2022a) tarafından 2022 yılında yayımlanan Küresel İstihdam Eğilimleri Raporuna göre 2005-2019 yılları arasında dünya genelinde %1.3 oranında azalan NEİY oranı, 2020 yılında neredeyse 2005 yılındaki seviyesine gerilemiştir. Genç erkeklerin NEİY oranı pandemi sürecinde genç kadınlara göre daha fazla kötüleşmiştir. 2020 yılı içerisinde genç erkeklerin NEİY oranı %2.2 artarken, genç kadınların NEİY oranı %0.9 oranında artmıştır. Yine de, genç kadınların NEİY oranı erkeklerin yaklaşık iki katı civarında seyretmektedir.

Pandemi süreci dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de NEİY göstergelerini olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan 2020 yılı işgücü istatistiklerine göre NEİY oranı 2019 yılına göre %2,3 artışla %28,3 seviyesinde gerçekleşti. Aynı dönemde 15-24 yaş arasındaki gençlerin işgücüne katılma oranı %5,3 azalışla %39,1 seviyesinde gerçekleşti. (TÜİK, 2021). Bu rakamlar ışığında, pandemi sürecinde NEİY oranının arttığı ve gençlerin istihdama katılma oranlarının önemli ölçüde düşüş gösterdiği görülmektedir.

Pandemi sürecinde %28,3’a kadar yükselen NEİY oranı, pandeminin azalma seyrine girdiği 2021 yılı ikinci yarısından itibaren düşüş göstererek, 2022 Ağustos ayında %22,7 olarak

ölçülmüştür (TÜİK, 2022). OECD ortalaması ise %13,4'tür (OECD, 2022). OECD ortalamalarına kıyasla halen Türkiye'deki NEİY oranı oldukça yüksek kalmaktadır. NEİY oranlarına yükseköğretim mezunları açısından bakıldığında 2021 Ağustos ayında %36,7 olan NEİY oranı, 2022 yılı Ağustos ayına kadar önemli derecede azalarak %29,7 seviyesine gerilemiştir (TÜİK, 2022). Yükseköğretim NEİY oranındaki azalma ciddi bir iyileşmeye işaret ederken, aynı zamanda Türkiye'de her üç üniversite mezunundan birinin istihdamda yer almadığını da göstermektedir.

Bunlara karşın Türkiye'de 25-34 yaş arası gençlerin üniversite eğitimi alma oranları %35'e ulaşarak, %34,9 olan Almanya'yı geride bırakmıştır. OECD ortalaması ise %45,5'dir (OECD, 2020). Türkiye'de üniversite eğitimi alan gençlerin oranı her ne kadar OECD ortalamaları altında kalsa da, 25-34 yaş aralığındaki gençlerin %35'inin üniversite eğitimi almış olması, ülkemizdeki beşeri sermayenin tatmin edici seviyelere yaklaştığını da göstermektedir. Ne var ki, bir ülke için nitelikli beşeri sermayenin yetiştirilmesi yeterli gelmemektedir. Bu kıymetli insan kaynağından etkin ve verimli biçimde istifade edilebilmesi de aynı nispette önem arz etmektedir.

2. Nitelikli Beşeri Sermayeye Sahip Olmak Yeterli Mi?

Yüksek beşeri sermayeye sahip olunması, tüm toplumların arzu ettiği bir gayedir. Beşeri sermaye, *bireyin hayatı boyunca elde ettiği bilgi, beceri ve sağlık gibi unsurlar bütünüdür*. Beşeri sermayesini geliştirme imkanı bulan bireyler, kendi potansiyellerini açığa çıkarmak suretiyle ait oldukları toplumlar için üretken ve değerli birer fert olabilirler (The World Bank, 2019). Yüksek nitelikli bireyler, almış oldukları yüksek tahsil ve kazandıkları beceriler sayesinde ait oldukları toplumdaki bilgi ve fikirlerin gelişimine, düşük nitelikli bireylere nazaran daha fazla katkı sunarlar (Kahanec ve Králiková, 2011). Becker, Murphy ve Tamura (1990) tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde okullaşma oranındaki artış ile kişi başına düşen milli gelirdeki artışın %25'inin açıklanabildiğini belirtilmiştir. Bu durumun, yüksek nitelikli kişilerin tükettiklerinden daha fazla ekonomik katma değer oluşturabilmelerinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Lucas (1988) ise özellikle eğitim seviyesinin artışıyla birlikte, beşeri sermayedeki nitelik artışının üretim faktörlerindeki verimliliği artırdığını ve böylece ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini belirtmiştir. Mathur (1999) ise insana yönelik yapılan yatırımların, teknolojik bilgi üretimini ve kullanımını artırarak ekonomik büyümeyi artırdığını öne sürmüştür. Vandenbussche, Aghion ve Meghir (2006) ise 1960 ve 2000 yılları arasındaki 19 OECD ülkesine ait veriler ile gerçekleştirdikleri analizlerde önemli bulgulara

ulaşmıştır. Yazarlar, ekonomik büyümede en etkili faktörün “beşeri sermayenin” tamamından ziyade, “yüksek nitelikli beşeri” sermaye grubu olduğu ileri sürülmüştür. Bu sebeplerle, bir ülkede iktisadi büyüme ve yenilik (inovasyon) yapılabilmesi için genç ve nitelikli beşeri sermayenin varlığı olmazsa olmaz bir ön koşuldur (Knight, 2012). Nitelikli beşeri sermaye ülkeler için önem arz ettiği gibi, örgütler için de hayati önem arz eder. Çalışanların bireysel yeteneklerinin örgütsel amaçlar doğrultusunda geliştirilmesi ve yetenekli çalışanların elde tutulması, işletmelerin sürdürülebilir rekabet üstünlüğü elde etmesine katkı sunar.

Yüksek nitelikli işgücüne sahip olunması oldukça arzu edilen bir ihtiyaç olmakla birlikte nitelikli insan yetiştirilmesi oldukça uzun ve maliyetli bir süreçtir. Yüksek tahsilli bir bireyin doğumundan, üniversite mezunu oluncaya kadar geçen uzun zaman zarfında, kendisi, ailesi veya devletince bireye yönelik barınma, gıda, kıyafet, eğitim, sağlık ve diğer alanlarda yapılan harcamalar büyük bir yekûn tutmaktadır. Ayrıca, nitelikli beşeri sermayenin yetiştirilmesi kadar, bu kıymetli genç işgücünün etkin ve verimli biçimde kullanılabilmesi de aynı nispette ehemmiyet arz eder. Bu bağlamda başarılı mezunlar için yüksek nitelikli iş alanları oluşturabilen ülkeler, geleceğin mesleklerini şekillendirerek rekabet yarışında öne geçebilmektedir (Metin, 2022).

2.1. Geleceğin Yüksek Nitelikli Meslekleri

Dünya genelinde Covid-19 pandemisinin neden olduğu sokağa çıkma yasakları ve iktisadi daralmadan kaynaklanan işgücü talep değişimlerinin yanı sıra, teknolojik gelişmelerin de etkisiyle iş kollarında ve bu iş kolları için gerekli olan becerilerde de değişim yaşanmaktadır. Dünya Ekonomi Formu (2020) tarafından yayımlanan Geleceğin İşleri 2020 raporuna göre ankete katılan işletmelerin %43’ü teknoloji entegrasyonu nedeniyle işgücünü azaltmayı planladıklarını, %41’i bazı işler için yüklenici firma kullanımını genişletmeyi planladıklarını ve %34’ü teknoloji entegrasyonu nedeniyle işgücünü genişletmeyi planladıklarını belirtmiştir.

Covid-19 pandemisiyle birlikte, iş dünyasında yaşanan dijitalleşme de hız kazanmıştır. Geleceğin İşleri 2020 araştırmasına katılan işverenlerin %84’ü, çalışanlarının %44’ünün uzaktan çalışmaya elverişli işler yaptıklarını belirtmiştir. İş hayatında yaşanan dijitalleşme ile birlikte bazı iş kollarına yönelik işgücü talebi artarken, yeni iş kolları da ortaya çıkmıştır. Geleceğin İşleri 2020 araştırması sonuçlarına göre, 2018 yılında da en fazla talep edilen ilk yirmi iş kolu arasında yer mesleklere olan yüksek talep artarak devam etmektedir. Bu doğrultuda veri analistleri ve bilim adamları, yapay zeka ve makine öğrenimi uzmanları, büyük veri uzmanları, robotik mühendisleri, yazılım ve uygulama geliştiricileri ile dijital dönüşüm

uzmanlarına olan talepte yüksek artış gözlemlenmiştir. Ayrıca, iş geliştirme uzmanları, proje yöneticileri, stratejik danışmanlar ve risk yönetimi uzmanları da en fazla talep gören ilk 20 iş kolu arasında yer almaya devam etmiştir. Öte yandan, süreç otomasyon uzmanları, bilgi güvenliği analistleri ve nesnelerin interneti uzmanları gibi iş rolleri, ilk kez en fazla talep edilen ilk 20 iş kolu arasına girmiştir (Dünya Ekonomik Formu, 2020).

Dünyadaki gelişmelere benzer biçimde, İŞKUR (2022) tarafından yayınlanan 2021 yılı İşgücü Piyasası Araştırması sonuçlarına göre de bilişim ağırlıklı iş kollarının önümüzdeki on yıl içerisinde ülkemizde önem kazanacağı ileri sürülmüştür. Bu iş kolları savunma sanayi, yapay zekâ, robotik kodlama ve yazılımı, elektrikli otomotiv teknolojisi, otomasyon, geri dönüşüm, yenilenebilir enerji, genetik, veri analizi, uzaktan eğitim, web tasarımı, iş zekası, yatırım danışmanlığı, dijital pazarlama, veri güvenliği, nano teknoloji ve lojistik olarak belirtilmiştir.

Bunların yanı sıra, yine İŞKUR (2022) 2021 yılı İşgücü Piyasası Araştırma raporunda, ülkemizde yükseköğretim mezunlarına yönelik talebin en fazla olduğu ilk on meslek belirlenmiştir. Bu meslekler sırasıyla yazılım mühendisi, bilgisayar mühendisi, muhasebe meslek elemanı, inşaat mühendisi, pazarlama müdürü, makine mühendisi, yazılım destek uzmanı, yazılım geliştiricisi, ziraat mühendisi ve metalürji ve malzeme mühendisidir.

İşgücü piyasalarının mevcut ve gelecek talepleri doğrultusunda, yüksek nitelikli insan kaynağının yetiştirilebilmesi uzun ve maliyetli bir süreçtir. Bu süreçte yükseköğretim kurumlarının vazifesi ise oldukça kritiktir. Yükseköğretim kurumları, esasen, ülkelerin ihtiyaç duyduğu yüksek nitelikli beşeri sermayenin yetiştirildiği asli müesseselerdir. Yüksek nitelikli bireyler için yüksek nitelikli iş kollarının oluşabilmesi de, o ülkedeki yükseköğretim kurumlarının kritik iş kollarında rol alan örgütlerle yakın iş birliğinde bulunmasına bağlıdır.

2.2. Yüksek Nitelik Gerektiren İş Kollarının Oluşturulması

Sektörel bağlamda yüksek nitelikli iş kolları tesadüfen teşekkül etmez. Yüksek nitelikli iş kollarının oluşabilmesi için kamu sektörü, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimlerle birlikte *bilhassa üniversitelerin* doğrudan üretim süreçlerinde yer aldığı “bilgi yoğun” yenilikler yapılması gerekir. Sektörel yeniliklerin sıklıkla cereyan ettiği Avrupa Birliği ülkelerinin geneline bakıldığında, gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri neticesinde yeni iş tipleri ortaya çıkmış ve bu yeni işleri gerçekleştirebilmek için gerekli olan yetenekler de çeşitlenmiştir. Bu değişim neticesinde, 2010 yılında AB'de var olan işlerin %29'u yüksek

düzyeyde yetenek gerektirirken, bu oranın 2025 yılında %35 seviyesine çıkacağı öngörülmektedir (European Commission, 2010).

Yükseköğretim alt yapısı her geçen gün daha da güçlenen Türkiye’de de yüksek nitelikli işlerin artış göstereceği öngörülebilir. Bu minvalde bir parantez açarak bilgi vermek gerekirse; Times Higher Education (THE), Quacquarelli Symonds (QS) veya Shangai gibi sıralama otoritelerine göre *Türkiye’deki her yedi üniversiteden biri dünyada ilk 1200’e girmektedir*. Ne var ki, üniversitelerin sadece *eğitim kurumu* olarak konumlandırıldığı, *araştırma-geliştirme* ve *topluma hizmet* boyutlarında yeterli mesafe kat edemediği ülkelerde, yeniliğin ve dolayısıyla yüksek nitelik gerektiren meslek kollarının oluşması sınırlı kalmaktadır (Metin, 2022).

Yüksek nitelikli yeni mezunlar için yüksek nitelikli işler ortaya çıkarılmadığı takdirde, yetişmiş nitelikli işgücü kendine göre düşük nitelikli işlerde istihdam edilmekte, diğere bir ifade ile *eksik istihdam* oluşmaktadır. Diğere yandan, yükseköğretim programlarının, işgücü piyasalarının yetenek bağlamındaki dinamik taleplerine hızla uyum sağlayamaması durumunda; yükseköğretim hayatı boyunca işgücü piyasalarında talep edilen niteliklere sahip olamayan gençlerin oranı artmaktadır. Ayrıca, teknolojik gelişmelerle birlikte yeni iş kolları oluşsa dahi, bu iş kollarındaki mesleklerin icrası için gerekli yetenekleri öğretebilecek eğitmen ve eğitim programı bulunabilmesi de ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Bu durumda işgücü piyasaları talep ettiği yeteneklere ulaşamaması dolayısıyla tabiri caizse “*yetenek kıtlığı*” ortaya çıkmaktadır.

Gerek yetenek kıtlığı, gerekse yetenek fazlalığı gibi ‘nitelik uyumsuzluğu’ nedenleriyle, yetişmiş ulusal beşeri sermaye israf olmaktadır. Öte yandan yurt içinde bilgi birikim ve tecrübelerini daha fazla kullanma ihtimali bulamayan yüksek nitelikli gençlerin, yurtdışındaki iş imkânlarını değerlendirerek ülkeden ayrılmalarıyla beyin göçünde artış yaşanmaktadır (Metin, 2020). Bu tür olumsuzlukların önüne geçilebilmesi adına ülkemizde ve Avrupa genelinde gençlere yönelik çeşitli kamu politikaları tesis edilmektedir.

3. Genç İşgücüne Yönelik Üst Politika ve Strateji Belgeleri

3.1. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)

ILO (2022a) tarafından yayımlanan Küresel İstihdam Eğilimleri raporunda Pandemi sonrası gençlerin istihdam durumlarının iyileştirilmesine yönelik kapsamlı politika önerileri yapılmıştır. Raporda, gençlerin kendi iş yerlerini kurabilmeleri veya kısa süreli

çalışabilmelerine olanak sağlayan politikaların sınırlı sayıda ülke tarafından uygulandığı belirtilmiştir. Geleceğin meslekleri şekillendirilirken, bilgi ve iletişim sektörünün yanı sıra geri dönüşüm, yenilenebilir enerji, sürdürülebilir tarım, sağlık ile yaşlı ve çocuk bakım hizmetleri gibi sektörlerin genç istihdamını artıracak biçimde desteklenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu sektörlerle yönlendirilecek kamu ve özel sektör yatırımlarının 2030 yılına kadar 139 milyon yeni iş imkanı oluşturabileceği ifade edilmiştir. Yeni oluşturulacak 139 milyon işin yaklaşık 18 milyonunun ise 15-29 yaş arası gençleri kapsayabileceği öngörülmektedir.

Bunların yanı sıra, bilgi ve iletişim sektörü başta olmak üzere, geleceğin mesleklerini içeren sektörlerle yapılan yatırımların eğitim ve öğretim ayağı da ihmal edilmemelidir. Bu kapsamda iklim değişikliği risklerini azaltacak çevre dostu sektörler ile bilgi ve iletişim sektörlerinin olgunlaşabilmesi için toplumsal dijital okuryazarlık becerilerinin artırılması kritik role sahiptir. Bu nedenle gençler tarafından uygun teknik ve dijital becerilerin edinilmesi teşvik edilerek, gelişmekte olan sektörlerde istihdam edilmeleri kolaylaştırılmalıdır. Birçok ülkede gençlerin teknik ve mesleki becerilerinin geliştirilmesi için ağırlıklı olarak istihdam öncesi tam zamanlı ve okul odaklı eğitim programları uygulanmaktadır. Covid-19 ile birlikte teknik ve mesleki işlerde dijitalleşme hız kazandı. Bu kapsamda, eğitimde olan gençlerin yanı sıra ne eğitim ne de istihdamda bulunan gençlerin kısa süreli özel mesleki yeterlilik kursları, yeni beceri kazanma eğitimleri ve uygulamalı çıraklık programlarına dahil edilmeleri gerekmektedir. Gençlerin yeteneklerine uygun ve kritik öneme sahip alanlarda istihdam edilebilmeleri için kariyer danışmanlığı ve iş arama hizmetlerinin etkin biçimde kullanılması önem arz etmektedir. Bunların yanı sıra, iyi tasarlanmış stajlar ve gönüllü çalışmalara katılım sağlanması da gençlerin özgeçmiş verilerinin zenginleşmesine imkan sağlayarak, bu kişilerin eğitimden istihdama geçişlerini kolaylaştıracaktır (ILO, 2022a).

3.2. Avrupa Birliği

Gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri neticesinde Avrupa Birliği'nde yüksek düzeyde yetenek gerektiren işlerin oranının, 2025 yılında tüm iş kolları içerisinde %35 seviyesine çıkacağı öngörülmektedir (European Commission, 2010). Dolayısıyla, AB'de yakın gelecekteki işgücünü oluşturacak gençlerin, eğitim durumlarının yükseltilmesi ve bu gençlerin mezuniyet sonrası üst düzey yetenek gerektiren iş hayatına hazırlanması için çeşitli üst politika belgeleri ve eylem planları geliştirilmektedir.

Bu kapsamda hayata geçirilen 'Avrupa Gençlik Stratejisi' (EU Youth Strategy) kapsamında oluşturulan en kritik 2020 hedeflerinden bir tanesini "erken okulu bırakma oranı"

değerlerinin %10.0 seviyelerine düşürülmesi ve bu sayede gençlerin yeterince nitelik kazanmadan işgücüne katılmalarının önüne geçilmesi oluşturmaktadır. Diğer yandan, %31 seviyelerinde olan AB'de yükseköğrenim gören yetişkin oranının, yine 2020 yılına kadar %40 seviyelerine çıkarılması hedeflenmektedir (European Commission, 2010). AB Komisyonu Gençlik Projesi kapsamında yer alan hedeflerin gerçekleştirilmesi için çeşitli faaliyet programları geliştirilmiştir. Bu faaliyet programlarından bazıları şu şekildedir;

- Yaşam boyu öğrenme,
- Yetenek yönetimi,
- Erken okul bırakmanın azaltılması,
- Yükseköğrenim eğitimi almanın teşvik edilmesi,
- Öğrenci değişim programları,
 - ERASMUS+,
 - Ülke mobilite raporlarının hazırlanması
 - Öğrenciler için AB genelinde geçerli tren abonelikleri (Rail Pass)

Diğer yandan AB'de mevcut durumdaki olumsuz gelişmelere bakıldığında; genç işsizlik oranının son yıllarda artış gösterdiği, bu durumun sosyal dışlanma olaylarını tetiklediği görülmektedir. Bunların yanı sıra, Covid-19 ve güncel enerji krizlerinin de etkisiyle yoksulluk sınırı altında yaşayanların oranındaki artış ve sağlık sistemlerindeki sorunlar diğer olumsuz gelişmeler olarak görülmektedir (European Commission, 2022).

3.3. Türkiye

3.3.1. Kalkınma planları

Türkiye'deki genç işgücü piyasalarına yönelik üst politika ve strateji belgeleri incelendiğinde; eğitim ve istihdam bağlamında gençlere yönelik geliştirilen en kapsamlı üst politika belgesinin 11. Kalkınma Planı olduğu görülmektedir. 11. Kalkınma Planı içerisinde yükseköğretim kontenjanlarının piyasa arz-talebi dikkate alınarak hazırlanması, eğitim-istihdam bağlantısını güçlendirmek maksadıyla eğitim-sektör işbirliklerinin artırılması, genç yatırımcıları teşvik edecek 'vizyoner genç' gibi programların geliştirilmesi, staj, iş başı eğitim ve girişimcilik imkanlarının artırılması, ne eğitimde ne de istihdamda olan gençlerin tespit edilerek bu kişilere özel KOSGEB ve İŞKUR tarafından mesleki yönlendirme, girişimcilik ve meslek edindirme hizmetlerinin sunulması gibi oldukça kapsamlı eylem planları bulunmaktadır (Detaylar bkz. Ek 1.).

3.3.2. Ulusal istihdam stratejileri

Üst politika belgesi olan Kalkınma Planının yanı sıra genç işgücü piyasalarına yönelik geliştirilen bir diğer politika belgesi de Ulusal İstihdam Stratejisi 2014-2023'tür. Ulusal İstihdam Stratejisi dört temel eksen üzerine inşa edilmiştir;

- Eğitim-istihdam ilişkisinin güçlendirilmesi,
- Özel (dezavantajlı) grupların istihdama katılımının teşviki,
- İş güvencesi ve iş esnekliğinin tesisi,
- İstihdam-sosyal koruma ilişkisinin güçlendirilmesidir.

Ortaya konulan politika belgelerine rağmen, işgücü piyasalarındaki yapısal sorunlar ve ekonomik krizler özellikle gelişmekte olan ülkelerde işsizlik oranlarının istenilen ölçülere çekilememesine neden olmaktadır. Türkiye'de 2002 ile 2007 yıllarında yaşanan yüksek büyüme oranları, küresel piyasalarda 2008 yılında yaşanan ekonomik krizin etkisiyle 2009 yılında iktisadi daralmaya yol açmıştır. Global mortgage krizinin en derin etkileri işgücü piyasasında görülmüştür. İktisadi kriz neticesinde küresel talep süratle daralmış ve bu daralmanın neticesinde istihdam olanakları kısıtlanmıştır. 2010 sonrasında yaşanan süreçte küresel büyüme rakamları ve uluslararası ticaret hacmi yeniden artışa geçse dahi bu olumlu göstergeler işsizlik rakamlarına yansımamıştır. Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletlerinde işsizlik rakamları %10 seviyelerine, OECD ülkelerinde ise %8,3 seviyelerine çıkmıştır. Küresel talebin daralması ve yaşanan diğer gelişmeler, Türkiye işgücü piyasasında işgücü verimliliğini ve istihdam koşullarını olumsuz yönde etkilemiştir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü, 2015).

Küresel mortgage krizi ve Covid-19 pandemi süreci dönemleri Türkiye açısından değerlendirildiğinde; ülkede siyasi açıdan aynı hükümetin bulunması siyasi istikrarın bulunduğu işaret ederken, krizler öncesinde devam eden makroekonomik istikrarın istihdam oluşturma açısından gerekli ancak yeterli olmadığını da göstermektedir. Yine aynı dönemde Türkiye işgücü piyasalarında varlığını sürdüren çift haneli işsizlik rakamları işgücü piyasasındaki yapısal sorunların varlığına işaret etmektedir.

4. Covid-19 ve Yetenek Arz-Talebi

Zubovic, Caves ve Kemper (2022) 2019-2020 yılları arasındaki Covid-19 pandemi sürecinin bir yıl gibi kısıtlı bir zaman dilimini kapsamaya dolayısıyla, bu zaman zarfında

bireysel yeteneklerin çok da değişime uğramayacağını ve bu nedenle de yetenek *arzında* önemli bir değişim olmadığını ileri sürmüşlerdir. Yazarlara göre bazı Avrupa ülkelerindeki işgücü piyasalarında yetenek uyuşmazlığını artıran asıl unsur bazı yeteneklere olan *talepte* yaşanan düşüşlerdir. 2019-2020 döneminde yetenek uyuşmazlığını en fazla oranda azaltmayı başaran Avrupa ülkeleri sırasıyla Slovakya, Çek Cumhuriyeti ve Bulgaristan olmuştur. Aynı dönemde yetenek uyuşmazlığının en fazla oranda artış gösterdiği ülkeler sırasıyla Litvanya, Slovenya ve Kuzey Makedonya'dır. Diğer AB üyesi ülkeleri ile Türkiye'nin de dahil olduğu aday ülkelerde yetenek uyuşmazlığı oranlarında çok ciddi değişimler olmadığı belirtilmiştir.

Zubovic vd. (2022) tarafından ileri sürüldüğü üzere Covid-19'un işgücü piyasalarındaki etkilerinin henüz oldukça taze olması nedeniyle yetenek arz-talebi bağlamında çok ciddi değişimler henüz yaşanmamış olabilir. Ne var ki, Zubovic vd. (2022) ait öngörülerin aksine, bu araştırma kapsamında elde edilen sonuçlara göre, Covid-19 sürecinde Türkiye'de bazı iş kollarındaki işgücü talebi, reel kazanç, ilk işe girme süresi ve yetenek uyumu ciddi biçimde düşerken, bazı iş kollarında ise bu rakamların önemli ölçüde artış gösterdiği tespit edilmiştir.

5. Yöntem

Bu araştırma kapsamında Covid-19'un Türkiye işgücü piyasalarındaki etkileri istihdam, reel kazanç, ilk işe girme süresi ve yetenek uyumu boyutlarında analiz edilmiştir. Bu kapsamda YÖK'e bağlı üniversitelerin lisans programlarından Covid-19 küresel pandeminin başladığı 2019 yılı Aralık ayı ve 2020 yılı Aralık ayı itibarıyla son üç yılda mezun olan bir milyon kişiye ait istihdam, reel kazanç, ilk işe girme süresi ve eğitim alınan alanda çalışma oranı verileri TÜİK Eğitim – İstihdam veritabanında entegre edilerek ortalama karşılaştırma testleri yapılmıştır. TÜİK Eğitim – İstihdam veritabanı Yükseköğrenim mezunlarına ilişkin veriler ile Sosyal Güvenlik Kurumu çalışan bilgilerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Veri analizlerinde kişi eşleştirmeleri TC Kimlik No yerine TÜİK Eğitim – İstihdam veritabanında oluşturulmuş olan anonimleştirilmiş tekil anahtarlar ile yapılmıştır.

Covid-19 öncesini temsil etmesi adına 2016, 2017 ve 2018 yıllarında lisans programlarından mezun olan kişilerin 2019 yılı Aralık ayına ait kayıtlı istihdam ve kazanç durumları analiz edilmiştir. İkinci olarak, Covid-19 sonrasını temsil etmesi adına 2017, 2018 ve 2019 yıllarında lisans programlarından mezun olan kişilerin 2020 yılı Aralık ayı itibarıyla kayıtlı istihdam ve kazanç durumları analiz edilmiştir. Eğitim alınan alan bazlı analizlerde son üç yılda toplamda 100 kişi altında mezun veren programlar kapsam dışında bırakılmıştır.

Yükseköğretim bölümlerinin sınıflandırılması Uluslararası Standart Eğitim Sınıflandırması (ISCED-F) ikinci seviyede yapılırken, meslek sınıflamaları Uluslararası Standart Meslek Kodu (ISCO-08) üçlü seviyede yapılmıştır. İlk işe girme süresi, lisans mezuniyeti sonrası Sosyal Güvenlik Kurumu sistemine ilk giriş yapılan ay üzerinden hesaplanmıştır. Yetenek uyum oranı ise referans dönemler arasında lisans eğitimi alınan alanda istihdam edilme oranını (%) ifade etmektedir. Reel kazanç hesaplamalarında ise 2019/12 ayına ait kazançlar 2020/12'ye ait 14,60% tüketici enflasyon oranı ile genişletilerek mukayese edilmiştir. Dolayısıyla, kazançtaki farkın reel değişimi göstermesi amaçlanmıştır.

6. Bulgular

6.1. Yükseköğretim Mezunlarında İstihdam Oranları

Araştırma sonuçlarına göre 2016-2018 yıllarında mezun olan kişilerin 2019/12 ayındaki kayıtlı istihdam oranı %60,0 iken, 2017-2019 yıllarında mezun olan kişilerin 2020/12 ayındaki kayıtlı istihdam oranı %4,7 düşüş göstererek %55,3'e gerilemiştir. Covid-19 sürecinde kayıtlı istihdamın en fazla artış gösterdiği alanlar sırasıyla ormancılık (%7,3), tarım, ormancılık, balıkçılık ve veterinerlik ile ilgili disiplinler arası programlar ve yeterlilikler (%1,2) ve sağlık (%0,8) olmuştur (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1 İstihdam Artışının En Fazla Gerçekleştiği Alanlar

Alan*	Oran (%)
Ormancılık	7,3
Tarım, ormancılık, balıkçılık, veterinerlik ile ilgili disiplinler arası programlar	1,2
Sağlık	0,8
Tarım	0,3

*ISCED 2 Seviye

Covid-19 öncesi ve sonrasına ait istihdamın en fazla azaldığı alanlar ise sırasıyla hukuk (%11,8), beşeri bilimler (diller hariç) (%9,4), sanat ve beşeri bilimlerle ilgili disiplinler arası programlar ve yeterlilikler (%9,4) olarak gerçekleşmiştir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2 İstihdam Azalışının En Fazla Gerçekleştiği Alanlar

Alan*	Oran (%)
Hukuk	-11,8
Beşeri bilimler (diller hariç)	-9,4
Sanat ve beşeri bilimlerle ilgili disiplinler arası programlar ve yeterlilikler	-9,4
Kişisel Hizmetler	-8,2
Eğitim	-8,1
Diller	-8,0
Matematik ve İstatistik	-6,4
Sanat	-6,3

*ISCED 2 Seviye

6.2. Yükseköğretim Mezunlarında Reel Kazanç

2016-2018 yıllarında lisans programlarından mezun olan kişilerin 2019 yılı Aralık ayındaki kazanç ortalaması 4.877 TL iken, 2017-2019 yıllarında mezun olan kişilerin 2020 yılı Aralık ayındaki kazanç ortalaması 5.615 TL olmuştur. İki referans dönemi arasındaki aylık kazanç farkı 738 TL olarak ortaya çıkarken, enflasyon farkının dahil edilmesi durumunda ortaya çıkan reel kazanç artışı 26 TL'dir. Bu sonuçlara göre Covid-19 öncesi ve sonrası üniversiteden yeni mezun olan bireylerin reel kazançları birbirine oldukça yakın çıkmıştır.

Bunların yanı sıra, Covid-19 öncesi ve sonrası olmak üzere iki referans dönemi karşılaştırıldığında, aralık ayı referans alınarak reel kazancın en fazla artış gösterdiği alanlar, veterinerlik (429 TL), matematik ve istatistik (401 TL), balıkçılık (252 TL) ve bilişim ve iletişim teknolojileri (183 TL)" şeklindedir (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3 Reel Kazancın En Fazla Arttığı Alanlar

Alan*	Türk Lirası
Veterinerlik	429
Matematik ve İstatistik	401
Balıkçılık	252
Bilişim ve iletişim teknolojileri	183

*2019 ve 2020 Aralık Ayı Farkı

Öte yandan, iki referans dönemi mukayese edildiğinde reel kazancı en fazla azalış gösteren alanlar, hukuk (369 TL), güvenlik hizmetleri (140 TL), kişisel hizmetler (130 TL) ve mimarlık ve İnşaat (119 TL) şeklindedir (Bkz. Tablo 4).

Tablo 4 Reel Kazancın En Fazla Azaldığı Alanlar

Alan*	Türk Lirası
Hukuk	-369
Güvenlik hizmetleri	-140
Kişisel Hizmetler	-130
Mimarlık ve inşaat	-119

*2019 ve 2020 Aralık Ayı Farkı

6.3. Yükseköğretim Mezunlarında İlk İşe Giriş Süresi

2016-2018 yıllarında Türkiye'deki lisans programlarından mezun olan yaklaşık bir milyon kişinin ilk işe giriş ortalaması 9,0 ay iken, 2017-2019 yıllarında lisans mezunu olan kişilerin ilk işe giriş ortalaması 7,6 ay olarak hesaplanmıştır. Covid-19 sonrası lisans mezunlarının ilk işe girme sürelerinin 1,4 ay gibi önemli bir miktarda kısalması ilginç bir bulgudur.

6.4. Yükseköğretim Mezunlarında Yetenek Uyumu

Aralık 2019 itibarıyla son üç yılda lisans mezunu olan kişilerin yetenek (alan-meslek) eşleşmesi oranı %67,5 iken, Covid-19 sonrası 2020 yılı Aralık itibarıyla % 1,6 azalarak %65,9 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle, Covid-19 öncesinde lisans eğitimini tamamlayan kişilerin %67,5'i eğitim aldıkları alanda iş bulabilirken, Covid-19 sonrası bu oran %65,9'a gerilemiştir.

İki referans dönemi karşılaştırıldığında, alan-meslek eşleşmesi artış gösteren alan sayısı ikide kalmıştır. Bu alanlar, hizmetler (%4,1) ve bilişim ve iletişim teknolojileri (%1,3) şeklindedir (Bkz. Tablo 5).

Tablo 5 Yetenek Eşleşmesinin İyileştiği Alanlar

Alan*	Oran (%)
Hizmetler	4,1
Bilişim ve iletişim teknolojileri	1,3

EŞLEŞME ORAN: Referans Dönemler Arasındaki Eğitim Alınan Alanda İstihdam Edilme Oranı (%)

İki referans dönemi karşılaştırıldığında, alan-meslek eşleşmesi en fazla azalış gösteren alanlar, mühendislik, imalat ve inşaat (%3,1), sağlık ve refah (%2,7) ve iş, yönetim ve hukuk (%2,3) şeklindedir (Bkz. Tablo 6).

Tablo 6 Beceri Eşleşmesinin Kötüleştığı Alanlar

Alan*	Oran (%)
Mühendislik, imalat ve inşaat	-3,1
Sağlık ve refah	-2,7
İş, yönetim ve hukuk	-2,3
Doğa bilimleri, matematik ve istatistik	-2,2
Tarım, ormancılık, balıkçılık ve veterinerlik	-1,2
Sanat ve beşeri bilimler	-1,1
Eğitim	-1,1
Sosyal bilimler, gazetecilik ve enformasyon	-1,0

*ISCED 2 Seviye

7. Tartışma ve Sonuç

Gerek Avrupa Birliği ülkeleri ve aday ülkeler, gerekse G-20 ülkeleri arasında halen en yüksek genç nüfus oranına sahip ülkelerden biri Türkiye'dir. Ayrıca, OECD verilerine göre ülkemizde 25-34 yaş aralığında üniversite eğitimi alan kişilerin oranın %35'e ulaşması, Türkiye'deki beşeri sermayenin hızla nitelik kazanmakta olduğunu göstermektedir. Ne var ki, ülkemizdeki genç işsizlik oranının Avrupa Birliği ülkelerine göre %50 oranında daha fazla olması ülkemizin bu demografik avantajdan yeterince istifade edemediği yönünde de yorumlanabilir. Bunun yanı sıra, Türkiye'de düşüş gösteren doğum oranları ve artan ortalama yaşam süresi gibi etmenlerle birlikte ülkemizdeki nüfus da hızla yaşlanmaktadır. Özetle, toplumsal eğitim seviyemiz artarken, bir yandan da toplum olarak yaşlanıyoruz. Yine de, Türkiye'deki demografik fırsat penceresi halen yüksek potansiyel barındırmaktadır.

Ülkemizdeki yüksek tahsilli gençler arasındaki %20'yi aşan işsizlik oranları, gençlere yönelik eğitim ve istihdam politikalarının birbiriyle olan uyum sorununun iyileştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Eğitim programlarının ve aktif işgücü politikalarının talep yönlü planlanması genç işsizlik sorununun iyileştirilmesinde kilit role sahiptir. Bu doğrultuda yükseköğretim eğitim programlarının piyasa taleplerine göre devamlı olarak güncellenmesi gerekmektedir. Yakın gelecekte önemi daha da bilgi ve iletişim sektörünün yanı sıra yenilenebilir enerji, sürdürülebilir tarım ve geri dönüşüm sektörlerinde gençlere yönelik eğitim ve istihdam politikaları geliştirilebilir. Buna ilave olarak öğretmenlerin ve akademisyenlerin de değişim gösteren eğitim programlarına göre bilgi ve becerilerini geliştirmeleri büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda atılabilecek bazı adımlar mevcuttur.

Bilhassa yüksek nitelikli işgücünün, bu niteliklerini kullanabilecekleri ve hayat boyu geliştirebilecekleri yeni meslek kollarının oluşturulabilmesi muazzam derecede önem arz etmektedir. Bunun için üniversitelerin büyük oranda ‘salt eğitim odaklı’ misyonlarına ‘araştırma-geliştirme’ ve ‘toplumsal katkı’ misyonlarının da eklenerek genişletilmesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, üniversitelerin her bir bölümü ile toplumsal emek sürecine dahil olmaları, araştırma ve geliştirme faaliyetleriyle gerçek ve tüzel kişilerin sorunlarına çözüm üretmeleri ve bu vesileyle bütçelerinin önemli bir kısmını kendi gelirleriyle üretebilmeleri gerekmektedir. Akademisyenlerin kendi alanlarında yaşanan sorunlara doğrudan şahit olarak, bu sorunlara çözüm üretilmesi adına danışmanlıklar, projeler, patenler ve diğer fikri ve sınai haklar vesilesiyle doğrudan katkı sunmaları elzemdir. Ancak bu sayede toplumsal emek süreci bilimsel bir temel üzerinde inşa edilebilir. Aksi durumda birçok üniversite bölümü uygulama ve güncellemelerden uzak, salt eğitim odaklı eğitim kurumları olarak kalmaya devam edecektir. Bilimden ve bilim insanlarından yeterince istifade edilmediği durumlarda ‘yenilik’ (inovasyon) yapılma ihtimali azalacak ve yüksek nitelikli genç bireyler için yüksek nitelikli iş kollarının gelişimi kısıtlı kalacaktır.

Bu minvalde, eğitim ve istihdam arasındaki bağlantının daha da güçlendirilebilmesi için öncelikle yükseköğretim programlarından mezun olan kişilerin, mezuniyet sonrasındaki istihdam durumlarının sistematik bir biçimde takip edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, bu çalışma ile YÖK’e bağlı üniversitelerin lisans programlarından mezun olan kişilerin eğitim bilgileri ile ve Sosyal Güvenlik Kurumu’na ait istihdam verileri kişi bazında anonimleştirilmiş biçimde eşleştirilerek önemli bulgulara ulaşılmıştır.

Araştırma bulgularına göre Covid-19 pandemi sürecinde iktisadi ve sosyal manada insan etkileşimlerinin azalması neticesinde hukuk alanında yaşanan işgücü talebinde de önemli bir azalma yaşanmıştır. Hukuk alanının yanı sıra beşeri bilimler, sanat, kişisel hizmetler ile eğitim ve dil bilimleri alanlarından mezun olan kişilerin istihdam oranları önemli ölçüde azalmıştır. Ormancılık, sağlık ve tarım alanlarından mezun olan kişilerde ise istihdam oranlarının arttığı belirlenmiştir. Covid-19 pandemisi öncesi ve sonrası süreçte veterinerlik, matematik ve istatistik balıkçılık ve bilişim ve iletişim teknolojileri bölümlerinden mezun olan kişilerin reel kazançları artış göstermiştir. Öte yandan, iki referans dönemi mukayese edildiğinde reel kazancı en fazla azalış gösterdiği alanlar, hukuk, güvenlik hizmetleri, kişisel hizmetler ile mimarlık ve inşaat olarak gerçekleşmiştir. Yine bu dönemde mezun olunan bölüm ile ilgili işlerde çalışanların oranı sadece hizmetler ve bilişim ve iletişim teknolojileri

alanlarında artış göstermiştir. Öte yandan mühendislik, imalat ve inşaat, sağlık ve refah ile iş, yönetim ve hukuk alanlarından mezun olanlarda ise yetenek uyum oranı azalma göstermiştir.

Temininde güçlük çekilen meslekler, genel itibarıyla açık iş talebinin yüksek olduğu mesleklerdir. Genç işgücünde beceri uyumsuzluğunun iyileştirilebilmesi için geliştirilecek aktif işgücü politikalarında, bu çalışmada ortaya çıkarılan verilerin önemi daha da artmaktadır. Bu çalışmada istatistiki veri gizliliği bağlamında üniversite isimleri paylaşılmamıştır. Ancak gelecekte bu alanda yapılacak araştırmalarda üniversite ve bölüm bazında istihdam oranı, işe girme süresi ve aylık kazanç miktarı hesaplanarak, karar alıcılarla paylaşılabilir. Bunlara ilave olarak, yükseköğretim mezunlarının eğitim aldıkları alanlarda istihdam edilme oranları da yine üniversite ve bölüm bazında ortaya çıkarılabilir. Bu çıkarımlar neticesinde üniversitelerin ve bu üniversitelerdeki eğitim programlarının istihdama ne denli katkılarının olduğu da rahatlıkla tespit edilebilir. Bu tespitlere istinaden geliştirilecek yükseköğretim ve istihdam politikalarıyla Türkiye işgücü piyasalarının artık ihtiyaç duymadığı eğitim programlarının devamlılığı veriye dayalı olarak sorgulanabilir. Öte yandan, ülkemizin ihtiyaç duyduğu yetişkin becerilerini temin edebilen eğitim programları da, işgücü talebinin yüksek olduğu şehirler başta olmak üzere ülke genelinde uygun bulunan yükseköğretim kurumlarında açılabilir.

Son olarak, Türkiye’de üniversite tercihleri ağırlıklı olarak giriş puanı ve aday sıralaması dikkate alınarak yapılmaktadır. Dolayısıyla üniversiteler eğitim süreçlerine ve çıktılarına göre değil, girdilerine göre değerlendirilmektedir. Üniversitelerin eğitim süreçleri ve çıktılarının değerlendirilerek kamuoyu ile şeffaf bir biçimde paylaşılması oldukça faydalı sonuçlar doğurabilir. Bu kapsamda, dünya genelinde kabul gören Times Higher Education (THE), The Quacquarelli Symonds (QS) ve The Academic Ranking of World Universities (ARWU) gibi üniversite sıralama sistemleri esas alınarak, Türkiye’deki üniversiteleri kapsayan bir “Türkiye Üniversite ve Bölüm Sıralama Endeksi” geliştirilebilir. Bu endeks içerisinde üniversitelerin eğitim, araştırma, atıf, uluslararasılaşma oranlarının yanı sıra üniversitelerin piyasalarda bilinirlikleri ile mezunların ilk işe girme süreleri, ortalama kazançları ve istihdam oranları birer değişken olarak kullanılabilir. Türkiye Üniversite ve Bölüm Sıralama Endeksi sayesinde üniversite tercihi yapacak kişiler üniversite eğitim süreçleri boyunca ve aldıkları eğitim akabinde istihdama geçiş imkanlarıyla ilgili bilgilere ulaşabilecektir. Bu endeks ile birlikte üniversiteler, sıralamalardaki yerlerini iyileştirebilmek adına, eğitim süreçlerinin etkinliklerini ve mezunlarının istihdam durumlarını daha fazla dikkate almak zorunda kalacaktır. Bu gelişmeler ile birlikte üniversite ve bölüm planlamalarında, piyasaların mezunlardan beklediği beceri ve yetkinliklerin kazandırılması hususu da önem kazanacaktır.

Ekler

Ek 1 Genç Eğitimi ve İstihdamı Bağlamında 11. Kalkınma Planı

150	Yükseköğretim kontenjanlarının arz-talep dengesi ve eğitim-istihdam bağlantısını dikkate alarak belirlenmesi.
210	İnsan kaynakları, plan döneminde öngörülen istikrarlı büyümenin başat unsurlarından birisi olacaktır. İşgücünün daha verimli sektörlerle ve alanlara yönlendirilmesi, eğitim ve istihdam ilişkisinin gözlemlenmesi işgücünün niteliklerinin artırılması kadınların işgücüne katılımının teşvik edilmesi, gençlerin işgücü piyasasında ihtiyaç duyulan mesleki beceriler ile donatılarak istihdama dâhil edilmesi temel öncelikler arasında yer almaktadır.
331.1	Eğitim-istihdam-üretim ilişkisini güçlendirmek amacıyla eğitim-sektör işbirliği protokolleri yapılacaktır.
561.5	Yükseköğretim kurumlarının kontenjanları, sektörel ve bölgesel beceri ihtiyaçları, üniversitelerin kapasiteleri, arz-talep dengesi ve mevcuttaki programların asgari doluluk oranları dikkate alınarak belirlenecek; eğitim-istihdam bağlantısı güçlendirilecektir.
571	Gençlerin işgücü piyasasına aktif katılımları desteklenecek ve istihdam edilmeleri kolaylaştırılacaktır
571.1	Üniversite öğrencilerinin işgücü piyasasına geçişlerinin sağlanmasını teminen başta ortak projeler olmak üzere üniversite-özel sektör işbirliklerinin yürütülmesi geliştirilecektir.
571.2	Staj, girişimcilik ve işbaşı eğitim programlarının etkinleştirilmesi yoluyla gençlerin işe geçişleri kolaylaştırılacaktır.
571.3	Nitelikli işgücüne yönelik kariyer merkezleri artırılacak ve bu merkezlerde rehberlik faaliyetleri etkinleştirilecektir.
571.4	Gençlerin iş arama becerilerini geliştirmek ve çalışma hayatına uyumunu sağlamak için bilinçlendirme faaliyetleri yürütülecektir.
571.5	Gençler, işgücü piyasasında aranan eleman olmaları için ortaokuldan itibaren mesleki eğitime özendirilecek, gençlerin yeteneklerine ve piyasa taleplerine uygun eğitim almaları sağlanacaktır.
571.6	Kırsal alanda yaşayan gençler arasında yenilikçi ve katma değeri yüksek üretimin cazip hale getirilmesine yönelik eğitim ve destek programları uygulanacaktır
571.7	Yerel yönetimler, bölgelerindeki iş ve işgücü potansiyellerini dikkate alarak gençlerin istihdamını artırmaya yönelik uygulamaları destekleyecektir.
571.8	Gençlerin istihdamını artırmaya yönelik olarak illerdeki potansiyeli açığa çıkartacak yenilikçi ve sürdürülebilir projeler desteklenecektir.
573	Aktif işgücü programları yaygınlaştırılacak ve programların etkinliği artırılacaktır.
573.1	Gençlerin, kadınların ve sosyal yardım alanların işgücü piyasasına katılımını sağlamaya yönelik hedef grup, sektör, bölge odaklı aktif işgücü programlarının uygulanması ve kursiyerler ile katılımcıların programlar sonrasında istihdam edilmelerini kolaylaştırmaya yönelik beceriler kazanmaları sağlanacaktır.
623.3	Eğitimde ve istihdamda yer alamayan gençlerin profilleri belirlenerek eğitime, işgücüne ve istihdama katılımlarını destekleyecek birey, aile ve toplum odaklı bütüncül bir yaklaşım geliştirilecektir.
623.4	Söz konusu gençlerin eğitimde ve istihdamda olmama nedenlerine uygun olarak işgücüne ve istihdama katılımlarını artırmak üzere teşvik programları uygulanacaktır.
623.5	Eğitimde ve istihdamda olmayan gençlere mesleki alan belirlenmesine yönelik eğitim ihtiyaç analizi yapılacaktır.
623.6	Gençlerin beceri ve yetenekleriyle uyumlu, özellikle yazılım gibi yenilikçi alanlarda kısa süreli sertifika ve diploma programları düzenlenecektir.
623.7	Gençlerle çalışan kurumlar; başta eğitimde ve istihdamda olmayan gençler olmak üzere gençleri KOSGEB ve İŞKUR'un mesleki yönlendirme, girişimcilik ve meslek edindirme hizmetleri hakkında bilgilendirecek ve bu hizmetlere yönlendirecektir.
623.8	Gençlerle çalışan kurumlar ile KOSGEB ve İŞKUR arasındaki işbirlikleri artırılacaktır.
623.9	Farklı genç gruplarına ve hızlı değişen ihtiyaç ve taleplere uyum sağlayabilmek için gençlik alanında çalışan STK'larla ortak işbirliği çalışmaları yapılacaktır.

Kaynakça

- Becker, G., Murphy, K., & Tamura, R. (1990). Human Capital, Fertility, and Economic Growth. *Journal of Political Economy*, 98, 12-37. doi:10.3386/w3414
- Cansever, E., & Namal, M. (2019). İşgücünün Görünmeyen Dezavantajlıları: Ne İşte Ne De Eğitimde Olmayan Gençler. M. Koçancı, & H. Yerlikaya içinde, *Sosyal Politika ve Çalışma İlişkilerinde Güncel Sorunlar II. Kitap* (s. 111-134). Gazi Kitabevi.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü. (2015). *Ulusal İstihdam Stratejisi 2014-2023*. Ankara.
- Dünya Ekonomik Formu. (2020). *The Future of Jobs Report 2020*. Dünya Ekonomik Formu. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf adresinden alındı
- Erol, S. (2013). Gençlere Yönelik Aktif İstihdam Politikaları: Japonya, Kore, Çin ve Türkiye Örnekleri. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 24/25(6/1-2), 15-43.
- European Commission. (2010). *Youth on the Move. An initiative to leash the potential of young people to achieve smart, sustainable and inclusive growth in the European Union*. Brussels: European Commission.
- European Commission. (2022). *Early school leaving. What's the problem?* <https://education.ec.europa.eu/education-levels/school-education/school-education-initiatives/early-school-leaving#:~:text=What's%20the%20problem%3F,a%20fragile%20socio%2Deconomic%20situation.> adresinden alındı
- Eurostat. (2022a). *Enlargement countries - population statistics*. Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Enlargement_countries_-_population_statistics#Population_and_age_structure adresinden alındı
- Eurostat. (2022b). *Euroindicators*. Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/14675433/3-01082022-AP-EN.pdf/6d7f1ff4-eea6-1245-0002-ed017c302c7f#:~:text=In%20June%202022%2C%202.546%20million,13.2%25%20in%20the%20euro%20area.> adresinden alındı

- ILO. (2013a). *KILM 9. Total unemployment*. Uluslararası Çalışma Örgütü: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_422438.pdf adresinden alındı
- ILO. (2013b). *KILM 10. Youth unemployment*. Uluslararası Çalışma Örgütü: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_422439.pdf adresinden alındı
- ILO. (2022a). *Global Employment Trends for Youth 2022: Investing in transforming futures for young people*. Geneva: ILO. doi:10.54394/QSMU1809
- ILO. (2022b). *Indicator description: Share of youth not in employment, education or training (youth NEET rate)*. ILOSTAT: <https://ilostat.ilo.org/resources/concepts-and-definitions/description-youth-neet/> adresinden alındı
- İŞKUR. (2022). *2021 yılı İşgücü Piyasası Araştırma Raporu*. Ankara: Türkiye İş Kurumu. <https://media.iskur.gov.tr/51145/turkiye.pdf> adresinden alındı
- Kahanec, M., & Králiková, R. (2011). Pulls of International Student Mobility. *Institute for the Study of Labor (IZA) Discussion Papers No. 6233*, 1-16.
- Knight, J. (2012). Student Mobility and Internationalization: Trends and Tribulations. *Research in Comparative and International Education*, 7(1), 20-33. doi:10.2304/rcie.2012.7.1.20
- Lucas, R. E. (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42. doi:10.1016/0304-3932(88)90168-7
- Mathur, V. K. (1999). Human Capital-Based Strategy for Regional Economic Development. *Economic Development Quarterly*, 13(3), 203–216. doi:10.1177/089124249901300301
- Matulcikova, M., Hamranova, A., & Hrivikova, T. (2021). Education as the basis for the career development. *SHS Web Conf.*, 115, 03010. doi:10.1051/shsconf/202111503010
- Metin, F. (2020). Kamuda Bilişim Uzmanı Personel Devir Hızı Sorunu ve Çözüm Önerileri: TÜİK Vaka Çalışması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(2), 243-266. doi:10.17065/huniibf.430633
- Metin, F. (2022). *Yükseköğretimde Uluslararasılaşma: Türkiye'nin Rekabet Gücünün Analizi* (1 b.). Ankara: PEGEM Akademi.

- OECD. (2020). *Population with tertiary education*. Nisan 2022 tarihinde <https://data.oecd.org/eduatt/population-with-tertiary-education.htm> adresinden alındı
- OECD. (2022). *Youth not in employment, education or training (NEET)*. <https://data.oecd.org/youthinac/youth-not-in-employment-education-or-training-neet.htm> adresinden alındı
- The European Union Youth Strategy 2019-2027. (2018). *Official Journal of the European Union*, 61(C 456), 1-17.
- The World Bank. (2019). *World Development Report 2019: The Changing Nature of Work*. Washington, DC: World Bank.
- TÜİK. (2021). *İşgücü İstatistikleri, 2020*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=isgucu-istatistikleri-2020-37484&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2022). *İşgücü İstatistikleri, Ağustos 2022*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC-%C4%B0statistikleri-II.-%C3%87eyrek:-Nisan-Haziran-2022-45652&dil=1> adresinden alındı
- Vandenbussche, J., Aghion, P., & Meghir, C. (2006). Growth, distance to frontier and composition of human capital. *Journal of Economic Growth*, 11(2), 97-127. doi:10.1007/s10887-006-9002-y
- Zubovic, A., Caves, K., & Kemper, J. (2022). *Youth Labor Market during Covid-19. First Release of the CES Youth Labor Market Index*. the ETH Zurich Research Collection. doi:10.3929/ethz-b-000527419

Extended Summary

Since December 2019, the spread of the SARS-Cov-2 virus has reached the level of a global epidemic. In this period, which is called the Covid-19 epidemic, almost all countries around the world have experienced processes called "full lockdown". Citizens, except for the limited number of sector employees who are essential for human life, especially health, safety and food, were prohibited from leaving their homes, except for compulsory situations. With these restrictions, the spread of the SARS-Covid-2 virus, among humans was targeted to be reduced. Nevertheless, the full lockdown process had staggering effects in terms of employment and growth in different sub-sectors, especially in the service sector. During the Covid-19 period, when labour markets were having a hard time, youth unemployment figures increased worldwide and the transition to business life of young individuals who completed their university education was adversely affected.

Young individuals are the future of a family, an organization and a society. Career development of individuals are largely shaped before the age of 24. Therefore, career development of young people may be limited for those who cannot discover their own talents or cannot find enough support for the development of these talents or are exposed to discrimination. Discrimination in the labour market is a significant problem particularly for youth. In the labour market, there are groups called "disadvantaged". Disadvantage refers to people who are left behind in life due to various reasons such as language, religion, race, gender, age group, income group, family structure or disability. Young people are also included in disadvantaged groups such as the disabled, the elderly, women, children or ethnic or social groups exposed to discrimination. There are various reasons why young people are included in disadvantaged groups, particularly in the labour markets. Not having work experience, not having the skills demanded by the market, insufficient knowledge, low personal and social connections compared to adults are some of these disadvantages for youths (Cansever & Namal, 2019). In addition to structural problems such as high unregistered employment, the weak link between education and employment; the high number of young labour force in a country also make it difficult for youths to enter the labour market. As a result, several problems may arise for youths such as being pessimistic about the future, early school leaving, being exposed to social exclusion and, being neither in education nor employment or training.

In fact, all segments of society, from family to government, private sector companies to non-governmental organizations, have responsibilities in facilitating the transition of young people from formal education to work. In fact, raising young people (a) who are respectful to

national, cultural and intercultural values, (b) follow social, economic, technological and environmental developments, (c) sensitive to the common problems of the society they live in, and (d) try to find solutions to the common problems of the world, is essential for a sustainable universal common future.

The purpose of this study is to determine and evaluate the consequences of the Covid-19 epidemic in the transition from higher education to employment in Türkiye. In this regard, the education and employment micro data of approximately one million undergraduate students who graduated in the last three years from the undergraduate programs of higher education institutions in Türkiye, were matched and compared with pre-Covid-19 (December 2019) and one year later (December 2020). The registered employment rates, the search time for a first job, incomes of undergraduate graduates according to their fields of education were compared before Covid-19 and after one year. While the classifications of higher education departments were made at the second level of the International Standard Classification of Education (ISCED-F), the occupational classifications were made at the triple level of the International Standard Occupational Code (ISCO-08). The first employment period is calculated over the first month of entry into the Social Security Institution system after undergraduate graduation of the individuals. Talent adaptation ratio, on the other hand, expresses the rate of employment in the field where undergraduate education was received. In real wage calculations, earnings for the month of 2020/12 was deflated with the consumer inflation rate of 14.60% in order to compare real earnings for the month of 2019/12.

Türkiye is still one of the countries with the highest youth population ratio among the European Union and the candidate countries as well as the G-20 countries. In addition, the fact that the rate of people aged 25-34 who received university education in Türkiye has reached 35% according to OECD data. It shows that human capital of Türkiye is rapidly gaining qualifications. Nevertheless, the youth unemployment rate in Türkiye is 50% higher compared to the European Union countries. It can be interpreted as that Türkiye is not able to take enough advantage of this demographic advantage. Moreover, there are difficulties in recruiting employees in occupations with high vacant job demand in Türkiye. Therefore, the active labour force policies to improve the skill mismatch in the young workforce is critical. In this respect, in order to further strengthen the link between education and employment, first of all, the employment status of people who graduated from higher education programs should be followed systematically. In this regard, significant findings were reached with this study by

matching the education and employment data of individuals who graduated from undergraduate programs of universities affiliated to Higher Education Institute of Türkiye.

According to the findings, there has been a significant decrease in the demand for labour in the field of law, as a result of the decrease in human interaction in the economic and social sense during the Covid-19 epidemic. Employment rates for graduates in the humanities, arts, personal services, education and linguistics fields, as well as in the field of law, have decreased significantly. The area where registered employment decreased the most during the Covid-19 period was Law with 11.8%, while the area with the highest increase was Forestry with an increase of 7.3%. On the other hand, the two fields in which the average real income decreased the most were Law (369 TL) and Security services (140 TL), while the two fields in which the real income increased the most were Veterinary (429 TL), Mathematics and Statistics (401 TL). In addition, while the average months of first job entry for undergraduate graduates before Covid-19 was 9.0 months, this average decreased to 7.6 months after the pandemic. Finally, while the rate of skills match was 67.5% at the end of 2019, this rate decreased by 1.6% and became 65.9% during the Covid-19 period.

Furthermore, university names were not shared in the context of statistical data confidentiality in this study. Nevertheless, in the future researches, the employment, search time, job duration, wage and skill mismatch rates on the basis of university and department can be calculated and shared with decision makers. As a result of these inferences, it can be easily determined how the universities and the education programs in these universities contribute to employment. In this way, the continuity of higher education programs which Turkish labour markets no longer need, can be questioned based on administrative data sources.

Pandemi Sürecinde Devletin Geri Dönüşü: Fransa ve Türkiye Örnekleri

Temel MERİ*

Süleyman SIDAL**

Geliş Tarihi (Received): 10.11.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 04.01.2023

Öz

Bu çalışmada pandemi sürecinde devletin rolü ve işlevleri Fransa ve Türkiye örnekleri üzerinden karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Covid-19 pandemisinin kamu sağlığı güvenliği açısından yarattığı aciliyet, şok ve kriz ortamı, kamusal otoritelerin önlem alma pratiklerini dönüştürürken her ülkenin, sınırlarını ve güvenlik politikalarını yeniden gözden geçirmesine yol açmıştır. 1980'lerden itibaren refah politikalarından rekabetçi politikalara geçiş, ulusal sınırların esnekleşip uluslararası sermayeye açılması; küreselleşme ve kozmopolitleşme yönünde güçlü bir irade olduğu sanısını yaratmıştır. Ancak pandeminin yarattığı koşullara verilen tepki bunun aksi yönde sonuç vermiştir: Korumacı ekonomi politikalarının, gelir dağıtıcı yaklaşımının yanı sıra ulusal sınırların ve milliyetçi reflekslerin yükselişine şahit olunmuştur. Bu çalışmada bu gelişmelerin pandemi dönemi ile sınırlı ve geçici bir refleks olmayıp post-pandemik toplumsal koşullarda da süreceği iddia edilmekte ve bu süreci anlamak için devletin dönüşümü üzerinden bir okuma önerilmektedir. Çalışmada, hukuki bilgi ve belgelerin yanı sıra aktörlerin açıklamaları ve basına yansıyan haberler incelenmekte ve bahsi geçen dönüşümün sebepleri, mahiyeti ve olası sonuçları betimleyici ve yorumlayıcı yöntemle ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi Yönetimi, Devletin Dönüşümü, Ulusal Sınırlar, Egemenlik, Hijyen-Milliyetçiliği.

The Return of the State in the Pandemic: Cases of France and Turkey

Abstract

In this study, the role and functions of the state in the pandemic process are discussed comparatively through the examples of France and Turkey. The urgency, shock, and crisis environment created by the Covid-19 pandemic in terms of public health security have led each country to reconsider its borders and security policies while transforming the precautionary practices of public authorities. Since the 1980s, it has been assumed that there was a strong will for the transition from welfare policies to competitive policies and the flexibility of national borders for strengthening globalization and cosmopolitanism. However, the reaction to the conditions created by the pandemic resulted in the opposite direction: The rise of national borders and nationalist reflexes, as well as the protectionist economic policies and income distribution approach, were witnessed. In this study, it is claimed that these developments will not be a temporary reflex limited to the pandemic period but will continue in post-pandemic social conditions. In addition, it will be suggested that an analysis of the transformation of the state in a historical process is crucial to understand this process. In addition to the legal information and documents, the explanations of the actors and the news will be examined, and the reasons, nature, and possible consequences of the transformation will be discussed with a descriptive and interpretive method.

Keywords: Pandemic Management, Transformation of State, National Borders, Sovereignty, Hygiene-Nationalism.

* Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, E-mail: temel.meri@hbv.edu.tr
ORCID No: 0000-0002-0314-0784.

**Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, E-mail: suleyman.sidal@hbv.edu.tr. ORCID No: 0000-0001-5005-3774.

Giriş

2020 yılından itibaren dünyayı etkisi altına alan pandemi ile mücadele, birçok yönden kalıcı etkiler bırakmaktadır. Her ne kadar, sürecin kendisini istisnai durum ve ‘olağanüstü hal’ nitelendirmeleriyle ele almak mümkünse de, pandemi ile ortaya çıkan koşullar sadece pandemi sürecinin değil, öncesinde başlayan tarihsel ve siyasal koşulların bir sonucu olarak belli bir tarihsel ve siyasal bağlam ve devamlılık ilişkisi içerisinde okunmalıdır.

Salgının kamu sağlığı güvenliği açısından yarattığı aciliyet, şok ve kriz ortamı, kamusal otoritelerin önlem alma pratiklerini etkilemiştir. Her ülkenin sınırlarını ve güvenlik politikalarını yeniden gözden geçirmesine rağmen, birbirine benzer şekilde Kovid-19’a karşı mücadele ettiğine şahit olunmaktadır. Bu çalışmada amacımız, Fransa ve Türkiye örneğinde Kovid-19 pandemisiyle mücadeleyi, kamu politikası açısından devlet-toplum ilişkileri bağlamında incelemektir. Ayrıca, bu politikadaki bazı değişimleri ve dönüşümleri irdelemektir.

1970’lerden itibaren dünyada, devletin sosyal refah devleti anlayışından uzaklaşıp özelleştirmeler ve piyasa dostu düzenlemeler ile boşalttığı alan, giderek daha fazla belirsizliğin ve risklerin hâkim olduğu bir toplum yaratmıştır. Öte yandan SSCB sonrası tek kutuplu dünya siyasetine egemen olan neoliberal küreselleşme reçetesi, devletlerin ulusal pazar ve sınırlar üzerindeki denetimini erozyona uğratmıştır. Bu durum, devletin, toplumdaki güvenlik ve refah talepleri karşısında giderek daha güçsüz ancak, öte yandan yükselen talepleri bastırmada daha fazla cebir kullandığı bir toplumsal-siyasal ortam inşa etmiştir.

Bu tarihsel gelişmeler, başta sağlık hizmetleri olmak üzere sosyal alanlardan çekilen ve refah odaklı yaklaşımdan güvenlik odaklı yaklaşıma evrilen devlet anlayışı ile sonuçlanmıştır. Bu anlayış Chevallier’nin (2021, s. 109) isabetle belirttiği üzere pandemi sürecinin ortaya çıkışıyla bir dizi kırılmaya yol açmıştır. Neoliberal küreselleşme dinamiğinin bir yandan devletleri yakınlaştırma ve homojenleştirme pratiğinin, öte yandan ülkeleri kendi arasında gelişmişlik düzeyi üzerinden ve aynı ülke içerisindeki toplumsal kesimleri de gelir dağılımı üzerinden ayırttığı bu vesileyle tekrar anlaşılmalıdır.

Bu kapsamda çalışma şu sorulara yanıt aramaktadır:

- Devletler kriz anında benzer önlemleri mi almıştır? Yoksa alınan önlemler ülkeden ülkeye değişmiş midir?
- Benzerlik ve/veya farklılıklar ülkelerin tarihsel ve siyasal gelişimi içerisinde nasıl anlaşılabilir?
- Yaşanan durumu, daha geniş bir çerçevede anlamlandırmak mümkün müdür?

Bu çalışmada bazı benzer önlemlere karşın farklı politikaların ortaya çıktığı ve bunun ülkelerin tarihsel ve siyasal özgüllükleriyle ilişkilendirilebileceğini; fakat bunun ötesinde daha geniş bir siyasal dönüşüm içerisinde anlaşılması gerektiği iddia edilmektedir. Bu bağlamda üç aşamalı bir dönüşümün gerçekleştiği öne sürülmektedir: Birinci aşama, devletin neoliberal reformlarla piyasa lehine küçüldüğü geri çekiliş sürecidir. İkinci aşama, devletin pandemi nedeniyle oluşan aciliyet durumuna karşı ‘siyasal’ yerine ‘bilimsel-uzmanlık meşruiyeti’ ile cevap üretmeye çalıştığı tepki sürecidir. Üçüncü aşama devletin ‘siyasal olanı’ yeniden tanımlayarak kendine meşru bir alan inşa etmeye çalıştığı geri dönüş sürecidir.

Bu bağlamda çalışma iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde neoliberal geri çekiliş süreci ve sonrasında pandeminin yarattığı sağlık krizi ve aciliyet durumuna devletin ürettiği tepki ele alınmaktadır. İkinci bölümde devletin kendi meşruiyet alanını yeniden kurgulaması ve siyasal ve toplumsal alana güçlü bir şekilde müdahil olma çabasını içeren geri dönüş süreci incelenmektedir.

Bu çalışmanın temel tezi şu şekilde özetlenebilir: Pandemi ile belirginleşen ‘sağlık krizi’, devletin neoliberal reçete çerçevesinde geri çekiliş sürecini akamete uğratmıştır. Toplumdan gelen ‘güvenlik veya korunma’ talebine yanıt vererek piyasa ve sivil topluma devrettiği bazı alanlara yeniden müdahale etmiştir. Devlet, bu müdahalesini ‘istisnai hal’ yaratarak meşrulaştırmış; kamusal ve toplumsal alana güçlü bir şekilde geri dönerek düzenleyici ve denetleyici rolüyle sınırlandırılmış bir aktör olmaktan çıkarak karar verici ve uygulayıcı bir aktöre dönüşmüştür. Bu durum, bir yandan siyasal alanın genişlemesine yol açarken öte yandan toplumsal özgürlüklerin ve kamusal alanın daralmasıyla sonuçlanmıştır.

1. Devletin Geri Çekilişi Karşısında Siyasal Eylemin Bilimsel Meşruluk Arayışları

Liberal düşünce, piyasa rasyonalitesinin başat denge faktörü olduğunu ve devletin piyasaya ve piyasa dolayımındaki toplumsal ilişkilere müdahalelerinin bu doğal dengeyi bozucu etkiler ürettiğini savunmuştur. Ancak 1929’da ABD’de başlayan ve tüm dünyaya yayılan ekonomik buhran ile bu doğal düzenin çalışmadığı anlaşılmış ve toplumsal düzeni ve bozulan piyasa dengesini yeniden sağlamak için devlet devreye girmiştir. Roosevelt öncülüğünde ABD’de *New Deal* (Yeni Düzen) adıyla yürürlüğe sokulan müdahaleci önlemler, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında devletin altyapı yatırımları ve para arzını arttırmak suretiyle ekonomiye müdahale etmesini ve gelir sağlayıcı önlemlerle tüketim ve yatırımı genişletici bir rol oynamasını sağlamıştır (Harvey, 1999, s. 149).

Literatürde Refah Devleti dönemi olarak kabul edilen 1945-1973 arası dönemde devlet, kural koyucu, düzenleyici, denetleyici rollerinin yanında bizzat üretici ve kaynak dağılımına

doğrudan müdahale eden başat ekonomik aktör olarak yer almıştır. Bu modelde meşru ve üstün bir otorite olarak devlet, kamu hizmetlerini, toplumsal bütünleşme ve uyumu sağlamaya yönelik tasarlamıştır (Chevallier, 2019, ss. 115-128). Refah Devleti'nin ürettiği toplumsal uzlaşma dönemi, uzun süreli olmamış ve 1973-77 yıllarındaki enerji krizleri ile sona ermiştir. Refah Devleti, büyüyen kamu bürokrasisinin yarattığı hantallık ve kırtasiyeciliğin yanı sıra artan kamu harcamalarının yükü ve bu yükün neden olduğu yüksek enflasyon ve durgunluk ile sonuçlanmıştır (Harvey, 1999, s. 163).

1.1. Neoliberalizme Giden Süreçte Devletin Sosyal, Ekonomik ve Kamusal Faaliyet

Alanlarından Çekilmesi

Kovid-19 gibi tarihteki salgınlar, genellikle önce çöküş sonrasında köklü bir dönüşüm süreci getirmiştir. 14. yüzyılda Avrupa'da yayılan veba salgını, nüfusun üçte birinden fazlasını yok etmiş ve kırsal geçimlik ekonomiye dayalı feodal toplum yapısını yıkmış ve göçlerle kentlerin kalabalıklaşmasına yol açmıştır. Artan ticaret ve etkileşim, limanlarda ve liman kentlerinde halk sağlığı uygulamalarını getirmiş ve ilk karantina (gemiyi hastalık riskine karşılık 40 gün kıyıda açıkta bekletme) uygulamasına yol açmıştır. Kente göçle ve kalabalıklaşan nüfusla birlikte yoğun kirlilik ve atık sorunları kolera salgınlarına yol açmış ve temiz içme suyu, atık tahliye sistemleri, sağlıklı kent mekânları ve sosyal konutlar gibi uygulamaları beraberinde getirmiştir. Benzer biçimde çiçek salgınları aşı geliştirme çabalarına, veba, frengi ve grip salgınları da modern devletin halk sağlığı konusunda politikalar, kısıtlamalar, önlemler geliştirmesine yol açmıştır. Salgınlar, genellikle devletin beledi ve ulusal hizmetlerde yeni standartlar geliştirmesi ve bu hizmetleri yaygınlaştırmasıyla sonuçlanmıştır. Kamu desteğiyle kurulan enstitüler, halk sağlığı kurumları, sağlık bürokrasisi, belediye hizmetleri ve yeni kentsel kurallar vasıtasıyla genişlemiş ve yönetilenlerin hayatına daha fazla ve etkili biçimde müdahil olmuştur (Sherman, 2020).

Sağlık hizmetleri, bu açıdan modern devletin ortaya çıkmasına katkı sağlayan temel kamu hizmetlerinin biri olmuştur. Fransa'da ve Türkiye'de modern devletin gelişimi ile sağlık sistemi, uzun bir süre devletin kamusal ve sosyal alana doğrudan müdahale ettiği işlevlerin başında gelmiştir. 20. yüzyılın başından itibaren her iki ülkede de sağlık hizmetlerinin üretilmesi, yaygınlaştırılması ve ücretsiz veya çok cüzi ücretler ile topluma sunulduğu görülmüştür.

Fransa ve Türkiye'de neoliberal dönüşüm çerçevesinde sağlık hizmetinin kamusal yönü sorgulamaya açılırken sağlık kurumlarının piyasacı bir bakışla zarar ettikleri ve bu nedenle vergi mükellefleri üzerinde haksız bir yüke yol açarak ekonomik gelişimi ve rekabeti olumsuz yönde etkilediği söylemi kamuoyunda yaygınlaşmıştır. Hem Fransa'da hem Türkiye'de çözüm

daha çok özel finansman yöntemleriyle kamu finansman yöntemlerinin birbirini tamamlaması şeklinde ortaya çıksa da kamunun ağırlığı sürekli azalmıştır. Devlet, başta sağlık olmak üzere birçok sosyo-ekonomik alanda başat aktör olmaktan ziyade koordinatör rolünü oynayan ve stratejiler belirleyen düzenleyici bir konuma doğru çekilmiştir.[†]

Türkiye’de Refah Devleti’nin yansımaları çok partili yaşama geçişle görülmeye başlamış ve 1961 Anayasası ile devam eden süreçte köyden kente göçle birlikte şehirlerin genişlediği ve kentsel hizmetlerin geliştiği görülmüştür (Zürcher, 2013, ss. 388-393). Türkiye’de 1946-1980 arası artan örgütlenme, sosyal hareketlilik ve kamusal alandaki toplumsal talepler 12 Eylül 1980 Darbesi ile bastırılmıştır. Darbe sonrası süreçte özelleştirmeler vasıtasıyla devletin ekonomik ve toplumsal alandaki rolü sınırlandırılmıştır. Bu durum, Türkiye’nin küreselleşme çerçevesinde dünya ekonomisiyle bütünleşme hedefiyle birleşmiş ve ulusal kalkınma ve sosyal adalet temelli yaklaşım yerini küresel rekabet ve bireysel zenginleşme odaklı yaklaşıma bırakmıştır (Zürcher, 2013, ss. 424-448).

Türkiye’de 1980’lerde başlayan özelleştirmeler ile zarar ettikleri ve nepotizme (kayırmacılık) neden oldukları gerekçesi ile Kamu İktisadi Teşebbüsleri kapatılmıştır. Bunu 1990’larda kapatılan stratejik sektörlerdeki fabrikalar izlemiştir. İthalat yasaklarının kalkması ve 1995 yılında imzalanan Gümrük Birliği Antlaşması ile dış pazardan gelen ürünler karşısında desteklenmeyen yerli üreticilerin piyasadan çekilmesiyle bu alanlar çok uluslu firmalara açılmıştır (Zürcher, 2013, ss. 424-448). 2000’lerle birlikte sağlık sektöründe özel hastanelerin açılması, nitelikli doktorların özel hastanelere yönlendirilmesi; bireysel sağlık ve emeklilik sigortası gibi uygulamaların getirilmesiyle süreç devam etmiştir.

Fransa’da reform programları küresel ekonomi koşullarında rekabet gücünü korumak isteyen Avrupa Birliği’ne uyum çabalarıyla iç içe geçmiştir. 1986 yılında Ekonomik ve Parasal Birliğin kurulması ve 2002 yılında avroya geçiş devletin ekonomideki manevra alanını sınırlandırmıştır. Ortak para birimine geçiş, Fransız devletinin parasal gücünün elinden alınmasına ve böylece para ve maliye politikalarını etkin biçimde kullanmasına; ulusal ihtiyaçlara uygun bir bütçe oluşturmasına engel olmuştur. Türkiye’nin AB’ye üyelik müzakerelerindeki uyum programını da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Devletin amacının ‘dünya ekonomisiyle bütünleşme’ olması gerektiği iddia edilen bu dönemde ekonomik küreselleşmeyle, siyasi sınırların ticari ilişkilere, yabancı yatırıma ve uluslararası finansa açılması; uluslararası işbölümü ve karşılıklı bağımlılığın arttırılmasını gerektiği savunulmuştur. Bu düzlemde devletin rolü piyasanın işleyişi ve rekabetin korunması

[†] Fransa’da devletin yükümlülüklerinin dönüşümü için bakınız, Chevallier, 2019.

çerçevesinde düzenleme (regülasyon) ve eşgüdüm (kordinasyon) faaliyetine indirgenmiştir. Fransa’da devletin ekonomik kalkınmada pilot olma modelini anlatan *dirigisme* döneminin sonuna gelinmiştir. 1986’dan beri hem sol hem de sağ hükümetler tarafından yürütülen özelleştirme politikalarıyla devletin artık, ana dengelerin korunmasından sorumlu bir “düzenleyici”, hatta ulusal dengeyi teşvik eden bir “stratejist” olarak görüldüğü kabul edilmiştir (Chevallier, 2019, s. 118).

Buna bağlı olarak, kamu hizmetlerinin toplumdaki karşılığı muğlaklaşmıştır. Bu durum, devletin meşruiyetini tesis etmek için dayandığı temsillerin ve sembollerin gücünü sorgulamaya açmıştır. Devlet toplum nazarında ortak veya genel çıkarı tanımlayan tekel güç olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır. Devletin muktedir ve buyurgan yönü yerini sivil aktörlerin eylemlerini destekleyen ve teşvik eden bir pozisyona terk etmiş; kamusal çıkarın yerini güven ve şeffaflık gibi ilkeler almıştır (Chevallier, 2019, ss. 115-128).

1.2. Sağlık Krizine Karşı Politika Üretme Mekanizması Olarak ‘Bilimsellik’

2019 yılının sonuna doğru Çin’in Wuhan kentinden tüm dünyaya yayılan Koronavirüs, kısa sürede küresel çapta bir kriz, aciliyet ve müdahale gerekliliği yaratmıştır ve ülkeler ilk şoku atlattıktan sonra benzer tepkiler üretmiştir: maske, mesafe, hijyen, karantina, vaka tespiti ve takibi (filyasyon) ile yaygın aşılama kampanyaları. Buna karşın salgının ortaya çıkışında ve yayılmasında etkisiz kalan Dünya Sağlık Örgütü nedeniyle ulus devletler öne çıkıp inisiyatifi ele almıştır (Dobbs, 2020, s. 240). Kovid-19 virüsünün hızlı bir şekilde yayılması, değişen pandemi koşullarına ayak uydurmak için yeni karar alma mekanizmalarının tesisine yol açmıştır. Ortaya çıkan krizi yönetmek için meşruiyetini ‘bilimsel uzmanlıktan’ alan Bilim Kurulları oluşturulmuştur (Hotar vd., 2020, s. 212).

Fransa’da Kovid-19 Bilimsel Konseyi (*Le conseil scientifique Covid-19*) devlet başkanına ve hükümete tavsiye niteliğinde görüşler vermesi amacıyla 11 Mart 2020 tarihinde ülkenin Sağlık Bakanı Olivier Véran tarafından kurulmuştur.† Sağlık krizinin yönetiminde siyasal karar alma mekanizmasını aydınlatmadan sorumlu kurul, Fransa’da bakanlıklara özgü bilim kurullarına benzemektedir. Sağlık Bakanlığı bünyesinde kamu sağlığına ilişkin karar alma süreçlerinde danışma rolü oynayan Halk Sağlığı Yüksek Komitesi (*Haut comité de la*

† 11 Mart’ta, virüsün Fransa’da görüldüğü daha ilk günlerde 11 üyeden oluşan Kovid-19 Bilim Kurulu oluşturulmuştur. Bilim Kurulu’nda sağlık bilimlerinden oluşan üyeler baskın olsa da sosyal bilimlerden gelen üyelerin de bulunduğu karma bir yapı benimsenmiştir. Konseyin çok disiplinli yapısı, özellikle sosyal bilimlerin uygulayıcılarını ve temsilcilerini, ilgili ana araştırma alanlarını sürece dâhil etme arzusunu yansıtmıştır (bu açıdan ekonomistlerin yokluğu dikkate değerdir). Bu da kurulun teknik değil, geniş katılımlı bir toplumsal şuraya dönüşmesine imkân vermiştir.

Fransız Kovid-19 Konseyi’nin sosyolog üyesi Benamouzig, sosyal bilimcilerin sağlık krizi yönetiminde yer alması gerekliliğini bir mülakatta vurgulayarak, salgının sadece bir sağlık gerçeği değil, aynı zamanda sosyal bir gerçek olduğunu ifade etmiştir. Salgına karşı mücadele araçları halk sağlığıyla, yani kolektif yaklaşımla ilgilidir. Bu bağlamda kamu kararı niteliğini haizdir. Kovid-19 Konseyi Fransa’da salgının yol açabileceği sosyal eşitsizlik sorunlarına da dikkat çeken görüşlere yer vererek, hükümete bu konularda önlem alması yönünde tavsiyelerde bulunmuştur (Benamouzig, 2020).

santé publique) bulunmaktaydı. Ancak, alınacak kararları netleştirmek amacıyla bir bilim konseyi oluşturularak daha doğrudan işleyen bir sistem tercih edilmiştir. Medya tarafından ‘hükümetin pusulası’ (Bertheliet, 2020) olarak nitelendirilen bu bağımsız danışma kurulu, Fransa’da Kovid-19 salgınına karşı mücadelede kamusal politikalara yön verilmesinde ve ilgili sağlık önlemlerinin topluma açıklanmasında rol almıştır. Siyasal iktidar, böylece “uzman kurulları” (Chevallier, 2020) aracılığı ile aldığı kararlara ve yaptığı tercihlere bilimsel meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Fransa Cumhurbaşkanı E. Macron’un ülkesinde görülen ilk koronavirüs vakalarının ertesinde yaptığı halka sesleniş konuşmasında “bilime güven” ilkesine sıkı sıkıya sarıldıklarını belirterek hükümetin bu ilke rehberliğinde hareket ettiğinin altını çizmesi böylesi bir çabaya işaret etmektedir (Macron (a), 2020).

Türkiye’de 10 Ocak 2020 tarihinde Sağlık Bakanlığı bünyesinde kurulan Bilim Kurulu’nun üye sayısı, kuruluş aşamasında 26 iken daha sonra sosyal bilimlere mensup yeni üyelerin katılımıyla 31 kişi olmuştur. Enfeksiyon, mikrobiyoloji, viroloji, iç hastalıkları, yoğun bakım ve göğüs hastalıkları alanlarında uzman akademisyenlerden oluşan kurulun başkanlığını Sağlık Bakanı Fahrettin Koca yapmıştır. Bilim Kurulu, pandemiyle mücadele çerçevesinde “2019-nCoV Hastalığı Rehberi” yayınlamıştır. Bu kapsamda yurtdışındaki Türk vatandaşlarının getirilmesi, uçuşların yasaklanması, kara sınırlarının kapatılması, pandemi hastanelerinin belirlenmesi, karantina uygulaması, eğitime ara verilmesi gibi toplumsal yaşamı doğrudan etkileyen konularda tavsiye vermiş ve danışmanlık sunmuştur (Turan ve Çelikyay Hamza, 2020, s. 13). Salgının ilan edildiği Mart 2020’den bu yana Sağlık Bakanı günlük olarak televizyonlarda canlı yayında toplumu bilgilendirmiş ve kamuoyuyla güncel verileri ve istatistikleri paylaşmıştır. Bu durum, Sağlık Bakanı’nı, o dönemde toplumun en güvendiği siyasetçi haline getirmiştir (Universal McCann Türkiye’nin Korona Günleri Araştırması, 2020).

Sonrasında toplumdan gelen tepkiler nedeniyle Bilim Kurulunun yanında virüsün toplumun ve bireylerin ruh sağlığında yarattığı tahribatı en aza indirmek için psikologlar, sosyologlar, ekonomistler ve ilahiyatçılardan kurulu *Toplum Bilimleri Bilim Kurulu* oluşturulması kararlaştırılmıştır. Cumhurbaşkanlığı politika kurullarında da düzenlemeye gidilmiştir. Sağlık ve Gıda Politikaları Kurulu’nun ikiye ayrılarak Gıda, Tarım, Orman ve Hayvancılık Kurulu ile Sağlık ve Sosyal Politikalar Kurulu olarak düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bilim Kurulu’nun kurulmasına dayanak teşkil eden ve 2019’da Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan *Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı* isimli belgedir. Bu belgeye göre pandemi yönetiminin planlamasında ve pandemi durumunda sorumluluk Sağlık Bakanlığı’na verilmiştir (Turan ve Çelikyay Hamza, 2020, s. 14).

Türkiye’de Bilim Kurulu’nun ilk çıktısı, pandemi ile mücadelede ortak toplumsal uzlaşa inşa etmek olmuştur. Sağlık Bakanı Fahrettin Koca siyasi bir figür olsa da aldığı kararlar, görece tarafsız olarak görülmüştür. Bu yönüyle Sağlık Bakanı salgının erken dönemlerinde hem idari, hem siyasi, hem de bilimsel meşruiyete sahip gözükümüştür. İlk vaka Türkiye’de 11 Mart’ta; ilk ölüm 15 Mart’ta kaydedilmiştir (Şengül ve Ünal, 2020, s. 167).

Her iki ülkede de uzmanlık kurulları, ‘teknik tarafsızlık’ iddiası nedeniyle siyasi tarafgirliğinin ötesinde veya üzerinde görülmüşlerdir. Bilim Kurulları, salgınla mücadelede tek resmi yetkili mercii olduğu için ‘meşru bir tekel’ olma avantajına sahip olmuştur. Çünkü farklı söylemlerin gelişmesi, kamuoyunun uzmanlığa karşı olan güvenini sarsma ve farklı verilerin kafa karışıklığına neden olma riskini taşımıştır. Bu nedenle veriler ve bu veriler üzerindeki bilimsel ve teknik tartışma imkânı siyasi otorite tarafından kısıtlanmış ve tekelleştirilmiştir (Nouaille-Degorce, 2020, ss. 20-24).

Fransa’da hükümet[§], sağlık verileri dışındaki parametreleri, özellikle alınan önlemlerin ekonomik ve sosyal etkilerini dikkate alarak bilim kurullarının bazı tavsiyelerine uymaktan kaçınmıştır. Chevallier’nin belirttiği gibi, uzmanlık bir noktadan sonra kural koyucu bir boyut kazanmış ve bu da siyaset açısından iktidar tekeli meselesini gündeme getirmiştir (Chevallier, 2020). İlk bakışta, uzmanlık ve politika arasındaki sınır çizgisi net görünse de rollerin bölüşümü karmaşıklıktıkça bilimsel ihtiyaçlarla siyasi öncelikler arasındaki çatışma da artmıştır. Pandeminin niteliği bilim insanlarının etki alanını güçlendirse de nihayetinde bu etkinin sınırlarını siyaset belirlemiştir. Örneğin ilk toplantıda Fransız bilim kurulu, sokağa çıkma yasağının alınmasındaki ısrarına karşın hükümete bunu kabul ettirememiştir. Ancak üç toplantıdan sonra bunun gerekliliğini kabul eden siyasi iktidar, 16 Mart’ta, önerilenden daha esnek bir yasaklamayı hayata geçirmiştir. Buna karşılık kurul, tedbir önerilerinde ekonomik ve sosyal sonuçları daha fazla dikkate almaya başlamıştır. Örneğin 12 Mart’ta belediye seçimlerinin ilk turunun yapılmasına müsaade edilmesi, bir erteleme kararının doğurabileceği siyasi tartışmalardan kaçınma nedeniyle kabul edilmiştir (Chevallier, 2020). Uzaktan eğitim ve çalışma gibi sosyal hayata doğrudan etki eden önlemlerin alınmasında bilim kurulları ön planda yer almıştır. Hijyen malzemesi tedarikinin yetersiz kaldığı dönemde önce maske takmaya gerek olmadığını söyleyip sonra maske takılmasını zorunlu kılması gibi birbirine tezat kararlardan da

[§] Burada devlet ve hükümet ayrımını vurgulamakta fayda vardır. Devletin, yasama, yürütme ve yargı işlevlerini bünyesinde toplayan ve toplumun uzun süreli ve ortak siyasi, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını ve çıkarlarını gözetken çok daha bütüncül ve kalıcı bir yapı olmasına karşın hükümet, yürütme gücünü temsil eden, toplumun belli bir kesiminin desteğini almış, geçici, kısa süreli ve gündelik ihtiyaçları gözetken görece tarafgir veya partizan davranması muhtemel bir yapı arz etmektedir. Burada devlet ve hükümetin belli durumlarda ortak hareket etmesine karşın devletin yaklaşımı ile hükümetlerin yaklaşımının zaman zaman çatışabileceğinin altı çizilmelidir. Ancak özellikle Türkiye gibi uzun süre iktidarda olan siyasi partilerin kurduğu hükümetlerin devlet organizasyonu ile iç içe geçtiği ve bu ayrımın pratikte belirsizlik kazandığı da ifade edilmelidir.

görülebileceği üzere (Howell ve McDonald, 2020; Banks, 2020), temel öncelik, kamu düzeni olmuştur.

Fransa’da tartışma, ilk etapta alınan kararların içeriğinden ziyade yürütmenin aldığı kararların şeffaf olmaması ve bunun neticesinde yürütmeye karşı güvensizliğin artmasıyla büyümüştür. Bu nedenle, hükümet bilim kurulu toplantı ve kararlarının resmi şekilde ilan edileceğini duyurmuştur. Bu karar alma mekanizmaları, uzun bir süre yasal bir dayanak olmaksızın işlemiştir. Fiilen başlatılan ‘olağanüstü hâl’ durumu ancak 23 Mart’ta Kamu Sağlığı Kanunu’nda yapılan bir değişiklik sonrasında ‘sağlık olağanüstü hali’ ilan edilerek yasal zemine kavuşturulmuştur. Bilim kurulunun resmi olarak ihdası ise 3 Nisan 2020 tarihinde ilgili Başbakanlık kararnamesi (*décret*) ile gerçekleşmiştir (Fransa Cumhuriyeti Resmî Gazete, 2020, no. 0082).

Sağlık bürokrasisi, pandemi ile mücadelede öne çıksa da salgının ilk dalgasında kamu sektörünün böyle bir krize hazırlıklı olmadığı anlaşılmıştır. Materyal eksikliğinin yanı sıra, maliyetleri düşürme amaçlı personel ve yatak kapasitesi nedeniyle kamu hastaneleri hizmet veremez duruma gelmiştir.** Bunda hem Türkiye’de hem de Fransa’da uygulanmaya çalışılan performansa dayalı çalışma sisteminin etkisi büyüktür. Fransa’da 2019 yılında hemşirelerin ve stajyerlerin peş peşe grevleri kamu hastanelerinin durumunu ve uygulanan performansa dayalı çalışma sistemini tartışmaya açmıştır (Chevallier, 2021, s. 110). Ancak henüz hükümet, bir reform programı açıklamadan pandemi baş göstermiş; salgınla mücadelede sağlık personelinin beklenen özveriye kamu otoritesinin sert önlemleri eşlik etmiştir. Hastaneler, salgının ilk dalgasını, ancak mevcut performansa dayalı çalışma sistemini göz ardı ederek atlatabilmiştir.

Fransa’da yoğun bakım ünitelerinin yetersiz kalması nedeniyle bazı kamu binaları hastaneye dönüştürülmüştür. Hasta yoğunluğunun fazla olduğu şehirlerden az olanlara demiryolu şirketi (*SNCF*) aracılığıyla hasta taşınmıştır. Bu çözümler, demiryolu örneğinde görüldüğü gibi, kamu kaynaklarının verimli ve performansa dayalı kullanılmasına yönelik değil; sorunun aciliyetinin ve büyüklüğünün yol açtığı istisnai durumun kamusal otorite kullanılarak ötelenmesini gerektirmiştir. Salgında ilk dalga atlatıldıktan sonra hükümet nezdinde başlatılan sağlık çalışanlarının koşullarının iyileştirilmesi, artık sağlık sektörünü ilgilendiren bir reform değil; kamu hizmeti olarak sağlık hizmetlerinin dönüştürülmesi

** Fransa’da, 2007’den bu yana binlerce hastane yatağı ve sağlık personeli azaltılmıştır. Sağlık hizmeti arzındaki bu azalma, ekonomik büyüklükte Fransa ile karşılaştırılabilir bir ülke olan Almanya’ya kıyasla, koronavirüsle mücadeleyi olumsuz etkilemiştir. Pandeminin ilk günlerinde Almanya’nın aşağı yukarı 28.000 yoğun bakım yatağı bulunmakta iken, Fransa’da bu sayı yaklaşık 5.500 kadardır. Bu farklılık ölüm vakaları karşılaştırıldığında daha da belirleyicidir. (Ibanda Kabaka, 2020, ss. 3-4).

anlamına gelmiştir. Siyasal aktörler ve sağlık çalışanlarının temsilcileri 2020'nin yaz aylarında başlatılan yeniden yapılanma sürecinde bir araya gelerek 'Sağlıkta *Ségur* (*Ségur de la santé*)' başlığı altında yapısal sorunları çözmeyi amaçlamıştır. Bu süreç sağlık hizmetlerine verilen önemi yeniden artırarak Refah Devleti dönemini hatırlatmıştır. Hatta süreç, Fransa'da çalışma hayatında sosyal devlet ilkelerini pekiştiren Mayıs 1968'de sendikalar ve dönemin hükümeti arasında imzalanan Grenelle anlaşmasıyla karşılaştırılmıştır (Noblecourt, 2021). Fakat pandeminin ikinci dalgası nedeniyle bu iyileştirme çalışmaları büyük ölçüde sonuçsuz kalmıştır (Chevallier, 2021, s. 111). Yöneticilerin geçici çözüm arayışlarına karşın sağlık personelinin sorunları sadece bir yıl içinde dar mesleki bir meseleden, kamu yararını ilgilendiren ulusal düzeyde öncelikli bir soruna dönüşmüştür.

Salgının ortaya çıkardığı kamusal yetersizliğin bir başka vechesi, stratejik konularda hızlı ve etkili politika çözümleri üretmemek olmuştur. Örneğin maske ve hijyen malzemelerine erişim uzun bir süre sorun oluşturmuştur. Neoliberal ekonominin stok yapmaya imkân tanımaması nedeniyle bir anda oluşan talebe yanıt verilememiştir. Fransa'da sorun, sağlık malzemelerinin uluslararası işbölümü çerçevesinde üretilmeyip ithal ediliyor olması nedeniyle, küresel tedarik zincirlerinin çökmesi sonucu derinleşmiştir. Bu ihtiyaçlar, ulusal gereklilik ve önceliklere göre yeniden düzenlenmiş ve uluslararası işbölümü ve uzmanlaşma yerine bağımsızlık ve egemenlik çerçevesinde stratejik sektörlerin yeniden sübvansede edilmesi yönünde tartışmalara yol açmıştır. Küreselleşmenin faydalarına ilişkin söylem, tedarik zincirlerinin kırılganlığı ve ithalata bağımlılığın yarattığı sıkıntılar nedeniyle ulusal-korumacı politikalara bakışı değiştirmiştir. Pandemi, belli bir süreliğine de olsa kişilerin, malların ve hizmetlerin dolaşımının kısmen veya tamamen kısıtlanmasına neden olmuştur. Bu durum küreselleşmeci vizyonun sorgulanmasına ve yerel-ulusal sanayi ve tedarik zincirinin inşası ve desteklenmesi noktasında politik bir refleksin gelişimine yol açabilir.

Tedarik açısından Türkiye, Fransa'ya kıyasla daha avantajlı bir konumda olmuştur. Ülkede tekstil sektörünün gelişmişliği bazı markaların sadece maske ve hijyen malzemelerini üretmesini mümkün kılmıştır. Hükümet, önemli piyasa aktörlerini kısa sürede bu alana yönlendirmiştir. Ayrıca kamu otoritesi, bazı stratejik tıbbi ürünleri piyasadan toplayıp bunlara tavan fiyat getirmiştir. Sadece düzenlemenin ötesine geçip bizzat halka ihtiyaç duyulan maske ve kolonya dağıtımını gerçekleştirmek istemiştir. Daha önce denenmemiş bu büyüklükteki ulusal lojistik operasyonu yine bir devlet kuruluşu olan PTT aracılığıyla, –aynı *SNCF* örneğindeki gibi- yani ekonomik kaygı güdülmeksizin gerçekleştirilmiştir.

Fransa'da salgına karşı alınan önlemlerin kurumsal kordinasyonu ayrı bir eşgüdüm sorununa dönüşmüştür. Çoğu zaman sağlık bürokrasisi ile güvenlik bürokrasisi kordine olmakta

zorlanmıştır. Karantina önlemleri için alınan genelgelerin geç açıklanması, alınan önlemlerin hukuka uygunluğunun tartışılması, Fransız Danıştay'ının (*Conseil d'Etat*) verdiği bazı iptal kararları eşgüdüm konusundaki sorunlara örnektir. Bu sorunlar, sokağa çıkma yasakları dönemi sona erip 'yeni normale dönüş' süreçlerinde de devam etmiştir. Salgının yeni dalgalarında aynı sorunlar kendini tekrar ederken devletler, bir yandan meşruiyet aşınmasına, diğer yandan bu meşruiyet açığını telafi etmek amacıyla kamusal alana daha fazla müdahale etmeye başlamıştır.

2. 'Siyasalın' Kendi Retoriğini Yenileyerek Güç Kazanması

Salgın yönetimi sağlık hizmetlerinin çerçevesini aşan bir niteliğe büründükçe, hayata geçirilen reformların yeni durumla mücadelede çok etkin olmadığı anlaşılmıştır. Bu yönüyle, devletler eski ile yeni arasında sentezlenen mücadele yöntemleri geliştirmişlerdir. Devletin, kriz döneminde geri dönüşünün emaresi siyasalın yeniden kurgulanmasını sağlayacak çok özcü bir istinat noktasından hareket etmiştir: "egemenlik" (Chevallier, 2021, s. 112). Pandeminin ilk dönemine kıyasla farklılık, kamu otoritesinin önce 'siyasalı' kurgulayarak kendine yeni bir meşru 'eylem alanı' yaratması, sonra da sosyal ve ekonomik alana doğrudan müdahalelerle devletin müdahaleci karakterinin yeniden görünmeye başlamasıdır. Toplumunu yönetme kapasitesi azalan ve salgından kaynaklanan sağlık krizinin başında kamusal alandan geri çekilen devlet kudreti, sosyal ve ekonomik alana müdahaleleri ile yeniden güç dengesinin merkezine yerleşmiştir.

2.1. Bir Düşman Olarak Koronavirüs ve *Hygiéno-nationalisme*^{††}

Pandemide hükümetlerin ulusal düzeyde önlem almakta gecikmesi ve birimleri arasındaki kordinasyon eksikliği, toplumun tedirginliğinin artmasına ve yarattığı gerilimle kolektif hafızada yer alan travmatik olayların hatırlanmasına; hatta felaket söylemlerinin yayılmasına yol açmıştır (Geisser, 2020, s. 3). Tarihsel olarak önceki pandemilerle karşılaştırıldığında (Sardon, 2020, ss. 1-18), ölçeği ve yayılma hızı geçmişe nazaran daha yüksek olsa da Kovid-19 salgını nispeten düşük ölümcüllüğe sahip olarak seyretmiştir. Fakat insanlığın yarısının, yani üç milyardan fazla insanın eve kapanmasıyla sonuçlanan ilk küresel felaket olarak tarihe geçmiştir. Ekonomik açıdan pandemi, 1990'larda patlak veren nokta com balonu (1995-2000) ve 2001, 2008 krizlerinden çok daha büyük bir kayba neden olmuştur. Bu açıdan II. Dünya Savaşı ile karşılaştırılabilecek bir ekonomik felaket tablosu ortaya çıkarmıştır (Yetgin, 2020, s. 326). Pandeminin ilk aşamasında, devletlerin mali güçsüzlüğü nedeniyle ekonomik sorunlara hızlı çözümler üretememesi de vatandaşlar arasında güvensizlik duygusunu arttırmıştır (Fontanel, 2021).

^{††} İfade için bakınız Geisser, 2020.

Devletin salgın bağlamında egemenlik üzerinden kendini yeniden kurgulaması öncelikle ülke sınırlarına verilen önemle ortaya çıkmıştır. Siyasi egemenlik, sınırlar üzerinde kontrolü artırmak ve bu konuda tasarrufta bulunan tek kudret olduğunu vurgulamakla kendisini göstermiştir. Türkiye’de Suriye iç savaşı sonrasında gelişen göçmen krizinden bu yana sınırlar üzerindeki kontrolün zayıflığı, tartışma konusu olmuştur. Mültecilerin varlığı, sayısı, ekonomik ve sosyal maliyeti kadar kültürel bütünleşme gibi konular siyasal iktidara yöneltilen eleştiriler arasında yer almıştır. Farklı bir perspektife ve bağlama sahip Fransa’da ise toplumsal muhalefet anlamında güçlenen radikal sağ söylemin arkasında mülteci karşıtlığı vardır. AB’nin kendi politikalarını yenilediği ve güvenlik anlayışını güçlendirdiği dönemde, Türkiye’de de toplumsal huzursuzluğun artması *de facto* ‘açık kapı’ politikasının gözden geçirilmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece uluslar-arasılaşma, uluslar-üstüleşme ve küreselleşme çerçevesinde akışkanlaşıp önemini yitirdiği söylenen ulusal sınırların yeniden önem kazandığı ve yegâne ve nihai kural koyucunun halen ulus-devletin kendisi olduğu görülmüştür.

Koronavirüse ilişkin ilk uyarılardan itibaren devletler, uluslararası anlaşmalara rağmen sınırlarını kapatmıştır. Virüsün ortaya çıktığı ilk günlerde sınırlarda ve havalimanlarında uygulanan sağlık kontrolleri ve tetkiklerinin yerini milliyet temelli yasaklar almıştır. Uluslararası dayanışmanın azaldığı bu dönemde, her devlet kendi stratejisini uygularken yabancıların durumu belirsizleşmiştir. Ülke dışında yaşayan Fransızların sosyal medya üzerinden düzenlediği “Eve dönmek istiyorum” (*Je veux rentrer chez moi!*) çağrıları bu duruma örnek olarak verilebilir. Fransa ve Türkiye için önemli bir gelir kaynağı olan turizm sektörü bu durumdan ağır etkilenmiş; ülkeler sınırları içinde, seyahat kısıtlamalarına gitmiştir.

AB içinde bile ulusal sınırların yeniden gündeme geldiği ve tartışıldığı görülmüştür.^{‡‡} Salgının ortak yönetimi yerine ulusal çözümlere öncelik verilmesi, Birlik içinde egemenliğe dayalı yaklaşıma dönüşün örneklerinden biri olmuştur (Desvignes, 2020). Bunun sonucu olarak, Avrupa düzeyinde serbest dolaşım ilkesine bir dizi istisna getirilmiştir. Bu bakımdan salgınla mücadele, kendi vatandaşlarını korumayı amaçlayan kale-devlet (*État-forteresse*) figürünü canlandırmıştır (Chevallier, 2021, s. 113). İlerleyen süreçte sınırlar üzerindeki kısıtlamaların gevşetilmesi Avrupa kurumlarının politikalarından ziyade, devletlerin ikili anlaşmaları dâhilinde mümkün olmuştur (Desvignes, 2020). Fransa, 15 Haziran 2020’de, İspanya ve Birleşik Krallık hariç Avrupalı komşularıyla sınırlarını yeniden açmaya karar

^{‡‡} AB için Covid-19 krizinin hassas bir döneme denk geldiğini vurgulamak gerekir. Zaten salgın öncesinde Avrupa entegrasyonu sorgulanıyordu. Üstelik *Brexit*’in kabul edildiği 2016 yılından itibaren, Birliğin krizde olduğu fikrini salgından önce bile herkes kabul ediyordu. *Brexit*, 2005’teki Avrupa Anayasası projesinin Fransa ve Hollanda tarafından reddedilmesinden iki yıl sonraki mali krize, 2010’daki avro krizine ve ardından ‘göçmen krizine’ kadar Birliğin içinden geçtiği çalkantılı durumun son halkası sayılmaktaydı (Warlouzet, 2020).

verirken, mütakabiliyet ilkesine göre hareket etmiştir. Buna göre Fransız vatandaşlarının girişini reddeden veya karantina uygulayan ülkelerin vatandaşları, Fransa'ya seyahat etmek isterlerse benzer bir uygulama ile karşılaşmıştır (Le Gall, 2020). Bu tavrın AB'nin çok taraflı karar alma mekanizmasına aykırı olduğu aşikârdır. Avrupa düzeyinde uzun yıllar boyunca müzakere edilerek kurulan dengenin çok taraflılık ilkesi sonucu olduğu hususu göz ardı edilmiştir. Diplomatik ikili ilişkilere dayalı yöntem ve mütakabiliyet ilkesi ise Avrupa'da ulus-devletlerin kurulduğu güç ilişkilerine dayalı çatışma dönemlerini hatırlatmaktadır.

Geniş çaplı göçün yarattığı bir diğer siyasal sonuç ise biz ve öteki (yabancılar) ayrımının sürekli vurgulanması ve popülist-milliyetçi sembollerin canlandırılması olmuştur. Oysa virüsün yol açtığı sorunların küresel boyutu, birlik ve dayanışma söylemini de meşrulaştırabilirdi, fakat aksi gerçekleşmiştir.

Pandemi bir anda uluslar-arası, ulus-üstü ve ulus-aşırı bütün siyasi, ticari ve kültürel faaliyetlerin sorgulanmasına yol açmıştır. Sportif faaliyetlere bazı kısıtlamalar uygulanırken dinlerin ulus-aşırı karakteri ulusal bir soruna dönüşmüştür. Güney Kore'de vakaların artışında Shincheonji Hristiyan İsa Kilisesi'ndeki ibadet toplantısı (Jeong vd., 2020); Malezya'da 20.000 kişilik Malayları, Bangladeşlileri, Filipinlileri, Singapurularını ve Taylandlıları bir araya getiren İslami toplantı; Fransa'da 17-21 Şubat tarihleri arasında 2.000'den fazla Hristiyan'ı bir araya getiren Mulhouse'daki Evanjelik Kilisesi La Porte Ouverte'in toplantısı, kapalı mekânlarda ve fiziksel temas içeren şekillerde gerçekleşmesi ve ayrıca yaşlı nüfusun katılımını içermesi nedeniyle sınırlandırılmış veya yasaklanmıştır. Türkiye'de de umre-hac yasaklarına Cuma ve vakit namazlarının toplu şekilde kılınmasının sınırlandırılması eşlik etmiştir.

Devlet ve hükümet başkanlarının söylemlerinde sınırların öneminin sıkça tekrarlanması, sınırların ideolojik ve sembolik değerinin vurgulanmasına yol açmıştır. Dünya kamuoyu, koronavirüsün küresel niteliğine rağmen kendi ülkesinin ulusal sınırları içindeki yayılımına odaklanmıştır. Salgın uzun süre Çin'le, hatta ilk vakaların tespit edildiği Hubei eyaletiyle sınırlı kalmıştır. 20 Ocak'a kadar Çin dışında vaka tespit edilmemiş, daha sonra virüsün Güney Kore'ye 'Çinli bir turist' tarafından taşındığı iddia edilmiştir. "Bir ülkede ilk vakalar görüldüğünde, virüsün ilgili ulusal sınırlar içerisinde hızla yayıldığı" görülmüştür (Hamez vd., 2020). Örneğin, İtalya'da salgının ilk kez tanımlandığı 24 Şubat'tan hemen sonra yaklaşık 11 belediyeye bir sağlık kordonu çizilmiş; daha sonra önlemler, Kuzey İtalya'daki bölgelere yayılmıştır. Virüs ülke sınırları içerisinde hızlı bir şekilde yayılırken, devletin 'esas zafiyetinin' sınırları koruyamamak olduğu kanısı paradoksal biçimde güçlenmiştir. 'İlk hastanın' kökeni her ülkede farklı olsa da genellikle belli ülkelere gelen yolcular şüpheli görülmüştür. Dumitru, salgın boyunca iki önyargının ortaya çıktığını ve karar alma süreçlerini yavaşlattığı

veya yanlış yönlendirdiğini tespit etmektedir: Birincisi, teritoryal anlamda ulusal sınırların önemini abartmak; ikincisi, sosyal anlamda insanların milliyetinin önemini abartmak (Dumitru (b), 2020, s. 727).

Sınırları kapatmanın virüsle mücadelede ne kadar etkili olduğu tartışmalı olsa da Geisser'nin (2020, s.7) belirttiği gibi, bu tarz yaklaşımlar kültüralist önyargıları besleyerek hastalığın yayılmasına karşı farkındalığın yavaşlamasına yol açmıştır (Dumitru(a), 2020). “Biz Türkler (ya da Fransızlar), aslında çok da Çinliler (ya da İtalyanlar) gibi bu virüs dalgasına kapılacağımızı düşünmüyoruz” gibi ifadeler kullanıldıkça virüsün yayılması diğerlerinin suçu olarak algılanmıştır (Dumitru (b), 2020, s. 732). Bu süreçte başka ulusal kültürlerin ‘disiplinsizliğine, tembelliğine ve gevşekliğine’ dair klişeler -neredeyse tarih boyunca her salgında görüldüğü gibi^{§§}- yeniden ortaya çıkarak kamuoyunun fikirlerini yönlendirerek biz ve öteki ayrımını canlı tutmuştur.

Biz ve öteki ayrımının somut yansımaları savaşlarda görmek mümkündür. Düşmanın varlığını ve kimliğini belirleyen ve onunla savaşa karar veren egemendir. Bu yüzden pandemideki düşman ile savaş kararı da egemenliğin tescili ve temsili anlamına gelmiştir. Türkiye’de uzun süredir, Fransa’da da azımsanmayacak süredir var olan teröre karşı savaş söylemi ve bunun üzerinden yürütülen güvenlik politikaları varlığını hissettirirken buna koronavirüse karşı savaş eklenmiştir (Geisser, 2020). Fransa Cumhurbaşkanı, daha ilk ulusa seslenişte, koronavirüsü “görünmez bir düşman” olarak tanımlarken, salgınla mücadeleyi bir savaşa benzeterek, halkını genel seferberliğe çağırmıştır (Macron (a), 2020). Türkiye’de ise hijyen milliyetçiliğinin en belirgin sloganı resmi kanallardan yapılan “Biz bize yeteriz” söylemiyle başlatılan yardım kampanyaları olmuştur (Balcı ve Kaya, 2021, s. 97).

Savaş retoriği yurttaşlara bir ulusal birlik duygusu aşılamanın en temel yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu olan sadece milliyetçi duyguların aşılması olmayıp; siyasal iktidarın hegemonya kurma çabasıdır. Bunun için eleştirilere ve tartışmalara karşı zaman zaman vatansever duygularla desteklenen bir savaş retoriği üretilmiştir. Bu retoriğe göre ortada bir ölüm-kalım mücadelesi vardır ve bunun için savaşılması, vatandaşların bencil, bireysel meselelerini bir kenara bırakıp dayanışması ve kardeşlik içinde fedakârlık etmesi gereklidir (Macron (b), 2020). Bu mücadelede onurlandırılması gereken savaşçılar vardır. Onlar mücadele azmi ve fedakârlıklarıyla örnek alınması ve minnettarlık duyulması gerekenlerdir. Onlar -bu

^{§§} Veba salgınında Avrupa’daki Yahudilerin suçlanması, Frengi hastalığının Frenklerden bulaştığına inanılması veya I. Dünya Savaşı’ndaki grip salgının İspanyol gribi olarak isimlendirilmesi bu yaklaşımın uzun bir tarihsel geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Tüm bu örnekler, virüsün kimler tarafından yayıldığından ziyade belirli bir topluluğun/toplumun “günah keçisi” olarak seçilmesini ifade etmektedir.

örnekte sağlık ve güvenlik çalışanları- bu ulusun kahramanları, savaşçıları ve koruyucu melekleridir.

Charteris-Black'e göre (2021, s. 12), "virüse karşı savaş", toplumu seferber etmekte ve sade vatandaşları gerçek vatanseverlere; bu sürece müdahil olmayan herkesi de hainlere dönüştürmektedir. Politikaların ve söylemin kendisinin sorgulanması veya eleştirilmesi, bölücülük ve bozgunculuk olarak yorumlanmaktadır.*** Bu bağlamda Fransız Devlet Başkanı tüm reformları askıya aldığını açıklayarak, -buna tartışmalı bir konu olan emeklilik reformu da dâhil- toplumun birlik ve beraberliğine verdiği öneme dikkat çekerken, virüsle mücadelede yetkileri elinde tutmaya özen göstermiştir. Böylece savaşçı söylem, bir yandan demokratik parlamenter süreçlerin pandemi ile mücadele gerekçesiyle askıya alınmasına, öte yandan siyasal yetki üzerinden toplumsal alana; bireysel hak ve özgürlüklerle farklı yaşam tarzlarına müdahaleye kapı aralamıştır.

Türkiye'de başkanlık sistemiyle başlayan değişim, pandemiyle mücadele söylemiyle güçlenmiş; hükümetin bunu partizan uygulamalarla pratiğe geçirdiği görülmüştür. Sokağa çıkma kısıtlamasına uymayan parti mensupları ve bürokratlar kadar, toplantı ve gösteri haklarının diğer siyasi ve toplumsal kesimler için kısıtlanmasına karşılık iktidarın ortağı olan iki partinin kendi toplantı ve mitinglerini serbestçe gerçekleştirdiği görülmüştür. Alkol ve müzik üzerindeki yasaklar virüsle mücadeleden ziyade belli bir yaşam tarzına müdahale olarak algılanmıştır. Buna karşılık ücretsiz sağlık hizmeti kadar, sosyal yardımların aynı ve nakdi olarak sunulması ve dezavantajlı kesimlerin ekonomik olarak himaye edilmesi daha yüksek sesle talep edilmiştir (Balcı ve Kaya, 2021).

Hükümet, *de facto* olağanüstü hal durumunu, artan yetkilerini siyasal rakipleri üzerinde baskı kurmak için seferber etmiştir. Hükümetin, salgın döneminde ulusal birliği artırmak için merkezileşme çabası yerel yönetimler üzerinde baskıyla sonuçlanmıştır. Ankara ve İstanbul'da muhalif belediye başkanlarının başlattığı yardımlaşma kampanyaları yasal olmadığı gerekçesiyle askıya alınmıştır. Fransa'da yerel karakteriyle öne çıkan Korsika'da salgın döneminde merkezileşme eğilimi artarken Türkiye'de Güneydoğu'da bazı yerel siyasetçiler, İçişleri Bakanlığı tarafından görevden alınmış ve yargı yoluyla siyasal temsil yetkilerine son verilmiştir (Balcı ve Kaya, 2021, s. 98).

*** Charteris-Black'in (2021, ss. 42-43.) Birleşik Krallık üzerinde yaptığı araştırmada ortaya koyduğu gibi, savaş söyleminin etkisini sadece karar alıcılar nezdinde değil, kamuoyunu şekillendiren yazılı basın organlarında görmek mümkün. Yazarın 1 Şubat 2020- 28 Şubat 2021 döneminde Birleşik Krallık ulusal gazetelerinde yaptığı sözcük taraması araştırması, savaş metaforunun pandeminin ilk iki ayında normal dönemden on kat daha fazla kullanıldığını ortaya koydu. Daha sonraki aylarda bu sayı düşse de, Ocak 2021'de ikinci dalga ile birlikte tüm 'savaş' sözcüklerinin kullanımı yeniden yükselişe geçti.

2.2.Devlet-Toplum İlişkisi Bağlamında Kamu Gücünün Varlığını Yeniden

Konumlandırma Çabası

Birçok ülkede alınan önlemler, -özellikle sokağa çıkma yasakları ve ticari faaliyetlere getirilen sınırlamalar-, ekonomik alan üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Turizm ve yiyecek-içecek sektörü, hava taşımacılığı, oteller, otomobil üretimi, eğitim dâhil birçok sektör, yeni koşullardan zarar görmüştür. Alınan önlemler, liberal ekonomik düzen açısından ciddi bir kırılma olarak görülebilir. Küresel eşitsizlikle mücadele eden OXFAM, pandemi ilanından bir ay sonra Kovid-19'un etkilerini incelediği raporunda sağlık krizinin dünya nüfusunun yüzde sekizini yoksulluğa itebileceği uyarısında bulunmuştur (Oxfam, 2020). Dolayısıyla sağlık krizi, ekonomik ve sosyal bir krize dönüştükçe devletin müdahalesine duyulan toplumsal istek ve ihtiyacın artacağı öngörülebilir.

Ekonomik açıdan bakıldığında, Kovid-19 salgınında hem arz hem de talep şoku aynı anda yaşanmıştır. Bir yandan, sınırlı işgücü, düşen üretim ve iflaslar arz dengesini sarsarken; diğer yandan, nüfusun bir kısmının gelirleri azalmış ve temel ihtiyaçların tüketimi ertelenmiştir. Merkez bankalarının rolü ön plana çıkarken (Aghion, 2020); faiz oranları ve basılan para miktarı gibi hususlar, hükümetler ile merkez bankaları arasında gerilime yol açmıştır. Müdahaleci yaklaşım, kamu harcamalarında artışa neden olurken merkez bankaları Türkiye'de olduğu gibi hükümetlerin yönlendirmeleri sonucunda faizleri indirme yoluyla ya da Avrupa'da olduğu gibi likidite miktarını artırarak parasal genişleme yönünde politikalar uygulamış ve bu politikalar, enflasyonun yükselmesiyle sonuçlanmıştır.

Pandemi, ekonomik açıdan en çok sermaye ve işgücü olarak küçük firmaları daha fazla etkilerken toplumsal açıdan kırılgan bir kitle olan yoksulları daha fazla etkilemiş gözükmektedir. Bu nedenle, devletin gelir kayıplarını telafi etmesi gerekmiştir. Birçok ülkede devlet, vatandaşlarına alışveriş çekleri dağıtmak, kira ve faturalarını ödemek veya gıda kolisi yollamak şeklinde; şirketlereyse vergi affı getirmek, işçi primlerini ödemek ve dolaylı bazı katkılar sunmak şeklinde yardımda bulunmuştur. Bu açıdan Fransa'da, devlet desteği, kamu mali dengesini gözetken yerleşik politikadan tamamen uzaklaşmakla sonuçlanırken; halk sağlığının korunması ilkesi, AB'nin mali doktrininin^{†††} bir süre uygulanmamasına yol açmıştır. Ancak bu politika daha sonrasında bütçe dengesine olumsuz biçimde yansımıştır.

^{†††} Avronun (€) hayata geçmesine öncülük eden 1993 tarihli AB Maastricht Antlaşması uyarınca, üye Devletlere, özellikle yıllık kamu açıklarını gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) %3'ünde tutma kriteri empoze edilmiştir. Kamu borcunun ise GSYİH'nin %60 seviyesinin altında tutulması amaçlanmıştır. Yunanistan borç krizi sonrasında AB bütçe kurallarının siyasi tercihlerden etkilenmemesi için kısıtlayıcı tedbirler uygulanmıştır. Fakat pandemi sırasında bütçe kuralları askıya alınmıştır. Mevcut salgınla karşı karşıya kalan Avrupa kurumları devlet yardımlarının izlenmesine ilişkin kuralları gevşetmiş, kurtarma planları açıklamıştır. Ayrıca, Avrupa Merkez Bankası, "niceliksel genişleme" adı verilen varlık satın alma operasyonları yürütmüştür. Hatta Jorion (2021, s. 70) önümüzdeki süreçte Fransa Cumhurbaşkanı ile Almanya Şansölyesi arasında bir ön görüşme ve anlaşma sonrasında bu dogmaların tamamen ortadan kalkabileceğini öngörmektedir.

Ekonomistlerin bunu mali bir başarısızlık olarak eleştirmesine karşın siyasetçiler, aynı durumu toplumsal ve insani gereklilikler olarak meşrulaştırmışlardır (Boyer, 2020, s. 8). AB'nin pandemiyle mücadele için sosyo-ekonomik bir plan sunmakta geç ve çekimser kalması; özellikle *Brexit* sonrası başlayan AB'nin varlık nedenine ilişkin eleştiri ve sorgulamaları arttırmıştır. Buna cevaben Avrupa Birliği, 1 Nisan 2020'de, işsizlikle mücadeleyi hedefleyen 100 milyar avroluk SURE^{***} (*Support to mitigate unemployment risks in emergency*) kredi planını ilan etmiştir (Verat, 2020).

İflas yasağı, işsizliğe karşı alınan önlemler^{§§§}, kısmi işsizlik programı, dayanışma fonları, asgari ücreti iyileştirmeye çalışmaları, sağlık çalışanları başta olmak üzere bazı çalışanların sosyal durumlarını iyileştirme görüşmelerinin yanı sıra, basılan para miktarının arttırılması, kredi faizlerinin düşürülmesi ve bankacılık sistemine müdahaleler, Türkiye gibi 2015 yılından itibaren mali ve ekonomik sorunlar yaşayan bir ülkede cari açık ve enflasyon gibi ciddi sorunlara yol açmıştır.

Salgın sonrasında kısmi ve geçici müdahalelerin sona ermesi pek olası gözükmemektedir. Aksine devleti ekonomik ve toplumsal toparlanmanın merkezine oturtan bir yaklaşım yaygınlık kazanmaktadır. Çünkü egemenlik yetkisi, sadece kriz dönemine özgü siyasal koşulların düzenlenmesi ile sınırlı değildir, krizin yarattığı sosyo-ekonomik hasarların tamiri ve tadilini de içermektedir.

Fransa'da E. Macron'un şirketlere getirdiği vergi kolaylıklarının ve banka borçlarının ertelenmesini içeren finansal desteğin büyüklüğü 300 milyar avro olarak açıklanmıştır (Macron (b), 2020). Kapanmanın ilk etapta etkilediği KOBİ'lerin elektrik, gaz ve su faturaları askıya alınırken kira ödemelerinin de ertelenmesine karar verilmiştir.

Fransa Devlet Başkanı'nın ilk ulusa sesleniş konuşmasında, "Sağlığın fiyatı yoktur" (Macron (a), 2020) ve kriz karşısında "ulusumuzun mutlak önceliği sağlık olacaktır" demiştir. Vatandaşların korunması ve "kutsal ulusal birliğin" sağlanmasının yolu sosyo-ekonomik önlemlerden geçmektedir (Macron (a), 2020). Bir yandan şirket ve KOBİ'lerin iflas etmelerinin önüne geçilirken; diğer yandan istihdam piyasasında alınan bazı önlemlerle kısmî işsizlik genişletilmiş ve yaratacağı bütçe yükü istisnai olarak devlet tarafından üstlenilmiştir. İş çeşitliliğinin kaybolmaması ile istihdam ve ücret sürekliliğinin kesintiye uğramaması devlet politikasının önceliği olmuştur.

*** Kısaltmanın İngilizce "emin olmak", "kararlılık" anlamına gelmesi bilinçli bir tercihtir.

§§§ 2017'de devlet başkanı seçiminin ertesinde E. Macron'un çalışma hayatına ilişkin üzerinde durduğu husus, işgücü piyasasında şirketlerin mümkün olduğunca az formaliteyle çalışanları işe almalarına ve işten çıkarmalarına izin veren "esnek güvenceyi (*flexisécurité*)" geliştirmektir. Kamu sektöründe ise ancak iki kamu çalışanının emekli olmasına karşı bir çalışanın işe alınması ilkesini yerleştirmeye çalışmıştır (Ibanda Kabaka, 2020, s. 3).

Bu söylem değişikliği ilk bakışta mevcut siyasal aktörlerin alışlagelmiş popülist söylemlerinin bir parçası gibi gözükebilir. Örneğin Macron'un "son on yılların ürünü olan ve kusurlarının gün ışığına çıktığı kalkınma modelini sorgulama" çağrısı böyle değerlendirilmeye müsaittir (Macron (a), 2020). Ancak Fransa Devlet Başkanı pandeminin, piyasa koşullarının dışında bırakılması gereken mal ve hizmetlerin bulunduğu ve ücretsiz sağlık hizmeti ve refah devletinin önemini yeniden ortaya koyduğunu vurgulaması önemlidir. Hatta egemen bir Fransa ve Avrupa için kendine yeterliliğin önkoşulu olduğu iddiası, daha yapısal bazı dönüşümlere hazırlık olarak da yorumlanmaya imkân tanımaktadır.

Güçlenen müdahaleciliğe karşılık zayıflayan demokratik işleyiş olmuştur (Stiegler, 2021). Kamusal hakların sınırlandırılabilceği hatta koşullar gerektirdiği takdirde askıya alınabileceği görülmüştür. Temel anayasal haklar arasında gösterilen toplantı ve seyahat özgürlükleri bile kısıtlanmıştır. Demokratik işleyişte ve toplumsal oйдаşmanın inşasında merkezi role sahip kamuoyu ve meclis tartışmalarının göz ardı edilmiştir. Anayasal haklar üzerindeki kısıtlamalara dair demokratik ve hukuki tartışmalar bile sınırlanmış veya hükümetlerce görmezden gelinmiştir. Yürütme erkinin ön plana çıktığı ve ciddi bir düzenleme ve müdahale alanı elde ettiği görülmektedir. Bu da yürütmenin takdir yetkisini daha geniş yorumlamasıyla, özellikle gelişen teknolojik sistemlerle (QR kodlar, akıllı telefon uygulamaları, video izleme yöntemleri gibi) kişisel veya özel alana daha fazla müdahil olmasıyla sonuçlanmıştır.

Kovid-19 hâlihazırda bulunan bazı problemleri daha belirgin hale getirmiştir. Sokağa çıkma yasakları örneğinde görüldüğü gibi kısıtlamaların herkesi aynı şekilde etkilemediği anlaşılmıştır. Örneğin herkes için evden çalışmak veya kalabalık şehirlerden uzaklaşıp taşradaki güvenli bölgelere taşınmak gibi seçenekler mümkün olmamıştır. Bazı aileler, sosyo-ekonomik nedenlerle bilgisayara ve internete erişime sahip olmadığı için uzaktan eğitim ve çalışma konusunda olumsuz etkilenmiştir. Özelleşen bazı sağlık imkânlarına ulaşım, ulusal boyutta herkes için mümkün olmamıştır. Bakım evleri, huzurevleri ile hapishaneler ve ıslahevlerinde hijyen ve sağlık hizmetlerine erişimde sorun yaşamıştır. Fransa ve Türkiye'de bazı tutuklular şartlı tahliye edilmiştir. Özellikle Türkiye'de kayıt-dışı ekonominin büyüklüğü nedeniyle sağlık güvencesi olmaksızın çalışan Türk vatandaşlarıyla sayıları milyonları bulan göçmen ve sığınmacıların sağlık hizmetlerine ulaşımında sorun yaşaması muhtemeldir. Ancak, refah devleti anlayışından intikal eden Genel Sağlık Sigortası sisteminin Fransa ve Türkiye'de, ABD'deki neoliberal modele kıyasla çok daha kapsamlı ve başarılı bir sınav verdiğini de not düşmek gereklidir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada, pandemi bağlamında siyasal alan ve devlet ilişkisi ele alınmış; devletin işlevleri ile siyasal alanın, ekonomik ve toplumsal alan üzerindeki etkileri Türkiye ve Fransa örnekleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Neoliberal politikaların, sivil toplumun gelişimine katkısı olumlu olsa da sağlık krizinin yol açtığı sorunlar, devletin örgütlü ve kurumsallaşmış iktidar olarak ana aktör olduğu iddiasını güçlendirmiştir. Sivil toplumun ‘sağlık demokrasisi’ çerçevesinde karar alma süreçlerine dâhil edilmesi fikri ise aciliyet gerekçesiyle sınırlandırılmıştır (Chevallier, 2021, s. 115). Bu doğrultuda sağlık sektöründeki sendika ve meslek kuruluşları, görüşlerinin müzakere edilmediği yönünde eleştirilerde bulunmuşlardır. Bu durum, Fransa ve Türkiye gibi üniter devlet anlayışına ve ‘devletçi’ bir siyasal kültüre^{****} sahip iki ülke açısından benzer pratikleri doğurduğu gibi, bazı özel, tekil yansımalara da neden olmuştur. Neoliberal politikalara uyum sağlamakta da sorun yaşayan bu iki üniter devletin^{††††}, uzun bir süredir idari reform süreçlerine tabi tutulduğu düşünülürken pandeminin yol açtığı sorunların sürece özgü olmayıp yapısal bir nitelik taşıdığı anlaşılabilir. Bununla birlikte salgınla mücadele boyunca devletler açısından, yeni bir yapılanma sürecinin ortaya çıktığı ifade edilebilir (Chevallier, 2021, s. 110).

Çalışmanın ilk bölümünde, pandemi öncesi döneme mercek tutulmuş, neoliberal süreçte devletin toplumsal alandan soyutlanma süreci özetlenmiştir. Salgının ortaya çıkışıyla başlayan sağlık krizinin ilk günlerinde, toplumsal alana doğrudan müdahaleden kaçınılmış, bilimsel uzmanlık kurulları aracılığıyla dolaylı müdahale tercih edilmiştir. Bu çerçevede bilim kurullarının aldığı kararlar, kapsamlı politikalar geliştirmekten ziyade sürece özgü zorunlu önlemlerle sınırlı kalmıştır. Hükümetler alınan kararların sorumluluğunu bilim kurulları ile paylaşmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, pandeminin ortaya çıkışıyla siyasal alanın yeniden kurgulandığı ve krizin farklı boyutlarıyla mücadele adına devlet kudretine en çok ihtiyaç duyulan alanlarda sosyo-ekonomik müdahalelerde bulunduğu iddia edilmiştir. “Virüse karşı savaş” söylemi, hükümetlerin önlem alma pratiklerinde ulusal sınırlara ve kimliğe vurgu ile birleşerek egemenlik yetkisinin sembolik ve pratik önemini artırmıştır. Egemenlik yetkisinin

**** Burada devlet kültürünün güçlü olmasından kasıt, Chevallier’in ifade ettiği gibi Devletin “sosyal yapının dışına ve üstüne yerleştirilmiş bir beden olarak kurulmasını ve sosyal mimarinin temel taşı ve kolektif kimliğin bekçisi olmasını” anlatmaktadır (Chevallier, 2019, ss. 115-128).

†††† Fransa’da neoliberal bir keskin dönüşüm yaşanmadığına, hatta ideolojik ve eylemsel olarak neoliberal fikirlerin Fransa’da başarısız olduğuna ilişkin bir çalışma için bakınız, Brookes (2021). Brookes’un ifade ettiği gibi ekonomik küreselleşmeye uyum çabası her defasında gel-gitler yaşayarak hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle tamamen neoliberal diyebileceğimiz bir reform anlayışı Fransa açısından mümkün olmamıştır. Genel itibarıyla, eski ve yeni pratikler senkretik şekilde melezlenerek yeni toplumsal ve siyasi sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu sorunlara karşı Fransız siyasi aktörlerin ürettikleri cevaplar, devletin müdahaleci karakterinin yadsınamaz şekilde belirleyici ağırlığının devamını sağlamıştır.

yeniden tanımlanması, hükümetlere müdahale alanını genişletme imkânını sağlamış; yeni ve kapsamlı kamu politikaları üretmeye yönlendirmiştir. Kovid-19 sağlık krizi boyunca alınan önlemler ve idari tedbirler devletin ekonomik faaliyetini görünür kılmıştır. Devlet, ekonomik aktivitenin merkezine doğru hareket ederken egemen ve meşru güç kullanma tekeline sahip olmasının arkasındaki ‘genel menfaatin koruyucusu’ yükümlülüğünü yeniden gündeme getirmiştir. Bu değişimin salgınla sınırlı, geçici bir durum mu; yoksa devletin geri dönüşü anlamına mı geldiği henüz netleşmemiştir.

Geleceğe yönelik öngörülerde bulunabilmek için sağlık krizinin yol açtığı süreci tüm boyutlarıyla tanımlamak gerekmektedir. Bu noktada, Fransız sosyolog Morin (2020, s. 14) salgını “politik, ekonomik, sosyal, ekolojik, ulusal ve küresel krizlerin ve belirsizliklerin” birleşiminden meydana gelen bir “mega kriz” olarak nitelendirmektedir. Ona göre çözüm, eski sistemin hatalarından dersler çıkarıp yeni politikalar üretmekte saklıdır. Salgın öncelikle, kapitalist anlayışı tercih eden ve karlılık ve rekabetçilik adına önlem ve tedbiri feda eden politikaların eksikliklerini ortaya çıkarmıştır (Morin, 2020, s. 27). Ayrıca krizin ulusallaşması, “dayanışmanın yerine bağımlılığın” geçerli olduğu neoliberal küreselleşme modelinin kusurlarını görünür kılmıştır (Morin, 2020, ss. 30-36). Kriz sadece ulusallaşmakla kalmamış, aynı zamanda milliyetçi ve ideolojik söylemlerin siyasal ve kamusal alanda yoğunlaşmasına neden olmuştur. Salgın boyunca olağanüstü hâl ve aciliyet prensiplerinin geçerlilik kazanması, demokratik haklarda sınırlamalara ve otoriter devlet pratiklerinde artışa yol açmıştır. Bu yöntem, uzun izlekler gerektiren ihtiyat ve müzakere prensiplerinin aksine tek elden yönetim ve karar alma yöntemlerini pekiştirmiş; alınan kararların ‘yan etkileri’ yeterince dikkate alınmamıştır. Bu açıdan devletin geri dönüşünün uzun vadeli sonuçlarının çeşitli açılardan irdelenmesi önemlidir. Aksi takdirde bunu öğrenmemiz için bir sonraki salgını beklememiz gerekebilir.

Kaynakça

- Aghion, P. (2020, 6 Ekim). Covid et économie. *Collège de France*. <https://www.college-de-france.fr/site/philippe-aghion/course-2020-10-06-14h00.htm>.
- Balcı, B. ve Kaya S. (2021). Ideological interventions in the Covid-19 health crisis in Turkey by power, politics, and religion. *Turkish Policy Quarterly*, 20/2, 93-105.
- Banks, M. (2020, 4 Mayıs). Wearing masks could pose health hazard, says head of EU Agency. *The Parliament Magazine*. <https://www.theparliamentmagazine.eu/news/article/wearing-masks-could-pose-health-hazard-says-head-of-eu-agency>
- Benamouzig, D. (2020, 1 Temmuz). Covid-19 et expertise sanitaire. (Mülakat haz., Florent Guénard ve Jules Naudet). *La vie des idées*. <https://laviedesidees.fr>.
- Berthelier, A. (2020, 16 Mart). Coronavirus: Qu'est-ce que le Conseil scientifique, boussole du gouvernement?. *Huffingtonpost*. https://www.huffingtonpost.fr/entry/coronavirus-quest-ce-que-le-conseil-scientifique-thermometre-du-gouvernement_fr_5e6f4a0ec5b6dda30fcd2d49
- Boyer, R. (2020). *Les capitalismes à l'épreuve de la pandémie*. Paris: La Découverte.
- Brookes, K. (2021). *Why Neo-Liberalism failed in France*. Londra: Palgrave Macmillan.
- Charteris-Black, J. (2021). *Metaphors of Coronavirus: Invisible enemy or zombie apocalypse?*. Londra: Palgrave Macmillan.
- Chevallier, J. (2019). Devenir de l'Etat: Vers la fin de l'exceptionnalité française?. *Le Débat*, 206, 115-128.
- Chevallier, J. (2020, 23 Mart). Expertise scientifique et décision politique. *Le Club des juristes*. <https://blog.leclubdesjuristes.com/expertise-scientifique-et-decision-politique/>.
- Chevallier, J. (2021). L'Etat à l'épreuve du Coronavirus. *Pouvoirs*, 177, 109-120.
- Desvignes, B. (2020, 12 Nisan). Le Coronavirus est-il nationaliste?. *Le Taurillon*. <https://www.taurillon.org/le-coronavirus-est-il-nationaliste>.
- Dobbs, M. (2020). National governance of public health responses in a pandemic?. *European Journal of Risk Regulation*, 11, 240-248.
- Dumitru, S. (2020). Pandémies: Le nationalisme est mauvais pour la santé". Hirsch E. *Pandémie 2020 - Éthique, société, politique*. Paris: Cerf, 727-732.
- Dumitru, S. (2020, 7 Nisan). Le nationalisme est-il bon pour la santé ?". *The Conversation*. <https://theconversation.com/le-nationalisme-est-il-bon-pour-la-sante-135709>.
- Fontanel, J. (2021). La sécurité nationale, face à la globalisation et à la pandémie. Paris: *Institut libre d'étude des relations internationales (ILERI)*. ([hal-03148015](https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03148015)).

- Fransa Cumhuriyeti Resmi Gazete (*Journal Officiel*). 4 Nisan 2020. no. 0082. metin numarası 19. <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/jo/2020/04/04/0082>.
- Geisser, V. (2020). L'hygiéno-nationalisme, remède miracle à la pandémie? Populisme, racisme et complotismes autour du Covid-19. *Migrations Société*. 180/2, 3-18.
- Hamez, G., Morel-Doridat F., Oudina K., Le Calvez M., Boquet M., Dorkel N., Greiner N. ve Pindray d'Ambelle S. (2020). La frontière "nationale" brouillée par le Covid-19. *Borders in perspective uniGR-CBS thematic issue. Bordering in pandemic times: Insights into the COVID-19 lockdown. cilt. 4*, 63-67. <https://doi.org/10.25353/ubtr-xxxx-b825-a20b>.
- Harvey, D. (1999). *Postmodernliğin durumu*. Çev., Sungur Savran. 2. Basım. İstanbul: Metis Yay.
- Horwell, C.J. ve McDonald F. (2020, 5 Mayıs). Coronavirus: Why you need to wear a face mask in France, but not in the UK. *The Conversation*. <https://theconversation.com/coronavirus-why-you-need-to-wear-a-face-mask-in-france-but-not-in-the-uk-137856>
- Hotar, N., Ece Omay R., Bayrak S., Kuruüzüm Z. ve Ünal B. (2020). Pandeminin toplumsal yansımaları. *İzmir İktisat Dergisi*, 35/2, 211-220. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ije/issue/55517/749960>.
- Ibanda Kabaka, P. (2020). Leçons tirées de la pandémie du Coronavirus COVID 19 en Europe. [hal-02681607](https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02681607).
- Jeong, E., Hagose, M., Jung, H., Ki, M., ve Flahault A. (2020). Understanding South Korea's response to the COVID-19 outbreak: A real-time analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 17/24, 1-18. <https://doi.org/10.3390/ijerph17249571>.
- Jorion, P. (2021). Vers un changement de paradigme économique dans le contexte post-pandémie?. (Mülakat haz., Penet P. ve Lebaron F.), *Savoir/Agir*, 56, 63-70. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03472084/>.
- Le Gall, M. (2020, 15 Haziran). Ouverture des frontières en Europe: Ce qui a changé depuis ce lundi 15 Juin. *La nouvelle République*. <https://www.lanouvellerepublique.fr/a-la-une/ouverture-des-frontieres-en-europe-ce-qui-a-change-depuis-ce-lundi-15-juin>
- Macron, E. (Fransa Cumhurbaşkanı) (a) (2020, 12 Mart). Adresse aux Français (Ulusa sesleniş) <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/03/12/adresse-aux-francais>.
- Macron, E. (Fransa Cumhurbaşkanı) (b). (2020, 16 Mart). Adresse aux Français (Ulusa sesleniş). <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/03/16/adresse-aux-francais-covid19>.
- Morin, E. (2020). *Changeons de voie*. Paris: Gallimard, 2020. (E-kitap edisyon).
- Noblecourt, M. (2021, 15 Ocak). Hôpital, télétravail, santé au travail... Comment l'épidémie de Covid-19 a ranimé le dialogue social. *Le Monde*.

https://www.lemonde.fr/idees/article/2021/01/15/hopital-teletravail-sante-au-travail-comment-lepidemie-de-covid-19-a-ranime-le-dialogue-social_6066331_3232.html.

Nouaille-Degorce, L. (2020). L'expertise scientifique au défi de la crise sanitaire. *Les papiers de recherche de l'ENA, Collection Administration et Gestion Publiques*. Paris: ENA, <https://www.ena.fr/La-recherche-a-l-ENA/Publications/Collection-Les-papiers-de-recherche-de-l-ENA>.

OXFAM (2020, 9 Nisan). Half a billion people could be pushed into poverty by coronavirus, warns Oxfam. *OXFAM*. <https://www.oxfam.org/en/press-releases/half-billion-people-could-be-pushed-poverty-coronavirus-warns-oxfam>.

Sardon, J-P. (2020). De la longue histoire des épidémies au Covid-19. *Les Analyses de Population & Avenir*. 26/8, 1-18.

Sherman, W. I. (2020). *Dünyayı Değiştiren On İki Hastalık*. (Çev., Tümbay E. ve Küçükler M.) 5. Basım. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Stiegler, B. (2020). *De la Démocratie en Pandémie*. Tracts no. 23. Paris: Gallimard.

Şengül, E. ve Ünal E.(2020). COVID-19 Salgınında Halk Sağlığı Yönetimi. *Medical Research Report*. 3/1, 162-171. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mrr/issue/56260/760831>.

Turan, A. ve Çelikyay Hamza H.(2020). Türkiye’de KOVID-19 ile mücadele: Politikalar ve aktörler. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3/1, 1-25. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mana/issue/54373/733482>.

Universal McCann (2020, 16 Nisan), Türkiye’nin Korona Günleri Araştırması. *Marketing Türkiye*. <https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/universal-mccann-turkiyenin-korona-gunleri/>

Verat, P. (2020, 5 Nisan). Covid-19: Avec le plan ‘SURE’, L’UE enfin à la hauteur. *Le Taurillon*. <https://www.taurillon.org>.

Warloutzet, L. (2020, Haziran). Les défis de l’intégration européenne de la Grande Guerre au Covid-19: Entre marché, solidarité et puissance. *Fondation Pierre du Bois, Papier d’actualité*. no. 7. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02982091>.

Yetgin, M. A. (2020). Koronavirüsün borsa İstanbul’a etkisi üzerine bir araştırma ve stratejik pandemi yönetimi”, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/2, 324-335.

Zürcher, E. J.(2013). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (Çev., Yasemin Saner), 28. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları.

Extended Summary

In this study, the role and functions of the state in the pandemic process are discussed comparatively through the examples of France and Turkey. The urgency, shock, and crisis conditions created by the Kovid-19 pandemic in terms of public health security have led each country to reconsider its borders and security policies while transforming the precautionary practices of public authorities. The transition from welfare policies to competitive policies since the 1980s, the flexibility of national borders, labor, and goods as well as their connections to international capital; have created the assumption that there is a strong will towards globalization and cosmopolitanism. However, the reaction to the conditions created by the pandemic resulted in the opposite result: The rise of national borders and nationalist reflexes, as well as the protectionist economic policies and income distribution approach, were witnessed. In this study, it is claimed that these developments will not be a temporary reflex limited to the pandemic period but will continue in post-pandemic social conditions. In the study, besides the legal information and documents, the explanations of the actors and the news reflected in the press are examined and the reasons, nature, and possible consequences of the mentioned transformation are discussed with a descriptive and interpretive method.

The fight against the pandemic, which has been affecting the whole world since 2020, has long-lasting effects in many ways. Although it is possible to see the whole process as an exceptional situation or a state of emergency. The distinction between pre-pandemic and post-pandemic is widely accepted in contemporary social science studies. However, the conditions that emerged with the pandemic should be analyzed in a certain historical and political continuity.

In this study, the political dimension of the struggle against the Covid-19 pandemic will be held. Although each country reconsiders its borders and security policies, it is witnessed that they are fighting against Covid-19 in a similar way. The fact that many countries have formed 'science boards' regarding the epidemic and to take measures for the common political and bureaucratic reaction. It seems that countries develop similar public policies against a global problem, related to the historical and political context.

In this study, our aim is to examine the struggle against the Covid-19 pandemic in the case of France and Turkey in terms of public policy and state-society relations without mentioning the medical sciences aspects of the issue. In addition, it is aimed to offer an evaluation of the transformations in certain public policy areas. It seems that the determining dimension of the crisis process after health will be the political dimension. Furthermore, extraordinary events such as this pandemic have the capacity to permanently transform politics.

So that by confronting the Covid-19 pandemic, states have reacted in various ways by mobilizing traditional or sometimes innovative practices. However, the management of the pandemic has brought up many questions for the states. One of the most important of these was the legitimation test for the states as a result of society's search for security.

Since the 1970s, the gap between the social welfare state notion and widespread privatizations, civil society, and market-friendly regulations has created a society dominated by pervasive uncertainty and risk. On the other hand, the neoliberal policies for globalization, which dominated unipolar world politics after the dismantling of the USSR, eroded the control of states over national markets and borders. This situation has created a socio-political environment where the state is increasingly disabled for the demands of security and welfare in society, but on the other hand, it uses more force to suppress the rising demands for controlling order.

All these developments have resulted in the withdrawal process of the state from social areas, especially health services, and evolved from a welfare-oriented approach to a security-oriented approach. This process has led to a series of breaks with the emergence of the pandemic process. During the pandemic, it has been experienced once again, that neoliberal globalization homogenizes the states and the world in one way while separating the countries among themselves on the basis of their level of development and on the income distribution of the social segments in another way. In this context, this study asks the following questions to understand the transformation process: 'Did the states take similar measures with similar reasons at the time of crisis? Or did the measures differ from country to country? Can the differences be explained by the singularity of the state? How can all these similarities and/or differences be understood in their historical and political development?

In general, the epidemic has created worldwide high economic and social costs. It seems inevitable that this will result in a political crisis. This crisis requires us to rethink the state-society relationship. How is the relationship between the political sphere and the state established? What are the functions of the state? How does the political one affect the economic and the social one?

In this study, it is claimed that a three-staged transformation took place. In the first stage, we see that the state has withdrawn from the public sphere in the neoliberal process. In the second stage, we witness that the state has to respond to the situation of urgency with 'scientific-expertise legitimacy' instead of 'political one'. Finally, in the third stage, the state tried to construct a legitimate sphere where it could deal with the new socio-economic problems created by the crisis with the help of constructing a 'political one'. The early footsteps of state's return

during the crisis started from a very fundamental point of reference: 'sovereignty'. The difference compared to the early days of the pandemic is that the public authority first created a new legitimate 'field of activity' by constructing the 'political', and then the interventionist character of the state started to appear again with direct interventions in the social and economic area. The administrative measures taken during the Covid-19 health crisis have visibly affected the economic activity of the state. The state is moving towards the center of economic regulations. The obligation of the 'protector of the general interest' behind its sovereign and legitimate monopoly on the use of force has come to the fore once again. It will be understood over time whether this change is a temporary situation limited to the pandemic or a herald of the emergence of a new state model.

With the help of the global health crisis that emerged during the pandemic, the state finds itself in the position of the ultimate decision-making actor as an institutional and organized power in the eyes of society. The state uses this emergency for a call of duty in accordance with the demand for security or protection of society. By creating an 'exceptional situation', the state returns to the public and social sphere strongly and promotes its legal and legitimate forces on both market and civil society which has resulted in the limitation of individual and social rights and freedoms as well as the weakening of democratic rules and processes. The validity of the principles of state of emergency and urgency throughout the pandemic led to a decline in democratic rights and an increase in authoritarian and populist practices. Contrary to the precautionary and negotiation principles that require long processes, this art of governing reinforced single-handed decision-making; the 'side effects' of the decisions taken by political authorities were generally ignored.

Teknoloji ve Vasıf İlişkisi Bağlamında Hekimlerin Emek Süreci: Bir Saha Araştırması¹

Sercan DERELİ²

Yücel UYANIK³

Geliş Tarihi (Received) 30.01.2023– Kabul Tarihi (Accepted): 15.03.2023

Öz

Emek süreci teorisi kapsamında üretim yapılanması; emeğin kendisi, nesnesi ve araçları olmak üzere üç temel unsur üzerinden analiz edilmektedir. Teknoloji ve üretim aracı ilişkisi teorinin odak noktalarından birini oluşturmakta ve teknoloji emek sürecinin bütüncül dönüşümüne neden olan faktör olarak kabul edilmektedir. Emek sürecinin kapitalist formunda, teknolojinin ya da makineleşmenin etkisiyle emeğin vasıf düzeyinin kademeli olarak azaldığı savunulmaktadır. Bu çalışmada, profesyonel meslek uygulayıcısı olarak hekimlerin emek sürecinde teknolojik gelişmelerin neden olduğu dönüşümlerin analiz edilmesi ve tıbbi teknolojilerde sağlanan gelişmelerin hekimlerin günlük pratikleri ile vasıf düzeyi üzerindeki etkilerinin saptanması amaçlanmıştır. Araştırmanın ana sorunsalı, hekimlerin klinik vasıflarının teknoloji kaynaklı etkilerden dolayı aşınıp aşınmadığının tespit edilmesidir. Bu bağlamda, yoğun bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ve nitel araştırma yöntemi benimsenerek 36 hekim ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Görüşme yapılan hekimlerden elde edilen nitel verilerin betimsel analiz yaklaşımı ile değerlendirilmesi sonucunda, tıbbi teknolojilerdeki gelişmeler ile hekimlerin emek sürecinde köklü bir dönüşümün yaşandığı ve vasfı tanımlayan bilgi ve özerklik unsurları bağlamında hekimlerin klinik vasıflarının aşınma eğilimi içerisinde olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vasıfsızlaşma, Hekimlerin Emek Süreci, Olgusal Bilgi, Özerklik

Labor Process of Physicians in the Context of Technology and Skill Relationship

Abstract

Production structuring within the scope of labor process theory; It is analyzed through three basic elements: labor itself, its object and its tools. The relationship between technology and means of production constitutes one of the focal points of the theory and technology is accepted as the factor that causes the holistic transformation of the labor process. In the capitalist form of the labor process, it is argued that the skill level of labor gradually decreases with the effect of technology or mechanization. In this study, it is tried to analyze the transformations caused by technological developments in the labor process of physicians, who are professional practitioners, and it is aimed to determine the effects of the developments especially in medical technologies, on the daily practices of physicians and their level of skills. The study is based on the question of whether the clinical skills of physicians are eroded by the effects of technology. In this context, first of all, an intensive literature review and then a qualitative research method are adopted and in-depth interviews are conducted with 36 physicians. As a result of the analysis of the qualitative data obtained from the interviewed physicians with the descriptive analysis approach, it is determined that there is a radical transformation in the labor process of the physicians with the developments in medical technologies and that the clinical skills of the physicians are in a tendency to erode in the context of the knowledge and autonomy elements that define the skill.

Keywords: Deskillng, Labor Process of Physicians, Factual Knowledge, Autonomy

¹ Arş. Gör. Dr. Sercan DERELİ'nin doktora tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, sercan.dereli@hbv.edu.tr

³ Prof. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, y.uyanik@hbv.edu.tr

Giriş

Emek süreci teorisi, insanlık tarihinin evrensel bir kategorisi olan üretim olgusunu analiz etmektedir. Emek sürecinin temel unsurları emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve emeğin araçları olarak kavramsallaştırılmaktadır. Emek sürecinde yaşanan dönüşüm tarihsel bir perspektiften ele alınmakta ve kapitalist emek süreci üzerinde yoğunlaşan bir analiz yapılmaktadır.

Teoride, üretim araçlarına ayrı bir önem atfedilmektedir. Üretim araçlarının gelişimi bir bütün olarak emek sürecini dönüştürebilme potansiyeline sahiptir. Teknolojinin gelişimi aynı zamanda üretim araçlarının gelişimini ifade etmektedir. Dolayısıyla Sanayi Devrimi'nin, emek sürecindeki en köklü dönüşümlere neden olduğu düşünülmektedir.

Kapitalizm öncesi dönemde emek süreci, emeğin bütüncül bir üretim bilgisi ve işin yürütümünde özerklik ile faaliyette bulunduğu zanaata dayalı bir yapıda örgütlenmiştir. Ancak Sanayi Devrimi'yle birlikte emek sürecinde kapitalizm temelli bir dönüşüm yaşanmıştır. Emek süreci, sermaye birikiminin sağlanması amacıyla modern yönetim anlayışları ile yeniden tasarlanmıştır. Taylorist ilkelerin uygulandığı Fordist üretim modelinde işbölümü ve uzmanlaşma anlayışı güç kazanmış, zanaat üretiminin giderek geri plana itilmesiyle işçilerin vasıf düzeylerinin kademeli olarak aşındığı bir eğilim tecrübeye edilmeye başlanmıştır.

Emek süreci teorisyenleri, vasıfsızlaşma eğiliminin kapitalizme özgü bir karakteristik olduğunu ifade ederek ilgili eğilimin yalnızca Fordizm'e has bir durum olmadığına dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda vasıfsızlaşma eğiliminin, yalnızca Fordist üretim modelinde değil bilginin ön plana çıktığı iddiasında bulunan post-Fordist üretim modelinde ve profesyonel mesleklerde dahi söz konusu olduğu savunulmaktadır.

Bu çalışmada, hekimlik mesleğinde ve hekimlerin emek sürecinde yaşanan teknoloji temelli dönüşümlerin hekimlerin vasıf düzeyi üzerindeki etkilerinin saptanması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında öncelikle literatür taraması yapılmış; literatürde yer alan birçok araştırmanın gerek teorik gerekse ampirik bulgularına ulaşılmıştır. Literatür taramasının ardından ilgili bulguların sahada karşılığının olup olmadığının tespiti amacıyla araştırma kapsamında toplamda 36 hekim ile derinlemesine mülakat yapılarak nitel bir araştırma yürütülmüştür.

1. Kavramsal ve Teorik Perspektiften Emek Süreci

Emek süreci teorisi, üretim yapılanmasını açıklamak amacıyla geliştirilen bir teoridir. Teorisyenler, kapitalist emek süreci kavramsallaştırması yaparak teknoloji ekseninde şekillenen günümüzün üretim yapılanmasına ve tecrübe edilen vasıfsızlaşma eğilimine odaklanmaktadır. Araştırmanın sorunsalının aydınlatılabilmesi adına emek sürecine ilişkin kavramsal ve teorik çerçeveye değinmek gerekmektedir.

1.1. Emek Süreci

Kullanım değeri olan malların üretimi sırasında insan ile doğa arasında “emek süreci” adı verilen karşılıklı bir etkileşim gerçekleşmektedir. Emek süreci, toplum aşamalarından bağımsızlık göstermektedir (Thompson, 1983: 38-39). Bu nedenle emek süreci, insanlık tarihinin ortak bir kategorisini oluşturmaktadır (Savran, 2014: 126).

Doğayı dönüştürme ve kullanım değeri üretme amacıyla yapılandırılan emek süreci, emek gücü ve üretim araçlarının özel teknik bileşiminden oluşmaktadır (Callinicos, 2004: 54; Gartman, 1978: 97). Emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve emeğin üretim araçları emek sürecinin temel unsurlarıdır. Emeğin kendisi; emek gücünün kullanımını, çalışmanın kendisini ifade etmektedir. Çalışma esnasında insan; yürütme, düzenleme ve denetleme görevlerinden sorumludur. Emeğin nesnesi ise emek gücünün üzerinde yoğunlaştığı her şeydir. Örneğin üzerinde tarımsal faaliyette bulunulan toprak emeğin nesnesi olabileceği gibi üretim tekniklerinin gelişmesiyle üretilen “yeni” hammaddeler de emeğin nesnesi olabilmektedir. Son olarak emeğin araçları, insanın emeğinin nesnesi üzerinde çalışırken kullandığı üretim araçlarıdır. Emek sürecinde, üretim araçlarının mekanik, fiziksel ve kimyasal özelliklerinden yararlanılarak faaliyette bulunmaktadır (Marx, 2020: 181-184).

Emeğin kendisi olarak çalışma, toplumların gelişim sürecinde önce avlanma ve tarımsal faaliyet sonrasında ise ticaret, sanayi ve hizmet üretimi temelinde yerine getirilmiştir. Emeğin nesnesi de bu bağlamda gelişim göstermiş, hazır besin kaynaklarından toprağa ve ticarete konu olan ürünlerden sınai ürün ve hizmetlere kadar genişleyen bir yelpazede ürün çeşitliliği emeğin nesnesi konumuna gelmiştir (Bloch, 1983; Callinicos, 2004: 44; Göze, 2000: 65; Meda, 2012). Emeğin, kendisi ile nesnesi arasındaki etkileşimde kullandığı araçlarda da gelişmeler yaşanmıştır. Taş ve sopa gibi ilkel üretim araçlarından buhar gücü ile çalışan makinelere kadar

birçok yeni üretim aracı geliştirilerek emek sürecinde kullanılmaya başlanmıştır (Galbraith, 2011: 14-15; Zubritski vd., 1981: 14-15).

Üretim araçları, emek sürecini bütünüyle etkileyebilme potansiyeline sahip olması açısından son derece önemlidir. Üretimin en ilkel formunda dahi hammaddeler üretim araçları aracılığıyla kullanım değerlerine dönüştürülmüştür (Gaines ve Domagalski, 1996). İnsanlığın tarihsel gelişimindeki dönüm noktaları incelendiğinde nelerin değil, nasıl ve hangi üretim araçlarıyla üretildiğine bağlı olarak farklılaşmaların yaşandığı görülmektedir (Marx, 2020: 183-184). Bu bağlamda üretim araçlarında yaşanan gelişmeler gerek emeğin kendisine gerekse emeğin nesnesine etki ederek emek sürecini baştan aşağı dönüştürmektedir.

İnsanlık tarihindeki en büyük kırılma noktalarından biri olan Sanayi Devrimi ile makineler birer üretim aracı olarak üretimde kullanılmaya başlanmış, fabrika düzeni ortaya çıkmış ve emeğin kendisini ifade eden çalışma olgusu yoğun olarak sınıai çalışma formuna bürünmüştür. Tarımsal ürünler yerine sınıai ürünler emeğin nesnesi konumuna gelmiştir (Dowd, 2013: 39; Hobsbawm, 2013: 36; Löwy, 2018: 20; Marglin, 1974). Yaşanan bu köklü dönüşümlerin temelinde üretim araçlarının gelişimi yer almaktadır ve emek süreci literatüründe teknolojiye yoğun bir vurgu yapıldığı görülmektedir.

1.2. Teknoloji

Antik Yunancada “zanaata dayalı vasıf” anlamı taşıyan “tekhne” ile sistem veya çalışma anlamında kullanılan “logos” kelimelerinin birlikteliğinden türetilen teknoloji, insani ihtiyaçların karşılanması amacıyla doğal süreçlerin ve nesnelere kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Artut, 2014: 24; Harvey, 2015: 101). Teknoloji; alet, ekipman ve teknik gibi fiziksel ve kalite kontrol, üretim ve vasıflı emek gibi bilgi bileşenlerinden oluşan bir kavramdır (Kumar vd., 1999: 82). Teknoloji kavramındaki teknik, belirlenen amaçlara ulaşmada kullanılan bir araçtır (Heidegger, 2015: 12). Yani araç olarak teknik, meydana getirme bilgisini ifade etmektedir (Günay, 2017: 163). Teknikteki gelişim teknolojinin gerek fiziksel gerekse bilgi bileşenine etki ederek emek sürecine şekil vermektedir.

Bilim ve Teknolojinin gelişimi, insanın doğaya üstün olabileceği düşüncesinin hâkim olmaya başladığı Rönesans hareketi ile başlamıştır (Albertini, 1995: 10). Sanayileşme süreciyle birlikte ise teknoloji, üretimde kullanılan tekniğin ve üretim araçlarının bir bileşimi haline

almıştır (Blauner, 1964: 6). Dolayısıyla sanayileşme, emeğin yanında teknolojinin de üretim faktörü olarak kullanıma sokulmasını ifade etmektedir (Erkök, 1978: 3).

Emek süreci literatüründe, teknolojinin sermayenin karlılık ve toplumsal ilişkilerdeki güç düzeyini sürekli olarak artırdığından dolayı yanlı bir doğaya sahip olduğu ve sermayenin teknolojiyi kendi iktisadi, politik ve siyasi çıkarları doğrultusunda kullandığı iddia edilmektedir (Noble, 1978; Yücesan-Özdemir, 2009: 49). Başka bir deyişle, teknolojik gelişmelerin kar düzeylerinin artırılması amacıyla sermaye tarafından desteklendiği ve emek sürecinde bir araç olarak kullanıldığı türünden iddialar, teknolojinin yanlı doğasına ilişkin tartışmalara kaynaklık etmektedir (Spencer, 1979; Strangleman ve Warren, 2015: 17). Sermayenin teknolojik gelişmeye kaynaklık eden bilim alanını örgütlediği ve bilimin sermayeye dönüştürüldüğü ileri sürülmektedir (Braverman, 2008: 171). Üretim sürecine hizmet etmek amacıyla bilimsel üretim gerçekleştirildiği kabul edilmektedir (Narin, 2008: 4).

Sonuç olarak Sanayi Devrimi ile teknoloji sermayenin güdümünde gelişim göstermeye başlamıştır. Sermayenin teşvikiyle teknolojide ve üretim araçlarında yaşanan gelişmeler, emek sürecini bütünüyle dönüştürmüş ve sanayi toplumlarında “kapitalist emek süreci” olarak adlandırılan yeni bir üretim yapılanmasını ortaya çıkarmıştır.

1.3. Kapitalist Emek Süreci

Kapitalist emek süreci kavramsallaştırması, emek sürecinin sanayi toplumlarında sermayenin daha fazla biriktirilmesi amacıyla inşa edilen yeni formunu ifade etmektedir (Wallerstein, 2012: 15-16). Kapitalist emek sürecinin temel görünümünü fabrika düzeni oluşturmaktadır. Fabrika düzeninde teknoloji, daha fazla sermaye birikimi için bir kontrol aracı olarak kullanılmaktadır (Clawson, 1980).

Fabrika düzeni; üretim sürecindeki işlerin birbirinden ayrıldığı, işbölümünün yaygın hale geldiği ve işçilerin makineye bağımlı bir şekilde faaliyet gösterdiği bir yapılanmadır (Aydoğanoglu, 2011: 34-36). Sermaye, sahibi olduğu fabrikalarda yeni teknikleri ve yönetim paradigmalarını üretim yönetiminde devreye sokarak emek sürecine “kapitalist” bir form kazandırmıştır (Landes, 1969: 237).

Kapitalist emek sürecinde sermayenin işçiler üzerindeki kontrol gücü artış gösterirken işçilerin üretim sürecine hakimiyeti azalmaktadır (Form, 1987). Güç dengesinde meydana gelen bozulma, kapitalizmin temel mantığı olan daha fazla sermaye birikimi için daha yüksek üretim düzeyine ulaşma hedefine bağlı olarak gerçekleşmiştir (Sweezy, 2007: 65). Bu temel mantık, emeğin üretici gücünü arttıran işbölümü anlayışını beraberinde getirmiştir. İşbölümü, işler arasındaki geçişte zamandan tasarruf edilmesini, basit hale getirilen işlerde harcanan emek miktarının azaltılmasını ve sonuç itibarıyla üretim kapasitesinin katlanmasını mümkün kılmıştır (Smith, 2012: 8-12).

İşbölümü ve uzmanlaşma sonucunda makinenin bir parçası haline gelen işçi, üretim sürecinde basit işlerden sorumlu tutulmuş ve iş üzerindeki özerkliğini kaybetmiştir (Marx ve Engels, 2014: 57). Bu durum, emeğin yabancılaşması sorununu beraberinde getirmiştir (Schwalbe ve Staples, 1986).

Kullanım değeri olan malların üretildiği bir süreci ifade eden emek süreci, sermayenin birikmesi amacıyla kapitalizm temelli dönüşüm yaşamıştır. Yeniden yapılanan emek sürecinde üretimin kontrolü işçiden alınarak yönetime verilmiştir. Taylorist yönetim anlayışının işbölümü mantığı ile kurgulanan üretim sürecinde işçilerin zanaatları parçalanmış, işçiler üretimin bütününe ilişkin bilgiden uzaklaşarak son derece dar bir alanda üretim bilgisine sahip biçimde faaliyet göstermeye başlamışlardır (Braverman, 2008: 78, 174).

1.4. Vasıfsızlaşma Tezi

Vasıf kavramı; iş gereklilikleri ve eğitim-tecrübe aracılığıyla kazanılan bir işlevsellik başta olmak üzere farklı şekillerde tanımlamaktadır (Borger ve Seaborne, 1967; Vallas, 1990). Vasfin ne olduğuna dair tartışmalara kavramın sübjektif bir doğaya sahip olması kaynaklık etmektedir. Günümüzde vasfin yoğunlukla sermaye tarafından tanımlandığı ve sermaye birikimine katkı sağlayan bilgi ve becerilerin vasıf kapsamında değerlendirildiği kabul edilmektedir (Omay, 2017: 214-216; Yücesan-Özdemir, 2014: 163).

Vasıf kavramına ilişkin farklı tanımlamalar yapılmakla birlikte bu tanımlamalarda ortak iki temel unsurun literatürde ön plana çıktığı görülmektedir. Bu nedenle, vasfin net bir tanımından ziyade temel unsurlarına işaret etmek daha doğrudur. İlgili unsurlar; işlerin temel karmaşıklık derecesiyle ilintili bilgi ve özerklik düzeyidir (Form, 1987; Keefe, 1991; Spenner,

1979). Emeğin işin temel karmaşıklık düzeyini çözebilecek bilgi birikimine sahip olması vasfın ilk unsurunu oluşturmaktadır. Bilgi birikimi, emeğin işi yönlendirebilme gücünü belirlemektedir (Hopkins vd., 1996). Vafsin diğer bir unsuru olan özerklik, emeğin kendi çalışmasını belirleyebilmesini ifade etmektedir (Haug ve Sussman, 1969). Emeğin faaliyetlerinde ve üretim sürecine ilişkin kararların alınmasında kontrol gücü özerklik olarak tanımlanmaktadır (Prechel ve Gupman, 1995). Üretim sürecinde yer alan emeğin çalışmasını düzenleyebilme ve üretim sürecinin bütününe kontrol edebilme yetkinliğine sahip olup olmaması vasıf düzeyini belirlemektedir (Haug, 1975; Phillips, 1996). Emek süreci sonunda, sürecin başında işçinin zihninde yer alan bir sonuç ortaya çıkmaktadır (Marx, 2020: 182). Emek sürecinin bütüncül bir şekilde işçinin zihninde kavranabilmesi için gerekli olan bilgi birikimi ve özerklik, vafsin temel unsurları olarak değerlendirilmektedir.

İşin otomasyona uğraması ve yeniden düzenlenmesiyle vafsin temel unsurlarında aşınmaların meydana geldiği ve kapitalist emek sürecinde vasıfsızlaşma eğilimine neden olduğu tartışılmaktadır (Gamst, 2015: 691). Vasıfsızlaşma tezi, emek süreci teorisini yeniden gündeme getiren Braverman (2008) tarafından ileri sürülmüştür. Braverman, üretim araçlarında yaşanan dönüşümü ve kapitalist emek sürecinde kurumsallaşan yeni yönetim anlayışını merkez alarak vasıfsızlaşma eğiliminin sistematik bir analizini yapmıştır (Boreham vd., 2008: 18). Analizde teknoloji ve modern bir yönetim anlayışı olarak Taylorizm ön plana çıkmaktadır. Modern yönetim anlayışının ortaya çıkışı, sermayenin emek üzerindeki denetim ihtiyacının artmasına bağlanmaktadır. Emek sürecinde işçinin kontrolü yönetimin kontrolü ile ikame edilmektedir (Littler, 1990: 49).

Teknolojinin yardımıyla temel karmaşıklık düzeyi düşen işlerde yer alan işçilerin kavramsal düşünme gücü zayıflamaktadır (Sennett, 2019: 54-55). Üretkenlik seviyesinin artırılması amacıyla kullanılan teknoloji bir yandan da işçinin çalışma temposuna ve karar alma süreçlerine etki etmekte ve işin yürütümündeki işçi özerkliğini aşındırmaktadır (Keefe, 1991). Braverman (2008: 173), bu durumu, üretim araçlarının kontrolünün işçiden alınarak yönetime aktarılması olarak tasvir etmektedir.

Yönetim ve teknoloji, işbölümünü genişleterek işleri daha küçük parçalara bölmekte ve işgücü maliyetlerini azaltarak emek süreci üzerinde sermaye lehine kontrol gücü sağlamaktadır (Thompson, 1983: 14). Sözü edilen üretim yapılanması, iş örgütlenmesinin rasyonalizasyonu ile seri üretimin mümkün kılındığı Fordist üretim modelinde kendini en net şekilde

göstermektedir (Blauner, 1964: 7). Kurgulanan üretim modelinde, Taylorist yönetim anlayışı neticesinde işlerin basit parçalara ayrılması, üretim sürecinde işçilerin ikamesini kolaylaştırmakta ve sermayenin emeğe olan bağımlılığını azaltmaktadır (Rastegar, 2004).

Taylorizm, üretkenlik artışının sağlanması amacıyla üretim sürecinde yer alan görevlerin yönetim tarafından bölümlere ayrılmasını ve işçi hareketlerinin belirlenmesini ifade etmektedir (Taylor, 2014: 39-40). Üretim sürecinin rasyonalizasyonu ile sağlanan işbölümü ve uzmanlaşma bürokratik bir iş organizasyonuna neden olmaktadır (Dikmen, 2015: 106). Taylorizm ile işlerin tasarım ve uygulama süreçleri birbirinden ayrılarak işçilerin vasıf düzeyinde aşınmalar ve zihinsel emek bağlamında tahribatlar yaşanmaktadır (Braverman, 2008: 135; Sennett, 2019: 72). İşbölümüne bağlı olarak artış gösteren uzmanlaşma, daha az eğitim gerektirdiğinden ve işlerin daha hızlı bir şekilde yerine getirilmesini sağladığından tercih edilmektedir (Gorz, 1972: 31-33).

Braverman (2008: 95-103), işçilerin emek sürecinin bütününde faaliyet gösterememesi, özerkliğinin azalması ve son derece sınırlı bir bilgi ile faaliyette bulunması nedeniyle vasıfsızlaşma eğilimi içerisinde olduğunu ileri sürmektedir. Basit görevlerde uzmanlaşan işçiler, üstlendikleri faaliyetleri yerine getirebilmek için asgari bir vasıf düzeyine ihtiyaç duymaktadır (Arendt, 2011: 144). Öte yandan yönetimin artan kontrolü ile işçiler işin yürütümündeki özerkliklerini kaybetme eğilimine girmektedir (Keefe, 1991). Sürecin sonunda yabancılaşma olumsuz bir sonuç olarak belirlemektedir (Giddens, 2014: 59). İşçilerin makineleşmesi vasıf kaybına neden olmaktadır (Marx, 2013: 77). Vasfın iki temel unsuru olan bilgi ve özerkliğin aşınmasıyla vasıfsızlaşma eğilimi ortaya çıkmaktadır.

Kapitalist emek sürecinin bir karakteristiği olarak kabul edilen vasıfsızlaşma eğiliminin, post-Fordist üretim modelinde de tecrübe edildiği ileri sürülmektedir. Enformasyon teknolojileri ile betimlenen post-Fordizm’de, işçilerin kavrayış düzeylerinin kademeli olarak azaldığı ve işin tasarım süreçlerinin yine yönetim tarafından belirlendiği iddia edilmektedir (Vallas, 1990). Bu nedenle post-Fordizm’e, Taylorizm temelli Fordist üretim modelinin modern teknolojiler ile yeniden şekillendirilmiş formu olarak bakılmaktadır. Post-Fordizmde, emek sürecinin kontrolünden yine yönetim sorumludur (Aglietta, 2015). Yeni üretim modelinin eskisinden farkı, teknolojinin ulaştığı seviyeden kaynaklanmaktadır. Ancak üretim yönetimi açısından her iki modelde de benzer sonuçlar ortaya çıktığı savunulmaktadır..

Yeni nesil teknolojiler işçiler üzerinde kısıtlayıcı etkilerde bulunmaktadır (Sennett, 2011: 12). Öyle ki yeni dönem yönetim anlayışı dijital Taylorizm olarak da adlandırılmaktadır (Lauder, 2011). İşçilerin özerklik alanını daraltan bilgisayar teknolojileri aracılığıyla vasıfsızlaşma tehdidinin devam ettiği savunulmaktadır (Gamst, 2015: 691). Braverman'ın vasıfsızlaşma tezinin, Fordist üretim modelinde olduğu gibi post-Fordist üretim modelinde ve profesyonel mesleklerde de etkisini hissettirdiği literatürde sıklıkla tartışılmaktadır. Bu çalışma kapsamında değerlendirilen hekimlik mesleğinde de benzer bir vasıfsızlaşma eğiliminin tecrübe edildiği ileri sürülmektedir.

2. Profesyonel Bir Meslek Grubu Olarak Hekimlik

Özerkliğe ya da öz-yönlendirmeye sahip meslekler profesyonel meslekler olarak tanımlanmaktadır (Wolinsky, 1988: 34). Bu bağlamda hekimlik mesleği de profesyonel bir meslek olarak kabul edilmektedir (Abbott, 1988). Emek süreci teorisi, yalnızca mal üretimini değil hizmet üretimini de analiz edebilme kabiliyetine sahip olduğundan, sağlık hizmeti üretiminden sorumlu olan ile hekimlerin mesleki pratiklerini bu teori bağlamında analiz etmek mümkündür.

2.1. Hekimlerin Emek Süreci

Hekimlerin emek sürecinde emeğin kendisini hekimler, emeğin nesnesini insan ve emeğin üretim araçlarını tıbbi teknolojiler oluşturmaktadır (Belek, 2016: 46-50). Emeğin kendisi ya da hekim çalışması tıbbi bilgi ile gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Hekimler, sahip oldukları tıbbi bilgi ve klinik vasıflar aracılığıyla tanısal muhakeme süreçlerini işletmektedirler (Abbott, 1988: 54). Tıp eğitimleri süresince almış oldukları eğitimler klinik vasıflarının gelişmesini sağlamaktadır (Lu, 2016). Hastalığın tanı sürecindeki “fizik muayene” ve “anamnez” gibi yöntemler ilgili klinik vasıflar ekseninde şekillenen geleneksel tanı yöntemlerini oluşturmaktadır (Feddock, 2007).

Hekim emeğinin nesnesini canlı bir organizma olan insan oluşturmaktadır. Hekimler, tanı ve tedavi süreçlerinde hastalarla ile doğrudan etkileşim kurmaktadır. Bu süreç boyunca hekimler, hasta başında değerlendirme vasıflarını kullanmaktadırlar (Bordage, 1995). Hekimlerin üretim araçlarını ise tıbbi teknolojiler oluşturmaktadır. Oldukça uzun bir süre hastalığın tanısında fizik muayene ve anamnez gibi geleneksel yöntemler kullanılırken 20.

yüzyıl ile birlikte temel laboratuvar testleri ve radyografi ile tomografi gibi görüntüleme teknolojilerinin kullanımında ciddi artışlar yaşanmıştır (Smith-Bindman vd., 2008).

Hekimlerin emek sürecinde, kapitalist emek sürecinin genelinde gözlemlenen teknoloji temelli benzer dönüşümler yaşanmıştır. Hekimlerin emek sürecinde yaşanan dönüşümü genel hatlarıyla şu şekilde özetlemek mümkündür: bilimsel-bürokratik tıp anlayışının yükselişe geçmesi, tıpta uzmanlaşma, klinik yönetim anlayışının gelişmesi, klinik protokoller ve sağlık hizmeti üretiminde modern tıbbi teknolojilerin artan kullanımı. İlgili gelişmeler hekimlerin emek sürecinde dönüşüme neden olmanın ötesinde sağlık hizmeti üretiminde Fordist-Taylorist bir yapılanmayı beraberinde getirmesi açısından son derece önemlidir.

Bilimsel-bürokratik tıp anlayışı, kaynağını teknik bilgidan alan ve yönetime denetim gücü sağlayan bürokratik yönetim anlayışının; sağlık hizmeti üretiminde artan rasyonellik ve merkezileşme ihtiyacının karşılanması, ölçek ekonomilerinin desteklenmesi ve üretkenliğin artırılması amacıyla tıp alanına uyarlanmasıyla ortaya çıkmıştır (McKinlay ve Arches, 1985). Tıbbın bürokratikleşmesi sonucunda hastaneler yönetici-hekimler tarafından idare edilmeye başlanmış ve hastane yönetimi anlamı taşıyan *klinik yönetim* ortaya çıkmıştır (McKinlay ve Stoeckle, 1988).

Tıpta uzmanlaşma anlayışı 19. yüzyıl boyunca şiddetini artırmıştır (Şahinoğlu Pelin, 2000). Teknolojik gelişmeler ile artan tıbbi bilgi birikimi, hekimlerin ve hastalıkların alt gruplarda ayrışmasına ve belirli bir hastalığın tanı ve tedavi yöntemlerinde özel eğitim almış olan hekim profiline ortaya çıkmasına neden olmuştur (Detsky vd., 2012: 463). *Klinik protokoller* ise artan tıbbi bilgi birikiminin ve bilimsel-bürokratik tıp anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve hekimlerin hastalıkların tanı ve tedavisine ilişkin kararları alırken kullandıkları yönerge niteliğindeki açıklamalar bütünü olarak kullanılmaya başlanmıştır (Field ve Lohr, 1994: 8). Klinik protokollerin oluşturduğu karar destek sistemleri, sağlık hizmeti üretim sürecindeki hekim faaliyetlerinin standart hale getirilmesinde rol oynamıştır (Shaffer ve Shaffer, 2006). Hekim faaliyetlerinin standardizasyonunda etkili olan bir diğer faktör modern tıbbi teknolojilerdir. Tıbbi teknolojiler, teknoloji kavramının geniş anlamı itibarıyla, hastalıkların tanı ve tedavisinde kullanılan araçlar ve prosedürlerden oluşmaktadır (Cook-Deegan, 1988: 128-134). Bu haliyle klinik protokoller de tıbbi teknolojilerin bir parçası konumundadır. Öte yandan karar destek, öneri ve elektronik sağlık kayıt sistemleri gibi iletişim sistemleri de modern tıbbi teknolojiler kapsamındadır (Hoff, 2011).

Bilimsel-bürokratik tıp anlayışı başta olmak üzere hekimlerin emek sürecinde meydana gelen kapitalizm merkezli dönüşümlerin, Fordizm mantığı ile şekillenen kapitalist emek sürecinin birçok özelliğini taşıdığı görülmektedir (Harrison, 2002). Dolayısıyla klinik yönetişim, tıpta uzmanlaşma, modern tıbbi teknolojiler ve klinik protokollerin de etkisiyle hekimler açısından vasıfsızlaşma eğiliminin görünür hale geldiği savunulmaktadır (McKinlay, 1977).

2.2. Tıbbi Teknolojilerdeki Gelişmelerin Hekimlerin Vasıf Düzeyine Etkisi

Literatürde, teknolojik gelişmelerin hekimlerin vasıf düzeyinde aşınmalara neden olduğunu saptayan birçok ampirik araştırma yer almaktadır. Hekimlerin vasıfsızlaşma eğilimi içerisinde olduğuna dair bulguların genel itibarıyla şunlar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir: hekimlerin; tanı ve tedavi süreçlerinde teknolojiye olan bağımlılıklarının arttığı, fizik muayene ve anamneze ilişkin geleneksel klinik vasıflarının azaldığı, tıpta uzmanlaşma nedeniyle genel tababetten uzaklaştıkları, temel karmaşıklık düzeyini çözümlenmede kullandıkları olgusal bilgi düzeylerinin aşındığı, işlerine ilişkin bilgi tekellerini kaybettikleri, standardizasyona uğrayan sağlık hizmeti üretim sürecinde talimatları izleyen bir profile indirgenmeleri nedeniyle tarif tıbbi adı verilen yeni bir tıp anlayışını benimsedikleri, emeğin nesnesi konumunda olan insan ile aralarındaki mesafenin açıldığı ve hekim-dışı personele olan bağımlılıklarının arttığı.

Hekimlerin vasıfsızlaşma eğilimi içerisinde olduğuna yönelik tartışmaların temelinde hekimlerin teknolojiye artan bağımlılıklarının olduğu iddiası yer almaktadır. Bununla birlikte bozucu diğer etkilerin tıbbi teknolojilerde kaydedilen gelişmelerden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Teknoloji temelli günümüz tıbbında, hastalıkların tanı ve tedavisinde geleneksel yöntemlerin yerini tıbbi teknolojiler almış durumdadır (McKinlay ve Arches, 1985). Hekimler, geleneksel yöntemleri kullanmadan doğrudan görüntüleme teknolojilerine başvurabilmektedir. Bu durum, bir yandan teknolojiye bağımlılık anlamına gelmekte bir yandan ise hekimlerin geleneksel klinik vasıflarının aşındığı anlamını taşımaktadır. Sağlık hizmeti üretiminin mevcut görünümü itibarıyla hekimlerin klinik vasıflarının aşınma eğilimi içerisinde olduğu kabul edilmektedir (Lu, 2016). Bozucu etkilerin teknolojinin bizzat kendisinden değil, tasarım ve uygulama ilkelerinden kaynaklandığı söylemek son derece önemlidir (Bailey, 2011). Sistemsel nedenlerle teknolojiye artan bağımlılığa rağmen geleneksel yöntemlerin günümüzde dahi doğru tanıya ulaşmada en etkili yöntem olduğunu saptayan araştırmalar mevcuttur (Wahner-Roedler vd., 2007).

Tıpta uzmanlaşma anlayışı, hastaların fiziksel, duygusal, zihinsel, ruhsal ve sosyal açıdan bir bütün olarak değerlendirilmesi anlamını taşıyan bütüncül tıp anlayışına tezat bir durumu ifade etmektedir (Gordon, 1980: 3). Uzmanlıkların toplamının bütüncül bir tıp uygulamasını kapsamadığı ve uzmanlaşma nedeniyle hekimlerin artık hastalarla değil hastalıklarla ilgilendiği düşünülmektedir (Galdston, 1958). Tek bir kronik hastalıkta uzmanlaşan hekimlerin, Fordist üretim bandında yer alan işçi profilinden farksız olduğu kabul edilmektedir (McKinlay, 1977). Hastanın bütüncüllüğünü kaybettiği ve hastaların tüm sorunlarına bütüncül bir şekilde yaklaşabilen hekim profilinin ortadan kalkarak hekimlerin genel tababetten uzaklaştığı savunulmaktadır (Arslanoğlu, 2012: 19).

Tartışmaların bir diğer odak noktası, emek sürecinin bütüncül bir şekilde kavranışa imkan tanıyan olgusal bilgiden yoksun bir hekim profilinin yetiştirildiğine yöneliktir. Hekimlerin daha çok teknik bilgi temelinde eğitildikleri, ancak ihtiyaç duydukları eğitimin insana dair kavrayışı sağlayacak olan olgusal bilgi olduğu vurgulanmaktadır (Williams ve Lau, 2004). Olgusal bilgi önemini kaybederken teknik bilginin ön plana çıkması “reçete bilgisi” adı verilen yeni bir bilgi türünü gündeme getirmiştir. Reçete bilgisi, belirli bir görevin yerine getirilmesinde kişinin kullanacağı ezbere dayalı talimatları ifade etmektedir (Shaffer ve Shaffer, 2006). Tıp alanındaki karşılığı ise klinik protokollerin artması ve tanı ve tedavi sürecinde hekimler tarafından bu protokollerin kullanılmasıdır. Tıp alanında eğilim haline alan bu gelişme ile beraber “tarif tıbbi” adı verilen yeni bir tıp anlayışının inşa edildiği ileri sürülmektedir (Timmermans ve Mauck: 2005). Önceden belirlenen kuralların ve klinik protokollerin yönlendirmesiyle hekimler açısından tarif tıbbının ciddi bir tehdit oluşturduğu tartışılmaktadır (Genius ve Genius, 2004). Bu türden protokoller ile hekimlerin gerek özerklik alanlarının gerekse klinik vasıflarının aşınma içerisinde olduğu savunulmaktadır (Lambert, 2006). Hekimlerin, bir sanat olarak kabul edilen hekimlik mesleğinden uzaklaşarak reçete bilgisini izleyen birer çalışan pozisyonuna indirildiği kabul edilmektedir (Knaapen, 2014).

Profesyonel mesleklerin “profesyonellik” iddiaları, kendi faaliyetlerini yönlendirebilmelerine ve derinlemesine bir bilimsel bilgi tekeline ellerinde bulundurmalarına bağlı olarak ileri sürülmektedir (Haug ve Sussman, 1969; Wolinsky, 1988). Ancak Haug (1996) tarafından geliştirilen profesyonelleşmeme tezi ile birlikte profesyonellerin ellerinde bulundurdukları bilgi tekelinin sarsılmaya başladığı savunulmaktadır. Profesyonel bir meslek icrasında bulunan hekimlerin özerklik ve mesleki hâkimiyet kaybı yaşayarak profesyonelleşmeme süreci içerisinde yer aldıkları iddia edilmektedir (Abbott, 1988: 17).

Hekimlerin özerklik ve mesleki hâkimiyet kayıplarına uğramasının ardında teknolojinin gelişimi yer almaktadır. Tıbbi bilginin bilgisayar teknolojileri aracılığıyla gizemini kaybetmesi sonucunda hekimlerin otoritesinin sarsıldığı ve profesyonelleşmeme sürecine girdiği düşünülmektedir (McKinlay ve Arches, 1985).

Tıbbın insansızlaşması olarak adlandırılan ve aslında hekimin hastaya olan yabancılaşmasını ifade eden süreç ile hasta ile hekim arasındaki mesafenin açıldığı savunulmaktadır (Haslam ve Loughnan, 2014). Hasta verilerinin bilgisayar ekranı üzerinden takip edilmesiyle “e-hasta” olarak adlandırılan yeni bir hasta profilinin ortaya çıktığı ve tıbbın insansızlaşması sürecinin etkisini daha da artırdığı dile getirilmektedir (Verghese, 2008). Makineleşen tıbbi uygulamalar nedeniyle hekimlerin iletişim vasıflarının aşındığı kabul edilmektedir (Bailey, 2011).

İşin yürütümünde hekim özerkliğinin aşınması, sağlık hizmeti üretiminin kapitalizm temelli dönüşümünün bir diğer sonucu olarak görülmektedir. Hekimlerin kendi pratiklerini belirleyebilme, çalışmalarının işleyiş ve koşullarını tayin edebilme ve hangi teknolojilerin kullanılabileceğini seçme noktasında özerklik kaybı yaşadığı iddia edilmektedir (Hopkins vd., 1996). Bu durum, hekim pratiklerinin yönetime artan bağımlılıklarının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Hastalıkların tanı ve tedavisinde uzmanlık bilgisinin ve modern teknolojinin kullanımının artması ile beraber hekimlerin yönetime bağımlı hale geldiği savunulmaktadır (Öngen, 2009). Öte yandan sağlık hizmeti üretiminde artan hekim-dışı personel kullanımı hekimlerin özerklik alanlarını aşındıran bir başka gelişme olarak kabul edilmektedir. Hekimler meslek icraları sırasında teknoloji uzmanları, bakımdan sorumlu personel ve tıbbi sekreterler gibi birçok tamamlayıcı meslek grubu ile bir takım çalışması yürütmektedir (Cook-Deegan, 1988: 141-142). Üretim süreci açısından değerlendirildiğinde bu durum, hekimlerin emek süreci üzerindeki kontrol gücünü ve özerkliğini kaybetmesi şeklinde yorumlanmaktadır.

Hekimlerin vasıf düzeyine ilişkin olarak sözü edilen tüm bu olumsuz gelişmeler vasıfsızlaşma perspektifinden ele alınmaktadır. Hekimlerin emek sürecinde gözlemlenen dönüşümlerin Fordizm ile benzerliğinden hareketle hastaneler de birer sağlık fabrikası olarak değerlendirilmektedir (Soyer, 1998). Fordizm temelli kapitalist emek sürecinde olduğu gibi hekimlerin emek sürecinde aşırı uzmanlaşmanın yaşandığı, sağlık hizmeti üretim sürecinde parçalanma yaşanarak işbölümünün kurumsallaştığı, hekimlerin meslek icralarındaki kontrol

güçlerinin ve özerkliklerinin aşındığı ve bunların yönetime devredildiği; en nihayetinde ise vasıf kavramsallaştırılmasında atıfta bulunulan bilgi ve özerklik unsurları bağlamında vasıfsızlaşma tehdidi ile karşı karşıya kaldıkları savunulmaktadır (Stoeckle, 1988).

3. Hekimlerin Emek Sürecine İlişkin Saha Araştırması

Araştırmada, teknolojik gelişmelerin hekimlerin emek sürecinde ve vasıf düzeylerinde meydana getirdiği dönüşümler saptanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın sorunsalını teknolojik gelişmelerin hekimlerin klinik vasıflarını aşındırıp aşındırmadığının ortaya konulması oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında 36 hekimle derinlemesine mülakat tekniği aracılığıyla görüşmeler yapılmış ve nitel veriler toplanmıştır. Araştırma sonucundaki bulguların, literatürde öne sürülen diğer ampirik ve teorik araştırmaların bulgu ve savlarıyla büyük oranda benzerlik gösterdiği saptanmıştır.

3.1. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, hekimlerin vasıf düzeyinde meydana gelen değişimleri saptamak amacıyla kaleme alındığından ve belirli bir olgu ya da olayın ortaya çıkma koşullarını ve kaynaklarını tespit etmeye çalıştığından “açıklayıcı bir araştırma” tarzı benimsemiştir (Gürbüz ve Şahin, 2016: 104). Araştırmada, olay ve olgulara ilişkin derinlikli bilgilerin elde edilebilmesi amacıyla “neden” sorusuna cevap verebilen nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır (Merriam, 1998: 9). Nedensellik ilişkisinin çözümlenebilmesi için ise saha araştırmasına başvurulmuştur (Neuman, 2014: 548). Görüşme yapılan hekimlerle sınırlanmamış bütüncül bir etkileşim ve hekimlerin deneyimlerinden doğrudan faydalanabilme imkânı sunmasından dolayı veri toplama tekniği olarak mülakat tekniği tercih edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45-46).

Örneklemin belirlenmesinde, araştırmada belirlenen hedeflerle ilgili bilgilere ulaşmayı mümkün kılan amaca dönük örnekleme tekniğine başvurulmuştur. Teknolojiyi yoğun olarak kullanan uzman hekimlerle öncelikli olarak mülakatlar yapılmıştır. Sonrasında ise çok sayıda uzmanlık alanı olması ve büyük bir çeşitlilikten ortak bir yapı ortaya çıkartılması amacıyla maksimum çeşitlilik örnekleme tekniği ve elde edilen verilerle ilgili daha fazla bilgiye ulaşabilmek adına kartopu örnekleme tekniği kullanılmıştır (Patton, 2015: 428-451).

Araştırmada sözü edilen örnekleme yöntemleri kullanılarak toplamda 36 hekimle mülakat yapılmıştır. Hekimlerin 30'u uzman, 6'sı ise pratisyen unvanına sahiptir. Görüşme yapılan uzman hekimler "Acil Tıp", "Aile Hekimliği", "Anesteziyoloji ve Reanimasyon", "Beyin ve Sinir Cerrahisi", "Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları", "Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları", "Genel Cerrahi", "Göz Hastalıkları", "Kadın Hastalıkları ve Doğum", "Kulak, Burun, Boğaz Hastalıkları", "Nöroloji", "Nükleer Tıp", "Ortopedi ve Travmatoloji", "Radyoloji", "Ruh Sağlığı ve Hastalıkları" ve "Üroloji" uzmanlık dalında görev yapmaktadır. Hekimlerin emek sürecindeki teknoloji-vasıf ilişkisinin sorgulandığı bu araştırmada, hekimlerin görev yapmış oldukları hastanenin niteliğinin belirleyici olup olmadığının tespiti amacıyla devlet hastanesinde çalışan 21, özel hastanede çalışan 8, eğitim ve araştırma hastanesinde çalışan 5 ve özel muayenede çalışan 2 hekimle görüşülmüştür. Teknolojinin etkisiyle emek sürecinde ve vasıf düzeylerinde meydana gelen değişimlerin yıllar içerisindeki seyrinin saptanabilmesi amacıyla örneklemedeki hekimlerin kıdemleri dikkate alınmış; kıdemi fazla olan ve mesleğe yeni başlayan hekimlerle mülakatlar yapılmaya çalışılmıştır. Görüşme yapılan hekimlerin yaş ortalaması 41,6 ve kıdem ortalaması ise 16,4'tür.

Araştırma sonucunda elde edilen veriler metinlerden oluştuğundan nitel verilerin değerlendirilmesinde istatistiksel bir analiz değil, doğrudan alıntılar yolu ile nedensellik ilişkisinin kurulmasını mümkün kılan betimsel analiz yaklaşımı benimsenmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 256).

3.2. Tıbbi Teknolojinin Hekimlerin Vasıf Düzeyi Üzerindeki Etkilerine İlişkin Saha Bulguları

Derinlemesine mülakatlardan elde edilen verilerin değerlendirilmesi sonucunda, teknolojinin hekimlerin vasıf düzeyi üzerindeki etkilerinin iç içe geçmiş olduğu ve birbirinden farklı etkilerin meydana geldiği saptanmıştır. İlgili etkilerin tasnif edilmesinde belli bir sistematik oluşturulmaya çalışılmış ve iç içe geçmiş olan bu farklı etkiler literatür bulguları ile paralellik gösterecek şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Hekimlerin vasıf düzeyindeki gözlemlenen dönüşümler "geleneksel hekim pratiklerinden uzaklaşması" ve "geleneksel hekim profilinden uzaklaşması" şeklinde emek süreci unsurları gözetilerek tasnif edilmiştir.

3.2.1. Geleneksel Hekim Pratiklerinden Uzaklaşılması

Hekimlerin sağlık hizmeti üretimindeki geleneksel pratikleri oldukça uzun bir süre boyunca fizik muayene ve anamnez ekseninde şekillenmiştir. Ancak günümüzde hekim pratiklerinin çok ciddi bir bölümü tıbbi teknoloji aracılığıyla yerine getirilmektedir (Bordage, 1995). Araştırma kapsamındaki hekimlerin büyük bir çoğunluğu, literatürde yer alan teorik ve ampirik araştırmaların bulguları ile benzer ifadelerde bulunarak hekimlerin geleneksel yöntemlerden adım adım uzaklaştığını ve tıbbi teknoloji kullanımında ciddi artışlar yaşandığını ifade etmişlerdir.

“Kimse artık hastalara dokunmuyor. Dokunmamaya çalışıyor yani anlatabiliyor muyum? Bu çok yanlış... Ne olursa olsun hastaya dokunman lazım, müdahale ederken dokunman lazım. Hani böyle uzaktan kumanda iş olmaması lazım, hani şimdi mesela yeni hekimlerde bu yok. Yani, mesela biz o jenerasyon ile büyümedik. Hani biz yine gelen hastayı sorgularız, detaylı anamnezini alırız. Ne bileyim işte fizik muayenesini yaparız, dokunuruz ederiz yani. Mesela çok ciddi sorgularız ama şimdi öyle değil. Mesela yeni jenerasyon direkt şey yapıyor mesela hasta geliyor tamam tomografiye git, işte röntgene git, ne bileyim BT’ye git, MR’a git, kan ver, böyle yani. (Hekim 9, Acil Tıp).”

Acil tıpta yer alan uzman bir hekimin yukarıdaki ifadesi, tanı ve tedavi süreçlerinde geleneksel yöntemlerin geri plana itildiğine ve tıbbi teknolojiye artan bir bağımlılığa işaret etmektedir. Farklı hekimler de benze ifadeler bulunmuşlardır. Yapılan önceki araştırmalarda da benzer bulgulara rastlanmıştır (Smith-Bindman vd., 2008). Ancak hekimlerin artan tıbbi teknoloji kullanımının ardında yatan sebeplerin birbirinden farklı olduğu gözlemlenmiştir.

“100 hastaya tanı koyabilmek için her birinde işte bir röntgen, bir kan tahlili, diğeri vesaire vesaire isteyip o şekilde yönetmeye çalışıyorsunuz. Başka türlü olmaz ki. Nasıl olacak? (Hekim 5, Pratisyen Hekim).”

Hekimler, hasta yoğunluğu nedeniyle tıbbi teknolojileri kullanmak zorunda bırakıldıklarını ifade etmiştir. Hekimler, teknolojiyi tamamlayıcı değil ikame edici bir şekilde kullanmaktadır (Feddock, 2007). Öte yandan, sağlık hizmeti üretiminde teknolojiye artan bağımlılık, hekim ile hasta arasındaki mesafenin açılmasına sebebiyet vermektedir (Stoeckle, 1988). Saha araştırmasında bu eğilimi hekimler; “*Gitgide hekimlerin hastadan uzaklaştığını, anamnez, fizik muayenenin gereksiz hale geldiğini, daha çok laboratuvar ağırlıklı olduğunu duyuyorum yani. (Hekim 12, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları).*” ve “*Bence çoğu bölümde tetkik kısmından tanıya gidiliyor (Hekim 25, Göz Hastalıkları).*” ifadeleriyle açıklamıştır.

Geleneksel yöntemlerin geri plana itilmesi ile teknolojiye artan bağımlılık birbirini besleyen iki süreçtir. Ancak bu durumun farklı sebepleri söz konusudur. Hasta yoğunluğuna bağlı olarak gerçekleştiği gibi defansif tıp anlayışının bir sonucu olarak da hekimlerin teknolojiye artan bir bağımlılıklarının olduğu saptanmıştır. Görüşme yapılan hekimler, malpraktis davalarına karşı kendilerine bir savunma mekanizması oluşturmak amacıyla tıbbi teknolojilere yöneldiklerini ifade etmişlerdir. Örneğin hekimlerden biri; *“Asıl amaç, hani sisteme kendini savunabilecek bir şeyler bırakmak. Ondan dolayı şu anki modern görüntüleme yöntemi dediğimiz şeyleri çok aşırı fazla kullanmak değil. Bu hastalığının tanısının konulamamasından değil ya da kişisel yetersizliğinden değil güvensiz hissetmemden kaynaklı. (Hekim 28, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları).”*; bir diğeri ise *“Hekim önce kendini garantiye almak istiyor. Dolayısıyla ister istemez bir şey olmadığını göstermek için ya da başka tanıları ekarte etmek için tetkike yöneliyor. Özellikle acil servislerde bu geçerli. (Hekim 29, Acil Tıp).”* ifadesiyle hekimlerin defansif bir tıp anlayışını benimsediğini belirtmiştir. Defansif tıbbi pratiklerde bulunan hekimler, malpraktis davalarına karşı kendilerine birer savunma oluşturmayı hedefleseler de bu anlayışın yıkıcı etkileri de bulunmaktadır (Başer vd., 2014). Malpraktis davaları hekimlerin profesyonel kimliklerinin aşınma eğilimine girmesine neden olmaktadır. Şiddet vakalarındaki artış da bu eğilimi şiddetlendirmektedir. Malpraktis davaları ile şiddet vakalarındaki artışlar neticesinde defansif bir pozisyon alan hekimler, kendilerini koruma altına almak adına teknolojiyi daha yoğun bir şekilde kullanmaya yönelmektedir. Ancak artan teknolojiyi kullanımı hekimlerin klinik vasıfları aşındırmaktadır.

Saha araştırması kapsamında elde edilen bulgular hekimlerin anamnez ve fizik muayene gibi geleneksel yöntemleri kullanma oranlarının düştüğünü, tanı ve tedavi süreçlerinde tıbbi teknolojilere daha fazla yöneldiklerini ve defansif pratiklerde bulduklarını göstermektedir. Sözü edilen gelişmeler bir bütün olarak hekimlerin geleneksel pratiklerden uzaklaştıklarını göstermesi açısından önemlidir. Ancak önemli bir diğer konu hekimlerin bu süreci bireysel tercihlerinden ziyade sistemden kaynaklanan nedenlerden dolayı tecrübe ettiklerine ilişkindir. Hekimler, hasta yoğunluğu ve malpraktis davaları gibi sistemden kaynaklanan nedenlerden dolayı teknolojiyi kullanmaya itildiklerini belirtmişlerdir.

Mevcut eğilimler hekimlerin kontrolü dışında gerçekleşmekle birlikte bu eğilimlerin bir sonucu olarak hekimlerin vasıf düzeyinde aşınmalar meydana geldiği görülmektedir. Pratiğe dayalı gelişim gösteren vasıflar, hekimlerin günlük pratiklerinde kullanılmamasına bağlı olarak zaman içerisinde aşınma eğilimine girmektedir (Mangione, 1993). Ampirik araştırmaların,

geleneksel yöntemlerin kullanım sıklığının azalması sonucunda geleneksel klinik vasıfların aşındığı bulgusu bu araştırmayla da desteklenmiştir.

Saha araştırmasında hekimler geleneksel yöntemlerin ve klinik vasıfların önemi üzerinde yoğun olarak durmuşlardır. Örneğin uzman bir hekim “*Yüzde 90 anamnezdir, yüzde 5 tahlildir, yüzde 5 de fizik muayenedir. Hatta fizik muayene muhakkak şarttır, tahlil kısmını yapmayabilirsiniz bile yani. (Hekim 5, Pratisyen Hekim).*” ifadesiyle geleneksel klinik vasıfların önemini vurgulamıştır. Ancak hekimlerin tanısal muhakeme ve iletişim süreçlerini daha az işletmeleri nedeniyle vasıf düzeylerinde bozucu etkiler meydana gelmektedir (Feddock, 2007). Hekimlerin klinik vasıfları teknolojiden kaynaklı olarak aşınmaktadır (Hoff, 2011). Günümüzde, tanı ve tedavi süreçlerinde tıbbi teknolojiler ağırlığını artırmış olsa da geleneksel yöntemler etkinliğini kaybetmiş değildir. Ancak uygulamadaki aksaklıklar nedeniyle hekimlerin geleneksel vasıflarının, direkt olarak tıbbi teknolojiye yönelme şeklindeki pratikleri sonucunda aşınma eğilimi içerisinde olduğu gözlemlenmektedir.

3.2.2. Geleneksel Hekim Profilinden Uzaklaşılması

Geleneksel hekim profili kavramsallaştırmasıyla “hastalık yok hasta var” bakış açısını benimseyen, hastaya bütüncül bir şekilde yaklaşan ve mesleki otorite ile işin yürütümünde özerkliğe sahip olan hekim profili kastedilmektedir (Abbott, 1988; Civaner, 2005; McKinlay ve Arches, 1985). Ancak sağlık hizmeti üretim sürecinin parçalara ayrılmasıyla hastaya değil hastalığa odaklanan, bu nedenle işin yürütümündeki özerklikleri aşınan ve sağlık alanının piyasalaşmasının bir sonucu olarak mesleki otoriteleri sarsılan bir hekim profili ortaya çıkmış durumdadır (Broom, 2005; Bulut ve Civaner, 2016; Rastegar, 2004).

Yapılan saha araştırmasında hekimlerin genel tababetten uzaklaştıkları, mesleklerinin zanaat yönünün aşındığı, almış oldukları eğitiminin niteliksel kalitesinin azaldığı, tanısal muhakeme süreçlerini kullanmak yerine talimatlara uyarak sağlık hizmeti üretir hale geldikleri, işin yürütümündeki özerkliklerinin azaldığı, profesyonel kimliklerinin aşındığı ve tıbbın insansızlaşması olarak adlandırılan süreç ile beraber emeklerinin nesnesine yabancılaştıkları bulguları ile literatürü destekleyen sonuçlara ulaşılmıştır.

Tıpta uzmanlaşma artan tıbbi bilgi birikiminin kaçınılmaz bir sonucu olarak kabul edilmektedir (Cassell, 1997). Aynı görüş hekimler tarafından da paylaşılmaktadır. Örneğin;

“İnsan bedeni çok geniş ve gerçekten uzmanlaşma şart yani. (Hekim 36, Pratisyen Hekim).” şeklindeki ifadelerle tıpta uzmanlaşmanın bir gereklilik olduğu hekimler tarafından dile getirilmiştir.

Hekimler, tıpta uzmanlaşmanın sağlık hizmeti kalitesi ve tıbbi uygulamaların başarı oranlarının artışıdaki olumlu yönünü kabul etmekle birlikte uzmanlaşma anlayışının yıkıcı etkilerine de işaret etmiştir. Bu yıkıcı etkilerin başında genel tababetten uzaklaşma riski yer almaktadır. *“Bu bir tehlike. Bu benim için de böyle. Ben 10 yıllık doktorum ve çocuk hasta bakmıyorum. Bakmak da istemiyorum, bakmayı da düşünmüyorum. Çocuk konusunda kendime de güvenmiyorum. Keza kadın doğum için de öyle. (Hekim 32, Acil Tıp).”* ve *“B12 eksikliğini tanıyamayan bir hekim hatalıdır. Yani o kadar da uzmanlaşmamak lazım. (Hekim 27, Anesteziyoloji ve Reanimasyon).”* şeklindeki ifadeler uzmanlaşmanın yıkıcı etkilerine örnek teşkil etmektedir.

Hekimlerin sağlık hizmeti üretim sürecinde yalnızca tek bir hastalığa odaklanmaları bütünü kavramaları önünde engel oluşturmakta ve genel tıp bilgisini zayıflatmaktadır (Asher, 1949; Light ve Levine, 1996). Emeğin nesnesi konumundaki hasta bütüncüllüğünü kaybetmektedir (Arslanoğlu, 2012). Hekimlerin ifadelerinde de benzer bir durum tespit edilmiştir. Yalnızca kendi uzmanlık alanında tıbbi pratiklerde bulunan hekimlerin zaman içerisinde genel tababetten uzaklaştıkları belirtilmiştir.

Emek sürecini bütüncül bir şekilde kavrayabilen ve üretimin tasarım ve uygulama olmak üzere her bir aşamasında yer alan emek, zanaatkar olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda hekimler de birer zanaatkâr olarak kabul edilmektedir (McKinlay ve Stoeckle, 1988). Ancak teknolojik gelişmelerin etkisiyle teknik birer uygulayıcı haline gelen ve profesyonel kimlikleri sarsılan hekimlerin mesleklerinin zanaat yönü aşınmaktadır (Hopkins vd., 1996; Üçkuyu, 2012: 170). Bu sava ilişkin olarak araştırma kapsamındaki hekimler benzer görüşler belirtmişlerdir.

“Teknoloji geldi. Yani daha hızlı tanımlar konmaya başlandı ama bir taraftan da doktorluk sanatı, çünkü doktorluk bir meslek değil bir sanattır bence, bu sanat, artık yok oldu gitti. Yani doktorlar, ki bazen ben de, hastaya dokunmadan tanı koyuyoruz. Yani tahlillerle tanı koyuyoruz ne kadar doğru ne kadar yanlış tartışılır. Ama sistem sizi buna itiyor. Yani günde 30 kişi bakıp rahat rahat mesleğinizi uygulayacağınız yerde günde 100 kişi bakıyorsanız, o da işte bunu getiriyor. (Hekim 5, Pratisyen Hekim).”

Yukarıdaki hekim ifadesi, hekimlik mesleğinin zanaat yönünün aşındığına ilişkindir. Literatürde hekimlik mesleğinin teknik bir yeterliliğe dönüştüğü ve mesleğin zanaat yönünü oluşturan “çeşitli bilgilerin ilişkilendirildiği tanısal muhakeme süreçlerinin işletilmesi karakteristiğinin” giderek aşındığı ileri sürülmektedir (Evans, 1993; Kapp, 1990). Bu türden iddialara; kapitalist emek sürecinin genelinde görülen ve emeğin teknolojiye bağımlı kılınması sonucunda ortaya çıkan bilgi düzeyinin azalması ve teknolojiden bağımsız üretim faaliyetinde bulanacak bilgi ve vasıf düzeyine sahip olunamaması kaynaklık etmektedir (Andersson, 2014; Sennett, 2014). Görüşme yapılan hekimler de benzer görüşleri paylaşmışlardır.

Vasıfsızlaşma eğiliminin boyutlarından bir diğerini tıp eğitiminin kalitesinde yaşanan düşüş oluşturmaktadır. Hekimler, günümüzdeki tıp eğitimiyle zanaatkar hekimlerin yetiştirilmediğini dile getirmişlerdir. Bu konuya ilişkin olarak hekimler “*Bence en büyük sorun bu: şuan zanaatkarların o zanaatı çıraklara aktaramaması. Tıp fakültesi kontenjanlarının çok fazla olması ve çok fazla vasıfsız, niteliksiz tıp fakültesi açılması. (Hekim 8, Pratisyen Hekim).*” ve *Pratik ne kadar azsa sahada kendini o kadar güvensiz hissedersin... Birçok hekimi biliyoruz sahada öğreniyor... İstenmeyen sonuçları oluyor bunun insanlar üzerinde. (Hekim 13, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları).*” şeklinde ifadelerde bulunmuştur. Tıp eğitiminde hasta başında değerlendirme uygulamalarına yönelik öğretim azalmakta ve eğitimin odağına bilgiden ziyade giderek artan oranda teknoloji taşınmaktadır (Feddock, 2007).

“*Gelen asistanlarımızda görüyorum muayene bilmiyor çocuklar. Onlara kodlanmış işte beli ağrıyınca şu iğneyi vereceksin, acilde şunu yapacaksın, göğüs ağrısı şu. Ama göğsü niçin ağrıyor, altta yatan nedenler neler bilmiyor tabi ki çocuk. (Hekim 18, Beyin ve Sinir Cerrahisi).*” şeklindeki hekim ifadesi literatürdeki reçete bilgisi kavramsallaştırmasıyla paralellik göstermektedir. Hekimlerin neden-sonuç ilişki kurulabilmesine olanak tanıyan olgusal bilgi düzeylerinin azaldığı ve ezber üzerine kurgulanmış bir tarif tıbbının inşa edildiği uzun yıllardır tartışılmaktadır (Shaffer, 1981). Tarif tıbbı kavramsallaştırmasına dair saha araştırmasından elde edilen somut bulgular hekimler tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

“Belli bir reçete kalıpları var. İçindeki etken madde bilinmiyor. Yazılıyor yani o şekilde. Mesela ishal reçetesi. Onun bir kalıbı var. Onu yazdım, bunu yazdım diyor. Etken madde nedir diyorum yok diyor, bilmiyorum diyor. Kontrendikasyonlarını biliyor musun diyorum yok diyor. Ama kalıp olarak evet bulantıyı, kusmayı engelleyici bir ilaç. Etki mekanizması nedir diyorum, farmakolojik özelliği nedir diyorum yok yani... Temel tıp eğitiminin eksik olduğunu düşünüyorum yani reçete konusundan örnek verirsek. Yani mekanizmanın bilinmemesinden kaynaklanan bir şey... Tıp pozitif bir bilim sonuçta...

Yani nedensellik, neden-sonuç ilişkisini şey yapman lazım... Basmakalıp. (Hekim 17, Acil Tıp).”

Emek sürecinin bütüncül bir şekilde kavranamamasının ardında yatan sebeplerden bir diğeri sağlık hizmeti üretim sürecinin parçalara ayrılmasıdır. Tek bir hekim tarafından kontrol edilen sağlık hizmeti üretiminin giderek kolektif bir hale gelmesi sonucunda hekimlerin işin yürütümündeki özerklik alanı ve kontrol gücü giderek azalmaktadır (Öngen, 2009).

“Midenizden bir şikayetiniz var. Gidiyorsunuz dahiliyeye, dahiliye diyor ki gastroenterolojiye git, yani yan dalım dalı, peki gidiyorsunuz ilk söylediği şey bir endoskopi yapalım, ya ben yaptırmak istemiyorum diyor hasta, gidiyor başka bir hastaneye dahiliyeciye, diyor sen arkadaş bir kardiyolojiye git, muhtemelen ben bundan anlamam, kardiyoloji görsün seni. Yani bütüncül olarak doktorluğu unutup sadece kardiyolog ya da sadece işte psikiyatrist oluyor. Bugün bir psikiyatristi alın herhangi bir hastanenin aciline koyun ne yapacağını şaşırır. Şaşırır yani. Çünkü adam diyor ki bu benim işim değil, ben psikiyatristim diyor. Ben çocuk uzmanıyım diyor. Yetişkinden anlamam diyor. Çünkü haklı mı haksız mı? Müşteri memnuiyeti. Uzmanlık sadece müşteri memnuiyeti için yapılıyor. (Hekim 5, Pratisyen Hekim).”

Yukarıdaki hekim ifadeleri bir yandan tıpta uzmanlaşmaya bağlı olarak hekimlerin genel tababetten uzaklaştıklarını bir yandan ise sağlık hizmeti üretim sürecinde kolektif bir yapının ortaya çıktığını kanıtlar niteliktedir. Hekimlerin sağlık hizmetindeki rol ve sorumlulukları diğer hekimler ile paylaşılmaktadır (Çağlayaner, 2006). Hekimler arasında kurgulanan takım çalışması nedeniyle hekimlerin sağlık hizmeti üretim sürecinin bütünü üzerinde kontrol sağlama olasılığı giderek zorlaşmaktadır. Bu nedenle, hekimlerin emek süreci ile Fordizm’in işbölümü ve uzmanlaşmaya dayalı iş organizasyonu arasında bir benzerlik oluşturulmakta ve hastanın bütün sorunları ile ilgilenen hekim profiline ortadan kalktığı tartışılmaktadır (Harrison 2002; Rastegar, 2004).

Geleneksel hekim profilinde gözlemlenen bir diğer dönüşüm ise hekimlerin profesyonel kimliklerinin aşınmasıdır. Sağlık alanının piyasalaşmasıyla beraber hekimlerin sahip oldukları profesyonel kimliklerinin aşındığı ileri sürülmektedir (Freidson, 1986, Himmelstein ve Woolhandler, 1985; Starr, 1982). Görüşme yapılan hekimler, piyasalaşma süreci ile ilintili olarak aşağıdaki ifadelere yer vermişlerdir:

“Önce diyelim ki doktoru her şey olarak kabul eden insan, şimdi doktoru her şey olarak kabul etmemeye başladı. Önce tek doktorla teşhis koyan şimdi doktor doktor gezmeye başladı. Niye? Çünkü kendine güveniyor ya, ya ben bu doktorun görüşünü beğenmedim, bu teşhis koyacak adam da değil. Adamda aptal bir özgüven var ya, o aptal özgüvenle

böyle düşünüyor ondan sonra ikinci doktora, üçüncü doktora. Bu şekil oldu. (Hekim 22, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları).”

Günümüzde hastalar, birer müşteri konumuna getirilmiş durumdadır (Yılmaz, 2012: 242). Hekimlerin ifadelerindeki ortak nokta, piyasalaşmanın etkisiyle hekim pratiklerinin sorguya açık hale geldiğine yöneliktir. Bunun teorik karşılığı ise hekimlerin profesyonel kimliklerin aşınmasıdır. Yapılan bir araştırmada piyasalaşma sürecinin bir başka sonucu olarak şiddet vakalarında artış yaşandığı saptanmıştır (Yıldız, 2019). Görüşme yapılan hekimler de şiddet vakalarındaki artışa işaret etmişlerdir. Hekime şiddet, hekimlerin profesyonel kimliklerinin aşınması sürecine doğrudan etki etmektedir.

“Hasta ile doktoru artık barıştırmak gerekiyor. Ben hasta ile hekimin artık birbirine düşman tavırlar sergilediğini düşünür bir haldeyim. Yani benim çocukluğumda hekime el kaldırmak... Olmazdı böyle bir şey toplumda, düşünülmezdi bile. Ne oldu bunca zaman sonra? Öldürülen doktorlar, dayak yiyen doktorlar. Yani tüm parmaklar sorumlu olarak doktorları gösteriyor ama ben buna katılmıyorum. Hasta hekim ilişkisinin dediğim gibi artık onarılması düzeltilmesi gerekir. (Hekim 5, Pratisyen Hekim).”

Şiddet vakalarındaki artışlar hiç kuşkusuz ki hekimlerin önceki yıllarda elde ettiği profesyonel kimlik ve prestijlerinin sarsılmasına neden olmaktadır. Hekimlerin profesyonel kimliklerinin aşınması, mesleki otoritelerinin sarsılmasına ve emek süreci üzerindeki kontrol ve özerkliklerinin azalmasına neden olduğundan vasıfsızlaşma bağlamında değerlendirilmektedir.

Hasta ile hekim arasındaki ilişkiyi derinden etkileyen teknoloji iletişim vasıfları üzerinde bozucu etkilere sebep olabilmektedir (Evans, 1993; Örs, 2015). Hekimin hastadan uzaklaşması, yabancılaşmaya neden olmaktadır. Bu türden bir yabancılaşma, hekimlerin iletişim ve hasta başında değerlendirme vasıfları olmak üzere geleneksel vasıfları üzerinde bozucu bir etki göstererek vasıfsızlaşmaya neden olmaktadır (McManus vd., 1993).

“Sağlık hizmetinde iki temel şey var: biri hastadır, biri hekimdir ve genelde bu ikisi arasındaki ilişki direkt ilişkiydi... Buraya büyük bir bariyer girdi hasta ile hekim arasına. Bunun içinde her şey var, yani o MR'lar bilmem neler de var... İki tane birbirine teması giderek uzaklaşmış ve zorlaşmış iki özne var, hekimle hasta var. Birbirinden böyle ayrı uçlara savrulan iki şey var: hasta ve hekim... Şimdi ne gelen var ne geçmiş olsun diyen var ne izah eden birisi var. Oradaki indirekt olarak telefondakine, öbürüne anlatıyor... Ne geçmiş olsun ne işte şu tetkik, şu teşhis koyduk hiçbir şey. Tamamen şey, böyle mekanik bir şey. (Hekim 7, Beyin ve Sinir Cerrahisi).”

Yukarıdaki hekim ifadeleri hasta ile hekim arasındaki mesafenin giderek açıldığına işaret etmektedir. Hekimler mesafenin açılmasını bir yandan hasta yoğunluğu gibi kendileri dışında gerçekleşen sistemsel sıkıntılara bir yandan da emek sürecinde yaşanan dönüşümlere bağlamışlardır. Bilgisayar, iletişim, bilgi ve otomasyon teknolojilerinin yaygın bir şekilde sağlık hizmeti üretiminde kullanılması hasta ile hekim arasındaki mesafeyi açmakta ve tıbbın insansızlaşması eğilimine neden olmaktadır (Evans, 1993). Ancak tüm bunlardan bağımsız olarak hekimlerin bizzat kendi tercihleri ile hastadan uzaklaştıkları da belirtilmiştir. Örneğin hekimlerden biri; *“Bazı arkadaşlar var, hastaya çok dokunmamak için radyoloji branşını seçiyorlar, işte çok dokunmamak için biyokimya seçiyorlar, mikrobiyoloji seçiyorlar. (Hekim 4, Ortopedi ve Travmatoloji).”* ifadesiyle hekimlerin bir tercihte bulunarak hastalardan uzaklaştıklarını belirtmiştir. Yapılan araştırmalara bakıldığında hasta görmeyen radyoloji gibi uzmanlık alanlarına yoğun bir talebin olduğu görülmektedir (Bakan Kalaycıoğlu, 2020). Hekimlerin hastadan uzaklaşma eğilimi ya da tercihi, hekim profilinde meydana gelen bir diğer dönüşümü ve yabancılaşma nedeniyle vasıfsızlaşmayı ifade etmektedir.

3.2.3. Sonuç

Sağlık hizmeti üretimin merkezinde yer alan hekimler, işin yürütümünde derinlemesine bilgiye ve özerkliğe sahip olan profesyonel birer meslek uygulayıcısıdır. Ancak tıbbi teknolojilerdeki gelişmelerle hekimlerin emek sürecinde önemli dönüşümler yaşanmış ve teknolojinin sağlık hizmeti üretiminde kapladığı alan giderek artarak hekimlerin klinik vasıfları gerek bilgi gerekse özerklik bağlamında aşınma eğilimi içerisine girmiştir.

Bilimsel keşifler ve teknolojik ilerlemeler sağlık alanında önemli gelişmeleri beraberinde getirmiş ve bilimsel tıbbi bilginin artmasını sağlamıştır. Sanayi toplumlarının ortaya çıkışıyla sağlık alanında da piyasalaşma ve sermaye birikimi mantığı hâkim olmaya başlamış ve kapitalist emek sürecinin genelinde gözlemlenen bürokratikleşme, işbölümü, uzmanlaşma ve standartlaşma uygulamaları hekimlerin emek sürecinde de kendine yer edinmiştir.

Artan tıbbi bilgi birikimine tek bir hekimin sahip olabilmesinin imkansız hale geldiği düşüncesiyle artış gösteren tıpta uzmanlaşma eğilimi, hekimlerin genel tababetten uzaklaşmasına ve “hastalık yok hasta var” anlayışı yerine “hasta yok hastalık var” anlayışını benimsemelerine neden olmuştur. Uzmanlaşma, hekimlerin emek sürecini bütüncül bir şekilde

kavrayışları önünde engel oluşturmuştur. Günümüzde her bir hekim yalnızca kendi uzmanlık alanına yönelmekte, hekimler arasında bir takım çalışması inşa edilerek üretim süreci parçalara ayrılmakta ve işin yürütümü üzerindeki hekim kontrolü aşınmaktadır. Bu gelişmeler, hekimlerin klinik vasıflarının aşınmasına neden olmaktadır. Klinik protokoller ve olgusal bilginin yerini alan reçete bilgisi, hekimlerin profesyonel kimliklerini var eden derinlemesine bilgi unsurunu baskılamaktadır. Hekimlerin kavrayış düzeyinde baskı oluşturan bu durum, beraberinde teknolojiye bağımlı bir hekim profili inşa etmektedir.

Araştırma kapsamında elde edilen veriler değerlendirildiğinde, genel hatlarıyla, tıbbi teknolojilerdeki gelişmeler sonrasında hekimlerin geleneksel pratiklerinden uzaklaştığı saptanmıştır. Hekimlerin klinik vasıflarını yoğun olarak kullandıkları geleneksel yöntemler yerine teknoloji temelli modern yöntemleri kullandıkları, sağlık hizmeti üretim sürecinde teknolojiye olan bağımlılıklarının arttığı ve malpraktis davaları nedeniyle defansif pratikler sergiledikleri gözlemlenmiştir. Araştırma kapsamında ulaşılan diğer bir bulgu, hekimlerin geleneksel hekim profilinden uzaklaştıklarına ilişkindir. Hekimlerin, tıpta uzmanlaşma anlayışının bir sonucu olarak hasta yerine hastalığa odaklandığı, üretim sürecinin parçalara ayrılarak işin yürütümündeki kontrol gücü ve özerkliklerinin azaldığı, mesleklerinin zanaat yönünün aşındığı, aldıkları eğitimin kalitesinde bir düşüş yaşandığı, tanısız muhakeme süreçleri işletmekten uzaklaşarak klinik protokollerdeki talimatlara uymak suretiyle faaliyet gösterdikleri, profesyonel kimliklerinin piyasalaşma ve şiddet vakaları gibi etkenlere bağlı olarak sarsıldığı ve adım adım hastalardan uzaklaştığı saptanmıştır.

Hekimlerin vasıfsızlaşma eğiliminin temelinde yatan nedenlerin başında teknoloji gelmektedir. Ancak hekimleri artan oranda teknoloji kullanımına iten farklı etkenler söz konusudur. Araştırmada hekimlerin hasta yoğunluğu, malpraktis davaları ve hasta otonomisi gibi nedenlere bağlı olarak bazı durumlarda teknolojiye kendi inisiyatifleri dışında yöneldikleri saptanmıştır. Hekimler, hastalıkların tanı ve tedavi süreçlerinde teknolojiye; hasta yükünün eritilebilmesi amacıyla başvurabildiği gibi bizzat hastanın kendisi tarafından talep edilmesi durumunda ya da malpraktisten kaçınmak için sisteme kanıt bırakmak adına da yönelebilmektedir. Sözü edilen bu etkenler, vasıfsızlaşma eğiliminin hekimlerin kendi pratiklerinden bağımsız olarak sistem kaynaklı nedenlerden de yaşandığını göstermesi açısından önemlidir.

Hekimlerin emek sürecinde yaşanan teknoloji temelli gelişmeler hekimlerin gerek geleneksel pratiklerinden gerekse geleneksel profillerinden uzaklaşmalarına neden olmuştur. Her iki gelişme de hekimlerin bilgi ve özerklik düzeyi bağlamında aşınmaya neden olduğundan vasıfsızlaşma kapsamında değerlendirilmektedir. Ancak vasıfsızlaşma eğilimi teknolojinin bizzat kendisinden değil tasarım ve uygulama ilkelerinden kaynaklanmaktadır. Teknolojinin kapitalist emek sürecinde daha yüksek verimlilik ve daha az maliyet amacıyla kullanımı, emek açısından vasıfsızlaşma tehdidini beraberinde getirmektedir. Sağlık hizmeti üretiminde ve hekimlerin emek sürecinde de durum benzerdir. Birer profesyonel olan hekimler teknolojinin yanlış kullanımı nedeniyle vasıfsızlaşma eğilimi içerisine girmişlerdir.

Kaynakça

- Abbott, A. (1988). *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Aglietta, M. (2015). *A Theory of Capitalist Regulation The US Experience*. New York: Verso.
- Albertini, J. M. (1995). *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Andersson, J. (2014). *Representing Human-Automation Challenges a Model Based Approach for Human Factors Engineering in Industrial Practice*, Degree of Doctor, Chalmers University of Technology, Göteborg.
- Arendt, H. (2011). *İnsanlık Durumu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arslanoğlu, K. (2012). *Hekimliğin Temel Hastalıkları: Sorular ve Yanıtları.*, İ. Arslanoğlu. (Editör). Tıp Bu Değil. İstanbul, İthaki, s. 11-30.
- Artut, S. (2014). *Teknoloji İnsan Birlikteliği*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Asher, R. (1949). "The Seven Sins of Medicine". *The Lancet*, 254(6574), 358-360.
- Aydoğanoglu, E. (2011). *Fabrikada Emek Denetimi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Bailey, J. E. (2011). "Does Health Information Technology Dehumanize Health Care?". *Virtual Mentor*, 13(3), 181-185.
- Bakan Kalaycıoğlu, D. (2020). 1987'den 2017'ye Hekimlerin Uzmanlık Alanı Tercih Değişimleri, *Tıp Eğitimi Dünyası*, 19(59), 158-171.
- Başer, A., Başer Kolcu, M. İ., Kolcu, G., Gök Balcı, U. (2014). Defansif Tıp Uygulamaları Tutum Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirliği: Ön Çalışma, *Tepecik Eğitim Hastanesi Dergisi*, 24(2), 99-102.
- Belek, İ. (2016). *Sağlığın Politik Ekonomisi: Sosyal Devletin Çöküşü*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.

- Blauner, R. (1964). *Alienation and Freedom: The Factory Worker and His Industry*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bloch, M. (1983). *Feodal Toplum*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Bordage, G. (1995). Where are the History and Physical?, *Canadian Medical Association Journal*, 152(10), 1595-1598.
- Boreham, P., Parker, R., Thompson, P., Hall, R. (2008). *New Technology @ Work*. London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Borger, R., Seaborne, A. E. M. (1967). *The Psychology of Learning*. Baltimore: Penguin Books.
- Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye Yirmi Birinci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleşmesi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Broom, A. (2005). Medical Specialists' Accounts of the Impact of the Internet on the Doctor/Patient Relationship, *Health: An Interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine*, 9(3), 319-338.
- Bulut, F., Civaner, M. M. (2016). Modern Tıp İnsancıl Özünü Yitiriyor: Artık "Hasta Yok, Hastalık Var!", *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 3(2), 66-73.
- Callinicos, A. (2004). *Making History: Agency, Structure, and Change in Social Theory*. Leiden: Brill.
- Cassell, E. J. (1997). *Doctoring: The Nature of Primary Care Medicine*. New York: Oxford University Press.
- Civaner, M. (2005). Teknoloji Sağlık Hizmetlerine Bakışımızı Nasıl Etkiliyor?, *Toplum ve Hekim*, 20(4), 279-284.
- Clawson, D. (1980). *Bureaucracy and the Labor Process: The Transformation of U.S. Industry 1860-1920*. New York: Monthly Review Press.
- Cook-Deegan, R. M. (1988). "The Physician and Technological Change". In N. M. P. King, L. R. Churchill and A. W. Cross (Eds.). *The Physician As Captain of the Ship: A Critical Reappraisal*. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, pp. 125-158.
- Çağlayaner, H. (2006). Hekim, Hastası, Meslektaşları: Sevk ve Konsültasyon, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 10(1), 31-38.
- Detsky, A. S., Gauthier, S. R., and Fuchs, V. R. (2012). Specialization in Medicine How Much Is Appropriate?, *The Journal of the American Medical Association*, 307(5), 463-464.
- Dikmen, A. A. (2015). *Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan*. Ankara: NotaBene Yayınları.
- Dowd, D. (2013). *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı Eleştirel Bir Tarih*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Erkök, Ş. (1978). *Teknoloji Seçimi ve İstihdam Sorunları*. Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Yayın No: 118.
- Evans, H. (1993). Losing Touch: The Controversy over the Introduction of Blood Pressure Instruments into Medicine, *Technology and Culture*, 34(4), 784-807.

- Feddock, C. A. (2007). The Lost Art of Clinical Skills, *The American Journal of Medicine*, 120(4), 374-378.
- Field, M. J., and Lohr, K. N. (1994). *Clinical Practice Guidelines: Directions for a New Program*. Washington: National Academy Press.
- Form, W. (1987). On the Degradation of Skills, *Annual Review of Sociology*, 13, 29-47.
- Freidson, E. (1986). *Professional Powers: A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Gaines, J., Domagalski T. A. (1996). An Alternative Employee Rights Paradigm: Labor Process Theory, Employee Responsibilities and Rights Journal, 9(3), 177-192.
- Galbraith, J. K. (2011). *Kuşku Çağı*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Galdston, I. (1958). The Birth and Death of Specialties, *The Journal of the American Medical Association*, 167(17), 2056-2061.
- Gamst, F. C. (2015). Work, *Sociology of, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 25, 687-693.
- Gartman, D. (1978). Marx and the Labor Process: an Interpretation, *Insurgent Sociologist*, 8(2-3), 97-108.
- Genuis, S. J., Genuis, S. K. (2004). Resisting Cookbook Medicine, *British Medical Journal*, 329, 178.
- Giddens, A. (2014). *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori: Marx, Durkheim ve Marx Weber'in Çalışmalarının Bir Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gordon, J. S. (1980). "The Paradigm of Holistic Medicine". In A. C. Hastings, J. Fadiman and J. S. Gordon (Eds), *Health for the Whole Person: The Complete Guide to Holistic Medicine*. Colorado, Westview Press, pp. 3-27.
- Gorz, A. (1972). Technical Intelligence and the Capitalist Division of Labor, *Telos*, 12, 27-41.
- Göze, A. (2000). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Basım.
- Günay, D. (2017). Teknoloji Nedir? Felsefi Bir Yaklaşım, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 7(1), 163-166.
- Gürbüz, S., Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Felsefe-Yöntem-Analiz*. Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Harrison, S (2002). New Labour, Modernisation and the Medical Labour Process, *Journal of Social Policy*, 31(3), 465-485.
- Harvey, D. (2015). *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Haslam, N., Loughnan, S. (2014). Dehumanization and Infrahumanization, *Annual Review of Psychology*, 65, 399-423.
- Haug, M. R., Sussman, M. B. (1969). Professional Autonomy and the Revolt of the Client, *Social Problems*, 17(2), 153-161.

- Haug, M. R. (1975). The Deprofessionalization of Everyone?, *Sociological Focus*, 8(3), 197-213.
- Haug, M. R. (1996). Profesyoneleşmeme: Gelecek İçin Alternatif Bir Hipotez., Z. Cirhinlioğlu. (Editör). *Meslekler ve Sosyoloji*. Ankara. Gündoğan Yayınları, s. 129-150.
- Heidegger, M. (2015). *Teknik ve Dönüş & Özdeşlik ve Ayrım*. Ankara: Pharmakon.
- Himmelstein, D. A., Woolhandler, S. (1988). The Corporate Compromise: A Marxist View of Health Maintenance Organizations and Prospective Payment, *Annals of Internal Medicine*, 109(6), 494-501.
- Hobsbawm, E. J. (2013). *Sanayi ve İmparatorluk*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Hoff, T. (2011). Deskillling and Adaptation Among Primary Care Physicians Using Two Work Innovations, *Health Care Management Review*, 36(4), 338-348.
- Hopkins, A., Solomon, J., and Abelson, J. (1996). Shifting Boundaries in Professional Care, *Journal of the Royal Society of Medicine*, 89, 364-371.
- Kapp, M. B. (1990). 'Cookbook' Medicine A Legal Perspective, *Archives of Internal Medicine*, 50(3), 496-500.
- Keefe, J. H. (1991). Numerically Controlled Machine Tools and Worker Skills, *ILR Review*, 44(3), 503-519.
- Knaapen, L. (2014). Evidence-Based Medicine or Cookbook Medicine? Addressing Concerns over the Standardization of Care, *Sociology Compass*, 8(6), 823-836.
- Kumar, V., Kumar, U., and Persaud, A. (1999). Building Technological Capability Through Importing Technology: The Case of Indonesian Manufacturing Industry, *Journal of Technology Transfer*, 24, 81-96.
- Lambert, H. (2006). Accounting for EBM: Notions of Evidence in Medicine, *Social Science & Medicine*, 62, 2633-2645.
- Landes, D. S. (1969). *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lauder, H. (2011). Education, Economic Globalisation and National Qualifications Frameworks, *Journal of Education and Work*, 24(3-4), 213-221.
- Light, D., Levine, S. (1996). Tıp Mesleğinin Değişen Yanı: Kuramsal Bir İnceleme., Z. Cirhinlioğlu. (Editör). *Meslekler ve Sosyoloji*. Ankara. Gündoğan Yayınları, s. 169-196.
- Littler, C. R. (1990). "The Labour Process Debate: A Theoretical Review 1974-1988". In D. Knights and H. Willmott (Eds.). *Labour Process Theory*. Londra, The Macmillan Press, pp. 46-94.
- Löwy, M. (2018). *Demir Kafes: Max Weber ve Weberci Marksizm*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lu, J. (2016). Will Medical Technology Deskill Doctors?, *International Education Studies*, 9(7), 130-134.

- Mangione, S., Nieman, L. Z., Gracely, E., and Kaye, D. (1993). The Teaching and Practice of Cardiac Auscultation during Internal Medicine and Cardiology Training, *Annals of Internal Medicine*, 119, 47-54.
- Marglin, S. A. (1974). What Do Bosses Do?: The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production, *Review of Radical Political Economics*, 6, 60-112.
- Marx, K., Engels, F. (2014). *Komünist Manifesto*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Marx, K. (2013). *1844 El Yazmaları*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (2020). *Kapital I. Cilt*. İstanbul: Yordam Kitap.
- McKinlay, J. B., Arches, J. (1985). Towards the Proletarianization of Physicians, *International Journal of Health Services*, 15(2), 161-195.
- McKinlay, J. B., Stoeckle, J. D. (1988). Corporatization and the Social Transformation of Doctoring, *International Journal of Health Services*, 18(2), 191-205.
- McKinlay, J. B. (1977). The Business of Good Doctoring or Doctoring as Good Business: Reflections on Freidson's View of the Medical Game, *International Journal of Health Services*, 7(3), 459-483.
- McManus, I. C., Vincent, C. A., Thom, S., and Kidd, J. (1993). Teaching Communication Skills to Clinical Students, *British Medical Journal*, 306, 1322-1327.
- Meda, D. (2012). *Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Merriam, S. B. (1998). *Qualitative Research and Case Study Applications in Education*. San Francisco, Jossey-Bass Publishers.
- Narin, Ö. (2008). Kapitalizm ve Bilimin Üretimi, *Bilimsel Emek Sürecindeki Dönüşüm, İktisat Dergisi*, 494-495, 25-39.
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar II*. Ankara: Yayınodası.
- Noble, D. F. (1978). Social Choice in Machine Design: The Case of Automatically Controlled Machine Tools, and a Challenge for Labor, *Politics & Society*, 8(3-4), 313-347.
- Omay, U. (2017). *Post Homo Servus*. İstanbul: Beta.
- Öngen, T. (2009). Marks (Sınıf) ve Weber (Statü) Çözümlemelerinde Bir Uğrak Olarak Meslek ve Hekimlik, *Toplum ve Hekim*, 24(2), 83-90.
- Örs, Y. (2015). *Biyotıp Etiği ve Felsefenin Sınırları*., H. Tepe. (Editör). *Etik ve Meslek Etikleri: Tıp, Çevre, İş, Basın, Hukuk ve Siyaset*, Ankara. Türkiye Felsefe Kurumu, s. 67-79.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods: Integrating Theory and Practice / Fourth Edition*. New York: SAGE Publications.
- Phillips, D. (1996). Medical Professional Dominance and Client Dissatisfaction, *Social Science & Medicine*, 42(10), 1419-1425.

- Prechel, H., Gupman, A. (1995). Changing Economic Conditions and Their Effects on Professional Autonomy: An Analysis of Family Practitioners and Oncologists, *Sociological Forum*, 10(2), 245-271.
- Rastegar, D. A. (2004). Helath Care Becomes an Industry, *Annals of Family Medicine*, 2(1), 79- 83.
- Savran, S. (2014). Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması., S. Savran, K. Tanyılmaz ve E. A. Tonak. (Editörler). *Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*. İstanbul. Yordam Kitap, s. 123-165.
- Schwalbe, M. L., Staples, C. L. (1986). Class Position, Work Experience, and Health, *International Journal of Health Services*, 16(4), 583-602.
- Sennett, R. (2011). *Yeni Kapitalizmin Kültürü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2014). *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2019). *Zanaatkar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Shaffer, V. A., Shaffer, L. S. (2006). The Use of Recipe Knowledge in Medicine, *International of Technology Knowledge and Society*, 2(7).
- Shaffer, L. S. (1981). The Growth and Limits of Recipe Knowledge, *The Journal of Mind and Behavior*, 2(1), 71-83.
- Smith-Bindman, R., Miglioretti, D. L., and Larson, E. B. (2008). Rising Use of Diagnostic Medical Imaging In A Large Integrated Health System, *Health Affairs*, 27(6), 1491-1502.
- Soyer, A. (1998). Hekimlerin Toplumsal ve Sınıfsal Konumu Tartışmalarına Zoraki Bir Girizgâh Denemesi, *Toplum ve Hekim*, 13(4), 262-277.
- Spenner, K. I. (1979). Temporal Changes in Work Content, *American Sociological Review*, 44(6), 968-975.
- Starr, P. (1982). *The Social Transformation of American Medicine*. New York: Basic Books.
- Stoeckle, J. D. (1988). Reflections on Modern Doctoring, *The Milbank Quarterly*, 66(2), 76-91.
- Strangleman, T., Warren, T. (2015). *Çalışma ve Toplum: Sosyolojik Yaklaşımlar, Temalar ve Yöntemler*. Ankara: Nobel.
- Sweezy, P. M. (2007). *Kapitalist Gelişme Teorisi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Şahinoğlu Pelin, S. (2000). Tıp Evrimi Açısından ve Psikiyatri Özelinde Konsültasyon Kurumu, *Klinik Psikiyatri*, 3(1), 117-125.
- Taylor, F. W. (2014). *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*. Ankara: Adres Yayınları.
- Thompson, P. (1983). *The Nature of Work: an Introduction to Debates on the Labour Process*. London: The Macmillan Press.
- Timmermans, S., Mauck, A. (2005). The Promises and Pitfalls of Evidence-Based Medicine, *Health Affairs*, 24(1), 18-28.

- Üçkuyu, Y. (2012). Hekimlerin Sınıfsal Konumu Hekim Emegine Nasıl Bakmalı?, A. Soyer. (Editör). Sağlıkın Siyasal Ekonomisi Hekim/Sağlıkçı Emek Tartışmaları. İstanbul, Sorun Yayınları, s. 154-176.
- Vallas, S. P. (1990). The Concept of Skill: A Critical Review, *Work and Occupations*, 17(4), 379-398.
- Verghese, A. (2008). Culture Shock—Patient as Icon, Icon as Patient, *New England Journal of Medicine*, 359(26), 2748-2751.
- Wahner-Roedler, D. L., Chaliki, S. S., Bauer, B. A., Bundrick, J. B., Bergstrom, L. R., Lee, M. C., Cha, S. S., and Elkin, P. L. (2007). Who Makes the Diagnosis? The Role of Clinical Skills and Diagnostic Test Results, *Journal of Evaluation in Clinical Practice*, 13, 321–325.
- Wallerstein, I. (2012). Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Williams, G., Lau, A. (2004). Reform of Undergraduate Medical Teaching in the United Kingdom: a Triumph of Evangelism Over Common Sense, *British Medical Journal*, 329, 92-94.
- Wolinsky, F. D. (1988). The Professional Dominance Perspective, Revisited, *The Milbank Quarterly*, 66(2), 33-47.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2013). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, M. S. (2019). Türkiye’de Sağlık Çalışanlarına Yönelik Şiddet: Ankara İlinde Araştırma, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(1), 135-156.
- Yılmaz, U. (2012). Tıp Neydi, Ne Oldu?., İ. Arslanoğlu. (Editör). Tıp Bu Değil. İstanbul, İthaki, s. 232-253.
- Yücesan-Özdemir, G. (2009). Emek ve Teknoloji: Türkiye’de Sendikalar ve Yeni İletişim Teknolojileri. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Yücesan-Özdemir, G. (2014). “Hırsız Zamanlar, İstilacı Mekanlar”: 21. Yüzyılda Yeni İletişim Teknolojileri, İş ve İstihdam, VI. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu, 157-167.
- Zubritski. Mitropolski. Kerov. (1981). İlkel, Köleci ve Feodal Toplum. Ankara: Onur Yayınları.

Extended Summary

Labor process theory is a common category in human history. The theory explains production with its basic elements. The basic elements of the labor process; labor itself is the object of labor and the means of production of labor. The most important of these elements is the means of production. Developments in the means of production cause transformations in the labor process as a whole. For this reason, technology that allows the development of means of production emerges as an extremely important concept.

Labor process theory has the ability to explain not only the production of goods but also the process of producing services. In this context, it is possible to adapt the labor process theory to the health service production process and physicians. In the labor process of physicians, labor itself is a physician's work based on medical knowledge; The object of labor is man, a living organism, and the means of production of labor are medical technologies. Technological developments provided with the Industrial Revolution caused advances in medical knowledge and medical technologies, transforming the labor process of physicians from top to bottom.

The transformation experienced in the labor process of physicians is largely similar to the capitalism-based transformation seen throughout the labor process. Along with the industrialization process, new management approaches have been adopted in the capitalist labor process. The most important of these is the scientific management approach called Taylorism, which builds the Fordist production model. With the influence of Taylorism, bureaucratization, division of labor, specialization and standardization practices have been on the rise in the capitalist labor process. Braverman, who is one of the labor process theorists after the relevant practices became dominant, brought the tendency of deskilling observed in the capitalist labor process to the agenda of the literature. Skill is a concept consisting of in-depth knowledge that solves the basic complexity of the job and autonomy in the execution of the job. The concept of deskilling refers to the erosion of these basic elements.

In the Fordism-based analysis made by Braverman, it is argued that as a result of the separation of design and implementation processes, workers come to work in an extremely narrow area, with an extremely narrow level of knowledge and skill. On the other hand, he states that due to the division of labor, workers are not active in the entire labor process and therefore their autonomy is reduced. As a result of these developments, he argues that erosion occurs in the knowledge and autonomy elements of the skill and a tendency of deskilling. In the literature, it is argued that Braverman's thesis of unqualified applies not only to blue collar workers but also to professional practitioners. There is a tendency of deskilling not only in the Fordist production model but also in the Post-Fordist period.

In this study, it was tried to determine the technology-based transformations experienced in the labor process of physicians and the changes observed in the clinical skills levels of physicians. In this context, the theoretical background of the research is based on the labor process theory and Braverman's thesis on deskilling.

Within the scope of the research, first of all, an in-depth literature review was made. Theoretical and empirical findings obtained as a result of the literature review indicate that the clinical skills of physicians are eroded. The general findings of the literature are as follows: physicians have an increasing dependence on technology, they use traditional diagnostic methods and clinical skills less due to technology, and therefore their clinical skills are eroded, they focus on the disease rather than the patient due to medical specialization, and they move away from holistic medical knowledge, they have recipe knowledge rather than factual knowledge and hence the understanding of cookbook medicine is on the rise, due to the specialization in medicine, the production process of physicians has been fragmented and their autonomy in the conduct of the work has been eroded, the distance between physicians and patients has increased, and medicine has a tendency to dehumanize due to this kind of alienation. physicians have an increasing dependence on non-physician staff and management and finally the professional identities of physicians are shaken and they tend to become unprofessional.

All these mentioned literature findings point to the tendency of deskilling of physicians. The aforementioned developments, especially the bureaucratic understanding of medicine and specialization in medicine, erode both the clinical skills and professional identities of physicians. Specialist physicians from 16 different specialties and general practitioners were interviewed. The qualitative data obtained from the interviews were analyzed with the descriptive analysis approach. The field research findings are classified in a way that shows parallelism with the empirical and theoretical findings of other studies in the literature.

The results obtained from the in-depth interviews support the literature findings. It has been determined that physicians have a tendency of deskilling. The findings were discussed in two upper categories: physicians moving away from traditional physician practices and moving away from traditional physician profile.

The findings regarding the physicians moving away from traditional physician practices are as follows: physicians have an increasing dependence on technology, therefore they use traditional diagnostic methods and traditional clinical skills less, and their clinical qualifications are eroded due to less use of anamnesis and physical examination methods. On the other hand, it has been determined that physicians adopt a defensive medicine understanding due to malpractice cases, engage in defensive medical practices, and as a result, use technology

increasingly in order to leave evidence to the system. When these developments are considered as a whole, it means that physicians have moved away from traditional physician practices and their traditional clinical skills have been eroded.

The findings regarding the physicians moving away from traditional physician profile are as follows: physicians are moving away from a holistic medicine understanding due to excessive specialization in medicine, they lose their ability to be craftsmen, the quality of their medical education decreases, due to the emergence of physicians who use clinical protocols and have prescription knowledge instead of physicians who perform diagnostic judgments and have factual knowledge, the control power of physicians in the execution of the work is eroded, their professional identities are questioned, and the distance between physician and patient is widened after the transformation of the physician-patient relationship.

Findings from the field research show that physicians are in tendency of deskilling. It is extremely important to say that the unqualified physicians are caused by the system rather than by themselves. Physicians are pushed to excessive use of technology due to patient density, marketization of health and Fordism-based understanding built in the labor process of physicians. However, there is an important point here again: the deskilling of physicians due to technology does not arise from the technology itself, but from the design and application principles of technology. In the capitalist labor process, technology is under the control of capital and technology is used for high efficiency and low cost. Advances in medical technologies lead to groundbreaking advances in the diagnosis and treatment of diseases, but have a deskilling effect for physicians.

Physicians tended to deskilling by experiencing losses in the context of knowledge and autonomy, which are the basic elements of qualification, as a result of specialization in medicine, bureaucratic structures in the field of health, the changing quality of knowledge, the rise of the understanding of cookbook medicine and the fragmentation of the production process.

Basit Denetimden İdeolojik Denetime: Kapitalist Emek Süreci Denetiminin Değişen Doğası

Sertaç DEMİRCİ*

Geliş Tarihi (Received): 27.12.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 13.01.2023

Öz

Emek süreci, en başından itibaren insanın zihninde başlayan ve tasarlamaya dayanan, nesneleştirme temelli bir süreçtir. İnsan, tasarladığını nesneleştirebildiği ölçüde kendini de gerçekleştirebilmekte ve özgürleşmektedir. Bu anlamda insanın türsel bir varlık olarak kendisini ortaya koyabilmesi, bu süreci kontrol edilebilme düzeyiyle yakından ilişkilidir. Bir başka deyişle insanın kendi öz doğasını inşa etmesinin yegâne koşulu emek sürecini kendi denetimi altına alabilmesinden geçmektedir. Tarihsel süreç göstermiştir ki yalın bir emek sürecinden ve insanın doğa ile kurduğu sınırlı bir emek etkinliğinden bahsetmek mümkündür değildir. Emek süreçleri belirli tarihsel uğraklar temelinde farklılaşmaktadır. Hiç kuşku yok ki emek sürecinde meydana gelen farklılaşmalar emek sürecinin denetimini de önemli ölçüde dönüştürmektedir. Bu çalışmada içinde bulunduğumuz toplumu biçimlendiren hâkim anlayış olan kapitalist üretim ilişkileri ve bu üretim ilişkileri dolayımında ortaya çıkan emek süreci ve denetim ilişkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Emek sürecinin denetimi, emek süreci teorisi bağlamında birçok düşünürün katkı sunduğu ve zenginleştirdiği bir alandır. Bundan dolayı çalışmada tek bir düşünürün kavram setini takip etmekten ziyade katkılarla gelişen bu alanı bir bütün haline ele almanın daha doğru olacağı kanısına varılmıştır. Bu kapsamda denetim olgusu; basit, doğrudan, sorumlu otonomi ve ideolojik denetim olmak üzere dört temel düzlemde ele alınmış olup tarihsel süreç içerisinde kapitalist üretim ilişkileri ve emek süreçlerinin geçirdiği dönüşüm bağlamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emek Sürecinin Denetimi, Basit Denetim, Doğrudan Denetim, Sorumlu Otonomi, İdeolojik Denetim

From Simple Control to Ideological Control: The Changing Nature of Labour Process Control

Abstract

The labour process, that starts in the human mind from the beginning and based on excogitation, is a process based on objectification. Man can realize himself and become free to the extent that he can objectify what he has designed. In this sense, the ability of man to reveal himself as a species being is closely related to the level of control of this process. In another words, the only condition for man to build his own nature is to be able to take the labour process under his own control. The historical process has shown that it is not possible to talk about a plain labour process and a limited labour activity established by man with nature. Labour processes differ on the basis of certain historical moments. There is no doubt that the differentiations occurring in the labour process significantly transform the control of the labour process. In this study, it is aimed to examine the capitalist production relations, which are the dominant understanding that shapes the society, and the labour process and control relations that emerge through these production relations. The control of the labour process is an area that many philosopher contribute and enrich, in the context of labour process theory. Therefore, it was inferred that it would be more accurate to consider this field, which developed with contributions, as a whole, rather than following the concept set of a single philosopher within the study. In this context, the control phenomenon has been discussed in four basic planes as simple, direct, responsible autonomy and ideological control and has been examined in the context of the transformation of capitalist production relations and labour processes in the historical process.

Keywords: Control of Labour Process, Simple Control, Direct Control, Responsible Autonomy, Ideological Control

* Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, sertac.demirci@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0961-862X

Giriş

Emek en temel anlamda insanın doğa ile kurduğu ilişki dolayımında ortaya çıkan bir süreçtir. Hiç kuşku yok ki insan, emeği aracılığıyla doğa ile madde alışverişine girmekte, doğadan elde ettikleri ile doğayı düzenlemekte ve dönüştürmektedir. İnsanın doğayla kurduğu ve onu dönüştürmesine dayalı olan bu süreç diğer taraftan onun kendisini inşa etme ve gerçekleştirme sürecidir. Bir başka deyişle insanın doğanın karşısına bedensel ve zihinsel faaliyetleri aracılığıyla bir güç olarak çıkması aynı zamanda kendi öz doğasını dönüştürmeye yönelik de bir güç ortaya koyması anlamına da gelmektedir (Marx, 2013, s. 181-182).

Hiç kuşku yok ki insanın doğa ile kurduğu bu ilişki tüm toplumsal formasyonlardan yalıtılmış bir biçimde gerçekleşebilir. Yani emeğin belli toplum aşamaları ve bu toplum aşamaları dolayımında ortaya çıkan üretim ilişkileri temelinde farklılaşması, onun genel özelliklerini değiştirmemektedir. Emek süreci, daha en başından itibaren insanın zihninde başlayan ve tasarlama dayanan bir biçimde ilerlemektedir. İnsan bu anlamda, tasarladığını nesneleştirebildiği ölçüde kendini gerçekleştirebilmekte ve özgürleşmektedir.

Bu durum ise kuşkusuz kendi emeğinin ve bu emeği sonucu ortaya çıkan maddenin gerçekleşme sürecinin bir başka deyişle emek sürecinin kendi denetiminde olmasını zorunlu kılmaktadır. İnsan kendi tahayyülü doğrultusunda emek sürecine zihinsel ve bedensel anlamda yön verebildiği ölçüde bütüncül bir insan olabilecektir. Bir başka deyişle insanın türesel bir varlık olarak kendisini ortaya koyabilmesinin en temel koşulu emek sürecini denetimi altına alabilmekten geçmektedir.

Bu anlamda emek sürecinin denetimi insanlık tarihinin en başından itibaren hayati bir önem arz etmektedir. Her ne kadar yukarıda tüm toplumsal formasyonlardan bağımsız bir emek sürecinden bahsedilmiş olsa da tarihsel süreç bize ne soyut bir emek sürecinden ne de sadece insanla doğa arasındaki ilişkiyle sınırlı bir emek etkinliğinden bahsedebilme imkânı vermiştir. Bu anlamda her emek süreci ve bu bağlamda emek sürecinin denetimi olgusu belirli tarihsel uğraklar içerisinde anlam kazanmaktadır.

Ekonomik ve teknolojik alanda meydana gelen değişimler ve bunun üretim ilişkilerine yansımaları beraberinde emek süreçlerinin de önemli kırılmalara yol açmaktadır. Çalışma tam da bu uğrak alanlarından biri olan ve önemli kırılmalara yol açan kapitalist üretim ilişkileri ve bu üretim ilişkileri temelinde biçimlenen emek sürecinin denetimini merkeze almaktadır.

Denetim olgusu, emek süreci teorisi bağlamında birçok düşünürün katkı sunduğu ve zenginleştirdiği bir alandır. Bundan dolayı çalışmada tek bir düşünürün kavram setini takip etmekten ziyade katkılarla gelişen bu alanı bir bütün haline ele almanın daha doğru olacağı

kanısına varılmıştır. Bu kapsamda denetim olgusu; basit, doğrudan, sorumlu otonomi ve ideolojik denetim olmak üzere dört temel düzlemde ele alınmış olup tarihsel süreç içerisinde kapitalist üretim ilişkileri ve emek süreçlerinin geçirdiği dönüşüm bağlamında incelenmiştir.

1. Denetim Kavramı ve Emek Sürecinin Denetimi

Denetim en temel anlamda, herhangi bir faaliyetin önceden belirlenmiş amaçlara ve kurallara uygun bir biçimde gerçekleşip gerçekleşmediğinin incelenmesi temelinde işleyen bir süreçtir. Bu açıdan bakıldığında belli standartlar ve planlar temelinde işlerlik göstermesi beklenmektedir (Sanal, 2002, s. 4).

Özünde soyut bir kavram olan denetimle amaçlanan, hedeflerin gerçekleşmesine yönelik ortaya konulması beklenen eylemlerin arzu edilen yönde sınırlandırılması veyahut istenen yöne sokulmasıdır. Burada kritik önemde iki husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki denetimin nasıl gerçekleştirileceğidir? İkincisi ise bu denetimin kim ya da kimler tarafından kontrol edileceğidir?

Kuşkusuz bu iki soruya verilecek cevap tarihsel süreç içerisinde üretim ilişkileri ve emek sürecinin geçirdiği dönüşümle doğrudan ilişkili olmaktadır. Kapitalizm öncesi üretim ilişkilerine bakıldığında, her ne kadar belirli dönemler itibariyle birtakım farklılaşmalar yaşansa da üretim sürecinin bilgisinin önemli ölçüde tek bir kişide yani “üretici/usta”da toplandığı bilinmektedir. Bir başka deyişle üretimin tasarlama ve nesneleştirme süreçleri bir kişinin zihinsel ve bedensel faaliyeti sonucu gerçekleşmektedir. Üretim sürecinin bilgisinin en başından en sonuna kadar veyahut başka bir deyişle zihinde tasarlanmaya başlandığı süreçten nesneleştiği sürece kadar ki zaman diliminin bilgisinin tek bir kişide toplanması aynı zamanda bu kişinin emek sürecinin denetimini de elinde bulundurması anlamına gelmektedir.

Emeğin kendisi, nesnesi ve araçlarının bir bütün halinde denetimi anlamına da gelen bu durum kuşkusuz sanayi devrimi ile birlikte önemli ölçüde değişime uğramıştır. Özellikle emeğin kendisi yani emek sahibinde vücut bulan ve ondan ayrılması mümkün olmayan faaliyetlerle emek araçları arasında var olan birliğin kopmasına dönük gerçekleşen ekonomik ve teknolojik dönüşümler beraberinde emek sürecinin denetiminin biçim değiştirmesine yol açmıştır.

Bu anlamda daha önceden tüm sürecin bilgisinin tek bir kişide toplanması durumu kapitalist üretim ilişkileri altında aşama aşama parçalanmaya başlamıştır. Bu parçalanmanın merkezinde ise işbölümü ve uzmanlaşma bulunmaktadır. İşbölümü ve uzmanlaşmaya dayalı olarak üretim sürecinin bütünü oluşturulan zihinde tasarlama ve nesneleştirme süreçleri birbirinden ayrılmış ve buna bağlı olarak da emek sürecinin denetiminin seyrinde değişim meydana gelmiştir.

Braverman'a göre meydana gelen bu değişim kapitalist üretim tarzına özgü çok temel bir sorunu da beraberinde getirmiştir: işçilerin yönetilme sorunu. Denetimin el değiştirilmesi ve üretim sürecinin bilgisinin çalışanın elinden çıkıp aşama aşama yönetime geçmesi zamanla iş akış süreçlerinde bir yönetim sorunu olarak kendisini göstermiştir (Braverman, 2008, s. 95).

Kapitalist üretim ilişkilerinin bir tarafında yaşamlarını asgari düzeyde dahi olsa sürdürebilmek için emek güçlerinden vazgeçen ve ücret karşılığında emeklerini bir başka kişiye satan işçiler, diğer tarafında ise, bu emek gücünü üretim sürecinde kullanmak suretiyle artı değer elde etmeyi ve bu sayede karlılığını artırmayı düşünen işverenler bulunmaktadır. Hiç kuşku yok ki üretim sürecinin iki tarafı ve aynı zamanda kapitalist toplumsal formasyonun ürettiği iki temel sınıf arasında bir çelişki bulunmaktadır. Buradaki çelişki işçinin normal koşullarda artı değeri maksimize etmeye dönük herhangi bir çaba göstermemesi noktasındadır. Yani işçi, emek gücünü işverene devretmekte ve elde ettiği ücret ile emeği arasında bir denge kurmak suretiyle bunun üzerinde bir çalışmaya yönelmemektedir. Bu durum işverenler açısından kaçınılmaz olarak işçilerinin faaliyetlerinin denetlenmesini zorunlu kılmaktadır. Emek ve sermaye arasındaki bu çelişki aynı zamanda üretim alanından yeniden üretim alanına doğru uzayan çatışmanın da kaynağını oluşturmaktadır. Çatışmanın neden olacağı muhtemel istikrarsızlık mikro anlamda işletme makro anlamda da devlet açısından bir yönetim sorunu olarak kendisini göstermektedir. Bu yüzden sermaye, kapitalist üretim tarzının gelişimine paralel olarak emek sürecinin denetimi sorununu değişen koşullara uyum sağlama amacıyla yeniden organize etmek suretiyle çözmeye çalışmıştır (Şen, 2004, s. 193-194).

Hiç kuşku yok ki burada mutlak anlamda bir denetim olgusundan bahsetmek mümkün değildir. Bir başka deyişle denetimin düzeyi ne kadar artarsa artsın, kapitalistler çalışanları her an her noktada denetleyememişlerdir. Tarihsel süreçte emek sürecini her ne kadar kontrol altına almaya dönük yoğun bir çaba gösterebilirler de işçiler bazen bireysel bazen de kolektif bir biçimde direniş göstermek suretiyle denetimin altını oyacak yöntemler ortaya koyma yönünde yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bir başka deyişle denetimin kapitalist üretim ilişkileri bağlamında biçimlenişinde toplumsal sınıflar arasındaki güç ilişkileri önemli bir belirleyici olmuştur.

2. Kapitalist Üretim İlişkileri ve Emek Süreci Denetiminin Değişen Doğası

Yukarıda da ifade edildiği üzere kapitalist üretim ilişkilerinin tarihsel gelişimine paralel bir biçimde emek süreci ve emek sürecinin denetimi de dönüşüme uğramaktadır. Bu dönüşüme bağlı olarak ortaya çıkan denetim stratejileri başlangıçta zora dayalı bir biçimde kendisini ortaya koymuş zamanla giderek gizilleşmeye ve üretimin gerek fiziksel, gerek sosyal ve gerekse de ideolojik yapısına gömülü bir biçimde gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

2.1. Denetimin İlkel Formu: Basit Denetim

Kapitalist üretim ilişkileri temelinde ortaya çıkan ve emek süreci denetiminin ilk uğrağı olan denetim biçimi hiç kuşku yok ki “basit denetim”dir. Basit denetim, kapitalizmin yeni yeni gelişim gösterdiği, işletmelerin henüz tam anlamıyla gelişmediğı, modern işletmeler formuna ulaşmadığı, sınırlı kaynak ve enerjiyle günümüze nazaran ilkel üretim teknikleri ile faaliyette bulunduğu 19. yüzyılın bir ürünüdür. Bir başka deyişle, bu dönem zanaat tipi üretim anlayışının yerini yavaş yavaş rutin bir hale gelen fabrika tipi üretim anlayışına bıraktığı dönemdir.

Üretim çoğunlukla işveren, birkaç ustabaşı ve sınırlı sayıda işçi ile gerçekleşmektedir. İşverenin üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmasının yol açtığı güç henüz tam anlamıyla kurumsallaşmamış olup, bunun doğurması beklenen emek sürecinin denetimi olgusu çoğunlukla keyfi olarak uygulanmaktadır. İşveren üretim sürecine bizzat katılmakta ve işçileri doğrudan denetlemekte, işçilerle kişisel ilişkiler kurmakta, üretimin rutin sürecine bizzat biçim vermekte ve ödül ve cezaları belirlemektedir. Bu anlamda güç ya da iktidar bizzat işverenin şahsında cisimleşmektedir (Edwards, 1980, s. 19).

Basit denetimde işverenler, işçilerin performansını arttırmaya dönük olarak bazen motive edici bazen de cezalandırıcı tutum izlemektedir. Çoğunlukla üretimin mevcut durumuna göre değişen bu tutum, işverenin emek sürecine bizzat ve yoğun aralıklarla müdahale ettiği bir süreci kapsamaktadır. Bu anlamda basit denetimde işverenin bazen despotik bazen de babacan bir tavır takındığı görülmektedir (Edwards, 1980, s. 19).

Daha önce de vurgulandığı üzere üretim ilişkilerinde meydana gelen değişim denetim stratejileri üzerinde önemli farklılaşmalara yol açmaktadır. Denetimin doğasında meydana gelen değişim ise kaçınılmaz bir biçimde yeni direniş stratejilerinin üretilmesine zemin oluşturmaktadır.

Basit denetimi bu ilişkiler bağlamında ele aldığımızda, işletme ölçeklerinin henüz yeterli bir büyüklüğe ulaşmadığı ve bu bağlamda çalışan sayısının oldukça sınırlı olması nedeniyle işverenin kendisinde cisimleşen denetim olgusuna dönük olarak bir işçi direnişinden gerçek anlamda bu dönemde bahsetmek mümkün değildir. Bu husus ancak uluslararası ticaretin gelişim gösterdiği, ülkelerin önemli bir kısmının sömürgeleştirildiğı 19. yüzyılın sonuna doğru kendini göstermeye başlamıştır. Ticaretin gelişmesine bağlı olarak sermaye merkezleşmiş bu sayede işçi sayısı artmaya başlamış ve daha önceden kişisel bağlamda kendisini gösteren denetim, işçi ve işveren ilişkilerinin kurumsallaşması suretiyle aşama aşama gerileme göstermiştir. İşçi sayısında meydana gelen artış emek sürecinin basit bir biçimde doğrudan denetimini zorlaştırmış ve işçiler gerek bireysel gerekse kolektif anlamda çeşitli biçimlerde direniş uygulamaları gerçekleştirmeye başlamışlardır. Bu direnişlerin üretimde önemli ölçüde

kayba yol açması beraberinde işverenleri yeni denetim biçimleri aramaya itmiş ve denetimde yapısal bir takım değişimler yapmak suretiyle emek sürecini yeniden kontrol altına almaya dönük yeni uygulamalara yönelmişlerdir.

2.2. Üretimin Fiziksel Yapısına Gömülü Denetim: Doğrudan Denetim

Üretimin fiziksel yapısına gömülü olan denetim stratejisi literatürde doğrudan denetim[†] olarak adlandırılmaktadır. Doğrudan denetim stratejisi en temel anlamda, zihin ile bedenin ya da bir başka deyişle üretim ile yönetimin en üst düzeyde ayrılması ve emek sürecinin parçalanması fikriyatına dayanır. Düşünsel kökenlerini Taylor'ın bilimsel yönetim yaklaşımından almaktadır (Friedman, 1977, s. 48).

Doğrudan denetim özünde, çalışanların sahip olduğu vasfı ortadan kaldırmak suretiyle emek sürecinin hem kalbi hem de ayrıntılı işleyişi olan sorumluluk alma ve tasarlama bilgisini çalışanlardan alarak işletme yönetime devretmekte yatmaktadır. İşletme yönetimi doğrudan denetim uygulamasını işbölümünü genişletme ve üretim sürecindeki artan ölçüde makineleştirmek suretiyle uygulamaya koymaktadır. (Friedman, 1977, s. 48).

Bu anlamda üretim sürecinde artan ölçüde teknoloji kullanımına bağlı olarak gelişim gösteren bir kontrol biçimidir. İşletme içerisindeki fiziksel yapının makineleşmesine dönük olarak gerçekleşen bu denetim, özünde işçilerin basit denetim altında göstermiş oldukları gerek bireysel gerekse de kolektif direnişleri kontrol altına alma ve bir yönetim sorunu olma düzeyini minimuma indirmeye dönük yönetim tarafından gösterilen bir çabayı içermektedir (Callaghan ve Thompson, 2001).

Doğrudan denetim bu anlamda ikili bir boyut taşımaktadır. İşletme yönetimi doğrudan denetim uygulamak suretiyle bir yandan verimliliği yükseltmek amacıyla fiziksel kapasiteyi en üst seviyeye çıkarmaya çalışırken diğer yandan makinelerin tasarımı ve iş akış süreçlerinin planlanması suretiyle emek gücünün emeğe dönüşü sürecinde yaşanması muhtemel problemleri en aza indirmeyi amaçlamaktadır (Edwards, 1980, s. 112).

Doğrudan denetimde emek sürecinin kontrolü bu anlamda makineye bağımlıdır. Bir başka deyişle, denetim makineye içkin hale getirilmiştir. Bu denetimi içerecek makineleşme biçimi, basit denetimin uygulandığı dönemdeki makineleşmeden önemli ölçüde farklılık taşımaktadır. Edwards'a göre doğrudan denetimi içerecek bir makineleşme ile basit makineleşme arasında kullanılan teknoloji hızının üretim sürecine etkisi noktasında farklılıklar söz konusudur. Buna göre doğrudan denetim temelli yapılar basit denetim temelli makineleşmeden farklı olarak

[†] Doğrudan denetim kavramı ile birlikte doğrudan denetim kavramı da kullanılmaktadır.

işçinin makineye uyumunu beklemektedir. Basit makineleşmede işçi makinenin hızını belirli ölçülerde de olsa kontrol edebilmekteyken doğrudan denetimle birlikte bu durum ortadan kalkmakta ve işçinin makinenin hızına uyum sağlamak zorunda olduğu bir yapı ortaya çıkmaktadır. İşletme yönetimleri emek sürecinin denetimini kazanma noktasında doğrudan denetimin bu hıza dayalı üstünlüğünü kullanmayı bir araç haline getirmektedir (1980, s. 112). Doğrudan denetim, basit denetimden farklı olarak teknolojik yapıya, üretimin fiziksel yapısına gömülü olduğundan aslında yapısal bir nitelik de taşımaktadır. Denetimin unsurlarında değişim yapmaksızın verimliliği artırması bakımından basit makineleşmeden ayrılmaktadır. Örneğin daktilo ile çalışan bir kadını ele alalım, bu kadının teknolojik gelişmelere paralel bir biçimde bilgisayara geçişi hiç kuşkusuz onun verimliliği üzerinde önemli bir artışa yol açacaktır. Ancak bu değişim sekreterin bir sonraki göreve nasıl yönlendirildiği, çalışmasının nasıl değerlendirildiği ya da ödül ve disiplin konusunda bir farklılaşma yaratıp yaratmayacağı konusunda bize hiçbir şey söylememektedir. Üretim sürecinde artan makineleşme olgusu kuşkusuz işçinin teknik kontrolünü ve emek süreci denetiminin azalmasını beraberinde getirmektedir. Ancak bu husus teknolojinin ya da makinelerin doğal bir sonucu olmaktan ziyade kapitalist üretim tarzının bir sonucu olarak anlaşılmalıdır (Edwards, 1980, s. 112).

Doğrudan denetimin başarılı olmasında kuşkusuz Fordist üretim ve Taylorist yönetim anlayışının gelişimi son derece etkili olmuştur. Bir yandan üretim sürecinde montaj hattının kullanılmaya başlanması diğer yandan ise hareket ve zaman etütleriyle bu sürecin bilimsel temellerle yeniden organize edilmesi doğrudan denetimin işletme içerisinde uygulanabilmesinde önemli bir imkan sağlamıştır (Callaghan ve Thompson, 2001).

Hiç kuşku yok ki her denetim stratejisinde olduğu gibi doğrudan denetim stratejisi de uygulamada bir takım sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş ve emek sürecinin kontrolü noktasında sağladığı başarının yanı sıra bir takım problemleri de beraberinde getirmiştir. Üretim sürecinde artan ölçüde teknolojinin kullanılmaya başlaması işyerinde ihtiyaç duyulan işçi sayısının azalması durumunu ortaya çıkarmış ve bu durum ise yedek işgücü ordusunun oluşumunu beslemek suretiyle işletme içerisindeki çatışmanın yönünün değişmesine yol açmıştır (Edwards, 1980, s. 20). Yine bununla birlikte Fordist ve Taylorist ilkeler doğrultusunda üretim sürecinin biçimlenmesi belki de basit denetimde olmayacak bir biçimde vasıfsızlaştırmayı ve bu doğrultuda homojenleşmeyi doğurmuştur. Her ne kadar vasıfsızlaştırma, emek sürecinin denetim altına alınması noktasında önemli bir katkı sağlamış olsa da işletme içi çeşitliliği sınırlandırmaya dönük etkisi ile de çelişkili bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda çalışanların işbölümü ve aşırı uzmanlaşmayla örülmüş faaliyetleri yeni teknolojileri uyum noktasında işletmelerin ihtiyaç duyacağı esnekliği de ortadan kaldırmıştır.

(Friedman, 1977, s. 50). İşçilerin niteliksel düzeyde homojenleşmesi ise büyük fabrika yapılarında kolektif direnişlere temel oluşturmuş, işçiler tarihte hiç olmadığı ölçüde örgütlenmiş ve güçlü sendikal yapılar oluşturmak suretiyle önemli ekonomik ve sosyal hak kazanımları sağlanmıştır.

Bunlardan bağımsız bir biçimde doğrudan denetim aynı zamanda oldukça da maliyetli bir denetim stratejisidir. Her şeyden önce başlangıç maliyeti oldukça yüksektir. İşletmenin doğrudan denetimi yürürlüğe koyabilmesi için öncesinde belli bir işlem büyüklüğe ulaşması gerekmektedir ki ancak bu şekilden işbölümü ve üretim sürecinin mekanizasyonu karlılık yaratsın. Benzer bir biçimde denetimin artan ölçüde merkezileştirilmesi, daha büyük çapta ve sürekli bir nitelik arz eden sabit harcamaları beraberinde getirecektir. Öyle ki merkezileşmeye bağlı olarak ürün talebinde meydana gelen ani bir azalma hem makine ve teçhizat hem de koordinasyona yönelik olmak üzere oldukça yüksek sabit maliyetlerle sonuçlanacaktır. Ayrıca işletmelerin mevcut yapılarının yeni teknolojilere ve yeni ürün üretimine çok çabuk uyum sağlayamaması bir başka deyişle işletme yapılarının esnek olamaması çalışmanın organizasyonel anlamda dönüşümünü de bir o kadar maliyetli ve zaman alıcı hale getirecektir (Friedman, 1977, s. 49).

Bu anlamda yarattığı maliyetler ve çelişkiler temelinden bakıldığında doğrudan denetim için artı değer yarattığı ölçüde yeniden bir yönetim sorununa yol açtığını ifade etmek mümkündür. Bir başka deyişle doğrudan denetimin tek başına yeterli bir denetim sağlayamayacağı gözler önüne serilmiştir. Bu durum işletme yönetimlerini emek sürecinin kontrolü noktasında yeni bir arayış içine itmiştir. Bu arayış çabası beraberinde yerini denetimin üretimin sosyal ve organizasyonel yapısına gömülü bir biçimde gerçekleştirildiği yeni bir stratejiye bırakmıştır. Bir başka deyişle doğrudan denetim çelişkileri ve maliyetleri temelinde yeni bir denetim biçiminin doğuşuna da zemin hazırlamıştır.

2.3. Üretimin Sosyal ve Organizasyonel Yapısına Gömülü Denetim: Sorumlu

Otonomi

Yukarıda da vurgulandığı üzere emek süreci denetiminin üretimin sosyal ve organizasyonel yapısına gömülü bir biçimde uygulanmasına yönelik yaşanan dönüşüm, doğrudan denetim stratejisinin yaşadığı çelişkilere bir cevap niteliğinde ortaya çıkmış bir başka deyişle, doğrudan denetimin çelişkilerinden doğmuştur (O'Doherty ve Willmott, 2001). Denetimin aldığı bu yeni veche sorumlu otonomi †olarak adlandırılmaktadır.

† Sorumlu otonomi kavramı ile birlikte sorumlu otonomi kavramı da kullanılmaktadır.

Sorumlu otonomi düşüncesi en temel anlamda, endüstri psikolojisi, endüstri sosyolojisi ve diğer yardımcı disiplinlerin ürettiği bilgilerin sentezi sonucunda yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra düşünsel anlamda gelişim göstermiş ve işletme yönetimi uygulamalarında kendine yer bulmaya başlamıştır.

Nasıl ki doğrudan denetimin teorik kökenlerini Taylor'ın geliştirdiği bilimsel yönetim yaklaşımında buluyorsak, sorumlu otonominin teorik kökenlerini ise benzer bir biçimde Chicago Okulu, Harvard İnsan İlişkileri Okulu ve Elton Mayo ve arkadaşlarının geliştirdikleri yaklaşımda bulmak mümkündür (Friedman, 1977, s. 51). Merkezinde motivasyon kuramları aracılığıyla işgücünün denetimi yatmaktadır.

Bu anlamda sorumlu otonomi, işletme içerisindeki kurumsallaşmış hiyerarşik gücün kullanılmasına işaret etmektedir. Görev tanımlarının belirlenmesi, işletme içi yükselme, ücret, çalışanların performanslarının değerlendirilmesi, ödül ve cezaların dağılımı, kuralların ve prosedürlerin ayrıntılı ve sistematik bir biçimde düzenlenmesi süreçlerini kapsamaktadır (Edwards, 1980, s. 131).

Sorumlu otonomi de tıpkı doğrudan denetim gibi temelde işletme içerisindeki emek ve sermaye çelişkisinden büyümektedir. Ancak doğrudan denetimden farklı olarak üretim teknolojisi, makine tasarımı ve endüstriyel mimari alanlarından ziyade firmanın sosyal ve organizasyonel yapısına gömülü bir biçimde varlığını sürdürmektedir. Daha çok şirket kuralları ya da şirket politikası gibi olgular içerisinde kendisini ortaya koymaktadır (Edwards, 1980, s. 131).

Özellikle üretimin değişen doğası ve sektörel bazda hizmetler sektörünün giderek gelişim göstermesi beraberinde sorumlu otonomiye dayalı denetim stratejilerinin önem kazanmasına yol açmıştır. Friedman'a göre işletme yönetimleri bir yandan işgücünün niteliğinde meydana gelen değişime bağlı olarak ihtiyaç duyduğu beyaz yakalı işgücünün işletme içerisinde kalmasını sağlamaya dönük çaba gösterirken diğer yandan ise işçilerin denetlenmeye karşı geliştirmiş oldukları direniş mekanizmalarını zayıflatmak amacıyla alternatif denetim stratejileri uygulamaya yönelmek ve kimi durumlarda bu işçilere belirli düzeylerde kontrol yetkisi tanımak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda işletme yönetimleri doğrudan denetimden farklı olarak çalışanlara asgari düzeyde bir denetim uygulamak suretiyle rekabetçi yapısını korumak ve işletme içi barışı sağlamaya dönük stratejiler geliştirmiştir. Friedman bu stratejileri sorumlu otonomi bağlamında denetim stratejisi olarak kavramsallaştırmaktadır (Currie, 1996) Sorumlu otonomi türü strateji girişimleri, çalışanlara yetki ve sorumluluk vermek suretiyle işgücünü teşvik etmekte ve işletmenin amaçları ve hedeflerini gerçekleştirecek bir biçimde değişen koşullara uyum sağlamalarına hizmet etmektedir. İşletme yönetiminin çalışanlarına statü, yetki ve sorumluluk sağlarken bu sayede onların sadakatlerini ve işletmenin amaçlarını

gerçekleştirmek için işbirliğini de kazanmaya çalıştığını ifade etmektedir (Friedman, 1977, s. 49).

Sorumlu otonomi ile birlikte çalışanlar daha az denetlenirken buna karşın sorumlulukları artmaktadır. Denetim, burada zorlayıcı ve güç tehdidine dayalı bir biçimde gerçekleşmez aksine genelleştirilip görünmez kılınmak suretiyle gizilleştirilmektedir. Bu anlamda işçilere sorumluluk vererek onların hareket alanı genişletilmekte ve sorumluluk içerisinde denetimin sağlanması hedeflenmektedir (Man, 2009).

Friedman'a göre; sorumlu otonomiye dayalı denetim, aslında kapitalizm öncesi zanaat tipi üretimin egemen olduğu dönemde önemli ölçüde uygulama alanı bulan bir denetim biçimidir. Ancak buradaki denetim zanaatçının kendi çalışması üzerindeki denetimine işaret etmektedir. Oysa ki günümüzdeki biçimi bundan önemli ölçüde farklılık taşımaktadır.

Sorumlu otonomiye dayalı denetim stratejisinde günümüzde çoğunlukla Post-Fordist üretim stratejisini benimsemiş işletmelerde görülmektedir. Buna göre, bu işletmelerde çalışanlar küçük gruplara ayrılmakta ve üretim bu gruplar aracılığıyla sağlanmaktadır. Takım çalışması, kalite çemberleri vb. uygulamalarla kendini gösteren bu strateji her ne kadar işletme açısından verimlilik ve maliyet minimizasyonu ve rekabetçi yapının sürdürülmesi noktasında olumlu sonuçlar doğursa da çalışanlar arasında rekabetin artması, çalışanların bölünmesi ve bireyselleştirilmesi, heterojenliğin artırılması, kolektif direniş olgusunun zayıflatılması gibi çalışanların direniş mekanizmalarını kıran olumsuz etkiler de doğurmaktadır (Friedman, 1977, s. 53).

Bu anlamda sorumlu otonomi, doğrudan denetim gibi işgücünün mutlak düzeyde denetlenmesi noktasında imkânsız bir idealdir. Sorumlu otonomi de tıpkı doğrudan denetim gibi yabancılaşmayı ve sömürüyü ortadan kaldırmaz. Sadece bunu belirli ölçülerde görünmez kılar ve çalışanların dikkatlerinin başka noktalara odaklanmasını sağlar. Bu sayede çalışanların sermaye birikimi ve kar elde etme sürecine değil de sanki kendi ihtiyaçlarına uygun, yetenek ve iradelerini ortaya çıkardıkları bir sürece katılıyormuş gibi hissetmelerini sağlamaya dönük çaba sarf ederek onları sermayenin çıkarlarına bağlamaktadırlar (Friedman, 1977, s. 53).

Herhangi bir işletmenin doğrudan denetime dayalı bir stratejiden sorumlu otonomiye dayalı bir denetim stratejisine bir bütün halinde geçmesi oldukça zaman alıcı bir nitelik arz etmektedir. Bunun en temel sebebi uygulamaların önemli ölçüde katılıklar içermesidir. Ona göre, doğrudan denetimde yöneticiler işletme içerisinde özellikle işçilerin görev yerlerini değiştirmek veyahut makine ve teçhizatlardan kaynaklanan öngörülmedik aksamalara karşı cevap vermek ya da teknik farklılaştırmalar ve ürün talebinde meydana gelen değişikliklere uyum sağlamak gibi hususlarda üretim yöntemini değiştirmekte önemli ölçüde zorlanmaktadır. Çünkü yapılması

gereken her bir değişiklik daha önce de belirtildiği üzere zaman, maliyet ve karmaşıya ile sonuçlanacaktır. Buna karşın sorumlu otonomide de benzer bir durum söz konusudur. İşletme yönetimleri, sorumlu otonomide, doğrudan denetimden farklı olarak işçileri işten çıkarmak, onları vasıfsızlaştırmak veyahut teknolojiye dayalı doğrudan denetim tekniklerini içerecek bir denetleme yapabilme hususunda önemli ölçüde zorlanacaklardır. (Friedman, 1986, s. 99-100). İşletme yönetimleri her iki stratejinin kendisine has olan bu katılıklarına aşmaya dönük olarak, işgücünü bölümlenmek suretiyle bir tarafta merkezde yer alan vasıf düzeyi yüksek, ekonomik ve sosyal haklara ulaşabilir ve iş güvencesine sahip işçilerle diğer tarafta çevrede yer alan örgütlenme kabiliyeti ve vasıf düzeyi düşük ve güvencesiz işçiler yaratmak suretiyle dual işgücü piyasalarının oluşumu yönünde çaba sarf ederler. Buradan hareketle merkezde yer alan vasıf düzeyi yüksek işgücüne yönelik olarak sorumlu otonomi uygulanırken çevrede yer alan ve vasıf düzeyi düşük işgücüne yönelik olarak da doğrudan denetim stratejisi uygulanır (Nurol, 2014, s. 61-62).

Yine yukarıdaki uygulamalara paralel bir biçimde bazı faaliyetlerini dışsallaştırmak suretiyle de katılıkları aşmaya çalışırlar. Bu sayede üretim organizasyonlarını daha esnek hale getirerek talepteki değişimlere hızla cevap verecek bir yapıya bürünürler (Hunt, 2002). Üretimin dışsallaştırılması, hiç kuşku yok ki işletme içindeki vasıflı-vasıfsız işgücü üzerinde de önemli etkilere yol açar. Buna göre, işletmeler artık ana merkezlerinde vasıf düzeyi yüksek ve eğitimli işgücünü istihdam ederken, vasıf düzeyi düşük ve homojen nitelikler arz eden işgücü ise üretimin dışsallaştırıldığı bir başka deyişle taşere edildiği küçük işletmelere kaydırılır. Daha önce de belirtildiği üzere işletme yönetimleri kendi bünyelerinde istihdam ettikleri işgücünün emek sürecinin kontrol altına alınmasında sorumlu otonomiye dayalı denetim uygulamalarını devreye sokmaktadır. Örgüt kültürü oluşturmaya ve çalışanlarla örgüt arasında bağ kurmaya dönük ve çoğunlukla İKY uygulamaları şeklinde kendisini gösteren bu faaliyetler, işgücünün örgütlenme düzeyini zayıflatma noktasında da son derece önemli etkiler yaratmaktadır. Bu sayede işletmeler bir yandan sendikasılaştırılırken öte yandan toplu pazarlık sistemi lağvedilerek ekonomik ve sosyal haklar geriletilmektedir.

Bu sayede sorumlu otonomi aracılığıyla işçilerin firma ile uzun dönemli bir ilişki kurması, işçilerin kariyer planlarıyla firmanın gelecek hedefleri arasında uyumlaştırmanın sağlanmasıyla gerçekleşmektedir. İşletme yönetimleri aslında bu açıdan bakıldığından herhangi bir zora dayalı durum söz konusu olmadan bir başka deyişle rızayı üretmek suretiyle işçilerin işbirliğini elde etmektedirler. Önceki denetim biçimlerinde zorlayıcı bir dışsal denetim söz konusu iken sorumlu otonomiye dayalı denetimde zorlayıcılık ortadan kalkmaktadır.

Hiç kuşku yok ki sorumlu otonomi koşulları altında, semptomatik bir biçimde, örgüt kültürü işçinin kendisini ifade etmekten çok işletmenin kendini ifade etme biçimi haline gelmektedir. İşletmeler birer aile formuna dönüşürken, bu aile içinde yer alan işçilerden de belirli tutum ve davranışların geliştirilmesi beklenmektedir. İşçiler bunu gerçekleştirdikleri ölçüde işletme içerisinde kariyer basamaklarını tırmanabilirler. İşçilerden beklenen tutum ve davranışlar iş tanımlarına göre farklılaşmaktadır. Buna göre, en düşük düzeydeki işlerde genellikle beklenen kural odaklı davranıştır. Yönetim tarafından belirlenmiş kurallara riayet bu aşamada arzu edilen davranış biçimidir. Orta düzeydeki işlerde ise, tahmin edilebilirlik ve güvenilirlik ön plana çıkmaktadır. Gerçekleşen işlerin, işletmenin rekabetçi yapısının korunması ve geliştirilmesi noktasında önemi arttıkça işçilerin de kuşkusuz sorumlulukları artmakta ve tahmin edilebilir ve güvenilir olmaları bu noktada işletme yönetimleri açısından önem taşımaktadır. Üçüncü ve son tutum ve davranış şekli ise, tahmin edileceği üzere üst düzeyde işlerde geçerli olanlardır. Bu tarz işlerde çalışanlardan beklenen ise temelde işletmenin hedef ve değerlerini içselleştirmek ve bu sayede tam anlamıyla rızanın üretilmesini sağlamaktır. Sorumlu otonomi bu noktada, sadece gerçek kişiler arasında hiyerarşik bir yapı kurmakla kalmaz aynı zamanda hangi işçinin iyi işçi olduğunu nitelenebilirlik yönünde işletme içerisinde bir karakter hiyerarşisi de oluşturmaktadır (Edwards, 1980, s. 151).

Tıpkı basit ve doğrudan denetim stratejilerinde olduğu gibi sorumlu otonomi de işgücü direnişi bağlamında Polanyici anlamda karşıt hareketini yaratmaktadır. Sorumlu otonomi temelinde gerçekleşen emek sürecinin denetimi her ne kadar kolektif direnişlerin baskılanması noktasında olumlu etkiler doğursa da beklenmedik bir biçimde bireysel direnişlerde önemli artışlara yol açmıştır.

İşçiler arasında yaptıkları işe karşı derin bir hoşnutsuzluk, küskünlük, motivasyon düşüklüğü ve doyumsuzlukla yani yabancılaşma ile kendisini gösteren bu süreç zamanla işçilerin işletme yönetimi tarafından istenen hedeflere uyum sağlamayı reddetme ve yalnızca kendi amaçlarını gerçekleştirme yönünde bir çizgi izlemelerine neden olmuştur. Bu durum ise beraberinde işletmenin en temel hedeflerinden biri olan verimliliğin azalması sonucunu doğurmuştur. Edwards işletmelerde yaşanan bu sorunu çözmeye dönük atılacak adımın genel olarak üretim alanının dışından, işgücü piyasalarından geldiğini ifade etmektedir (Edwards, 1980, s. 157). Günümüzde sorumlu otonominin bireysel düzlemde yarattığı sorunlara yönelik çözüm önemli ölçüde üretim alanının dışından gelmektedir. En genel anlamda sosyal haklar ve işgücü piyasasının düzenlenme tarzı temelinde ortaya çıkan ve bu anlamda işgücü piyasalarını kutuplaştıran ve bölen müdahaleler makro düzeyde yeni bir denetim biçimini ortaya koyarken aynı zamanda mikro düzeydeki denetimi tamamlayıcı bir nitelik de arz etmektedir. Bir başka

deyişle burada denetimin bir ayağını işyerinin dışına taşınmak suretiyle denetim olgusunu en geniş anlamda siyasal iktisatla bağının kurulması amaçlanmaktadır (Nurol, 2014, s. 67).

2.4. Üretimin İdeolojik ve Politik Yapısına Gömülü Denetimi: İdeolojik Denetim

Üretimin ideolojik ve politik yapısına gömülü denetim anlayışı tıpkı diğer denetim stratejilerin vücut bulma tarzı gibi kendisinden önceki denetim stratejisinin bağrından doğmuştur. Littler ve Salaman'a göre emek sürecinin denetimini yalnızca üretim anının incelenmesi ile anlamak yetersizdir. Bu anlamda sadece organizasyona ait durumlar değil buna ilave olarak organizasyon dışında ve organizasyon üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkiler yapabilecek denetim süreçlerinin de dikkate alınması gerekmektedir (Littler ve Salaman, 1982, s. 266).

Burawoy'in emek süreci çözümlemesi aslında tam olarak Littler ve Salaman'ın ortaya koyduğu bu bakış açısını destekler bir nitelik taşımaktadır. Burawoy kendinden önceki düşünürlerden farklı olarak üretim alanını politik bir alan olarak okumuş ve buradan hareketle de farklı bir kavramsallaştırmaya gitmiştir.

Ona göre üretim süreci birbirinden farklı iki politik momente sahiptir ve bu momentler aracılığıyla üretim sürdürülmektedir. Bunlardan ilki, kapitalist toplumsal formasyonda işin örgütlenmesinin politik ve ideolojik etkilere sahip olmasıdır. Bir başka deyişle, üretim süreci içerisinde yer alan çalışanların hammaddeleri yararlı şeylere dönüştürürken aynı zamanda belirli toplumsal ilişkileri üretmekte ve üretilmiş olanları yeniden deneyimlemektedir. İkinci politik moment ise, emek sürecinin ile birlikte üretim ilişkilerini biçimlendiren özgün politik ve ideolojik aygıtların bulunmasıdır (Burawoy, 2015, s. 17-18).

Burawoy bu iki momenti genel olarak üretim rejimi özel olarak ise fabrikada ortaya çıkan biçimi olarak fabrika rejimi şeklinde kavramsallaştırmaktadır. Burawoy'e göre, üretim süreçleri aynı iken fabrika rejimleri farklılaşabilir. Fabrika rejimleri doğrudan emek süreçlerini biçimlendirdiğinden aynı üretim süreçlerinin söz konusu olduğu yerde farklı emek süreçleri görmek mümkündür (Staples, 1987). Bu bağlamda kapitalizmin tarihi de farklı rejimlerin ve farklı emek süreçlerinin deneyimlendiği bir tarihtir.

Kapitalizmi kendisinden önceki toplumsal yapılardan ayıran en temel özellik kafa ve kol emeği ayrışmasından ziyade artığa el koyma biçiminde yatmaktadır. Burawoy'e göre, örneğin feodalizm ve kapitalizm arasındaki ayrılığın temeli de tam burada düğümlenmektedir. Feodal toplumda artığa el koyma daha çok zora dayalı ve görünür bir biçimde gerçekleşirken, bu durum kapitalist toplumda emek sürecinin içine gömülmüş, gizlenmiş ve güvence altına alınmış bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu anlamda daha en başından üretim alanı iktisadi olduğu kadar ideolojik ve politiktir.

Kapitalist denetim yani bir başka deyişle artığın eş zamanlı olarak gizlenmesi ve güvenceye alınması, emeğin zihinsel ve bedensel ayrılma biçimine sınırlar koymaktadır. Buna göre emeğin zihinsel ve bedensel ayrılmasının daha sınırlı olduğu durumlarda kuşkusuz artığın gerçekleşme biçimi daha görünür olurken daha derinleşmiş bir ayırım bu seferde artığın güvenceye altına alınmasını tehlikeye sokacaktır. Aslında kapitalist emek süreçlerinin tarihsel süreç içerisinde yaşadığı değişim de tam bu noktada düğümlenmektedir. Ayırımı meydana gelen biçimsel değişimler beraberinde emek süreçlerini de dönüştürmektedir. Kapitalist toplumda ortaya çıkan ekonomik krizlerin nedenlerini de burada aramak mümkündür. İster küresel düzeyde isterse yerel düzeyde olsun ayrılmaya ilişkin üst ve alt sınırların dışına çıkılması ya da bir başka deyişle artığın görünür kılınması ya da güvence altına alınamaması gibi hususlar kapitalizmde krizle sonuçlanmaktadır (Burawoy, 2015, s. 82).

Burawoy, kapitalist üretim ilişkilerinin emek süreci bağlamında yaşadığı bu dönüşümü “zor” ve “rıza” kavramları üzerinden okumanın daha doğru olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kapitalizmin tarihi, bir anlamda “zor” ve “rıza”nın da üretimi tarihidir. Emek sürecinin denetiminde zaman zaman zor bir başka deyişle baskı bir enstrüman olarak kullanılmış zaman zaman ise rızanın üretimi bir başka deyişle denetimin içselleştirildiği ve çalışanlar tarafından bilinçli olarak ya da bilinçsizce kendi kendilerini denetledikleri durumlar zora üstün gelmiş ve kullanılmıştır.

Burawoy, zaman zaman zorun zaman zaman da rızanın üstün geldiği bu durumu üretim rejimlerine ilişkin tipolojiler temelinde okumaya çalışmıştır. Buradan hareketle “despotik” ve “hegemonik” üretim rejimleri şeklinde iki genel tipoloji formüle etmiş olan Burawoy, bunların kendi alt varyantlarını ise kapitalizmin tarihsel gelişim süreciyle ilişkilendirerek ortaya koymuştur. Emek rejimleri arasındaki farklılığı da; emek süreci, emeğin yeniden üretimi, firmalar arası rekabet ve devlet politikaları gibi dört faktörle incelemiştir.

Bu anlamda despotik üretim rejimleri, işçi sınıfının zor ile disiplin edildiği süreçleri ve pratikleri kapsarken, buna karşın hegemonik üretim rejimleri, devletin işgücü piyasalarında bir aktör olarak konumlandığı, piyasayı düzenlemeye dönük önlemler aldığı ve bu anlamda çalışma hayatına ilişkin olarak çalışma süreleri, sosyal sigorta, iş sağlığı ve güvenliği gibi politika önlemleri aracılığıyla devletin Burawoy’ci anlamda bizzat fabrikaya girdiği ve taraf olduğu süreçleri ve pratikleri kapsamaktadır (Bulut, 2015, s. 390).

Burawoy geliştirmiş olduğu bu tipolojileri, kapitalizmin erken dönemlerinden başlayarak, tarihsel gelişim içinde farklı coğrafyalarda ortaya çıkan örneklerin üzerine inşa etmiştir. Bu bağlamda despotizmi kendi içerisinde patirarkal, paternalist ve piyasa despotizmi olarak üçe

ayırmiş, hegemonik rejimleri ise, hegemonik ve hegemonik despotizm olmak üzere iki biçimde dönemselleştirmiştir.

Burawoy tarihsel süreç içerisinde kapitalist üretim tarzında görülen ilk üretim rejiminin patriarkal despotizm olduğunu ifade etmektedir. Ataerkillik olarak da ifade edebileceğimiz patriarkal kavramı, temelinde erkeğin egemenliğine dayalı bir örgütlenme biçimidir. Burawoy'a göre bu üretim rejiminde, emek sürecinin denetimi ataerkil aile birimindedir. Üretim, ailenin diğer üyeleri üzerindeki baba egemenliğine dayanır ve büyük ölçüde alt sözleşmeye dayalı ilişkilerle yürür. Burada, işçinin işverene gerçek bağımlılığından söz etmek için henüz erkendir (Webster, 2010).

Patriarkal despotizmde denetim unsuru önemli ölçüde ailedeki erkek figüründe toplanmıştır. Denetim dışsal olarak ve zora ya da baskıya dayalı bir biçimde gerçekleşmektedir. Üretim aile içinde ve tek bir çatı altında gerçekleştiğinden emek sürecinin kontrolüne dönük eylemler oldukça ilkel ve basit düzeydedir.

Bu dönemde yaşanan teknolojik değişimler, aile biriminin üretimi örgütleyici işlevlerinde önemli kırılmalar gerçekleştirir. Hane reisinin, ailenin diğer üyeleri aracılığıyla emek süreci üzerinde sürdürdüğü denetim, kadın ve çocuk işçilerin "bağımsız" işgücü olarak fabrikalarda istihdam edilmesiyle birlikte ciddi sorunlar doğurur. Çalışma saatlerinin azaltılması, kadın ve çocuk işçi çalıştırmaya ilişkin kısıtlamaların getirilmesi gibi, ilk işçi eylemelerinin başlıca talepleri de bu anlamda patriarkal üretim rejiminin çözülmesiyle yakından ilişkilidir.

Burawoy'e göre, patriarkal despotizme dayalı üretim rejiminin çözülmeye başlaması aşama aşama emeğin sermayeye tabiiyeti sürecini genişletmiştir. Kuşkusuz buradaki tabiiyet biçimsel bir düzeydedir. Emek, ücretli emek gücüne dönüşmeye başlamakta ve sermaye açısından artı değer üretir bir biçimde çalışmaya başlamaktadır. Biçimsel tabiiyette emek sürecinin karakterinde bir değişiklik meydana gelmez, sadece sermaye bir önceki dönem olan patriarkal despotizmden farklı olarak emek sürecinin denetimini kendi kontrolü altına alır.

Burawoy bu döneme ilişkin üretim rejimini paternalist despotizm olarak adlandırmaktadır. Paternalist despotizm döneminde hem ataerkil otorite, hem de emek süreci üzerindeki denetim aile biriminden fabrika sahibine geçer. Ancak aile birimi hala üretim noktasındadır ve emek sürecinin denetimi ailenin elinde olmasa bile hala onun aracılığı ile sağlanır. Teknolojik açıdan emek sürecinin denetimini dönüştürecek önemli bir değişiklik söz konusu değildir (Zhang, 2015).

Paternalist despotizmin çözülmesi süreci kuşkusuz kapitalizmin gelişimi ve bu bağlamda artan rekabet baskısı ile doğrudan ilintilidir. Çünkü rekabetin artması ve piyasa anarşisi olarak da adlandırılan devletin düzenleyici ilkelerle piyasaya müdahale etmediği ve çok sayıda firmanın

birbiriyle rekabet içinde yer aldığı bu durumda, işverenler kaçınılmaz olarak teknolojiye yatırım yapmak zorunda kalmışlardır. Üretim sürecinde teknolojik yoğunlaşma düzeyinin artması ise emeğin sermayeye olan tabiiyetinde önemli değişimlere yol açmıştır. Bu anlamda emek, biçimsel tabiiyetten sermayenin gerçek tabiiyetine doğru dönüşüm yaşamıştır.

Burawoy tarafından piyasa despotizmi olarak adlandırılan bu emek rejimi, fabrika tipi üretim yapılarının egemen olduğu, iş akış süreçlerinin önemli ölçüde makineler aracılığıyla gerçeklemeye başladığı, emek sürecinin daha derin bir işbölümüne tabi olduğu, denetimin çoğunlukla doğrudan denetim biçiminde gerçekleştiği ve tam anlamıyla sermayeye geçtiği bir dönemdir. Bu anlamda paternalist despotizmde de emek sürecinin denetimi sermaye tarafından gerçekleştirilmekteydi ancak bu denetim aile aracılığıyla sağlanırken yeni dönem olan piyasa despotizminde aile devreden çıkarılmış ve teknolojik yeniliklerin üretim sürecinde meydana getirdiği değişimlere bağlı olarak, sermaye denetime tek elden haiz konuma gelmiştir (Zhang, 2015).

Piyasa despotizminin dört varoluş koşulu bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi yukarıda da belirtildiği üzere, firmalar arası rekabet ve emeğin sermayeye gerçek tabiiyetidir. Piyasa despotizminin üçüncü koşulu ise işçinin bir ücret karşılığında emek gücünü satmaya başlamasıdır. İşçinin işverene karşı bu bağımlılığı işçilerin geçim araçlarının tümüyle ellerinden alınması şartına bağlıdır ki Marx bu durumu tam mülksüzleşme kavramı ile ifade etmektedir. Piyasa despotizminin dördüncü ve son koşulu ise devletin işverenler arasındaki ilişkileri ya da üretim süreci ile üretim aygıtları arasındaki ilişkileri doğrudan düzenlememesi sadece üretimin dış koşullarını düzenlemesidir. Burawoy'a göre üçüncü ve dördüncü koşul, sorunlu olmakla birlikte buralarda meydana gelecek herhangi bir değişim fabrika/üretim rejimlerini doğrudan etkileyecek olup rejimlerin belirlenmesinde hayati öneme sahiptir (Burawoy, 2015, s. 120).

Despotik üretim rejimleri; emek süreçleri, piyasa güçleri, işgücünün yeniden üretimi ve devlet yapısının doğası gibi faktörlere bağlı olarak zaman ve mekân bağlamında farklılıklar göstermektedir. Bir ülkede aynı dönemde üretim sürecinde paternalist despotizm görülebileceği gibi piyasa despotizmine özgü özellikleri görebilmek de mümkündür. Bu anlamda burada önemli olan üretim ve emek sürecinin örgütlenme düzeyi ve biçimidir.

Despotik üretim rejimleri, emek sürecinin denetimi noktasında her ne kadar temel düzeyde birbirinden farklılaşıyor olsa da denetimin genel tarzı anlamında önemli ölçüde benzerlikleri içerisinde barındırdığını söylemek mümkündür. Her üç despotik üretim rejiminde de denetim zora ya da baskıya dayalı olarak sürdürülmektedir. Bu anlamda denetimin uygulayıcısı değişse bile denetimin biçimi aynıdır. Denetim dışsal bir biçimde ve emeği baskılamaya dönük bir şekilde gerçekleştirilmektedir.

Burawoy'e göre, kapitalizmin tarihsel gelişim seyri içinde despotik üretim rejimlerini hegemonik üretim rejimleri takip etmiştir. Bu anlamda emek sürecinin denetiminin zora dayalı bir biçimde gerçekleştiği despotik rejimler yerini rızanın üretimine dayalı rejimlere bırakmıştır. Despotik rejimlerden hegemonik rejimlere geçişte en temel rol oynayan kurum devlettir. Bu geçişte işgücünün yeniden üretiminin işyerindeki üretici faaliyete bağlayan bağların kopmasına dönük iki farklı devlet müdahalesi biçiminin son derece etkili olmuştur. Bunlardan ilki sosyal sigortalara ve asgari ücrete ilişkin düzenlemeler, ikincisi ise kolektif hakların tanınmasına ilişkin düzenlemelerdir. Bu düzenlemelerle birlikte bir yandan işgücünün yeniden üretimini üretime katılmadan bağımsız hale gelmesi sağlanmış ve ücretlerin aşağı yönlü hareketine dayalı bir baskı unsurunun oluşumu engellenmiş diğer yandan ise sendikaların tanınması, toplu pazarlığın ve şikâyet mekanizmasının bir hak olarak tesis edilmesi ile de keyfi işten çıkarma, ücret kesintileri ve para cezalarının bir tehdit unsuru olarak kullanılması engellenmiştir (Burawoy, 2015, s. 164-165).

Devlet müdahalesinde yaşanan bu değişim sonucunda artık işletme yönetimleri sadece ve tamamen piyasanın ekonomi kırbacına bağlı bir despotizm dayatması mümkün değildir. İşçilerin yönetimle işbirliği hususunda artık ikna edilmeleri gerekmektedir. Zorun rızaya baskın geldiği erken kapitalizmin despotik rejimleri yerini rızanın hüküm sürdüğü hegemonik rejimlere bırakmak zorundadır. Görüldüğü üzere üretim rejiminin genel yapısı emek sürecinden ve firmalar arası rekabetten bağımsız bir biçimde devletin sisteme yönelik yapmış olduğu müdahale ile yeniden biçimlenmiştir. Bu anlamda despotik rejimler işgücünün yeniden üretimi ile emek sürecinin birliğine dayanırken hegemonik rejimler bu ikisinin sınırlı olmakla birlikte belirgin bir biçimde ayrışmasına dayanmaktadır (Burawoy, 2015, s. 165).

Hegemonik üretim rejimlerinin tesisi kapitalizmin dinamikleri ile doğrudan ilintilidir. İlk dönemde, sermayenin kar arayışı ve artan rekabet olgusu, sermayenin sömürüyü despotik rejimler aracılığıyla yoğunlaştırmasına yol açmıştır. Bu durum kuşkusuz beraberinde 1929 ekonomik krizi ve sonrasında da kendisini gösteren eksik tüketime dayalı ekonomik krizlere ve kolektif işçi direnişlerine neden olmuş ve yaşanan bu sorunların çözümünde devlet müdahalesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Bu tür bir devlet müdahalesinin gerekliliği kapitalizmin gelişme mantığından kaynaklanmakla birlikte müdahalenin biçimi ve hızı kapitalizmin uluslararası düzeyde eşitsiz ve bileşik gelişimi ve devletin uluslararası sistemle eklemlenme biçimiyle de doğrudan ilişkilidir (Burawoy, 2015, s. 167-168)

Her ne kadar despotik rejimler yerini hegemonik rejimlere bıraksa ve bununla birlikte işçinin kendisini yeniden üretmesinin ana kaynağı işyerinden uzaklaşsa, devlet müdahalesi ile işçinin yeniden üretiminin işyerindeki üretici faaliyetlerden kopması söz konusu olsa da işçilerin halen

kendilerini yeniden üretmek için ihtiyaç duyduklarından daha fazlasını üretmeye dönük bir çaba içerisinde oldukları görülmüştür. Despotik rejimler açısından bakıldığında zora dayalı bir denetim altında bu durum anlaşılabilir bir nitelik arz ederken devletin müdahalesi sonucu sermayeye olan bağımlılıklarında meydana gelen azalmaya rağmen neden hala benzer bir süreç gerçekleşmektedir? Burawoy bu soruya “oyun” ve “rızanın üretimi” kavramları ile cevap vermektedir. Ona göre, yöneticiler, çalışmayı bir oyun gibi örgütlemek suretiyle işçilerin rızasını elde etmeye dönük yeni bir strateji geliştirmişlerdir.

“Oyun” kavramı ve bunun üretim içi ilişkiler ve üretim ilişkilerindeki konumu Burawoy’ın analizinde oldukça önemli bir yer oluşturmaktadır. Burawoy’e göre oyun, kuralların, tercihlerin ve bunlara bağlı olarak gerçekleşmesi muhtemelen farklı sonuçların bir arada bulunduğu bir süreçtir. Ona göre oyunları çekici kılan şey, sonuçlanma biçimindeki belirsizlik ve alternatif stratejiler arasında tercih yapabilme olgusudur. Ancak buradaki temel sorun şu noktada düşünülmektedir. Kişi oyunun içindeyken bir başka deyişle oyunu oynarken oyunun kurallarını ve amacını sorgulayamaz. Bu durum ise, başta oyunun tasarlanma amacını gizilleştirerek amaca dönük rızanın üretilmesi ve yeniden üretilmesine yol açar. Ona göre oyunlar kapitalist üretim modelinde artığın gizlenmesi ve güvenceye alınması hususunda ihtiyaç duyulan ideolojik argümanların oluşturmasına hizmet eder. Bir başka deyişle, oyunlara katılım bir yandan işçiler ile yönetim arasındaki ilişkilerinin eşgüdümünü sağlarken öte yandan üretim ilişkilerini temel amaçlarını gizleyici etkileri de içerisinde barındırır (Burawoy, 2015, s. 62-63).

Burada sorulması gereken bir diğer önemli soru ise kapitalist toplumsal formasyonda oyunu ve bu oyunun sınırlılıklarını kim belirlemektedir? Oyunun amacı ve kuralları kim tarafından ve nasıl konmaktadır? Burawoy bu sorulara işletmenin yönetim kademesi olarak cevap vermektedir. Yönetim oyunu dizayn etmek suretiyle bir yandan çalışanların işletmeye uyum sağlamasına zemin hazırlarken diğer yandan örtük bir biçimde işbirliğinin sağlanması suretiyle artığı güvence altına almaktadır. Ona göre oyuncular yani çalışanlar oyunun kurallarına uydukları sürece sorun yoktur. Ancak oyunun sınırlarının bir kez dışına çıkıldığında yönetim devreye girmekte ve oyunu açık bir biçimde feshederek zora dayalı sistemleri devreye sokmaktadır (Burawoy, 2015, s. 64-65).

İşletme yönetimleri bu anlamda rıza üretimini geliştirmiş oldukları birtakım araçlarla işçilerin zihninde illüzyon yaratmak suretiyle gerçekleştirmektedir. Yönetim, bu illüzyonlar yani stratejiler aracılığıyla işçileri etkilemekte, dönüştürmekte ve bu sayede üretim sürecinden kaynaklanan çatışmaları azaltarak sınıf bilincini zayıflatmaktadır (Rollag, vd., 2005).

Burawoy bu illüzyon temelli denetim stratejilerini “ideolojik denetim” olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu anlamda işletme yönetimleri bu stratejiler aracılığıyla rızanın üretimini sağlamak suretiyle denetimi ideolojik olarak gerçekleştirmektedir. Kuşkusuz işveren tarafından artı değeri azamileştirmek ve sermaye birikiminin istikrarını sürekli kılabilmek için denetim zorunludur. Fakat emek sürecinin denetimi, sadece baskı üzerinden gerçekleşmemekte bu anlamda denetlenen işçinin rızasının alınması gereken durumlar da söz konusu olabilmektedir. İdeolojik denetim işte bu ihtiyacı karşılayacak bir nitelik arz etmektedir. İdeolojik denetimde temel hedef, işverenin denetimini görünmez kılmak suretiyle emek sürecine içselleştirerek üretim sürecinde sınıf dayanışmasını ortadan kaldırmak ve emeği sermayeye daha da bağımlı hale getirmektir. Bu denetim biçiminde bekleneceği üzere sınıf yerine birey ön plana çıkarılmakta ve bu şekilde işyeri ile işçinin bütünleşmesinin sağlanması hedeflenmektedir. Kolektivitinin yerini bireyselleşmeye bırakmasının gerekçesini burada aramak mümkündür (Spencer, 2000)

İdeolojik denetim bu anlamda her ne kadar sorumlu otonomiye çağrıştırıyor olsa da sorumlu otonomi, ideolojik denetimin bir anlamda ilkel bir formunu oluşturuyor denebilir. Bir başka deyişle ideolojik denetime dayalı stratejiler rızanın üretimi noktasında sorumlu otonomiye nazaran daha gelişmiş uygulamalara dayanmakta olup, işletme yönetimleri açısından işgücünün niteliği ile doğrudan ilintili bir biçimde gelişim göstermektedir.

İdeolojik denetim bu anlamda hegemonik üretim rejiminin egemen olduğu dönem, refah devleti döneminde egemen olarak uygulanan bir denetim stratejisi olmuştur. Bu dönem, Keynesyen ekonomi politikalarının uygulandığı, devletin bir aktör olarak sistemin içinde yer aldığı ve sisteme müdahale ettiği, emek ve sermaye arasındaki ilişkilere müdahil olduğu ve bu sayede toplumsal bir uzlaşımın sağlandığı bir süreci kapsamaktadır.

Burawoy’e göre, bu dönemin hemen arkasından gelen ve devletin piyasa ile kurduğu ilişkileri köklü bir biçimde değiştiren ve bu anlamda yeni bir ideoloji olarak kendisini gösteren neoliberal ideoloji ise kuşkusuz her alanda olduğu gibi emek rejimleri üzerinde de önemli değişimler yaratmıştır. Kapitalizmin küresel düzeyde hareketliliği, emeğin kolektif niteliği ve dolayısıyla sosyal hakları üzerinde önemli tahribatlara yol açmıştır.

Bu anlamda, refah devletinin krizi ve sonrasında neo-liberal ideoloji ile birlikte devlet anlayışında meydana gelen değişim, işgücünün kendisini yeniden üretme noktasında sahip olduğu piyasaya karşı olan bağımsızlığını önemli ölçüde zedelemiştir. Refah devleti döneminde elde edilen kazanımlar büyük ölçüde kaybedilmiş ve bu durum kaçınılmaz bir biçimde sermaye açısından yeniden zora dayalı denetim sistemlerinin bir araç olarak kullanılabilir hale gelmesinin önünü açmıştır.

Hem zorun hem de rızanın aynı anda hüküm sürdüğü bu dönemi Burawoy, hegemonik despotizm olarak adlandırmaktadır. Bu yeni üretim rejimi altında, sendikasılaştırma, güvencesizleştirme, kuralsızlaştırma ve esnekleştirme stratejileri aracılığıyla daha önceki dönemin baskı biçimleri, paradoksal da olsa hegemonik bir biçim altında yeniden oluşturulmuştur. Küresel rekabetin de etkisiyle işgücü üzerindeki denetimler sermayenin yer değiştirme tehdidi altında yoğunlaşmıştır. Bu yeni rejimin inşası, devletin iki önemli özelliği tahrip edilerek gerçekleşmektedir; bir yandan refah devleti politikaları ile elde edilen kazanımlar zayıflatılmakta ve işçilerin alternatif geçim kanalları daraltılmakta ya da tümüyle ortadan kaldırılmakta iken diğer yandan ise kapitalistlerin despotik niteliğe yönelmelerini kısıtlayan yasal ve kurumsal düzenlemeler zayıflatılmaktadır. Kısmi süreli çalışma, alt işverenliğe dayalı çalışma ya da geçici istihdam biçimleri yalnızca işgücü maliyetlerini düşürmenin araçları değildir. Bu anlamda esnek istihdam biçimleri, işçilerle yönetsel mücadeleye girmeksizin, işgücünü üretim noktasında güçsüz kılınmasına ve parçalanmasına da hizmet etmektedir (Nichols, vd., 2004).

Günümüzde hegemonik despotizm dolayımında ortaya çıkan bu denetim biçimini istikrarlı kılmaya dönük işletme içinde uygulanan en önemli stratejilerin başında toplam kalite yönetimi ve tam zamanına üretim anlayışı gelmektedir. Emek sürecinin organizasyonunda önemli değişiklikler yaratan bu üretim anlayışı, yoğunlaştırılmış bir denetim ve güçlü bir yönetim disiplini ile tanımlanmaktadır. Hegemonik rejimlere özgü bir denetim biçimi olarak güçlü bir firma kültürünün oluşturulması ve bu doğrultuda çalışanların öznelliklerinin firma hedeflerine tabi kılınması, tam zamanında üretim anlayışının temelini oluşturmaktadır. Bu yönüyle işçinin zihnini dönüştürmeyi amaçlayan yeni yönetim rejimleri, bir tür zihinsel denetim modeli olarak işlev görmektedir. Ancak bunun yanı sıra despotik üretim rejimlerine özgü denetim biçimi olarak da dışsal kontrolün, sıkı denetim ve gözetim uygulamalarının ön planda olduğu, istatistiki ölçümlere ve katı bir standardizasyona dayalı yapısı ile baskıcı bir nitelik taşımaktadır (Balkız, 2013, s. 189).

Hegemonik despotizm dolayımında ortaya çıkan bu denetim biçimini istikrarlı kılmaya dönük işletme dışından üretilen en temel stratejiler ise işsizliğin ve borçluluğun üretimidir. De Gaulejac'a göre rızanın üretimi her zaman çalışanlar tarafından bilinçsizce üretilmez zaman zaman bizzat çalışanlar tarafından bilerek ve isteyerek de kabul edildiği durumlar söz konusu olabilir. İşsizlik ve borçluluk tam da böyle bir işlevi yerine getirmektedir. Bir başka deyişle hegemonik despotizme dair despotik özellikler, bizzat işletme dışından kaynaklanan politikalar aracılığıyla da üretilmektedir.

İşsizlik içinde bulunduğumuz dönemde gelir eşitsizliği ile birlikte kapitalist sistem tarafından üretilen ve insanların karşı karşıya kaldığı en temel sosyal sorunların başında gelmektedir. Kuşkusuz işsizliğin yani Marx'ın ifadesi ile yedek işgücü ordusunun yüksek olması, başta çalışma koşulları olmak üzere sosyal haklar üzerinde olumsuz yönde etkiler yaratmaktadır. Üretim sürecinin dışında bu denli insanın yer alması, kendileri ile benzer nitelikte olup da üretimde yer alan insanlar üzerinde önemli ölçüde baskı oluşturmaktadır. Çünkü bu kişiler aynı işi diğerlerine nazaran daha düşük ücretlerle daha kötü çalışma koşulları ile yapma konusunda istekli olabilirler. O yüzden işsizliğin artması bir başka deyişle, yedek işgücü ordusunun hacimsel anlamda büyümesi mevcut çalışanları olumsuz yönde etkilemekte ve bilinçli bir şekilde rıza üretim süreçlerine katılmaları noktasında zorunluluk doğurmaktadır. Özellikle içinde bulunduğumuz dönemde teknolojik alanda meydana gelen değişimlere paralel olarak yapılan işlerin bir kısmı kısa bir süre içerisinde öğrenilip kolaylıkla kavranabilmektedir. İşgücünün kolay bir biçimde ikame edilebilmesine yol açan bu durum sektörel ve ülke düzeyinde yaşanan yüksek işsizlik oranları ile birleştiğinde ise mevcut çalışanlar açısından rızanın bilinçli bir şekilde üretimini pekiştirmektedir.

Bu anlamda işsizliğin varlığı, çalışanların gerek bireysel düzlemde gerekse kolektif olarak iradelerini kırmakta, iş akış süreçlerinde var olan olumsuzluklara tepki göstermelerini engellemek suretiyle rıza göstermelerine neden olmaktadır (Güldöşüren, 2019, s. 131).

Kuşkusuz işsizlik gibi çalışanları bilinçli bir biçimde rıza üretimine zorlayan bir diğer faktör de borçlanmadır. Borçlanma; salt bir ekonomik sorun olmaktan öte, insanların davranışlarını biçimlendiren ahlaki değerlerin kökenine nüfuz eden önemli bir denetim işlevi görmektedir. Bu anlamda borçlanma, insanın davranışlarını yönetmek suretiyle mevcut öznelliklerin yıkımına yol açarken, suçluluk, huzursuzluk, sorumluluğun bireyselleşmesi gibi yeni öznellik biçimlerinin üretilmesine de neden olmaktadır. Bir başka deyişle, borç aracılığıyla insanlar üzerinde yeni bir hafıza oluşturulmaya çalışılmaktadır (Demirtaş, 2018, s. 42).

Demirtaş'ın dile getirdiği üzere, bu hafıza üretimi aslında ideolojik denetim pratiklerine de kapı aralamaktadır. Çünkü mevcut kapitalist sistemde ayakta kalabilmek ve yaşamını devam ettirmek için borçlanma yoluna giden insanların bu borcu ödeme süreçleri içinde farklı olasılıklar arasında seçim imkânları önemli ölçüde azalmaktadır. Borçlandırılmış insan, borcunu ödeyebilmek için, eylemlerini, tavır ve davranışlarını borcun belirlenmiş olduğu sınırlar içerisinde tutmak zorundadır (2018, s. 45). Bu zorunluluk kaçınılmaz bir biçimde çalışma hayatında rızanın üretimi ile sonuçlanmaktadır. Çalışanlar çoğu zaman mevcut koşulların farkında olmalarına rağmen borçlu olmaları nedeniyle farklı bir irade gösterememekte ve borçları, davranışlarını biçimlendiren bir faktör olarak işlev görmektedir.

Burawoy, bu anlamda devlet müdahalesinin biçimi ve düzeyine bakılmaksızın içinde bulunduğumuz dönemde gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin tamamında hegemonik rejimlerin despotik bir yön geliştirdiğini ifade etmektedir. Verilen tepkiler üretim aygıtları ile devlet aygıtları arasındaki farklılığı yansıtmakla birlikte temelde yatan dinamik sermayenin hareketliliği ve uluslararası işbölümünde meydana gelen değişimle birlikte yeni bir döneme geçilmiş olduğu yönündedir (Burawoy, 2015, s. 200).

Sonuç

Kapitalist üretim ilişkilerinde meydana gelen değişim beraberinde görüldüğü üzere emek süreçlerini ve bu süreçlerin denetimini önemli ölçüde dönüştürmüştür. Üretim sürecinin bilgisinin aşama aşama parçalanması ve emeğin soyut bir emek gücüne dönüşmesi hiç kuşku yok ki sürecin denetiminin bir yönetim sorunu olarak kendisini göstermesine yol açmıştır.

Bu yönetim sorunu tarihsel süreç içerisinde ilk olarak zora dayalı bir biçimde giderilmeye çalışılmıştır. Basit denetim olarak da adlandırılan bu kontrol biçimi henüz gerçek anlamda fabrikaların ortaya çıkmadığı dönemde uygulama alanı bulmuştur. İşverenin üretim sürecinde bizzat yer aldığı ve işçilerin onun tarafından denetlendiği yani güç ve iktidarın işverende cisimleştiği bu süreç ticaretin gelişmesine paralel bir biçimde işçi sayısında meydana gelen artışla sürdürülebilir olmaktan çıkmış ve yerini doğrudan denetim stratejisine bırakmıştır.

Üretimin fiziksel yapısına gömülü bir biçimde sürdürülen doğrudan denetim stratejisi bu niteliğiyle basit denetime nazaran denetimin görünür olma sorununu ortadan kaldırmıştır. Fordist birikim rejiminin egemen olduğu dönemde yaygın uygulama alanı bulan doğrudan denetim, üretim sürecinde artan ölçüde teknoloji kullanımına dayanmıştır. Emek sürecinin kontrolü bu anlamda makineye içkin hale getirilmiştir. Ancak bu denetim biçimi de zamanla işgücünün homojenleşmesi, uygulama maliyetleri ve kolektif direnişleri pekiştirmesi gibi sorunlar nedeniyle önemli çatışmaları beraberinde getirmiştir.

İşletme yönetimleri emek sürecinin denetimi noktasında yaşanan bu sorunu, denetimi üretimin fiziksel yapısının yanı sıra sosyal ve organizasyonel yapısına gömerek çözmeye çalışmışlardır. Sorumlu otonomi olarak adlandırılan bu denetim stratejisi ile doğrudan denetimin yarattığı çelişkilere bir cevap oluşturulması ve işletme içindeki kurumsallaşmış hiyerarşik gücün kullanılması amaçlanmıştır. Görev tanımları belirlenmiş, işletme içi yükselme, ücretlendirme ve performansa ilişkin kriterlerin saptanması ile denetimin şirket politikası ve şirket kuralları içerisinde gerçekleştirilmesi sağlanmıştır.

İşletmelerde üretim ilişkilerinde meydana gelen değişim ile birlikte beyaz yakalı ve mavi yakalı işgücü ayrımı temelinde beyaz yakalı işgücüne yönelik olarak sorumlu otonomiye dayalı

denetim stratejileri uygulanırken mavi yakalı işgücü ise doğrudan denetime dayalı kontrol biçimlerine tabi tutulmuştur.

Tıpkı diğer denetim biçimlerinde olduğu gibi sorumlu otonomiye dayalı denetimler de işyerinde birtakım direnişlerle karşılaşmış ve çelişkilerin doğmasına yol açmıştır. Bu denetim stratejisi ile birlikte işçilerin heterojenleştirilmesi suretiyle bir önceki dönemin temel çatışma alanını oluşturan kolektif hareketlerin önüne geçilmiş olsa da bu sefer sorunlar işgücünün yabancılaşması ve bireysel direnişler noktasında kendisini göstermiştir.

Yaşanan bu sorunların aşılması denetimde de yeni bir aşamaya geçilmesine yol açmıştır. Özüde çalışanlara baskı kurmak yerine onların rızasına dayalı kontrole dayanan ideolojik denetim stratejisi, üretimin ideolojik ve politik yapısına gömülü bir biçimde gerçekleşmesi noktasında diğer denetim stratejilerinden de farklılık taşımaktadır. Post Fordist üretim ilişkilerinin egemen olduğu sektör ve kurumlarda yaygın bir biçimde uygulama alanı bulan bu strateji denetimin çalışanlar tarafından içselleştirilmesi sürecine dayanmaktadır.

Günümüzün hâkim ana akım stratejisi olan neoliberal ideoloji hiç kuşku yok ki birçok noktada önemli kırılmalara yol açmıştır. Çalışmanın bağlamı açısından bu kırılma emek süreci denetiminde kullanılan stratejiler noktasında da kendisini göstermiştir. Baskı ve rıza temelinde ayrılan denetim stratejileri neoliberal ekonomi politikaları temelinde yeniden dizayn edilmek suretiyle işyerlerinde yaygın bir biçimde bir arada kullanılmaya başlanmıştır.

Kaynakça

- Balkız, Ö. I. (2013). Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizmin Yükselişi. *Çalışma ve Toplum*, 36 (1), 187-210. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71793/1155190>
- Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*, (Çiğdem Çıdamlı, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Bulut, E. (2015). Çağrı Merkezlerinde Emek Süreci ve İnatçı Köstebeklerin Deneyimi. *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 2(1): 383-390. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/446942>
- Burawoy, M. (2015). *Üretimin Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*. (Çağdaş Gümüşoluk, Çev.), Ankara: Notabene Yayınları.
- Callaghan G, & Thompson P. (2001). Edwards Revisited: Technical Control and Call Centres. *Economic and Industrial Democracy*, 22 (1), 13-37. <https://doi.org/10.1177/0143831X01221002>
- Currie, W. L. (1996). Direct Control or Responsible Autonomy: Two Competing Approaches to the Management of Innovation in Information Systems Projects. *Creative and Innovation Management*, 5 (3), 190-203. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8691.1996.tb00142.x>
- Demirtaş, M. (2018). Neoliberalizmde Borç ve Öznellik. *Sosyoloji Dergisi*, (37) , 41-52. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/490766>

- Edwards, R. (1979). *Contested Terrain: The transformation of the Workplace in the Twentieth Century*. (Second Edition). New York: Basic Books.
- Friedman, A. (1977). Responsible Autonomy Versus Direct Control Over The Labour Process. *Capital and Class*, 1 (1), 43-57. <https://doi.org/10.1177/030981687700100104>
- Friedman, A. (1986). Developing the Managerial Strategies Approach to the Labour Process. *Capital and Class*, 10 (3), 97-124. <https://doi.org/10.1177/030981688603000107>
- Güldöşüren, C. (2019). *2000'li Yıllarda Türkiye'de Banka Emek Süreçleri Ve Proleterleşme*. (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hunt, L. (2002). Compliance As Resistance to Normative Control: Evidence From The Corporatisation Of Science in New Zealand. *Labour, Employment and Work in New Zealand*, 1, 198-207. Erişim Adresi: <https://ojs.victoria.ac.nz/LEW/article/view/1232/1036>
- Littler C. R., & Salaman G. (1982). Bravermania and Beyond: Recent Theories of the Labour Process. *Sociology*, 16 (2), 251-269. <https://doi.org/10.1177/0038038582016002006>
- Man, F. (2009). Kapitalist Emek Süreci Teorisi ve Dönüşümü. *E-Akademi: Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, Erişim Adresi: <http://e-akademi.org/incele.asp?konu=KAP%DDTAL%DDST%20EMEK%20S%DCREC%DD%20TEOR%DDS%DD%20ve%20D%D6N%DC%DE%DCM%DC&kimlik=185212458&url=makaleler/fman-1.htm>
- Marx, K. (2013). *Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi Cilt: 1*. (Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Çev.), (Beşinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Nichols T., Cam S, Chou W.G., Chun S., Zhao W., & Feng T. (2004). Factory Regimes and the Dismantling of Established Labour in Asia: a Review of Cases From Large Manufacturing Plants in China, South Korea and Taiwan. *Work, Employment and Society*, 18 (4), 663-685. <https://doi.org/10.1177/0950017004047958>
- Nurol, B. (2014). *Beyaz Yakalı Emegın Dönüşümü: Finans Sektöründe Emek Süreçleri*. (Doktora Tezi) Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- O'Dohert, D., & Willmott, H. (2001). Debating Labour Process Theory: The Issue of Subjectivity and the Relevance of Poststructuralism. *Sociology*, 35 (2), 457-476. <https://doi.org/10.1177/S0038038501000220>
- Polanyi, K. (2016). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (Ayşe Buğra, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rollag, K., Parise, S., & Cross, R., (2005). Getting New Hires Up to Speed Quickly. *MIT Sloan Management Review*, 46 (2), 35-41. Erişim Adresi: <https://sloanreview.mit.edu/article/getting-new-hires-up-to-speed-quickly/>
- Sanal, R. (2002). *Türkiye'de Yönetmel Denetim ve Devlet Denetleme Kurulu*. Ankara: TODAİE

- Spencer D. A. (2000). Braverman and the Contribution of Labour Process Analysis to the Critique of Capitalist Production - Twenty-Five Years on. *Work, Employment and Society*, 14 (2), 223-243. <https://doi.org/10.1177/09500170022118383>
- Staples, W. G. (1987). Technology, Control and the Social Organization of Work at a British Hardware Firm, 1791-1891. *American Journal of Sociology*, 93, 62-88. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/228706>
- Şen, S. (2004). *Esnek Üretim-Esnek Çalışma ve Endüstri İlişkilerine Etkileri*. (Birinci Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Webster, E. (2010). From Critical Sociology to Combat Sport? A Response to Michael Burawoy's "From Polanyi to Pollyanna: The False Optimism of Global Labour Studies. *Global Labour Journal*, 201, 1 (3), 384-387. Erişim Adresi: https://www.academia.edu/56203819/From_Critical_Sociology_to_Combat_Sport_A_Response_to_Michael_Burawoy_s_From_Polanyi_to_Pollyanna_The_False_Optimism_of_Global_Labour_Studies_GLJ_1_2_
- Zhang, J. (2015). From Market Despotism to Managerial Hegemony: The Rise of Indigenous Chinese Management. *Management and Organization Review*, 11 (2), 205-210. Erişim Adresi: <https://www.cambridge.org/core/journals/management-and-organization-review/article/abs/from-market-despotism-to-managerial-hegemony-the-rise-of-indigenous-chinese-management/F0F68A63737608B212ADD594A0958926>

Extended Summary

In the most fundamental sense, control is a process that operates on the basis of examining whether any activity is carried out in accordance with predetermined objectives and rules. From this point of view, the mentioned process is expected to operate on the basis of certain standards and plans. Control, which is an abstract concept in its essence, is the limitation of the actions that are expected to be put forward for the realization of the goals, or to put them in the desired direction. There are two critical issues here. The first one is, how will the control be carried out. Secondly, who will control this process.

Undoubtedly, the answer to these two questions is directly related to the transformation of the relations of production and the labour process in the historical process. When we look at the pre-capitalist production relations, it is known that, although there are some differences in certain periods, the knowledge of the production process is gathered in a single person, namely the "producer/master". In another words, the design and objectification processes of production take place as a result of a person's mental and physical activity.

Gathering the knowledge of the production process from the very beginning to the end, or in other words, from the process in which it is designed in the mind until it becomes object, in a single person also means that this person has the control of the labour process.

This situation, which means the control of labour itself, its object and tools as a whole, has undoubtedly changed significantly with the industrial revolution. Especially, the economic and technological transformations that took place in order to break the unity between the labour itself, that is, the activities that are embodied in the labourer and cannot be separated from it, and the means of labour, have led to a change in the control of the labour process.

The form of control, which emerged on the basis of capitalist production relations and is the first moment of labour process control, is undoubtedly "simple control". Simple control is a product of the 19th century, when capitalism has just developed, businesses have not yet fully developed, they have not reached the form of modern businesses, and they operate with primitive production techniques with limited resources and energy compared to today. In other words, this period is the period when the craft-type production approach was replaced by the factory-type production approach, which gradually became routine.

With the development of trade in parallel with the system of the industrial revolution, the rise of worker number and the pace of institutionalization, this form of control continued to decline gradually. The increase in the number of workers made it difficult to simply directly control the labour process, and workers began to practice resistance in various forms, both individually and collectively. The fact that these resistances led to significant losses in production led employers to seek new forms of control, and they turned to new practices aimed at re-controlling the labour process by making some structural changes in supervision.

From now on, control has begun to be carried out in a way that is embedded in the physical structure of production, in other words, with direct control. The essence of direct control lies in eliminating the qualifications of the employee and transferring it to the enterprise by taking the heart and the detailed knowledge of precision and design from the employees. Business management implements direct control by expanding the division of labour and increasingly mechanizing the production process. In this sense, it is a form of control that develops depending on the increasing use of technology in the production process. In this sense, it is a form of control that develops depending on the increasing use of technology in the production process.

Direct control, differing from simple control, is embedded in the technological structure and the physical structure of production, so it actually has a structural characteristic. It also differs from simple mechanization in that it increases efficiency without changing the elements of control. For example, let's take a woman who works with a typewriter, this woman's transition to the computer in parallel with technological developments will undoubtedly lead to a significant increase in her

productivity. However, this change tells us nothing about how the secretary is directed to the next assignment, how her work is evaluated, or whether it will make a difference in reward and discipline issues. The phenomenon of increasing mechanization in the production process undoubtedly brings the technical control of the worker and the decrease in the control of the labour process with it. However, this issue should be understood as a result of the capitalist mode of production rather than a natural consequence of technology or machinery.

There is no doubt that the direct control strategy, as in every control strategy, has caused some problems in practice and has brought some problems as well as the success it has achieved in the control of the labour process. The increasing use of technology in the production process has revealed the decrease in the number of workers needed in the workplace, and this situation has led to a change in the direction of the conflict within the enterprise by feeding the formation of the reserve army of labour. However, the formation of the production process in line with Fordist and Taylorist principles has led to disqualification and homogenization in this direction, perhaps will not occur under simple control. Although disqualification has made an important contribution to the control of the labour process, it has also created a contradictory situation with its effect on limiting the diversity within the business. In this sense, the activities formed by the division of labour and excessive specialization of the employees have also eliminated the flexibility that the businesses will need in terms of adapting to new technologies.

Qualitative homogenization of workers, on the other hand, formed the basis for collective resistance in large factory structures, workers were organized in a way never before seen in history, and important economic and social rights gains were achieved by forming strong union structures.

Another strategy applied to overcome these contradictions and conflicts created by direct supervision is the 'responsible autonomy-based' control strategy, in which control is embedded in the social and organizational structure of production. Responsible autonomy refers to the use of institutionalized hierarchical power within the business. It includes the processes of determining job descriptions, in-business promotion, wages, evaluation of employee performance, distribution of rewards and penalties, and detailed and systematic regulation of rules and procedures.

Particularly the changing nature of production and the gradual development of the services sector on a sectoral basis have brought along the importance of control strategies based on responsible autonomy. According to Friedman, on one hand, business administrations make efforts to ensure that the white-collar workforce they need remains in the business due to the change in the quality of the workforce, on the other hand, they tend to apply alternative control strategies in order to weaken the resistance mechanisms developed by the workers against control, and in some cases give these workers certain levels of control had to be granted. In this context, business administrations have developed strategies to protect their competitive structure and ensure peace

within the business by applying a minimum level of control to employees, unlike direct control. Friedman conceptualizes these strategies as control strategies in the context of responsible autonomy.

Responsible autonomy typed strategy initiatives encourage the workforce by giving authority and responsibility to employees and serve to adapt to changing conditions in a way that achieves the goals and objectives of the business. It is stated that while the management of the business provides status, authority and responsibility to its employees, it also tries to gain their loyalty and cooperation in order to realize the objectives of the business.

Responsible autonomy, similar to simple and direct control strategies, creates a Polanyian counter-movement in the context of labour resistance. Although the control of the labour process based on responsible autonomy had positive effects on the suppression of collective resistances, it unexpectedly led to significant increases in individual resistances.

This process, which manifests itself with deep dissatisfaction, resentment, low motivation and dissatisfaction with the work they do, in other words alienation, caused the workers to refuse to comply with the goals desired by the business management and follow a line towards realizing only their own goals. This situation has resulted in a decrease in productivity, which is one of the most basic goals of the business.

In order to overcome these problems experienced, a change was made in the nature of control and control began to be carried out in a way embedded in the ideological and political structure of production. In the new strategy which is called ideological control, control is not carried out only through pressure, but in this sense, it is carried out on the basis of obtaining the consent of the inspected worker. In this sense, the main goal in ideological control is to internalize the control of the employer into the labour process by making it invisible, to eliminate class solidarity in the production process and to make labour more dependent on capital. As expected, in this management style, the individual is brought to the fore instead of the class, and in this way, it is aimed to ensure the integration of the workplace and the worker. It is possible to look for the reason for the collectivity to be replaced by individualization here.

Neoliberal ideology, which is today's dominant mainstream strategy, has undoubtedly led to important breaks in many points. In terms of the context of the study, this break has also manifested itself in the strategies used in labour process control. Control strategies separated on the basis of pressure and consent were redesigned on the basis of neoliberal economic policies and started to be widely used together in workplaces.

Sağlık İnsangücünün Sağlık Kurumuna Başvuru Sayısı Üzerine Etkisinin Değerlendirilmesi*

Nazan KARTAL¹

Gülsün ERİGÜÇ²

Geliş Tarihi (Received): 10.10.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 01.03.2023

Öz

Sağlık sistemlerinin temel bileşeni olan insangücünün planlaması, sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Sağlık insangücünün mevcut durumu da sağlık hizmet kullanımını etkilemektedir. Bu çalışmanın temel amacı; Türkiye’de sağlık insangücünün, sağlık kurumuna başvuru sayısına etkisini ölçmektir. Çalışma kapsamında kullanılacak veriler, Sağlık İstatistikleri Yıllığı’nın 2012-2019 yılları arasında yayınladığı veriler kullanılarak elde edilmiştir. Araştırmada kullanılacak değişkenlere ilişkin veriler iller düzeyinde alınmıştır. Araştırma modeline göre sağlık insangücü değişkeni olarak; hekim, hemşire-ebe, diş hekimi ve eczacı sayıları seçilmiştir. Sağlık hizmet kullanımı değişkeni olarak ise bir yıl boyunca birinci, ikinci ve üçüncü basamakta sağlık kurumlarına başvuru sayıları baz alınmıştır. Araştırma verilerinin analizinde panel regresyon analizi kullanılmıştır. Analizler sonucunda, modelde yer alan hekim sayısı, diş hekimi sayısı ve eczacı sayısı değişkenlerinin istatistiksel olarak sağlık kurumlarına toplam başvuru üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu, hemşire-ebe sayısındaki değişimin ise toplam başvuru sayısı üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığı görülmüştür. Bu araştırmanın sonuçları, sağlık insangücü planlamasının gerekliliğini bir kez daha ortaya koyması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık insangücü, sağlık hizmet kullanımı, sağlık kurumuna başvuru, panel regresyon.

Evaluation of the Effect of Health Manpower on the Number of Applications to Health Institutions

Abstract

The planning of manpower, which is the basic component of health systems, is important for the sustainability of health services. The current situation of health manpower also affects health services utilization. The main purpose of this study; is to measure the effect of health manpower on the number of applications to health institutions in Turkey. The data to be used within the study’s scope was obtained using the data published by the Health Statistics Yearbook between 2012-2019. The data on the variables to be used in the study were obtained at the provincial level. According to the research model, as a health manpower variable; the numbers of physicians, nurses-midwives, dentists, and pharmacists were selected. As the variable of health service utilization, the number of applications to health institutions in the primary, secondary and tertiary care institutions during one year was taken as the basis. Panel regression analysis was used in the analysis of the research data. As a result of the analysis, it was seen that the variables of the number of physicians, the number of dentists, and the number of pharmacists in the model had a statistically significant and positive effect on the total application to health institutions, while the change in the number of nurses-midwives did not have a significant effect on the total number of applications. The results of this research are important in terms of revealing once again the necessity of health manpower planning.

Keywords: Health manpower, Healthcare utilization, Application of health care services, Panel regression.

¹ Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, nazankartal@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5416-7952

² Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, geriguc@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5186-9345

* Bu çalışma Nazan Kartal’ın doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Sağlık insangücü, topluma sağlık hizmeti sunmak için tüm sağlık sistemlerinin kilit bileşeni konumundadır. Uzman sağlık profesyonellerinin tıbbi yetkinliklerini kullanma ve uygulamadaki önemi, sağlık insangücünü sağlık sisteminin hayati ve ayrılmaz bir parçası haline getirmektedir. Sağlık hizmet sunum sürecinde sağlık harcamalarının büyük bir kısmını oluşturan sağlık insangücünün planlanması ve etkili yönetimi, politika yapıcıların her zaman ilgi odağı olmuştur.

Sağlık insangücünde arz ve talep dengesini sağlayabilmek, iyi işleyen bir sağlık hizmet sunum sistemi için gerekliliktir. Sağlık insan gücü planlama modellerinin talep yönü, sağlık hizmetlerine yönelik gelecekteki talebi etkileyebilecek çok daha fazla sayıda potansiyel faktör olması sebebiyle arz yönüne göre daha zordur ve bu faktörlerin çoğunu çevreleyen birçok belirsizlik vardır. Bu yüzden sağlık hizmetlerine olan talebi belirleyen bir faktörlerin dikkate alınması gerekir.

Sağlık insangücü talebini etkileyen faktörlerden birisi hizmet kullanımdır. Sağlık hizmeti kullanımı, sağlık hizmeti sunucularından sağlık hizmeti alınması anlamına gelmektedir. Sağlık hizmetlerine erişim ve kullanım, bir dizi karmaşık sorunu içeren geniş ve çeşitli bir konudur. Sağlık hizmet kullanımını etkileyen faktörler pek çok çalışmacı tarafından araştırılmıştır. Bu bağlamda, sağlık hizmet kullanımı teorik açıdan pek çok kez formüle edilmiş, çeşitli perspektiflerden (ekonomik, psikososyal, davranışsal ve epidemiyolojik gibi) yorumlanmış ve hangi değişkenlerin onu ne ölçüde etkilediği araştırılmıştır (Hulka ve Wheat, 1985). Bu araştırmalardan en bilineni, Andersen-Newman (1973) modeli olup, model sağlık hizmet kullanımını toplumun genelinde bulunan yatkınlık oluşturucu, etkinleştirici ve gereksinim faktörleri arasındaki ilişkiler açısından incelemiştir. Andersen'in (1968) modeline daha sonraki yıllarda sağlık sistemi açıkça eklenmiştir (Andersen ve Newman, 1973; Aday ve Andersen, 1974) ve bu ilerleme modelin evriminin ikinci aşaması olarak kabul edilmektedir (Kılıç ve Çalışkan, 2013). Bu çalışmada, sağlık insangücünün sağlık hizmet kullanımına etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda, öncelikle sağlık insangücü ve sağlık hizmet kullanımına ilişkin kavramsal çerçeve çizilmiş, daha sonra sağlık insangücünün sağlık kurumlarına başvuru sayısı üzerine etkisi analiz edilmiş ve araştırma sonuçlarına yer verilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

Sağlık hizmetlerine erişimin temel bir insan hakkı olmasının yanı sıra, sağlığın değerli bir ulusal varlık, sosyal kalkınmanın birincil amacı ve sağlam ekonomik ve sosyal ilerleme için temel bir araç olduğu konusunda artan bir farkındalık gelişmiştir. Sağlık sektörü temelde emek yoğun olduğu için insangücü kritik bir bileşen haline gelmiştir (Öztaş vd., 2016). Tüm sağlık sisteminin belkemiği olan sağlık insangücü, hem acil hem de rutin zamanlarda sistemin esnekliğini, performansını ve işleyiş düzeyini nicelik ve nitelik açısından belirlemektedir. Bu yüzden, insangücü planlaması, eğitimi ve yetiştirilmesi sağlık sisteminin karşı karşıya olduğu en önemli ve karmaşık görevlerden biridir (Davidovitch vd., 2022).

Sağlık insangücü planlaması, yeterli sayıda ve nitelikli sağlık insangücünün doğru istihdamı ve dağılımını içerir. Hem mevcut zamanda, hem de gelecekte sağlık hizmetinin sunulması için zamanlama önemlidir (Hogart, 1975). Sistem için sağlık insangücünün uzun vadede planlanması oldukça önemlidir. Planlama süreci, öngörülen hekim sayısını ve hekim emekliliğine ilişkin eğilimlerin yanı sıra gelecekteki ve değişen ihtiyaçları da hesaba katmalıdır (Davidovitch vd., 2022; Shapiro vd., 2021). Sağlık insangücünün büyüklüğü, nüfusun sağlığını, sağlık hizmet maliyetlerini, sağlık sisteminin faaliyetlerini ve sağlık hizmetlerine erişimi büyük ölçüde etkilemektedir (Scott, 2011).

Sağlık insangücü planlaması, mevcut insangücü arzının değerlendirilmesini, gelecekteki gereksinimleri tahmin etmeyi ve insangücü arzı ve talebi arasındaki dengeden emin olmak için uygun stratejiler geliştirmeyi içerir (Smits, 2010). Planlama sürecinde, öncelikle mevcut insangücü arzı tahmin edilerek arzın yeterliliği değerlendirilir. Boşluk analizi olarak tanımlanan bu değerlendirme, sağlık insangücü hizmetleri tarafından kapsanmayan nüfusun oranını tanımlamaktadır (Zurn, 2004). Ardından, insangücü için en uygun büyüklüğü tanımlamak için insangücü gereksinimleri tahmin edilmektedir. Sağlık hizmet ihtiyacını karşılamak için gerekli sağlık insangücü sayısı belirlendikten sonra, insangücü arz ve talebini dengede tutacak politikaların geliştirilmesi gerekecektir (Rafiei vd., 2019; Australian Health Workforce Advisory Committee, 2004; Birch, 2002).

İnsangücü talep ve arzındaki dengesizliğin olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Hizmet sunucu kaynaklı talep yoluyla sağlık hizmet maliyetlerini artırırken (Leonard vd., 2009; Roberfroid vd., 2009), yetersiz arz, nüfusun sağlık gereksinimlerinin karşılanmamasına veya daha düşük kalitede sağlanmasına neden olabilir (Roberfroid vd., 2009; Duckett, 2000). Bu nedenle politika yapıcılar bu tür dengesizliklerden endişe duymakta ve daha önce bahsedildiği

gibi sorunu doğru planlama ile çözmeye çalışmaktadırlar (Roberfroid vd., 2009; Zurn vd., 2004). Sağlık insangücü planlaması, sağlık insangücü sistemindeki olası dengesizliklerin önüne geçerek, mevcut sağlık insangücünün “*doğru yerde, doğru zamanda, doğru becerilerle*” hizmet vermeye hazır olmasını sağlamayı amaçlamaktadır (Rafiei vd., 2019; Birch, 2002; Stokker, 2009). Böylelikle sağlık hizmet kullanımına gereksinim duyulması halinde, gerekli sağlık insangücünün bu ihtiyacı karşılayabilecek yeterlilikte olması da sağlık sistemindeki olası sorunların önüne geçecektir.

Diğer kamu hizmetleri gibi sağlık hizmetleri de farklı coğrafi, ekonomik ve sosyal düzeylerde adaletsiz bir şekilde dağıtılmaktadır (Ahadinezhad vd., 2022; Haghi ve Rajabi, 2017). Sağlık hizmet kullanımı, sağlık sistemi politikalarından ve faaliyetlerinden doğrudan etkilenen müşteri merkezli bir konu olduğu için sağlık planlaması konusunda önemli bir husustur (Li vd., 2018). Başarılı sağlık sistemi planlaması ve yönetimi, iyi bilgilendirilmiş kararlara bağlıdır, bu nedenle sağlık hizmet kullanımı ile ilgili bilgi sahibi olmak, kaynak tahsisi ve sağlık planları için esastır (Baker ve Liu, 2006). Ülkelerin sosyo-ekonomik anlamda gelişmişlik göstergelerden biri, sağlık hizmetlerinin kullanımı ve sunumudur. Bu gösterge, hasta memnuniyeti ve hizmet kalitesi açısından önemlidir (Özdoğan, 2012). Bir ülkedeki toplam poliklinik sayısı, hekime başvuru sayısı, yatak işgal oranı gibi temel göstergeler sağlık hizmet kullanımını gösteren toplumsal temelli göstergelerdir (Çetin, 2009; Millman, 1993).

Sağlık hizmet kullanımı, ayakta tedavi kurumlarında, hastanelerde veya evlerde sunulan sağlık hizmetlerinin bireysel veya nüfus düzeyinde kullanımını tanımlayan geniş bir terimdir (Chen vd., 2019; Bernstein vd., 2004). Sağlık hizmeti kullanımının bireysel kalıpları çok sayıda faktöre bağlı olarak değişebilse de, eğilimsel (predisposan) özelliklere, kolaylaştırıcı (enabling) faktörlere ve sağlık gereksinimlerine dayalı olarak sağlık hizmet kullanımını öngören Andersen’in Sağlık Hizmet Kullanımının Davranışsal Modeli gibi mevcut kapsamlı teorik modeller vardır (Andersen, 1995). Bu yüzden, nüfus grupları arasında kullanım eğilimlerini incelerken, sağlık hizmeti kullanımıyla ilişkili olduğu tespit edilen sosyodemografik ve davranışsal faktörler gibi eğilimsel özellikleri de hesaba katmak önemlidir (Nuako vd., 2022).

Sağlık Hizmetleri Davranış Modeline göre, sağlık hizmetleri kullanımı, sağlık kurumuna başvuru ve maliyet gibi göstergelerle ölçülen, kullanılan sağlık hizmeti miktarını ifade etmektedir (Clewley vd., 2018). Buradaki kullanım kelimesinin anlamı, belirli bir dönemde sağlık hizmetlerinden en az bir kez yararlanan nüfusun yüzdesidir. Sağlık hizmetlerinden yararlanmayı etkileyen çeşitli faktörler; sağlık sorununun türünü ve tıbbi

hizmetlere olan ihtiyacını belirleyen demografik özellikler, sosyal destek, sigorta kapsamının varlığı ve türü, gelir, çevre, dini ve ırksal faktörler, ekipman dağılımı, ilaç dağılımı, deneyimli ve uzman insangücü, cepten ödemeler ve hatta sağlanan hizmetlerin kalitesi şeklinde sıralanabilir (Zhang vd., 2018; Gitobu vd., 2018).

Anderson'un çok sayıda sağlık hizmetleri araştırmasına temel oluşturan sağlık hizmet kullanım modelinde yer alan üç gruptan biri, sağlık hizmetleri sistemi ve yapısı ile ilgili olup, bu faktörler hastaların aldığı hizmet kalitesi ile ilgili olabileceği gibi, sağlık kuruluşunun büyüklüğü ve kalitesi, mevcut hekim sayısı, çalışma saatlerinin sayısı, hizmet maliyeti gibi özellikleri içerebileceği belirtilmiştir (Anderson, 1968). Bu faktörlerden mevcut sağlık insangücünün niceliksel olarak yeterli olması da modelin önemli bir bileşeni haline gelmektedir. Bu bağlamda, sağlık insangücünün sağlık hizmet kullanımına etkisinin incelenmesi çalışmanın önemli bir çıkış noktası olmuştur. Çalışmanın amacı kapsamında sağlık insangücünün hizmet kullanım bileşenlerinden sağlık kurumuna başvuru sayısına etkisi incelenmiştir.

2. Metodoloji

2.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın temel çerçevesini, makro düzeyde sağlık insangücü planlaması oluşturmaktadır. Söz konusu araştırma ile Türkiye'deki sağlık insangücünün, sağlık kurumuna başvuru sayısına etkisini ölçmek amaçlanmıştır.

2.2. Veri Kaynağı, Evren ve Örneklem

Bu çalışmada kullanılacak veriler, Sağlık Bakanlığı'nın her sene hazırlamış olduğu "Sağlık İstatistikleri Yıllığı" 2012-2019 yılları arasındaki verileri kullanılarak elde edilmiştir. Sağlık Bakanlığı bu yaylığı hazırlarken her sene TÜİK'in verilerinden yararlanmaktadır. Bu yaylıkta, araştırma kapsamında kullanılacak değişkenlere ilişkin veriler 81 il düzeyinde ayrı ayrı verilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın evren ve örneklemini Türkiye'de yer alan 81 il oluşturmaktadır.

2.3. Araştırmada Kullanılan Değişkenler

Araştırmanın daha önce belirtilen amacı doğrultusunda, sağlık insangücünün sağlık kurumuna başvuru sayısı üzerine etkisi incelenmiştir. Bu kapsamda kullanılan değişkenler aşağıda belirtilmiştir.

Sağlık Hizmet Kullanımı

- a) Sağlık kurumuna başvuru sayısı (birinci, ikinci ve üçüncü basamak toplamı)

Sağlık İnsangücü

- a) Hekim sayısı
- b) Hemşire ve ebe sayısı
- c) Diş hekimi sayısı
- d) Eczacı sayısı

2.4. Verilerin Analizinde Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Araştırma verilerinin değerlendirilmesinde, araştırmanın insangücünün sağlık kurumuna başvuru sayısı üzerine etkisinin ölçülmesi amacı doğrultusunda, ilgili değişkenler arasındaki etkiyi ölçmek için panel veri modeli tercih edilmiştir. Bu modelin tercih edilmesinin sebebi, zaman serisi ve yatay kesit modellerine kıyasla daha geniş veri seti sunması, böylelikle daha güvenilir tahminler vermesi ve bireysel heterojenliği kontrol altına alabilme avantajı sunmasıdır.

2.5. Araştırmanın Varsayım ve Sınırlılıkları

Bu çalışmada, “Sağlık İstatistikleri Yıllığı” 2012-2019 verileri kullanılmıştır. Araştırmanın önemli bir sınırlılığı, bu yıllığa ilişkin verilerin geç yayınlanması ve güncel istatistiklere erişimde sıkıntı yaşanmasıdır. Bir diğer sınırlılık ise, çalışmada kullanılmak istenen ve çalışmaya katkı sağlayacağı düşünülen başka değişkenlerin de bulunmasına rağmen, bu değişkenlere ilişkin verilerin iller düzeyinde bilgisinin bulunmamasıdır.

3. Bulgular

Türkiye’de sağlık insan gücünün sağlık kurumuna başvuru sayısı üzerindeki etkisinin araştırılması için kurulacak panel veri modelinde, tüm serilerin durağan olması gerekmektedir. Bu amaçla yapılacak panel birim kök testleri modelde yatay kesit bağımlılığının var olup olmamasına bağlı olarak farklılaşmaktadır. Bu nedenle öncelikle kurulan modelde yatay kesit bağımlılığının var olup olmadığı Pesaran 2004 testi ile test edilmiş ve sonuçlar Tablo 1’de belirtilmiştir.

Tablo 1. Modele İlişkin Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

Toplam Başvuru	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	p
Hekim Sayısı	2047.75	139.24	14.71	0.00
Hemşire-Ebe Sayısı	-6.42	13.07	-0.49	0.62
Diş Hekimi Sayısı	3713.55	393.80	9.43	0.00
Eczacı Sayısı	10068.66	559.25	18.00	0.00
Sabit	208262.90	145777.00	1.43	0.15
R ²	0.91			
F Test	1463.60			0.00
Pesaran 2004 Yatay Kesit Bağımlılık Testi	25.23			0.00
Gözlem Sayısı	648			
N	81			
T	8			

Tablo 1’de görüldüğü üzere Pesaran 2004 testi katsayısı 25.23 ve bu katsayıya ilişkin p-değeri yaklaşık 0 olarak hesaplanmıştır. Panel veri yapısında zaman boyutu (T), 8 olduğundan ve bu zaman boyutu panel birim sayısından (N), 49’dan büyük olduğundan N>T koşulu sağlanmaktadır. Bu durumda Pesaran 2004 yatay kesit bağımlılık testi daha tutarlı sonuçlar vermektedir. Sonuçta p değeri 0.05’den küçük olduğundan modelde yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna varılmıştır.

Modelde yatay kesit bağımlılığının olmasından kaynaklı panel birim kök testleri arasında yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci jenerasyon testlerinden Pesaran 2007 panel birim kök testi modeldeki bağımlı ve bağımsız değişkenlere sabitli ve sabitli-trendli modeller uygulanmış ve buna ilişkin sonuçlar Tablo 2’de belirtilmiştir.

Tablo 2. Pesaran 2007 Panel Birim Kök Testi Sonuçları

	Sabitli		Sabitli-Trendli	
	test istatistiği	p	test istatistiği	p
Toplam Başvuru	-2.35	0.00	-2.88	0.00
Hekim Sayısı	-2.05	0.01	-2.31	0.34
Hemşire-Ebe Sayısı	-0.74	1.00	-1.25	1.00
D_ Hemşire-Ebe Sayısı	-1.71	0.45	-2.24	0.50
D2_ Hemşire-Ebe Sayısı	-2.33	0.00	1.70	1.00
Diş Hekimi Sayısı	-1.99	0.02	-2.20	0.59
Eczacı Sayısı	-1.74	0.38	-2.72	0.00

Sonuç olarak araştırmada kullanılan değişkenler arasında yer alan hemşire-ebe sayısı değişkeni ikinci sıra entegre, diğer değişkenler ise düzeyde durağan bulunmuştur. Hausman testiyle uygun model, ikinci sıra entegre olan serilerin ikinci sıra farkları alınarak sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli kurularak seçilmiştir. Bunun sonucunda, ilgili test istatistiği yaklaşık 0 p-değeri ile 45.26 olarak hesaplandığından boş hipotez %99 güven aralığında reddedilmiştir. Bu yüzden, sonraki aşamada sabit etkiler modeli tercih edilmiştir. Analize ilişkin sonuçlar Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Modele İlişkin Panel Veri Modeli Sonuçları

TOPLAM BAŞVURU	Standart Model				Driscoll Kraay Standart Hatalı			
	Katsayı	Std. Hata	t istatistiği	p-değeri	Katsayı	Std. Hata	t istatistiği	p-değeri
Hekim Sayısı	2249.54	170.69	13.18	0.00	2249.54	747.89	3.01	0.03
D2_Hemşire-Ebe Sayısı	5.87	5.47	1.07	0.28	5.87	6.04	0.97	0.38

Diş Hekimi Sayısı	3161.45	502.74	6.29	0.00	3161.45	1236.76	2.56	0.05
Eczacı Sayısı	9808.73	681.32	14.40	0.00	9808.73	2287.62	4.29	0.01
Sabit	145310.80	177209.60	0.82	0.41	145310.80	505598.40	0.29	0.79
R2	0.89							
F Test	795.27			0.00				
Wald Test	24000000.00			0.00				
Wooldridge Test	29.20			0.00				
Pesaran 2004 Yatay Kesit Bağımlılık Testi	16.70			0.00				

Kurulan standart modele göre hekim sayısı değişkenine ilişkin katsayı yaklaşık 0 p-değeri ile 2249,54 olarak tahmin edilmiştir ve değişkenin toplam başvuru üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin bulunduğu görülmüştür. Buna göre hekim sayısı değişkenindeki bir birimlik artış, sağlık kurumlarına yapılan toplam başvuru sayısı değişkeninde 2249.54 birimlik artışa yol açmaktadır.

D2_hemşire-ebe sayısı değişkeninin katsayısı 5.87 olarak tahmin edilmiştir ($p < 0,05$). Değişkenin toplam başvuru üzerinde pozitif, ancak istatistiksel açıdan anlamlı olmayan bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Diş hekimisi sayısına katsayısı yaklaşık 3161.45 olarak tahmin edilmiştir ($p < 0,00$) ve değişkenin toplam başvuru üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin bulunduğu görülmüştür. Buna göre diş hekimisi sayısındaki bir birimlik artış toplam başvuru değişkeninde 3161.45 birimlik artışa yol açmaktadır.

Eczacı sayısı değişkenine ilişkin katsayı yaklaşık 0 p-değeri ile 9808.73 olarak tahmin edilmiş ve değişkenin toplam başvuru üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu saptanmıştır. Buna göre eczacı sayısı değişkenindeki bir birimlik artış toplam başvuru değişkeninde 9808.73 birimlik artışa yol açmaktadır.

Analizler sonucunda modelin belirlenme katsayısının 0.89 olduğu görülmüştür. Dolayısıyla, toplam başvuru değişkenindeki değişimlere %89'unun açıklayıcı değişkenlerin etkisinin sebep olduğunu söylemek mümkündür.

Kurulan modele ilişkin değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılık problemlerinin olup olmadığı sırasıyla Wald, Wooldridge ve Pesaran 2004 testleri ile analiz edilmiştir. Wald test istatistiğinin 24000000 olarak hesaplandığı görülmüştür ($p < 0,00$). Buna göre, kurulan ilk panel veri modelinde değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılık sorunlarının olduğu söylenebilir. Mevcut değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılık sorunlarının çözümü için Driscoll Kraay standart hatalı model kullanılarak model yeniden tahmin edilmiştir. Bu testlerin sonuçlarına göre modelde değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı bulunduğundan, sorunu çözmek için Driscoll Kraay standart hatalı model kullanılmıştır. Gerçekleştirilen analizler sonucunda, modelde bulunan hekim sayısı, diş hekimi sayısı ve eczacı sayısı değişkenlerinin istatistiksel olarak sağlık kurumlarına toplam başvuru üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu, hemşire-ebe sayısındaki değişimin ise toplam başvuru sayısı üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığı görülmüştür.

4. Tartışma ve Sonuç

Araştırma kapsamında sağlık insangücünün sağlık hizmet kullanımı göstergelerinden sağlık kurumuna başvuru sayısı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu amaçla ele alınan 81 il ve 5 değişken için 2012-2019 dönemi yıllık verileri ile panel veri analizi yapılmıştır. Analizler sonucunda, modelde yer alan hekim, diş hekimi ve eczacı sayısı değişkenlerinin sağlık kurumlarına yapılan toplam başvuru üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Sağlık hizmet kullanımı ile sağlık insangücü arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar da benzer sonuçlara ulaşmıştır. Hulka ve Wheat (1985)'e göre, bireylerin sağlık hizmet kullanımını etkileyen faktörlerden birisi hekim yani sağlık insangücünün mevcut durumudur. Araştırmacılar çalışmalarında hekim yoğunluğu arttıkça sağlık hizmet kullanımının da arttığını belirtmişlerdir. Adam ve Awunor (2014)'ın Nijerya'da gerçekleştirdikleri araştırma sonuçlarına göre, birinci basamak sağlık kuruluşlarının kullanımını etkileyen faktörler arasında ilk sırada

yetersiz personel sayısı olduğu görülmüştür. Jin ve diğerlerinin (2017) çalışmasına göre kırsal alanlarda özellikle birinci basamak sağlık merkezlerindeki hekim yoğunluğunun ayakta tedavi için başvurularda kentsel alanlara göre daha fazla olumlu etkisinin bulunduğu görülmüştür. Toplam hekim sayısının sağlık kurumuna başvuru ve hizmet kullanımına etkisinin yanı sıra, diş hekimi sayısında da benzer bulgular saptanmıştır. Gambhir ve diğerlerinin (2013) araştırmasına göre diş sağlığı hizmetlerinin kullanımını etkileyen hizmet sunucu kaynaklı faktörlerden biri uzman sayısının eksikliğidir.

Toplum sağlık hizmetlerinin dengeli ve optimal kullanımı, ideal bir sağlık hizmet sisteminin önemli bir özelliğidir. Sağlık hizmetlerinin yetersiz ve aşırı kullanımı için belirli standartları doğru bir şekilde tanımlamak her zaman mümkün olmasa da, hem nicel hem de nitel ölçümler toplu olarak, belirli bir toplulukta sağlık hizmetlerinin kullanımının kabul edilebilir veya sorgulanabilir olup olmadığı hakkında makul ölçüde fikir vermektedir (Abu-Zeid, 1989). Daha iyi sağlık sonuçları elde etmek için adil, etkili, verimli ve erişilebilir bir sağlık hizmeti sunulmalıdır. Daha iyi sağlık hizmeti sonuçları için ise sağlık hizmetlerine yönelik insangücü geliştirilmelidir. Bu çalışma, sağlık insangücünün sağlık kurumlarına erişim ve sağlık hizmet kullanımını geliştirmenin temel faktör olduğunu göstermektedir. Sağlık insangücünün nitelik ve niceliğinden ödün vermeden sağlık insangücü planlaması yapmak politika yapımcıların en önemli önceliği olmalıdır. Sağlık insangücü planlamasındaki en önemli sorunlardan biri insangücü eksikliğidir. Özellikle Covid-19 pandemisi sürecinde artan hekim ve diğer sağlık personeli istifaları ve göçleri, halihazırdaki bu insangücü eksikliği problemini daha da sıkıntılı bir duruma getirmiştir. Bu sorunun olumsuz sonuçlarını azaltabilmek için sağlık profesyonellerinin üzerindeki yükü hafifletici, verimliliklerini artırıcı ve motivasyonlarını güçlendirici politikaların benimsenmesi gerekmektedir. Sağlık insangücü sisteminden çıkış yapan personel açığını kapatmak için sağlık insangücüne yeni girişlerin önü açılarak sağlık insangücünün yetiştirilmesi gelecekteki sağlık insangücü arzında yaşanacak sorunların önüne geçecektir.

Bu çalışma, sağlık insangücünün sağlık kurumuna başvuru sayısına etkisini inceleyen az çalışmalardan biridir. Daha sonraki çalışmalarda coğrafi farklılıkların da göz önüne alınarak daha kapsamlı araştırmaların yapılması alana katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Abu-Zeid, H. A. (1989). Health Services Utilization Patterns of Two Urban Communities in Abha, Saudi Arabia. *Journal of Community Health, 14*(2), 65-77.
- Adam, V. Y., & Awunor, N. S. (2014). Perceptions and Factors Affecting Utilization of Health Services in a Rural Community in Southern Nigeria. *Journal of Medicine and Biomedical Research, 13*(2), 117-124.
- Aday, L.A., & Andersen, R. (1974). A Framework for the Study of Access to Medical Care. *Health Services Research, 9*(3), 208-220.
- Ahadinezhad, B., Khosravizadeh, O., Rafiei, S., & Maleki, A. (2022). Healthcare Services Utilization in Iran: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International Journal of Human Rights in Healthcare, 1-12*.
- Andersen, R. (1968). A Behavioral Model of Families' Use of Health Services. *Research Series No. 25*. Chicago: Center for Health Administration Studies.
- Andersen, R. M. (1995). Revisiting the Behavioral Model and Access to Medical Care: Does it Matter?. *Journal of Health and Social Behavior, 36*(1), 1-10.
- Andersen, R., & Newman, J. F. (1973). Societal and Individual Determinants of Medical Care Utilization in the United States. *The Milbank Memorial Fund Quarterly. Health and Society, 51*, 95-124.
- Australian Health Workforce Advisory Committee. (2004). *Nursing Workforce Planning in Australia: A Guide to the Process and Methods Used by the the Australian Health Workforce Advisory Committee*. Australian Health Workforce Advisory Committee.
- Baker, J. B., & Liu, L. (2006). The Determinants of Primary Health Care Utilization: A Comparison of Three Rural Clinics in Southern Honduras. *GeoJournal, 66*(4), 295-310.
- Bernstein, A. B., Hing, E., Moss A. J., Allen, K. F., Siller A. B., Tiggler R. B. (2004). *Health Care in America: Trends in Utilization*. National Center for Health Statistics, Hyattsville, Maryland.

- Birch, S. (2002). Health Human Resource Planning for the New Millennium: Inputs in the Production of Health, Illness, and Recovery in Populations. *The Canadian Journal of Nursing Research= Revue Canadienne de Recherche en Sciences Infirmieres*, 33(4), 109-114.
- Birkmeyer, J. D., Sharp, S. M., Finlayson, S. R., Fisher, E. S., & Wennberg, J. E. (1998). Variation Profiles of Common Surgical Procedures. *Surgery*, 124(5), 917-923.
- Bosak, S., Yazdani, S., Ayati, M. H., & Koochpayezade, J. (2022). Modeling Health Workforce Planning in Specialties and Subspecialties: A Need-Adjusted Demand Model. *Journal of Medical Education*, 21(1), 1-6.
- Chen, X., Orom, H., Hay, J. L., Waters, E. A., Schofield, E., Li, Y., & Kiviniemi, M. T. (2019). Differences in Rural and Urban Health Information Access and Use. *The Journal of Rural Health*, 35(3), 405-417.
- Clewley, D., Rhon, D., Flynn, T., Koppenhaver, S., & Cook, C. (2018). Health Seeking Behavior as a Predictor of Healthcare Utilization in a Population of Patients with Spinal Pain. *PLoS One*, 13(8), e0201348.
- Davidovitch, N., Levi, B., & Arazi, R.(2021). *The Health Workforce in Israel During the Covid-19 Pandemic: An Overview*. State of the Nation Report: Society, Economy and Policy 2021.
- Duckett, S. (2000). The Australian Health Workforce: Facts and Futures. *Australian Health Review*, 23(4), 60-77.
- Gambhir, R. S., Brar, P., Singh, G., Sofat, A., & Kakar, H. (2013). Utilization of Dental Care: An Indian Outlook. *Journal of Natural Science, Biology, and Medicine*, 4(2), 292-297.
- Gitobu, C. M., Gichangi, P. B., & Mwanda, W. O. (2018). The Effect of Kenya's Free Maternal Health Care Policy on the Utilization of Health Facility Delivery Services and Maternal and Neonatal Mortality in Public Health Facilities. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 18(1), 1-11.
- Haghi, M., & Rajabi, G. (2017). Health Care Services Utilization in Iran. *Iranian Journal of Public Health*, 46(6), 863-864.
- Hogart, J. (1975). Glossary of Health Care Terminology. WHO, Copenhagen.

Hulka, B. S., & Wheat, J. R. (1985). Patterns of Utilization: The Patient Perspective. *Medical Care*, 23(5), 438-460.

Jin, Y., Zhu, W., Yuan, B., & Meng, Q. (2017). Impact of Health Workforce Availability on Health Care Seeking Behavior of Patients with Diabetes Mellitus in China. *International Journal for Equity in Health*, 16(1), 1-10.

Kılıç, D., & Çalışkan, Z. (2013). Sağlık Hizmetleri Kullanımı ve Davranışsal Model. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 2(2), 192-206.

Léonard, C., Stordeur, S., & Roberfroid, D. (2009). Association between Physician Density and Health Care Consumption: A Systematic Review of the Evidence. *Health Policy*, 91(2), 121-134.

Li, J., Shi, L., Liang, H., Ding, G., & Xu, L. (2018). Urban-Rural Disparities in Health Care Utilization among Chinese Adults from 1993 to 2011. *BMC Health Services Research*, 18(1), 1-9.

Millman, M. (1993). *Access to Health Care in America. Committee on Monitoring Access to Personal Health Care Services*. Institute of Medicine, National Academy Press, Washington, DC.

Nuako, A., Liu, J., Pham, G., Smock, N., James, A., Baker, T., ... & Chen, L. S. (2022). Quantifying Rural Disparity in Healthcare Utilization in the United States: Analysis of a Large Midwestern Healthcare System. *PloS One*, 17(2), e0263718.

Ono T, Lafortune G, Schoenstein M. (2013). *Health Workforce Planning in OECD Countries: A Review of 26 Projection Models from 18 countries*. Paris, France: Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD).

Özdoğan, S. (2018). *Türkiyede İllere Göre Sağlık Hizmet Kalitesini Etkileyen Faktörler* (Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, İstanbul).

Öztaş, D., Demiralp, K., Bozcuk Güzeldemirci, G., Üstü, Y., Karahan, S., Özgül, E., ... & Uğurlu, M. (2016). Türkiye’de Ağız ve Diş Sağlığı Merkezlerinde Çalışan Diş Hekimlerinin Sağlık İnsan Gücü ve İş Yüğü Açısından Değerlendirilmesi. *International Refereed Academic Journal of Sports, Health and Medical Sciences*, 18, 29-44.

- Rafiei, S., Abdollahzade, S., & Hashemi, F. (2019). Health Manpower Forecasting: A Systematic Review for Models and Approaches. *Bangladesh Journal of Medical Science*, 18(3), 458-472.
- Roberfroid, D., Leonard, C., & Stordeur, S. (2009). Physician Supply Forecast: Better than Peering in a Crystal Ball?. *Human Resources for Health*, 7(1), 1-13.
- Roberfroid, D., Stordeur, S., Camberlin, C., Van de Voorde, C., Vrijens, F., & Leonard, C. (2008). *Physician Workforce Supply in Belgium: Current Situation and Challenges*. Health Care Knowledge Center: Brussels, Belgium.
- Sağlık Bakanlığı (2021, 10 Aralık). *Sağlık İstatistikleri Yıllıkları*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,84930/saglik-istatistikleri-yilliklari.html>
- Sağlık Bakanlığı (2021, 10 Aralık). *Sağlık İstatistikleri Yıllıkları*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,84930/saglik-istatistikleri-yilliklari.html>
- Scott, A. (2011). *Alternative Approaches to Health Workforce Planning*. School of Population Health, University of Queensland.
- Shapiro, N., Kayam, A., Kovetz, A., Belinsky, A., & Brenner Shalem, R. (2021). *The Number of Physicians in Israel: Trends and Policy Recommendations*. Ministry of Health.
- Smits, M., Slenter, V., & Geurts, J. (2010). Improving manpower planning in health care. *BLED 2010 Proceedings*, 31, 144-153.
- Stokker, J., & Hallam, G. (2009). The Right Person, in the Right Job, with the Right Skills, at the Right Time: A Workforce Planning Model that Goes beyond Metrics. *Library Management*, 15(8/9), 561-571.
- Wennberg, D. E., Lucas, F. L., Birkmeyer, J. D., Bredenberg, C. E., & Fisher, E. S. (1998). Variation in Carotid Endarterectomy Mortality in the Medicare Population: Trial Hospitals, Volume, and Patient Characteristics. *Jama*, 279(16), 1278-1281.
- Xu, Z., & Tian, S. (2022). Study on the Relationship between the Richness and Utilization Efficiency of Health Manpower Resources. In *International Conference on Computer Application and Information Security (ICCAIS 2021)* (Vol. 12260, pp. 608-615). SPIE.

Zhang, X., Yu, B., He, T., & Wang, P. (2018). Status and Determinants of Health Services Utilization among Elderly Migrants in China. *Global Health Research and Policy*, 3(1), 1-10.

Zurn, P., Dal Poz, M. R., Stilwell, B., & Adams, O. (2004). Imbalance in the Health Workforce. *Human Resources for Health*, 2(1), 1-12.

Extended Summary

Health manpower, an important component of healthcare planning, is a multisectoral and multifaceted process that aims to achieve the optimum balance between the short and long term supply of healthcare professionals in various categories and the need and demand for these professionals. Therefore, health manpower is a key component of all health systems to provide health services to the community. This contains comparing current manpower with prospective demands and purposing to achieve manpower (Ono et al., 2013; Roberfroid et al., 2009). The most basic way to determine the number of health professionals to support a health system or organization is to meet the health needs of a population. (Wennberg et al., 1998; Birkmeyer et al., 1998). Needs-based assessment refers to the number of manpowers required to provide the best services with the aim of protecting the population's health. The basic elements of this approach can be listed as demographic characteristics such as disease prevalence, gender, age and education level of the population (Bosak et al., 2022). The current state of the physician, that is, the manpower, is among the factors that affect individuals' utilization of health services. Quantitative adequacy of the available health workforce becomes an important component of Andersen's (1968) Healthcare Utilization Model. In this context, examining the effect of the health workforce on health service use has been an important starting point of this study. As one of the components of health services utilization, the effect of the health workforce on the total number of applications to the health institution was examined in line with the purpose of the study.

This research aims to measure the effect of the health manpower in Turkey on the number of applications to health institutions. The data to be used in this study were obtained by using the data between 2012-2019 in the "Health Statistics Yearbook" prepared by the Ministry of Health every year. While preparing this yearbook, the Ministry of Health benefits from the data of TÜİK every year. In this yearbook, data on the variables to be used in the research are given separately at the level of 81 provinces. Health manpower variables used in the research; the

number of physicians, the number of nurses-midwives, the number of dentists, and the number of pharmacists. The annual total number of applications made to primary, secondary, and tertiary health institutions was chosen as the variable of utilization. In the evaluation of the research data, to measure the effect of manpower on the number of applications to the health institution, in order to measure the effect between the relevant variables, it offers a wider data set compared to the time series and cross-section models, provides more reliable estimates in this context, and has the advantages of controlling individual heterogeneity. The panel data model was used.

Findings

In the established panel data model, since all series must be stable, first, whether there is a cross-section dependence in the model was tested with the Pesaran 2004 test. The Pesaran 2004 test coefficient was calculated as 25.23 and the p-value for this coefficient was approximately 0. Since the time dimension (T) is 8 in the panel data structure and this time dimension is greater than the panel unit number (N), the $N > T$ condition is provided. Since the p-value is less than 0.05, it is concluded that there is a cross-sectional dependence in the model. Pesaran 2007 panel unit root test, which is one of the second-generation tests that consider the cross-sectional dependence between panel unit root tests due to the cross-section dependence in the model, fixed and fixed-trend models were applied to the dependent and independent variables in the model. As a result, the number of nurse midwife variables, which is among the variables used in the research, was found to be second-order integrated, while other variables were found to be stationary at the level. By taking the second-order differences of the series integrated in the second order, the fixed effects model and the random effects model were established, and the appropriate model was selected by the Hausman test. As a result, when the relevant test statistic was calculated as 45.26 with a p-value of approximately 0, the fixed effects model was used in the continuation of the analysis. According to the established standard model, the coefficient for the number of physicians variable was estimated as 2249.54 with a p-value of approximately 0, and it was concluded that the variable had a positive and significant effect on the total admissions. Accordingly, a one-unit increase in the variable of the number of physicians leads to an increase of 2249.54 units in the variable of the total number of applications to health institutions. The coefficient for the D2_number of nurses-midwives variable was estimated as 5.87 with a p-value of 0.28, and it was concluded that the variable had a positive but insignificant effect on the total admissions. The coefficient for the number of dentists was estimated to be 3161.45 with a p-value of approximately 0, and it was concluded that the

variable had a positive and significant effect on the total admissions. Accordingly, a one-unit increase in the number of dentists leads to an increase of 3161.45 units in the total application variable. The coefficient for the number of pharmacists variable was estimated to be 9808.73 with a p-value of approximately 0, and it was concluded that the variable had a positive and significant effect on the total application. Accordingly, a one-unit increase in the number of pharmacists variable leads to an increase of 9808.73 units in the total application variable. When the determination coefficient of the established model is examined, it is seen that this value is calculated as 0.89. Accordingly, it can be said that 89% of the changes in the total reference variable are due to the changes in the explanatory variables.

Conclusions

As a result, it was seen that the variables of the number of physicians, dentists and pharmacists in the model had a statistically significant and positive effect on the total number of applications to health institutions. But the change in the number of nurses-midwives did not have a significant effect on this variable. This study shows that the health manpower is the main factor in improving access to health institutions and utilization of health services. To achieve better health outcomes, equitable, effective, efficient and accessible health care must be provided. For better health service outcomes, manpower for health services should be developed. Health workforce planning without compromising the quality and quantity of the health workforce should be the top priority of policymakers. One of the most important problems in health workforce planning is the lack of manpower. Increasing resignations and migrations of physicians and other health professionals, especially during the Covid-19 pandemic, have made this manpower shortage problem even more troublesome. In order to reduce the negative consequences of the lack of manpower by the authorities, it is essential to adopt policies that alleviate the burden on health professionals, increase their productivity and strengthen their motivation. This study is one of the few studies examining the effect of the health workforce on the number of applications to health institutions. In future studies, considering geographical differences, more comprehensive research can contribute to the field.

Holokrasinin Çalışan Güçlendirme ve Verimliliğine Etkisinde Demografik Değişkenlerin Düzenleyici Rolü: Sağlık Çalışanlarıyla Bir Uygulama

Özlem GEDİK* Ender TUNÇER HELVACIOĞLU** Edibe Asuman ATILLA***

Geliş Tarihi (Received): 22.08.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 09.11.2022

Öz

Geleneksel olanın aksine çalışanların değil işin organize edilmeye odaklanıldığı günümüz iş yaşamında, yönetimin ve yönetmenin zorlu olmaktan çıktığı yeni modeller geliştirilmektedir. Holokrasi yönetim modeline işaret eden bu ifade, artan rekabet ve değişen çevresel şartlar karşısında kurumlarda esneklik, çalışanlar arasında uyum ve yüksek düzeyde katılımı vaat etmektedir. Bir arada birçok kez değerlendirilmiş olan çalışan verimliliği ile güçlendirme kavramları, yeni bir yönetim modeli olan holokrasi etrafında buluşmaktadır. Holokrasi, söz konusu iki kavram için ortak bir zemin temin etme potansiyelindedir. Yeni bir yönetim modeli olan holokrasinin çalışanın güçlendirme ve verimliliğine olan etkisinin demografik değişkenler ile düzenleyici rolünün araştırıldığı bu çalışmada, çıktıları itibariyle nicel çalışmaların yapılmasına duyulan ihtiyaca katkı sunulmuştur. Araştırmaya dâhil olan sağlık çalışanı sayısı 263'tür. Araştırmanın sonucunda holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde eğitim düzeyi ve medeni durumun, çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yaşın ve yapılan görevin, çalışan güçlendirmenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde ise eğitim düzeyinin düzenleyici role sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Holokrasi, güçlendirme, verimlilik, düzenleyici rol.

The Moderating Role of Demographics Variables in the Effect of Holocracy on Employee Empowerment and Efficiency: An Investigation with Healthcare Professionals

Abstract

Contrary to the traditional one, in today's business life where organizing the work is focused not the employees, new models are being developed where administration and managing are no longer challenging. This expression, which refers to the holocracy management model, in relation to increasing rivalry and alteration environmental conditions, promises flexibility in institutions, harmony among employees and a high level of participation. The concepts of employee efficiency and empowerment, which have been evaluated together many times, meet around a new management model, holocracy. Holocracy has the potential to provide a common ground for these two concepts. The impact of the holocracy, that is a new model of management, on employee empowerment and efficiency was evaluated with demographic variables. In this study, in which the moderating role is researched, the requirement for quantitative studies from the point of outputs has been contributed. The number of healthcare professional that are included in this study, is 263. As a result of this research, it was reached the conclusion, that education level and marital status in its effect of holocracy on employee empowerment, age and duty in its effect on employee efficiency and also the level of education in the effect of employee empowerment on employee efficiency have moderating role.

Keywords: Holocracy, empowerment, efficiency, moderating role.

* Arş. Grv., Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ozlem.gdk.25@gmail.com. ORCID ID: 0000-0003-0840-0765

** Dr. Öğr. Üyesi, Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, tuncerender@hotmail.com. ORCID ID: 0000-0003-3715-2131

*** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, asuman.atilla@hbv.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-2823-9801

Giriş

Planlama, örgütlenme, yönlendirme, koordinasyon ve kontrol. Popüler beş fonksiyonu oluşturan bu temel ilkeler, teoride ve uygulamada kendisine sıklıkla rastlanan bir kavram olan ‘yönetim’in çerçevesini sunmaktadır. En bilindik tanımıyla “başkaları vasıtasıyla amaçlara ulaşmaya çalışma” olan yönetim, günümüzde çağın gerekliliklerine uyarak kendi tanımını şaşırtacak şekilde birçok yeni kavramla yapısını genişletmektedir. Bu açıdan tarihsel süreç içinde klasik yönetimle başlayan yolculuk günümüzde güncel yönetim yaklaşımlarıyla aktüelliğini korumakta ve çağın şartlarına göre bir yenisini daha bünyesine eklemeye devam etmektedir. Yeni bir örgütlenme biçimi olarak ifade edilen ‘holokrasi’, söz konusu yaklaşımların en bilinmeyenlerinden biri olarak yerini almaktadır.

Kurumların hedeflerine ulaşmada bir değer ifade eden insan kaynağı, günümüzde teknolojik değişimler, alternatif çalışma düzenlemeleri ve farklı iş modelleri ile yaşanan dönüşümlerin sancısını hisseden ve bu anlamda en çok ilgiyi hak eden unsur olarak öne çıkmaktadır (Makridis ve Han, 2021). 21. yüzyıl kurumlarında hiyerarşik kademelerin yukarı doğru çıkıldıkça azalarak yapının bir üçgen halini alması, organizasyonları uygun yapılar olmaktan çıkarmakta ve bazı problemler meydana getirmektedir. Holokrasi yönetim modeli ile çalışanların kendini gösterebileceği işi yapması, unvan endişesinden uzak olması ve değişimin gerektirdiği anlamlı çabaları sergilemesi ön plandadır (Koçel, 2020: 210). Bu açıdan paylaşma, ekip çalışması, yetiştirme ve karar verme unsurlarının ön planda olduğu güçlendirme ile bu kavramların yansıtacağı verimliliği, holokrasinin odağındaki özellikler olarak düşünmek mümkündür.

Çalışan verimliliği ile bir arada birçok kez değerlendirilme imkânı olan ve araştırmalarda yer alan güçlendirme için gerekli olan koşulların sağlanması gerekmektedir ve bu zemini yeni bir yönetim modeli olan holokrasi temin etme potansiyelindedir. Çalışan güçlendirme ve verimlilik ile birlikte anılan holokrasiye ilişkin çalışmaların büyük bir kısmının kavramsal literatür taraması şeklinde yapıldığı görülmekte olup bu türden bir nicel çalışmanın yapılmasının literatürdeki eksikliği gidermeye yardımcı olacağı ve sağlık çalışanları perspektifinden alan yazınına katkı sunacağı düşünülmektedir.

1.Kavramsal Çerçeve

1.1.Holokrasi Kavramı

Karar alma mekanizmaları, hız, çeviklik, yeni organizasyonel çalışma davranışları, azalan hiyerarşik basamaklar, amaca yönelik eylemler, kendi kendine yönetim. Bahsi geçen kavramlara eşlik edecek daha birçok kavramı sıralamak mümkün iken bu haliyle dahi ifade edilmek istenen, dünyada sektörel anlamda yaşanan hızlı değişimlerin yönetiminde kurumların yeni bir motivasyon kaynağını benimsemeye davet edildiğidir. Şüphesiz bu davet, yeni bir tasarım olan “holokrasi” yani “yöneticisiz yönetim”e karşılık gelmektedir.

Bir kurumu yönetmek için geleneksel olanın ötesinde farklı temel kurallarla tanımlanmış, değişen dünyanın bir gerekliliği olarak ortaya çıkmış, insanları değil, işi organize etmeyi ifade edilen holokrasi, Robertson (2015) tarafından “Holacracy: The Revolutionary Management System that Abolishes Hierarchy” isimli kitap ile yönetim modellerinde değişimi vaat eden bir kavramdır. Geleneksel hiyerarşik organizasyonel yapılarda çalışanların holon adı verilen sözde çemberler dâhilinde, bulunduğu pozisyonda işlerinin gerektirdiği rol çerçevesinde kurallara bağlılığı söz konusudur (Robertson, 2015). Yeni bir yönetim biçimi olarak karşımıza çıkan holokrasiyi diğer modellerden farklı yapan nitelikler ise üst seviye esneklik, ekip çalışması, karşılaşılabilecek sorunlara karşı proaktif perspektif, kusursuz sistem çalışması ve kurumun karar mekanizmalarında katılımın öne çıkması olarak belirtmek mümkündür (Krasulja, vd., 2016).

Robertson (2015)’un temsilcisi olarak kabul edildiği yeni bir yönetim sistemi olan holokratik yönetim modelinde herkes her rolü kimin üstlendiğini ve sorumluluklarının neler olduğunu görmektedir. Günümüzde hızlı ve rekabetçi çevre koşullarının üstesinden gelebilmenin bir yolunu bulmada geleneksel yönetim yaklaşımları elverişsiz kalmaktadır (Rishipal, 2014). Hiyerarşik yoğunluğun daha az hissedilmesinden öte değişen çevreye adapte olabilecek “holokrasi” gibi yeni yönetim anlayışları kurumların odağı haline gelmeye başlamıştır. “Holokratik yönetim” ya da “yöneticisiz yönetim” olarak ifade edilen bu yeni yönetim anlayışı, sunduğu inovatif çözüm önerileriyle diğer yönetim modellerinin arasında kendini farklı bir yere taşımayı başarmaktadır. Yöneticinin ağırlıklı olduğu ve katı kuralların baskın geldiği geleneksel örgütler yerine “holokrasi yönetim modeli” ile çalışan odaklı, daha şeffaf, ne yaptığını bilerek hareket eden, otoritenin ekiplere dağıtıldığı, kendi kendini yöneten takımların var olduğu, statüye ve unvana göre dağıtılan kurallar yerine herkese aynı kuralların geçerli olduğu bir yönetim dizisi meydana gelmektedir (Bernstein, vd., 2016).

1.2. Çalışan Güçlendirme Kavramı

Bir yönetim kavramı olan güçlendirme, yardımlaşma, paylaşma, yetiştirme ve ekip çalışması yoluyla çalışanların karar verme yetkilerini artırma ve çalışanları geliştirme süreci şeklinde ifade edilmektedir (Koçel, 2020: 418). Güçlendirme, bireysel bir olgu olarak çalışanlara kendi kararlarını verme ve kendi eylemlerinin sorumluluğunu sağlama olarak tanımlanmaktadır (Erstad, 1997: 325; Gündüz Çekmecelioğlu ve Eren, 2007: 14). Çalışanlara işletme faaliyetleri ile doğrudan ilgilenme, daha fazla kararlara katılma imkânı veren çalışan güçlendirme, işletmenin performansını artırma için çalışanlara daha fazla sorumluluk veren bir yaklaşımdır (Özgen ve Türk, 1997: 77). Literatürde çalışan güçlendirme kavramsal boyutta incelendiğinde davranışsal yaklaşım ve psikolojik (bilişsel) yaklaşım olmak üzere iki temel yaklaşımın (boyutun) ön plana çıktığı görülmektedir. Davranışsal yaklaşım tepe yönetimin vazifelerinin belirlenmesi ve güçlendirmeyi engelleyen faktörlerin ortaya konulmasını içermektedir. Psikolojik yaklaşım ise; işletmelerde üst yönetimin yaptığı uygulamaları çalışanların ne şekilde ve nasıl algıladığı temeline dayanmaktadır (Gürbüz, Kumkale ve Oğuzhan, 2015: 2).

Farklı şekillerde tanımlanan güçlendirme, katılım, yetki devri ve motivasyon kavramlarıyla ilişkili olup onlardan daha geniş anlam taşıyan yönler barındırmaktadır (Koçel, 2020: 419). Bu kavramlardan yetki devrinin güçlendirmeden daha dar kapsamlı olduğunu ifade etmek mümkündür. Yetki devrinde yetkisini devreden yönetici “belirli koşullar altında”, gerektiğinde geri alabileceği bazı yetkilerini devretmekte, güçlendirmede “iş fiilen yapan kişinin o işle ilgili tüm kararları verebilmesi” ve bunu gerçekleştirebilecek seviyeye gelebilmesi için yetiştirilmesi gerekmektedir (Yıldız ve Kaya, 2017: 5-6). Güçlendirme ile ilişkili bir diğer kavram olan iş zenginleştirme, çalışanın işi üzerinde karar vermesi, planlama ve kontrol etme fonksiyonlarında çalışanın sorumluluklarının artırılması üzerine odaklanmaktadır. Oluşturulan şartların çalışan tarafından kişisel olarak algılanmasına odaklanan güçlendirme, bu açıdan işin kendisi ve özelliklerine odaklanan iş zenginleştirmeden farklılaşmaktadır (Akçakaya, 2010: 153-154).

Bir diğer kavram olan motivasyon, kişilerin önceden belirlenmiş bir hedefe ulaşmak için kendi istek ve arzularıyla hareket etme süreci olarak ifade edilmektedir (Berkman vd., 2007: 293). Güçlendirme, çalışanları motive etmekte kullanılan bir aracı ifade ettiğinden uygulanış şekli ve kapsam itibarıyla motivasyondan farklıdır. Temel hareket noktasını çalışanın kendini yetiştirerek geliştirmesi oluşturan güçlendirme, bunların gerçekleşmesinde kurumun nasıl bir yol izleyeceği noktasında yanıt aranan bir kavramın da bilgisini sunmaktadır (Dalay vd., 2002).

Güçlendirme ile ilişkili bir kavram olan katılım (yönetime katılma) ise, çalışanın problemlerin çözümünde ve kararların alınmasında etkinliğinin artırılması ve örgütte demokratik bir ortamın oluşturulması gibi yönleriyle güçlendirmeye benzemesine rağmen, imkân verildiği ölçüde süreçlere katılma noktasında güçlendirme kavramından farklılık göstermektedir (Karakaş, 2014: 84).

1.3.Çalışan Verimliliği Kavramı

Rekabet güçlerini artırarak ekonomik büyümelerini gerçekleştiren ülkeler, kaynaklarını daha etkin kullanarak yaşam düzeylerini yükseltebilmek için emek harcamaktadır. Tüm ülkeler için esas olan bu çaba verimliliğin önemini ortaya koymaktadır (Tümer, 1990: 29). Farklı şekillerde tanımlanan verimlilik genellikle verilen birim başına üretilen ürün miktarı ölçümü olarak tanımlanmakta ve çıktıyla girdi arasındaki ilişki ile ilgili olmaktadır (Linna, Pekkola, Ukko ve Melkas, 2010: 301). Asia Productivity Organization (APO) ise verimliliği etkinlik+etkililik olarak tanımlamaktadır (Roghianian, Rasli ve Gheysari, 2012: 551). Bu açıdan işletmelerin performans göstergelerinden olan etkililik, etkinlik ve verimlilik kavramlarının arasında anlam kargaşası yaşandığını ve söz konusu kavramların tanımının ülkeden ülkeye, işletmeden işletmeye, kişi ya da kurumların bakış açısına ve kullanıldığı alana göre değişebildiğini söylemek mümkündür (Cavlak, 2021: 104). Etkinlik, işletmenin üretim için önceden belirlediği hedefin fiili olarak gerçekleştirilme derecesini ifade ederken (Yükçü ve Atağan, 2009), etkililik ise en yaygın şekliyle belirli bir girdiye verilen çıktıyı mümkün olan en yüksek seviyeye çıkaracak şekilde sabit bir hareket etme olarak anlaşılmaktadır. Etkililik tanımları girdiler ve bu girdileri kullanarak elde edilen ürünler/çıktılar arasındaki orana vurgu yapmaktadır (Poskart, 2014: 181).

İşletmelerde verimliliği artırmada önemli faaliyet alanlarından birisi, kurumun değerli bir kaynak olarak gördüğü insanı nasıl daha iyi yöneteceği. Bu iyi yönetimin gerçekleştirilmesinde çalışanın sahip olduğu yeteneğinin ortaya çıkarılması ve ondan etkin bir şekilde yararlanılması sağlanmalıdır. Verimli bir çalışan, kurumun ürün ve hizmet sunum çabalarına katkıda bulunurken aynı zamanda kurumlar da çalışma yaşamının kalitesi konusunda bilinçli hale gelebilmelidir. Çalışanın fikrine verilen değer, karar süreçlerine katılımının sağlanması, çalışanların eğitim sürekliliğinin sağlanması, hiyerarşik basamakların azaltılarak bir arada çalışmanın ve takım olmanın özendirilmesi bu anlamda kurumlara yol göstericidir (Ceylan, 2016). Bununla birlikte çalışma yaşamında insan faktörünün verimliliğinin ve etkinliğinin artırılması, insanın işine duyduğu memnuniyetin sağlanması ile mümkün olabilmektedir. Üretim girdilerinin önemli bir unsuru olan insan, ürün ve hizmet konusunda

kaliteli sonuçlara atacağı imza ile verimliliği direkt etkileme potansiyeline sahiptir. Bu özelliği ona kurum içinde çeşitli risklere karşı korunma ortamının sunulduğu, beslenme, eğitim gibi ihtiyaçlarının karşılandığı şartlar sunabilmelidir. Bu anlamda var olan eksiklikler için ise devletin çeşitli düzenlemeler yapması verimliliği artırıcı politikalar alınmasını kolaylaştıracaktır (Doğan ve Tatlı, 2010).

2.Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde amaç ve hipotezler, evren ve örneklem, veri toplama aracı, model ve etik sürece dair bilgilere yer verilmiştir.

2.1.Araştırmanın Amacı ve Hipotezler

Yönetimin ve yönetmenin her zamankinden daha zorlu olduğu günümüz iş yaşamında kurumlar, geleneksel olanın ötesinde çalışanlarını değil işi organize etmeye odaklanmayı sağlayacak modeller geliştirmeyi bir gereklilik olarak görmektedir. Özellikle Endüstri 4.0'ın sıklıkla dile getirildiği ve teknolojinin beraberinde getireceği dönüşümler ve yenilikler kurumları organizasyonel anlamda farklı kılacak çabalara yöneltmektedir (Korkmaz ve Gedik, 2020). Holokrasi yönetim modeline işaret eden bu ifade kurumlarda esneklik, çalışanlar arası uyum ve yüksek düzeyde katılımı vaat etmesiyle artan rekabet ve değişen çevresel şartlar karşısında proaktifliği öngören bir yapıya sahiptir. Çalışan verimliliği ile birçok kez değerlendirilme imkânı bulan çalışan güçlendirme, literatürde genellikle kavramsal çalışmalar ile desteklenen holokrasinin çıktıları itibariyle nicel çalışmaların yapılmasına duyulan ihtiyacı görünür kılmaktadır. Bu anlamda yeni bir yönetim modeli olan holokrasinin çalışan güçlendirme ve çalışan verimliliğine olan etkisinin demografik değişkenler “cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev” ile düzenleyici rolünün araştırıldığı bu çalışma ile alan yazımına sağlık çalışanları perspektifinden bir değerlendirme sunulması amaçlanmaktadır. Söz konusu bilgilerden hareketle araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

H₁: Holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev) düzenleyici etkiye sahiptir.

H₂: Holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev) düzenleyici etkiye sahiptir.

H₃: Çalışan güçlendirmenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev) düzenleyici etkiye sahiptir.

2.2.Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Ankara ilinde bulunan bir üniversite hastanesi oluşturmaktadır. Söz konusu hastanede görev yapan yaklaşık 5000 çalışan bulunmaktadır. Çalışmanın örneklemini kolayda örneklem yöntemi ile araştırmaya katılmayı kabul eden sağlık çalışanları oluşturmaktadır. Evrenden örneklem belirleme sürecinde anlamlılığın sağlanması için anakütle büyüklüğünün bilindiği durumlarda başvurulan aşağıdaki formül kullanılmıştır (Yamane, 2001):

$$n = \frac{(Nt^2pq)}{d^2(N - 1) + (t^2pq)}$$

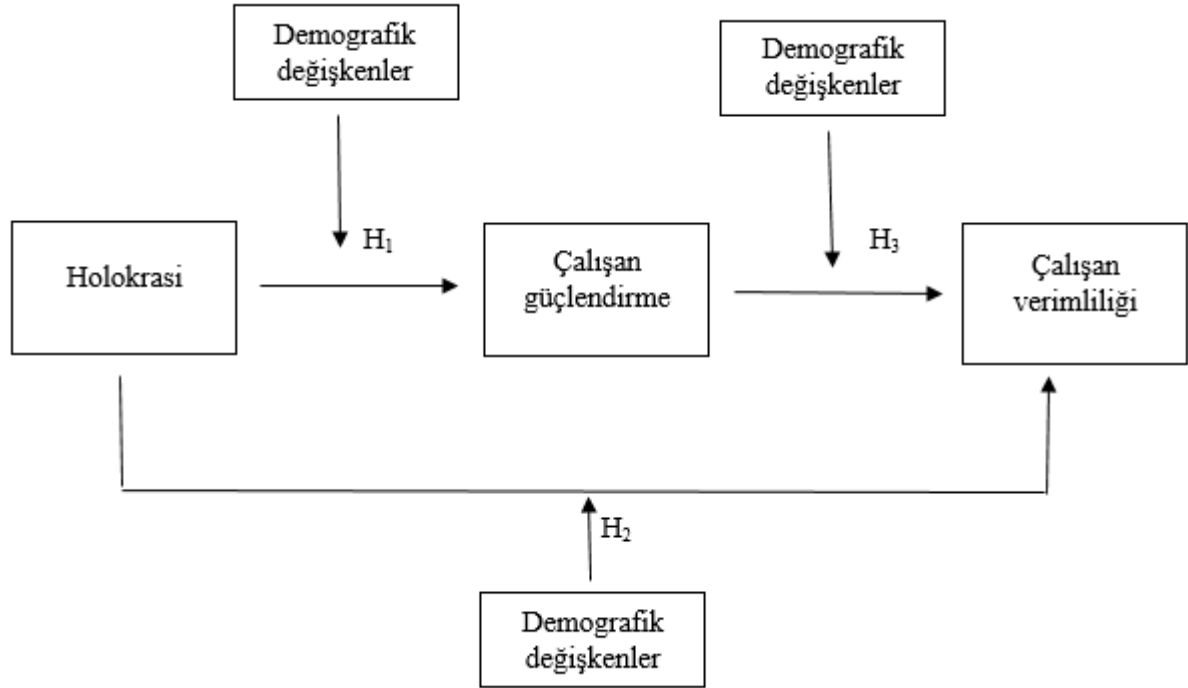
Formülde yer alan “N: evren sayısını, n: örneklem büyüklüğünü, p: olayın görülme olasılığını, q: 1-p: olayın görülmeme olasılığını, d: kabul edilen ± örnekleme hata oranını ve t_(a, sd): α anlamlılık düzeyinde, serbestlik derecesine göre t kritik değeri”ni ifade etmektedir. “%95 güven düzeyi ve %5 hata payı ile örneklem hatası 0,05 olarak yapılan örneklem belirleme testi”nde örneklemin alt limitinin 234 olduğu belirlenmiş ve araştırmaya 263 katılımcı dâhil olmuştur.

2.3.Veri Toplama Aracı

Veri toplama aracı olarak anketin kullanıldığı çalışmada; Gür (2019)’ün “Örgütsel Yönetimde Yeni Bir Sistem Olarak Holokrasi ve Sistemin Türkiye’de Uygulanabilirliği Üzerine Bir Alan Araştırması: Ordu İli Örneği” başlıklı tez çalışmasında yer alan 9 ifadeden oluşan Holokrasi Ölçeği, Spreitzer (1995) tarafından geliştirilen, literatürde birçok farklı sektörde uygulama alanı bulan (Sigler ve Pearson, (2000)- tekstil, Siegall ve Gardner, (2000)- üretim) ve 11 ifadeden oluşan Çalışan Güçlendirme Ölçeği ve ilk olarak Kirkman ve Rosen (1999) daha sonra da Sigler ve Pearson (2000) tarafından geliştirilen ve Çöl (2008) tarafından Türkçe’ye uyarlaması yapılan Verimlilik Ölçeği kullanılmıştır. Katılımcıların ifadelerine katılım düzeyleri “1-Kesinlikle katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3-Kararsızım, 4-Katılıyorum, 5-Kesinlikle katılıyorum” olarak derecelendirilmektedir.

2.4.Araştırmanın Modeli

Çalışmada holokrasinin güçlendirme ile verimlilik üzerindeki etkisinde ve güçlendirmenin verimlilik üzerindeki etkisinde demografik değişkenlerin düzenleyici role sahip olabileceği üzerine bir varsayım getirilerek teorik bir model geliştirilmiştir.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

2.5.Araştırmanın Etik Süreci

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonununun 20.04.2022 tarih ve 05 sayılı toplantısında araştırmanın ilgili yerden izin alınarak yapılması konusunda etik açıdan bir sakınca bulunmadığına oybirliği ile karar verilmiştir.

3.Bulgular ve İstatistiksel Değerlendirmeler

Araştırmanın bu bölümünde, araştırma kapsamında elde edilen bulgulara tablolar halinde yer verilmiştir.

3.1.Bireylerin Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının % 60.8 (160) 'inin kadın, % 39.2 (103) 'sinin erkek olduğu, % 38.4 (101) ile 46 ve üzeri yaş aralığında bireylerin çoğunluğu oluşturduğu, yaklaşık %75 (197)'inin evli olduğu, % 55.5 (146) ile çoğunluğun lisansüstü eğitim düzeyine

sahip olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının % 45.2 (119)'sinin 16 yıl ve üzeri mesleki deneyime sahip olduğu, % 35.4 (93)'ünün idari işlerle ilgilendiği ve % 64.6 (170)'sının ise idari olmayan işlerle ilgilenen sağlık çalışanı olduğu, yaklaşık % 25 (65)'inin “yöneticisiz yönetim” kavramını duyduğu, neredeyse tamamının ise holokrasi kavramını daha önce duymadığı belirlenmiştir.

3.2.Güvenirlilik Analizi

Çalışmada kullanılan ölçeklere ilişkin güvenirlik sonuçları aşağıdaki gibidir. Kılıç (2016)'a göre güvenirlik katsayısının 0,70 veya üzerinde olması ölçeğin güvenirliğinin iyi olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Ölçeklerin Güvenirliğine İlişkin Sonuçlar

Ölçekler	Cronbach' Alfa Katsayısı	Madde Sayısı
Holokrasi Ölçeği	0,861	9
Çalışan Güçlendirme Ölçeği	0,854	11
Çalışan Verimliliği Ölçeği	0,933	4

Tablo 1'de “Holokrasi Ölçeği”nin güvenirlik katsayısı 0,861; “Çalışan Güçlendirme Ölçeği”nin güvenirlik katsayısı 0,854 ve “Çalışan Verimliliği Ölçeği”nin güvenirlik katsayısı 0,933 olarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda ölçeklerin yeterli düzeyde güvenilir olduğu söylenebilir.

Çalışmada uygulanacak analiz yöntemlerine ilişkin normallik testi yapılarak parametrik ya da non parametrik test yöntemlerine karar verilmiştir. Normallik testinde çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1.5 ila +1.5 aralığında olması beklenmektedir. Bu koşulun yerine geldiği durumlarda verilerin normal dağılıma sahip olduğu varsayılır (Tabachnick ve Fidell, 2013). İfadeler incelendiğinde çarpıklık (-,980/ ,188) ve basıklık (,924/ 1,199) değerlerinin -1.5 ile +1.5 arasında olduğu tespit edilmiş ve verilerin normal dağıldığı sonucuna varılmıştır.

3.3.Ölçeklere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Çalışmada kullanılan ölçeklerde yer alan ifadelerle ilişkin ortalama ve standart sapmalar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Holokrasi, Çalışan Güçlendirme ve Çalışan Verimliliği Ölçeklerindeki İfadelere İlişkin Bulgular

İfadeler	\bar{X}	s.s.
Holokrasi ölçeği	3,66	,471
1. Kendi kendini yönetme, işletmeyi başarıya götürür.	3,47	,790
2. Yöneticisiz yönetim, motivasyonu yükseltir.	3,32	,794
3. Yöneticilerin olmaması yaratıcılığı destekler.	3,33	,800
4. Başarının en önemli yollarından biri çalışanın karar alabilmesidir.	4,06	,401
5. İş sürecinde çalışanlar arası yardımlaşma, verimliliği artırır.	4,13	,340
6. Yaratıcılığı engelleyen temel sebeplerden biri de yöneticilerin varlığıdır.	3,17	,866
7. Çalışanların işletmeye güvenmesi için istedikleri bilgiye anında ulaşabilmesi gerekir.	3,95	,416
8. Çalışanların birbirleri ile iletişim halinde olmaları kurumun verimliliğini yükseltir.	4,18	,403
9. İş bilen çalışanlar olursa yöneticilere gerek kalmaz.	3,31	,834
Çalışan güçlendirme ölçeği	3,91	,364
1. Yaptığım iş benim için çok önemlidir.	4,16	,367
2. İşimle ilgili yaptığım faaliyetler benim için özel bir anlam taşır.	4,10	,473
3. Yaptığım benim için anlamlıdır.	4,15	,415
4. İşimi yapmak için gereken yeteneklere sahibim.	4,22	,415
5. İşim için gereken becerilere uzmanlık seviyesinde sahibim.	4,19	,481
6. İşimi nasıl yapacağımı belirleme konusunda özgürüm.	3,71	,664
7. İşimi nasıl yürüteceğime dair kararları kendim verebiliyorum.	3,77	,650
8. İşimi yaparken farklı yöntemleri seçme konusunda özgürüm.	3,73	,616
9. Bölümümdeki gelişmeler üzerindeki etkim oldukça fazladır.	3,72	,644
10. Bölümümdeki olaylar üzerindeki kontrolüm oldukça fazladır.	3,66	,662
11. Bölümümdeki olaylar üzerindeki nüfuzum oldukça fazladır.	3,64	,667
Çalışan verimliliği ölçeği	4,40	,497
1. Görevlerimi tam zamanında tamamlarım.	4,43	,540
2. İş hedeflerime fazlasıyla ulaşıyorum.	4,43	,568
3. Sunduğum hizmet kalitesinde standartlara fazlasıyla ulaştığımdan eminim.	4,45	,556
4. Bir problem gündeme geldiğinde en hızlı şekilde çözüm üretirim.	4,30	,508

Tablo 2’de holokrasi, çalışan güçlendirme ve çalışan verimliliği ölçeğindeki ifadelerle ilişkin ortalamalara yer verilmiştir. İfadeler incelendiğinde holokrasi ölçeğinde yer alan “Çalışanların birbirleri ile iletişim halinde olmaları kurumun verimliliğini yükseltir” ifadesinin ortalamasının ($\bar{X}=4,18$) diğer ifadelerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu ifadeyi “İş sürecinde çalışanlar arası yardımlaşma, verimliliği artırır” ifadesi takip etmektedir ($\bar{X}=4,13$). Çalışan güçlendirme ölçeğinde en yüksek ortalamalar sırasıyla “İşimi yapmak için gereken yeteneklere sahibim” ($\bar{X}=4,22$), “İşim için gereken becerilere uzmanlık seviyesinde sahibim” ($\bar{X}=4,19$) ve “Yaptığım iş benim için çok önemlidir” ($\bar{X}=4,16$) şeklindedir. İnsan kaynakları verimliliği ölçeğinde ise “Sunduğum hizmet kalitesinde standartlara fazlasıyla ulaştığımdan eminim” ($\bar{X}=4,45$) ifadesi en yüksek ortalamaya sahip ifade olarak tespit edilmiştir.

3.4.Hipotez Testlerine İlişkin Bulgular

Çalışmanın bu kısmında holokrasi, çalışan güçlendirme ve çalışan verimliliği arasındaki ilişkide demografik değişkenlerin düzenleyici rolüne ilişkin sonuçlara yer verilmiştir. Söz konusu ilişkilerin ortaya konulmasında Hayes (2013)'in geliştirdiği ve SPSS 23.0 alt yapısı ile çalışan “Process Macro” programı kullanılarak “bootstrap model 1” analizi yapılmıştır. Bu analiz, “iki değişken arasındaki neden-sonuç ilişkisinin, üçüncü bir değişkenin düzeyleriyle farklılaşması hakkındaki hipotezleri test etmek” için kullanılmaktadır (Hayes ve diğerleri, 2017).

Hipotez testine geçmeden önce bağımsız değişkenlerde çoklu bağlantı sorunu olup olmadığını anlayabilmek için “Variance Inflation Factor (VIF) ve Durbin-Watson” katsayılarına bakılmıştır. VIF değerinin 10'dan küçük olması ve Durbin-Watson katsayısının 1.5-2.5 değer aralığında olması çoklu bağlantı sorununun yaşanmaması için önemlidir (Büyüköztürk, 2018). Analizlerde Durbin-Watson katsayısının 1.631-1.875 aralığında ve VIF değerinin 1.000-1.014 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu değerler uygun değer aralıklarını ifade etmektedir.

Hipotez testlerinde katılımcılara ait demografik değişkenler içinde yer alan “cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev” değişkenlerinin düzenleyici rolü belirlenirken yalnızca anlamlı olan sonuçlara ilişkin tablo ve şekillere yer verilmiştir. Bunun sebebi anlamsız çıkan sonuçlara ilişkin tabloların çalışmada gereğinden fazla yer kaplayacak olması ve bu durumun okuyucuyu yorarak ana bağlamdan uzaklaştırabileceği düşüncesidir.

H₁: Holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev) düzenleyici etkiye sahiptir.

Tablo 3: Holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde eğitim düzeyinin düzenleyici rolü

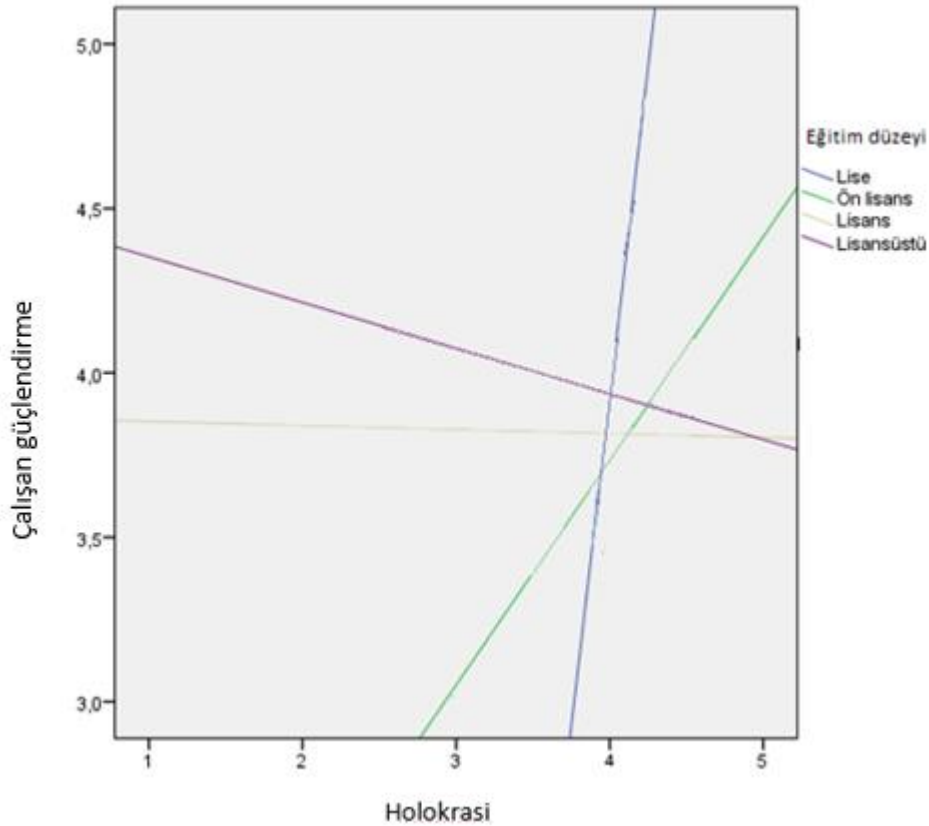
Bağımlı Değişken: Çalışan güçlendirme	β	SH	<i>t</i>	<i>p</i>	EDGA%95	EYGA%95
Sabit	-0.532	0.971	-0.548	0.584	-2.445	1.380
Holokrasi	1.060	0.247	4.280	0.000	0.572	1.548
Eğitim düzeyi	1.306	0.270	4.834	0.000	0.774	1.838
Int_1Holokrasi*Eğitim düzeyi	-0.314	0.069	-4.510	0.000	-0.451	-0.177
Düzenleyici değişken: Eğitim düzeyi						
2	0.250	0.079	3.147	0.001	0.093	0.407

3	-0.001	0.048	-0.026	0.978	-0.096	0.094
4	-0.197	0.059	-3.297	0.001	-0.315	-0.079
R= 0.347 R ² = 0.120 F= 11.854 p= 0.000						

“EDGA: En düşük güven aralığı, EYGA: En yüksek güven aralığı, Int_1:Etkileşim Terimi, SH: Standart hata”

Tablo 3’te yer alan sonuçlardan hareketle holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinin anlamlı olduğuna ilişkin tespitler yapılmıştır (R=0.347, R²=0.120, F=11.854, p=0.000). Bu açıdan tabloda holokrasi*egitim düzeyi etkileşiminin anlamlı olması (p=0.000) bu iki değişkenin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde eğitimin düzenleyici rolünün bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca EDGA (-0.451) değeri ile EYGA (-0.177) değerinin sıfır içermemesi söz konusu düzenleyici etkinin anlamlılığını desteklemektedir.

Analizlerde söz konusu değişkenlerin düzenleyici rolü için “bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlı iken; düzenleyici değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin anlamsız olması tam, düzenleyici değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin anlamlı olması ise kısmi düzenleyici olduğu” anlamına gelmektedir (Aksu vd., 2017: 217). Elde edilen bu sonuçlara göre holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde eğitim düzeyinin kısmi düzenleyici etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 2: Holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde eğitim düzeyinin düzenleyici rolü

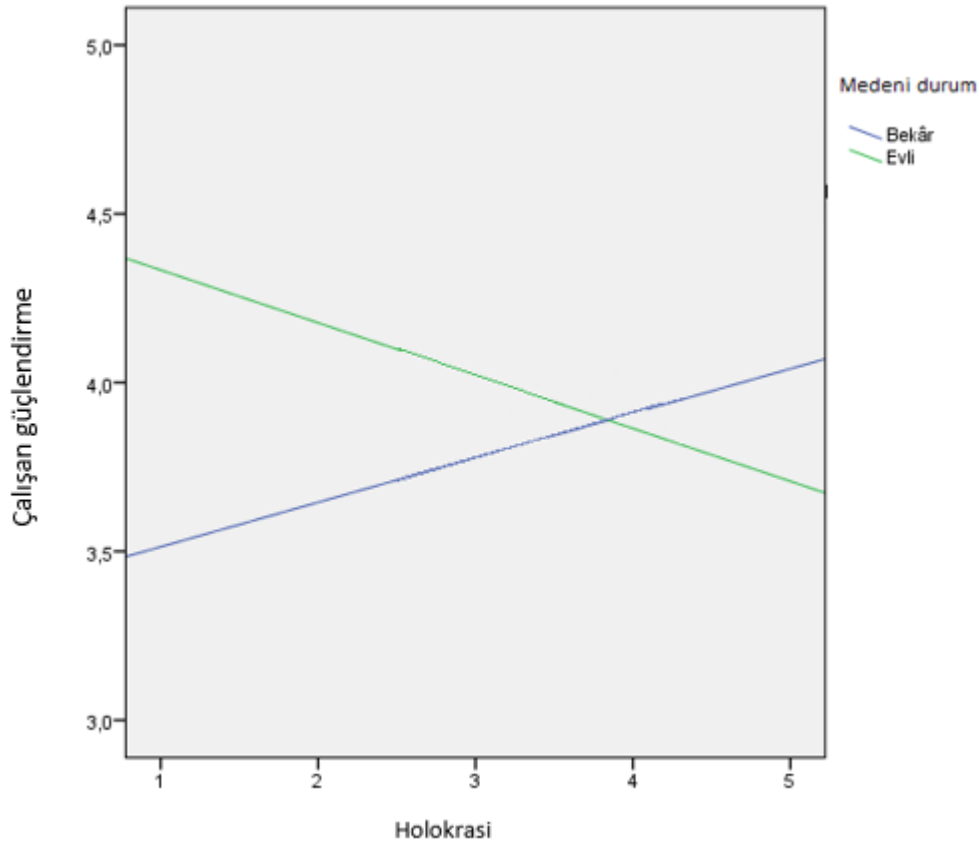
Şekil 2’de ön lisans düzeyindeki bireylerde holokrasi arttıkça çalışan güçlendirmenin de arttığı görülmektedir. Lisansüstü eğitim düzeyindeki bireylerde ise tam tersi durumun olduğunu söylemek mümkündür. Bu sonuçlar düzenleyici değişken olan eğitim düzeyinin holokrasi ve çalışan güçlendirme arasındaki ilişkiyi düzenlemede anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ($p=0.001$) göstermektedir.

Tablo 4: Holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde medeni durumun düzenleyici rolü

Bağımlı Değişken: Çalışan güçlendirme	β	SH	t	p	EDGA%95	EYGA%95
Sabit	2.272	0.767	2.960	0.003	0.761	3.784
Holokrasi	0.420	0.201	2.083	0.038	0.023	0.817
Medeni durum	1.108	0.420	2.633	0.008	0.279	1.937
Int_1Holokrasi*Medeni durum	-0.288	0.111	-2.587	0.010	-0.507	-0.068
Düzenleyici değişken: Medeni durum						
1	0.131	0.097	1.358	0.175	-0.059	0.323
2	-0.156	0.054	-2.857	0.004	-0.264	-0.048
R= 0.199 R ² = 0.039 F= 3.581 p= 0.014						

“EDGA: En düşük güven aralığı, EYGA: En yüksek güven aralığı, Int_1:Etkileşim Terimi, SH: Standart hata”

Tablo 4’te yer alan sonuçlardan hareketle holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinin anlamlı olduğuna ilişkin tespitler yapılmıştır ($R=0.199$, $R^2= 0.039$, $F=3.581$, $p=0.014$). Bu açıdan tabloda holokrasi*medeni durum etkileşiminin anlamlı olması ($p=0.010$) bu iki değişkenin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde medeni durumun düzenleyici rolünün bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca EDGA (-0.507) değeri ile EYGA (-0.068) değerinin sıfır içermemesi söz konusu düzenleyici etkinin anlamlılığını desteklemektedir. Elde edilen bu sonuçlar holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde medeni durumun kısmi düzenleyici role sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 3: Holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde medeni durumun düzenleyici rolü

Şekil 3'te evli bireylerde holokrasi arttıkça çalışan güçlendirmenin azaldığı görülmektedir. Bu sonuçlar düzenleyici değişken olan medeni durumun holokrasi ve çalışan güçlendirme arasındaki ilişkiyi düzenlemede anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ($p=0.004$) göstermektedir.

H₂: Holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev) düzenleyici etkiye sahiptir.

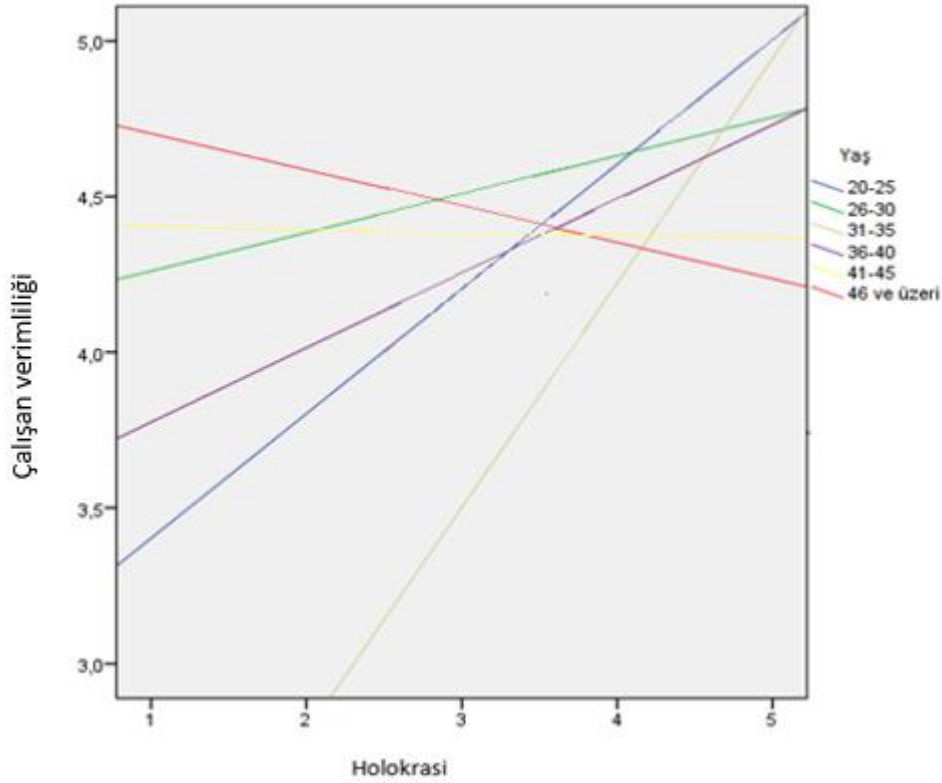
Tablo 5: Holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yaşın düzenleyici rolü

Bağımlı Değişken: Çalışan verimliliği	β	SH	t	p	EDGA%95	EYGA%95
Sabit	2.280	1.014	2.248	0.025	0.283	4.276
Holokrasi	0.565	0.258	2.188	0.029	0.056	1.073
Yaş	0.432	0.189	2.284	0.023	0.059	0.804
Int_1Holokrasi*Yaş	-0.117	0.048	-2.393	0.017	-0.213	-0.020
Düzenleyici değişken: Yaş						
2	0.233	0.130	1.782	0.045	0.024	0.490

4	0.045	0.078	0.584	0.559	-0.108	0.199
6	-0.136	0.084	-1.617	0.107	-0.303	0.029
R= 0.155 R ² = 0.024 F= 2.147 p= 0.017						

“EDGA: En düşük güven aralığı, EYGA: En yüksek güven aralığı, Int_1:Etkileşim Terimi, SH: Standart hata”

Tablo 5’te yer alan sonuçlardan hareketle holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinin anlamlı olduğuna ilişkin tespitler yapılmıştır (R=0.155, R²= 0.024, F=2.147, p=0.017). Bu açıdan tabloda holokrasi*yaş etkileşiminin anlamlı olması (p=0.017) bu iki değişkenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yaşın düzenleyici rolünün bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca EDGA (-0.213) değeri ile EYGA (-0.020) değerinin sıfır içermemesi söz konusu düzenleyici etkinin anlamlılığını desteklemektedir. Elde edilen bu sonuçlar holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yaşın kısmi düzenleyici etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 4: Holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yaşın düzenleyici rolü

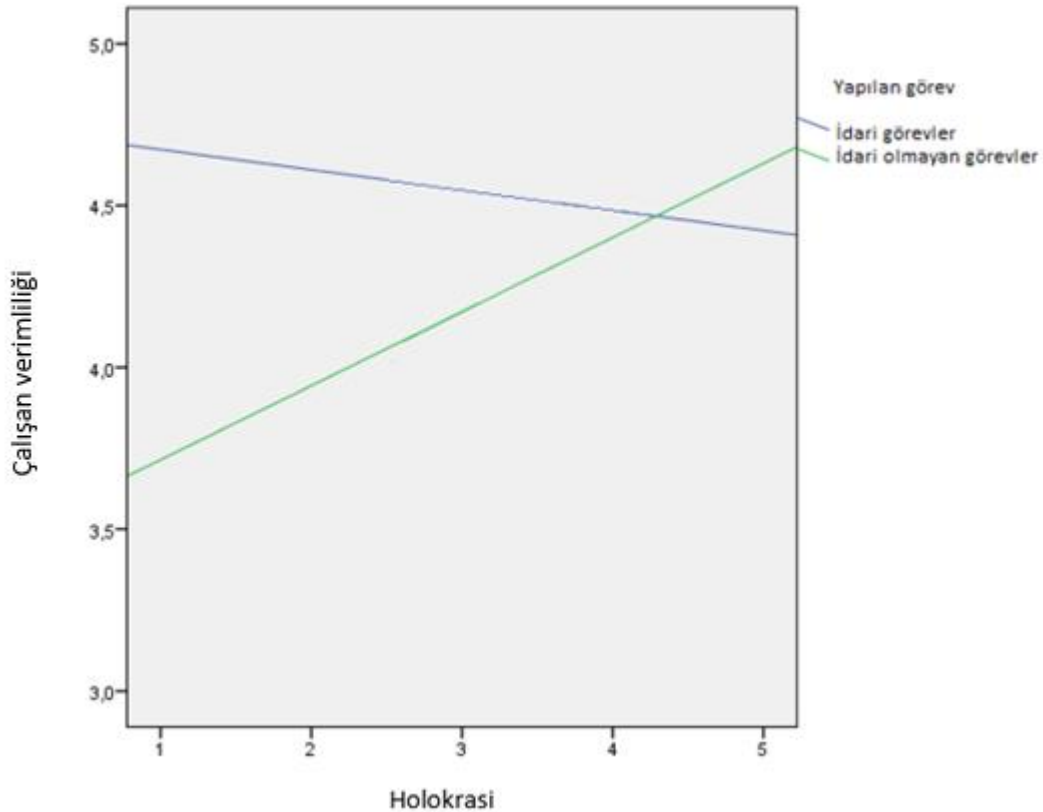
Şekil 4’te 26-30 yaş aralığındaki bireylerde holokrasi arttıkça çalışan verimliliğinin arttığı görülmektedir. Bu sonuçlar düzenleyici değişken olan yaşın holokrasi ve çalışan verimliliği arasındaki ilişkiyi düzenlemede anlamlı bir etkiye sahip olduğunu (p=0.045) göstermektedir.

Tablo 6: Holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yapılan görevin düzenleyici rolü

Bağımlı Değişken: Çalışan verimliliği	β	SH	t	p	EDGA%95	EYGA%95
Sabit	5.986	0.715	8.363	0.000	4.576	7.395
Holokrasi	-0.354	0.197	-1.793	0.074	-0.743	0.034
Yapılan görev	-1.250	0.507	-2.462	0.014	-2.250	-0.250
Int_1Holokrasi*Yapılan görev	0.291	0.137	2.117	0.035	0.020	0.562
Düzenleyici değişken: Yapılan görev						
1	-0.062	0.081	-0.766	0.444	-0.223	0.098
2	0.229	0.110	2.065	0.039	0.010	0.447
R= 0.215 R ² = 0.046 F= 4.189 p= 0.006						

“EDGA: En düşük güven aralığı, EYGA: En yüksek güven aralığı, Int_1:Etkileşim Terimi, SH: Standart hata”

Tablo 6’da yer alan sonuçlardan hareketle holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinin anlamlı olduğuna ilişkin tespitler yapılmıştır (R=0.215, R²= 0.046, F=4.189, p=0.006). Bu açıdan tabloda holokrasi*yapılan görev etkileşiminin anlamlı olması (p=0.035) bu iki değişkenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yapılan görevin düzenleyici rolünün bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca EDGA (0.020) değeri ile EYGA (0.562) değerinin sıfır içermemesi söz konusu düzenleyici etkinin anlamlılığını desteklemektedir. Elde edilen bu sonuçlar holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yapılan görevin tam düzenleyici etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 5: Holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yapılan görevin düzenleyici rolü

Şekil 5’te idari olmayan görevlerle ilgilenen bireylerde holokrasi arttıkça çalışan verimliliğinin arttığı görülmektedir. Bu sonuçlar düzenleyici değişken olan yapılan görevin holokrasi ve çalışan verimliliği arasındaki ilişkiyi düzenlemede anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ($p=0.039$) göstermektedir.

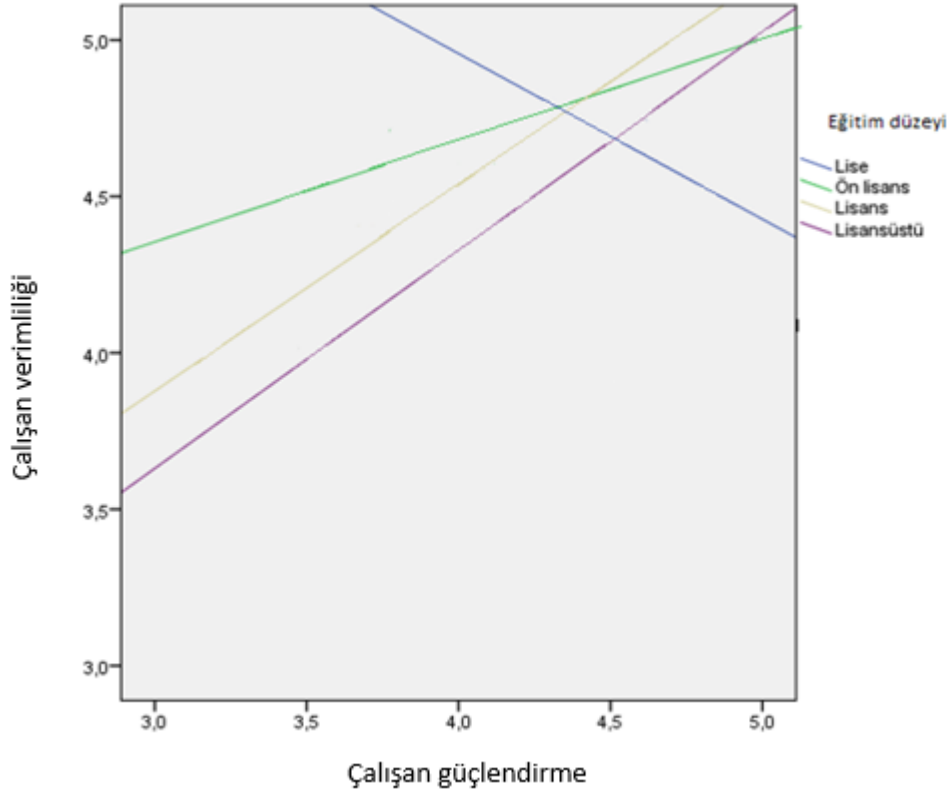
H₃: Çalışan güçlendirmenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev) düzenleyici etkiye sahiptir.

Tablo 7: Çalışan güçlendirmenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde eğitim düzeyinin düzenleyici rolü

Bağımlı Değişken: Çalışan verimliliği	β	SH	t	p	EDGA%95	EYGA%95
Sabit	5.443	1.154	4.715	0.000	3.169	7.716
Çalışan güçlendirme	-0.096	0.296	-0.326	0.744	-0.681	0.487
Eğitim düzeyi	-1.020	0.345	-2.957	0.003	-1.699	-0.340
Int_1Çalışan güçlendirme* Eğitim düzeyi	0.209	0.087	2.387	0.017	0.036	0.382
Düzenleyici değişken: Eğitim düzeyi						
2	0.443	0.097	4.566	0.000	0.252	0.634
3	0.610	0.076	8.011	0.000	0.460	0.761
4	0.741	0.099	7.471	0.000	0.546	0.937
R= 0.494 R ² = 0.244 F= 27.932 p= 0.000						

“EDGA: En düşük güven aralığı, EYGA: En yüksek güven aralığı, Int_1:Etkileşim Terimi, SH: Standart hata”

Tablo 7’de yer alan sonuçlardan hareketle çalışan güçlendirmenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinin anlamlı olduğuna ilişkin tespitler yapılmıştır ($R=0.494$, $R^2=0.244$, $F=27.932$, $p=0.000$). Bu açıdan tabloda çalışan güçlendirme* \times eğitim düzeyi etkileşiminin anlamlı olması ($p=0.017$) bu iki değişkenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde eğitimin düzenleyici rolünün bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca EDGA (0.036) değeri ile EYGA (0.382) değerinin sıfır içermemesi söz konusu düzenleyici etkinin anlamlılığını desteklemektedir. Elde edilen bu sonuçlar çalışan güçlendirmenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde eğitim düzeyinin tam düzenleyici etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 6: Çalışan güçlendirmenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde eğitim düzeyinin düzenleyici rolü

Şekil 6’da ön lisans, lisans ve lisansüstü eğitim düzeyindeki bireylerde çalışan güçlendirme arttıkça çalışan verimliliğinin arttığı görülmektedir. Bu sonuçlar düzenleyici değişken olan eğitim düzeyinin çalışan güçlendirme ve çalışan verimliliği arasındaki ilişkiyi düzenlemede anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ($p=0.000$) göstermektedir.

4.Tartışma ve Sonuç

Ankara ilinde bulunan bir üniversite hastanesinde görev yapan sağlık çalışanları ile gerçekleştirilen bu çalışmada, literatürde sıklıkla kavramsal çalışmalar ile desteklenen holokrasinin, çıktıları itibarıyla nicel çalışmaların yapılmasına duyulan ihtiyaca katkı sunulmuştur. Verilerin çevrimiçi anket yoluyla toplandığı çalışmada 263 katılımcıya ulaşılmış ve holokrasi, çalışan güçlendirme ve verimlilik ölçekleri ile değerlendirmelerde bulunulmuştur. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının % 60.8 (160)’inin kadın, % 38.4 (101)’ünün 46 ve üzeri yaş aralığında, % 75 (197)’inin evli, % 55.5 (146)’inin lisansüstü eğitim düzeyine sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca katılımcıların % 45.2 (119)’sinin 16 yıl ve üzeri mesleki deneyime sahip olduğu, % 35.4 (93)’ünün idari işlerle ilgilendiği ve % 64.6 (170)’sının ise idari olmayan

işlerle ilgilenen sağlık çalışanı olduğu, yaklaşık % 25 (65)'inin “yöneticisiz yönetim” kavramını duyduğu, neredeyse tamamının ise holokrasi kavramını daha önce duymadığı belirlenmiştir.

Çalışmada holokrasi, çalışan güçlendirme ve çalışan verimliliği arasındaki ilişkide demografik değişkenlerin “cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, mesleki deneyim ve yapılan görev” düzenleyici rolüne ilişkin sonuçlar, Hayes (2013)'in geliştirdiği ve SPSS 23.0 alt yapısı ile çalışan “Process Macro” programı kullanılarak test edilmiş ve güven aralıklarıyla “bootstrap model 1” analizi yapılmıştır. Gerçekleştirilen hipotez testlerine ilişkin değerlendirmelere aşağıda yer verilmiştir.

Yapılan analizler sonucunda holokrasinin çalışan güçlendirme üzerindeki etkisinde eğitim düzeyi ve medeni durumun kısmi düzenleyici role sahip olduğu belirlenmiştir. Detayına inildiğinde, ön lisans düzeyindeki sağlık çalışanlarında holokrasi ortamının çalışan güçlendirmeyi olumlu etkilediği; lisansüstü eğitim düzeyindeki sağlık çalışanlarında ise tam tersi durumun olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun ön lisans eğitim seviyesine sahip bireylerin kurum içinde yaptığı işler, çalıştığı birim, bağlı olduğu birim şefi vs. gibi sebeplerle yoğun hiyerarşik kademeler altında yönetilme isteksizliğinden kaynaklı olabileceği düşünülmektedir. Lisansüstü eğitim seviyesine sahip bireylerin ise bulunduğu pozisyon ile hâlihazırda kurum içinde söz konusu hiyerarşik baskılardan daha az etkilenmesi sebebiyle bu sonuca varılabileceğini söylemek mümkündür. Ayrıca evli bireylerde holokratik ortamın çalışan güçlendirmeyi olumsuz etkilediği tespitinde ise ev-iş hayatı karmaşasında olan bireyin artan aile sorumlulukları sebebiyle hâlihazırda oldukça yoğun bir iş yaşamına sahip olduğu hastanede sadece kendisine verilen sorumlulukları yerine getirmenin yeterli olacağı düşüncesinin baskın gelmiş olabileceği yorumu yapılabilir.

Yapılan analizlerin devamında holokrasinin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde yaşın kısmi ve yapılan görevin ise tam düzenleyici role sahip olduğu tespit edilmiştir. Analizin detayında 26-30 yaş aralığındaki sağlık çalışanlarında holokrasi ortamının çalışan verimliliğine olumlu yansıdığı belirlenirken bu durumun yaratıcı fikirler açısından motivasyonun daha yoğun sağlanabileceği yaş grubu olmasından kaynaklı olabileceği söylenebilir. Ayrıca kurum içinde idari olmayan görevlerle ilgilenen sağlık çalışanlarında holokrasi ortamı onların verimliliğine olumlu etki etmektedir. İdari görevleri olan bireylerin aynı zamanda yönetme arzusu içinde bulunabileceği söylenebilirken tam tersi açıklama ise idari olmayan görevleri bulunan bireyler için geçerli olabilir. Yönetilmeme isteği, bireydeki bazı beceri ve yetkinliklerin motivasyonel

kaynağını oluşturarak verimliliklerine yansıyan bir unsur haline gelebilir şeklinde yorumlanabilir.

Son olarak yapılan analizlerde çalışan güçlendirmenin çalışan verimliliği üzerindeki etkisinde eğitim düzeyinin tam düzenleyici role sahip olduğu görülmüştür. Bu anlamlılık, lise eğitim düzeyi hariç ön lisans, lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip sağlık çalışanlarında sağlanmıştır. Bu bireylerde çalışan güçlendirmenin artışı onların verimliliğine olumlu yansıyan bir etken olarak tespit edilmiştir. Hastane içinde görev yapılan birimde her an meydana gelebilecek öngörülemeyen sorunlara anlık çözüm bulma becerisini sergileme fırsatı sunma potansiyeline sahip güçlendirmenin, verimliliğe yansıyan yönler barındırması önemlidir. Bu açıdan alınan eğitim düzeyinin artması aynı zamanda bireyde temel beceri ve yetkinliğin artmasına katkı sunacağı için bireyin daha çok sorumluluk alma ve kendini ifade etme kabiliyeti ile verimliliği sağlayabilecek bir boyuta dönüşecektir şeklinde yorum yapılabilir.

Literatürde holokrazi ile ilgili yapılan niceliksel araştırmaların sınırlı olması nedeniyle gerçekleştirilen hipotez sonuçlarının kıyaslanacağı bir çalışmaya ulaşmak mümkün olmamıştır. Gerçekleştirilen niteliksel çalışmalarda ise ulaşılan sonuçlara ilişkin bazı değerlendirmelere aşağıda yer verilmiştir.

Kinneen ve arkadaşları (2018), kendi kendini yöneten organizasyonlarla ilgili yaptıkları çalışmada holokratik organizasyon yapılarının özelliği gereği her düzeyde çalışanlarını güçlendirme işlevinde olduğunu ve daha yüksek çalışan verimliliği elde etmeyi amaçladığını ifade etmektedir. Karakaya ve arkadaşları (2021), radikal bir yönetim yaklaşımı olarak gördükleri holokrazinin stratejik analiz kapsamında örgütsel ve yönetsel uygulamalara olası katkılarını inceledikleri kavramsal çalışmada, holokratik yönetim tarzında çalışan güçlendirme ile yaratıcılığın mümkün kılındığını ancak bu durumun yetkinlik düzeyi düşük bireyler açısından sorumluluklarını yerine getirmekte kaçınma eğilimi oluşturabileceğini belirtmektedir. Ayrıca geleneksel yapıların yerine çağdaş güncel yaklaşımların kurum içinde verimliliği daha çok teşvik ettiğini ifade etmektedir. Zappos örneğini ele alan Kumar ve Mukherjee (2018), holokratik yapılarda dinamikliğe ve verimliliğe dikkat çekerken, bu yeni yönetim tarzına dikkat çeken Gür ve Wolff (2021) ise Z kuşağının motivasyon kaynağının holokrazi yönetimi ile sağlanarak örgütsel verimliliğin artırılacağını ifade etmektedir.

Büyüklüğü ne olursa olsun her kurumun varlığını sürdürebilmek için masraflarını minimize, karını maksimize etmesi gerekmektedir. Bu anlamda birçok kurumun verimlilik sağlayabilmek için holokrazi modelini benimsemeye bir fırsat vermesi gerektiği ifade

edilmektedir (Rampton, 2015). Yapılan çalışmanın Ankara’da faaliyet gösteren bir üniversite hastanesinde gerçekleştirilmiş olması ve sonuçların sadece çalışmaya katılan sağlık çalışanlarını kapsaması bir sınırlılık olarak görülmektedir. Bu sebeple araştırma sonuçları Türkiye için genellenemez. Holokrasi yönetim modeliyle ilgili sınırlı olan niceliksel araştırmaların artırılması ve daha sonra yapılacak çalışmalarda uygulama örneklerini çoğaltmak için farklı sektörler, iş grupları ve pozisyonların araştırmaya dâhil edilmesi, bu yeni yönetim modeli hakkında daha çok fikir edinmeyi sağlayacaktır. Konuyla ilgili çalışmanın yapıldığı kurumlarda sonuçların yöneticiler tarafından göz ardı edilmemesi, içinde yaşadığımız dönemde ne olursa olsun insanın her zaman öncelikli ve vazgeçilmeyen bir kaynak olduğu vurgusu yapılacak çalışmaların odak noktası olmalıdır.

Kaynakça

- Akçakaya, M. (2010). Örgütlerde uygulanan personel güçlendirme yöntemleri Türk kamu yönetiminde personel güçlendirme, *Karadeniz Araştırmaları*, 25, 145-174.
- Aksu, G., Eser, M.T., & Güzeller, C.O. (2017). *Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi ile yapısal eşitlik modeli uygulamaları*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Berkman, Ü., Can, H., & Yüksel, Ö. (2007). *Yönetim ve Organizasyon*. Nobel Yayın, Ankara.
- Bernstein, E., Bunch, J., Canner, N., & Lee, M. (2016). Beyond the holacracy hype. *Harvard business review*, 94, 7-8.
- Büyüköztürk, Ş. (2018). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı: istatistik, araştırma deseni spss uygulamaları ve yorum*, 24. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Ceylan, H. (2016). Stratejik insan kaynakları yönetiminin çalışanların verimliliği üzerindeki etkisi İSPARK A.Ş. örneği. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 44, 11-43.
- Cavlak, H. (2021). Etkinlik, etkililik, verimlilik, karlılık, performans: kavramsal bir çerçeve ve karşılaştırma. *Journal of Research in Business*, 6(1), 99-126.
- Çöl, G. (2008). Algılanan güçlendirmenin işgören performansı üzerine etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 35-46.
- Dalay, İ., Coşkun, R., & Altunışık, R. (2002). *Stratejik Boyutuyla Modern Yönetim Yaklaşımları*, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- Doğan E.M., & Tatlı, H. (2010). İşgücü verimliliğini etkileyen faktörler: Bingöl devlet hastanesinde hemşireler üzerine bir uygulama. *Verimlilik Dergisi*, 4, 1-21.
- Erstad, M. (1997). Empowerment and organizational change. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 9(7), 325-333.
- Gür, G. (2019). Örgütsel yönetimde yeni bir sistem olarak holokrasi ve sistemin türkiye’de uygulanabilirliği üzerine bir alan araştırması: Ordu ili örneği. *Yüksek Lisans Tezi*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gür, G., & Wolff, R.A. (2021). COVID-19 Pandemi döneminde Z kuşağı ve holokrasi yönetimi. *Social Sciences Research Journal*, 10(2), 287-295.

- Gürbüz, G., Kumkale, İ., & Oğuzhan, A. (2015). Personel güçlendirme-örgütsel bağlılık ilişkisinin analizinde yapısal eşitlik modeli ile regresyon analizinin karşılaştırılması: Bir uygulama. *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Metinleri*, 2, 1-18.
- Gündüz Çekmecelioğlu, H., & Eren, E. (2007). Psikolojik güçlendirme, örgütsel bağlılık ve yaratıcı davranış arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi. *Yönetim Dergisi: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü*, 18(57), 13-25.
- Hayes, A.F. (2013). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-based Approach*, New York, NY: The Guilford Press.
- Hayes, A.F., Montoya, A.K., & Rockwood, N.J. (2017). The analysis of mechanisms and their contingencies: process versus structural equation modeling. *Australasian Marketing Journal*, 25, 76–81.
- Karakaş, A. (2014). İşletmelerde personeli güçlü kılma yollarından personel güçlendirme. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 79-105.
- Karakaya, A., Arslan, B., & Araşkal, S. (2021). Radikal bir yönetim yaklaşımı olarak holakrası'nin stratejik analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 625-635.
- Kılıç, S. (2016). Cronbach'ın alfa güvenirlik katsayısı. *Journal of Mood Disorders*, 6(1), 47-48.
- Kinneen, K., Younas, S., & Lücke, G. (2018). Self-Managing organizations in the context of entrepreneurial innovation. (Yüksek Lisans Tezi, Uppsala Üniversitesi, İsveç). Erişim adresi: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1228343/FULLTEXT01.pdf>.
- Kirkman, B.L., & Rosen, B. (1999). Beyond self-management: The antecedents and consequences of team empowerment. *Academy of Management Journal*, 42, 58-74.
- Koçel, T. (2020). *İşletme Yöneticiliği*, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Korkmaz, S., & Gedik, Ö. (2020). Endüstri 4.0'ın sağlık sektörüne etkisinde demografik özelliklerin düzenleyici rolü. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(4), 743-776.
- Krasulja, N., Radojević, I., & Janjušić, D. (2016). Holacracy - The New Management System. *International Scientific Conference The Priority Directions Of National Economy Development*.
- Kumar, V., & Mukherjee, S. (2018). Holacracy – the future of organizing? The case of Zappos. *Human Resource Management International Digest*. 26(7), 12-15.
- Linna, P., Pekkola, S., Ukko, J., & Melkas, H. (2010). Defining and measuring productivity in the public sector: managerial perceptions. *International Journal of Public Sector Management*, 23(3), 300-320.
- Makridis, C.A., & Han, J.H. (2021). Future of work and employee empowerment and satisfaction: Evidence from a decade of technological change. *Technological Forecasting and Social Change*, 173, 1-12.
- Özgen, H., & Türk, M. (1997). Hizmet sektöründe rekabette başarının anahtarı: Personel güçlendirme (Empowerment), *Amme İdaresi Dergisi*, 30(4), 75-86.
- Poskart, R. (2014). A definition of the concept of economic effectiveness. *Central Eastern European Journal of Management and Economics*, 2(3), 179-187.

- Rampton, J. (2015). Top 5 Challenges facing businesses now. Available at: <https://www.entrepreneur.com/article/242432>. Erişim 15 Ağustos 2022.
- Rishipal, (2014). Analytical comparison of flat and vertical organizational structures. *European Journal of Business and Management*, 6(36), 56-66.
- Robertson, J.B. (2015). *Holacracy: The Revolutionary Management System that Abolishes Hierarchy*, Penguin, UK.
- Roghaniana, P., Raslia, A., & Gheysari, H. (2012). Productivity through effectiveness and efficiency in the banking industry. *International Conference on Asia Pacific Business Innovation and Technology Management*, 40, 550 – 556.
- Siegall, M., & Gardner, S. (2000). Contextual factors of psychological empowerment. *Personnel Review*, 29(6), 703-722.
- Sigler, T.H., & Pearson, C.M. (2000). Creating an empowering culture: Examining the relationship between organizational culture and perceptions of empowerment. *Journal of Quality Management*, 5, 27-52.
- Spreitzer, G.M. (1995). Psychological empowerment in the workplace: Dimensions, measurement, and validation. *Academy of Management Journal*, 38(5), 1442-1465.
- Tabachnick, B.G., & Fidell, L.S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (sixth ed.) Pearson, Boston.
- Tümer, S. (1990). Verimlilik Ölçümü. *Verimlilik Dergisi*, 19(4), 29.
- Yamane, T. (2001). *Temel Örnekleme Yöntemleri*, Çeviren: A. Esin. M.A. Bakır, C. Aydın. E. Gürbüzsel, Literatür Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, A., & Kaya, S. (2017). İşletmelerde rekabet avantajı sağlama aracı olarak personel güçlendirme. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 17(1), 1-21.
- Yükçü, S., & Atağan, G. (2009). Etkinlik, etkililik ve verimlilik kavramlarının yarattığı karışıklık. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(4), 1-13.

Extended Summary

Today, management with its best-known definition as “trying to achieve the goals through the agency of others” enlarges its structure with several new terms by complying with the requirements of the time. In this respect, the journey, which started with the classical management in the historical process, has kept up-to-date with the current management approaches these days and it has still continued to include a new one according to the requirements of the time. Holacracy identified as a new type of organizational form is one of these unknown approaches.

Holacracy is defined with the different basic rules beyond the traditional one in order to manage an institution, and it has revealed as a requirement of the changing world and represents arranging the something instead of people. It is a term which promises a change in the management approaches suggested by Robertson (2015) in the book titled “Holacracy: The Revolutionary Management System that Abolishes Hierarchy”. Traditional approaches have been inconvenient for finding a way to overcome the fast and competitive environment conditions recently (Rishipal, 2014). New management approaches such as “holacracy” have become the focus of the institutions that can adapt to the changing environment. Instead of

traditional organisations in which managers and rigid rules are dominant, a set of management has occurred with the “holacracy management model” that is employee-oriented and more transparent and acts being aware of what it does, and in which authority is divided into teams, there are self-managing teams and the same rules are valid for all the people instead of the rules assigned according to status and degree (Bernstein et al., 2016).

That the structure has become a triangle by decreasing as it goes up in the hierarchical stages in the institutions of the 21st century has caused that organizations have not become suitable structures and some problems have occurred. It is important that employees carry out a work in which they can show their abilities, they are far from the anxiety of having a degree, and they make significant efforts requirement of the change with the holacracy management model (Koçel, 2020: 210). From this point, it is possible to consider that empowerment in which the elements of sharing, teamwork, training, and decision making are important and efficiency on which these terms reflect are the properties at the focus of holacracy.

Empowerment, as a term of management, can be defined as a period of increasing employees’ authorities in decision making and developing them through helping, sharing, training, and working in teams (Koçel, 2020: 418). Employee empowerment that enables employees to be directly involved with the activities of the management and provides more opportunities for employees to agree with decisions is an approach that assigns employees more responsibilities in order to increase the performance of the management (Özgen and Türk, 1997: 77). Empowerment which is defined in various ways is related to the terms of participation, and delegation of authority and has aspects of a meaning broader than these concepts (Koçel, 2020: 419).

The countries that have realized their economic development by increasing their competitive power have endeavored to enlarge their life standards using the sources more effectively. This effort which is a basis for all the countries reveal the importance of efficiency (Tümer, 1990: 29). Efficiency defined in different ways is generally described as the measurement of the number of produced product per unit and it is related to the relationship between input and output (Linna, Pekkola, Ukko, and Melkas, 2010: 301). One of the important activity areas in increasing the efficiency in organizations is how a person seen as a crucial source by the institution is managed more efficiently. In realizing this efficient management, it is needed to reveal the ability of the employee and to benefit from this effectively. An employee working efficiently contributes to the institution’s efforts of presenting product and service at the same time institutions should also become aware of the quality of the work life issue. In this sense, the value given for the opinions of the employee, enabling them to be a part of decision making, enabling the continuity of the employees’ training, and supporting in working together and becoming a team by decreasing the steps of hierarchy show the way for the institutions (Ceylan, 2016).

In professional life of the modern world in which administration and management are more difficult than ever, institutions see the development of models which ensure focusing on organizing the work instead of employees beyond the traditional one as the requirement. Changes and developments that are often mentioned especially in the industry 4.0 and technology will bring with lead the efforts institutions which will make them different in the organizational sense (Korkmaz and Gedik, 2020). This statement which indicates the holacracy management model has a structure predicting proactivity under the increasing competition and

changing environmental conditions by promising flexibility in the institutions, harmony among the employees and participation at a high level. Employee empowerment finding the chance of being evaluated for many times with efficiency of employees concerning the outputs of holacracy generally supported with the conceptual studies in the literature has revealed that there is a need for conducting qualitative studies. In this sense, this study investigated the effect of holacracy which is a new management model on the employee empowerment and efficiency of the employees in terms of the demographic variables “gender, age, marital status, educational level, professional experience, and duty” and its moderating role, and this study aimed to present an evaluation from the perspectives of the healthcare professionals to the literature.

The participants of the study were the healthcare professionals working in a university hospital in Ankara. This study has contributed to the needs for the quantitative studies concerning the outputs of the holacracy often supported with the conceptual studies in the literature. In the study, data were collected through an online questionnaire, and the number of the participants taking part in the study was 263. The participants evaluated holacracy through the surveys of the employee empowerment and efficiency. “Process Macro” program which is used with SPSS 23.0 and which has been developed by Hayes (2013) used to was to test, and “bootstrap model 1” analysis was carried out with the confidence intervals.

As a consequence of these analyses, it was determined that educational level and marital status had the role of moderating partially in the effect of the holacracy on the employee empowerment. It was found that holacratic environment had a positive impact on the employee empowerment for the healthcare professionals having the associate education level which was contrasted for the ones at the graduate levels. It was considered that this situation may be due to unwillingness to be managed under the strict hierarchical levels for some reasons such as the works that individuals having the associate education level performed in the institution, the unit in which they worked, and unit chief. It is possible to say that this consequence could be reached for the reason that the individuals having graduate level education were less affected from the mentioned hierarchical pressures with their position in the institution. It can also be stated that the idea that performing only their own responsibilities would be enough in the hospitals where they were busy due to the increasing family responsibilities for the people who were in the home and working life confusion concerning the results of holacratic environment negatively affected the employee empowerment for the married participants.

The results of the analysis indicated that age had the role of moderating partially and job had this role totally on the impact of holacracy on the efficiency of the employee. It was determined that holacratic environment had a positive impact on the efficiency of the employees who were the healthcare professionals between the ages 26-30. It could be stated that this may be for the reason that it was the age group in which motivation could be achieved more easily in terms of creative ideas. Moreover, it was found that holacratic environment had a positive impact on the efficiency of the employees who were the healthcare professionals having non-administrative duties in the same institution. It was stated that the individuals having administrative duties may have the desire to manage at the same time while the opposite explanation could be valid for the individuals having non-administrative duties. It could be interpreted that desire not to be managed may become an element reflecting on their efficiency by constituting a motivational source of some skills and competences of individuals.

The outcomes also yielded that educational level had the role of moderating totally in the effect of employee empowerment on the efficiency of employees. This meaningfulness was detected for the healthcare professionals having associate, undergraduate, and graduate degrees except for the level of high school. An increase in the employee empowerment was detected as a factor reflecting positively on their efficiency. It was crucial that empowering having the potential to provide the chance of demonstrating the skill to find an instant solution for the unpredictable problems that may occur at any time in a unit in the hospital includes aspects reflecting on efficiency. From this point, it could be interpreted that it would reach a dimension that could provide efficiency with the individuals' ability of taking more responsibilities and expressing themselves for the reason that increasing the level of education would enable individuals to increase the basic skills and competences at the same time.

Every institution has to minimize its expenses and maximize its profit to be able to survive regardless of its size. In this sense, it is stated that several institutions should give an opportunity to adopt the holacracy model in order to provide efficiency (Rampton, 2015). There has been a need for conducting further quantitative studies on the holacracy management model which have been limited. In the future studies, it is possible to include various sectors, business groups, and positions in the research in order to increase samples for the implementation. All of these studies will contribute to have more ideas about this new holacracy management model. It should be the focus of these further studies to underline that outcomes should not be ignored by the managers in the institutions where the study is conducted on the related issue and that people are always a priority and indispensable resource no matter what happens in our period.

Başkanlık Sistemlerinde Kuvvetler Ayrılığının Tamamlayıcısı Olarak Denge ve Denetleme Mekanizmaları

Bülent COŞGUN*

Geliş Tarihi (Received): 12.12.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 04.01.2023

Öz

İktidarın sınırlanması arayışıyla ortaya konmuş olan kuvvetler ayrılığı ilkesi günümüzde demokratik yönetimlerin en temel ilkelerindedir. Kuvvetler ayrılığına göre hükümet sistemleri parlamenter sistem ve başkanlık sistemi olarak ikiye ayrılmakta olup, başkanlık sistemi erklerin yetkilerinin keskin çizgilerle ayrıldığı sert kuvvetler ayrılığına dayanmaktadır. Yürütme organının aşırı güçlü olmasına yol açma potansiyeli ve sistemin sağlıklı işlemesi için organların işbirliğine duyulan gereksinim nedeniyle başkanlık sistemlerinde kuvvetler ayrılığı ilkesiyle birlikte denge ve denetim mekanizmalarının varlığı daha büyük önem taşımaktadır. Kuvvetler ayrılığı gücün kötüye kullanımının engellenmesi için iktidarın farklı işlevlerinin farklı ellerde bulunması gerektiği temel önermesi dışında kuvvetlerin birbirini dengelemesine vurgu yapmaktadır. Bu yönüyle kuvvetler ayrılığı, denge ve denetleme sistemini de kapsamaktadır ancak bu iki ilke birbiriyle eş anlamlı değildir. Kuvvetler ayrılığı ilkesi genel gereklilikleri ortaya koymaktadır ancak denge ve denetleme mekanizmaları başkanlık sistemi özelinde ABD Anayasası'nda kendine yer bulup uygulanarak sistematize edilmiş araçlardır. Çalışmanın temel amacı, başkanlık sisteminde kuvvetler ayrılığı ilkesinin tek başına yeterli olmadığı, onun tamamlayıcısı olan denge ve denetleme mekanizmalarının sistemin demokratik niteliğe sahip olması için vazgeçilmez olduğunu ortaya koymaktır. Nitekim çalışmada başkanlık sisteminden sapma olarak değerlendirilen ülkelerde kuvvetler ayrılığı ilkesinin kağıt üzerinde kaldığı ve denge ve denetleme mekanizmalarının güçlü olmadığı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktidarın Sınırlandırılması, Kuvvetler Ayrılığı, Denge ve Denetleme Mekanizmaları, Başkanlık Sistemi

Checks and Balances as Complementary to Separation of Powers in Presidential Systems

Abstract

Separation of powers, which has been theorized with the search for the limitation of power, is one of the most basic principles of democratic administrations today. The existence of checks and balances with the principle of separation of powers in presidential systems is more important due to the potential to cause the executive body to become overpowered and the need for the cooperation of the branches for the healthy functioning of the system. Apart from the basic premise that different functions of power should be in different hands to prevent the abuse of power, the separation of powers argues that the branches should balance each other. In this respect, the separation of powers also includes the system of checks and balances, but these two principles are not synonymous. The principle of separation of powers outlines the general requirements, but checks and balances are systematized tools that find their place in the US Constitution and implementation. Thus, the main purpose of the study is to reveal that the principle of separation of powers in the presidential system is not sufficient on its own, and checks and balances are indispensable for the system to have a democratic quality. Therefore, it is emphasized that the principle of separation of powers remains on paper and the checks and balances are weak in countries that are considered as a deviation from the presidential system.

Keywords: Limitation of Power, Separation of Powers, Checks and Balances, Presidential System

* Doktora Öğrencisi (tez aşaması), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü. ORCID: 0000-0002-7040-5762, e-mail: cosgunb@hotmail.com

Giriş

Yönetimdeki kişi ya da gruplarla çıkar çatışması yaşayan toplumsal kesimlerin mücadeleleri de iktidarın sınırlandırılması arayışlarına yol açmıştır. İktidarın sınırlandırılması yönündeki girişimler Antik Yunan dönemine dek geriye gitmektedir. Tarihte iktidarın ya da kralın sınırlandırıldığı ilk anayasal belge ise İngiltere’de 1215 yılında imzalanan Magna Carta’dır. Temsili demokrasinin ilk olarak filizlendiği İngiltere, burjuvazi ve aristokrasinin kralla mücadelesi sonucunda parlamentonun gelişimine sahne olmuş ve parlamenter sistemin ilk uygulandığı ülke olmuştur.

Mutlakiyetçi rejimler tarihte mutlak iktidarın en tipik örneği olmuşlardır. On sekizinci yüzyıl öncesi hüküm süren bu rejimlerin en temel özelliği sınırsız iktidara sahip olmalarıdır. Machiavelli, Bodin ve Hobbes gibi düşünürler bu rejimlerin meşruiyetini dini ve siyasi çatışmaları önleyebilmeleriyle açıklamışlardır. On sekizinci yüzyıl sonrasında ise güçlenen liberal akımı benimseyen düşünürler mutlakiyetçi rejimleri eleştirmiş ve iktidarın neden ve nasıl sınırlanmaları gerektiğine ilişkin fikir ve kuramlarını ortaya koymuşlardır (Gönenç, 2010, s. 16). Locke ve Montesquieu bu akımın temsilcileridir ve iktidarın sınırlandırılmasına yönelik olarak iktidarın farklı işlevlerinin farklı ellerde toplanması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Kuvvetler ayrılığı ilkesi Locke ve özellikle İngiltere’deki siyasal sistemden etkilenmiş olan Montesquieu tarafından geliştirilmiştir.

Sert kuvvetler ayrılığına dayalı olan Başkanlık sistemi ilk olarak bir İngiliz kolonisi olan ABD’de ortaya çıkmıştır. Kuvvetler ayrılığı ABD’nin kuruluşunda en temel ilkelere biri olarak anayasada yer almıştır. İngiltere’den pek çok siyasal ve kurumsal uygulama ve gelenek devralınmış olmasıyla birlikte ABD’ye özgü koşullar başkanlık sisteminin ilk olarak bu ülkede gelişmesine yol açmıştır. Saf başkanlık sistemi olarak görülen ABD’de kuvvetler ayrılığıyla erkler farklı ellerde toplanmış ve denge ve denetleme mekanizmalarıyla tiranlığın ve gücün kötüye kullanımının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Başkanlık sistemi ABD dışında başta Latin Amerika olmak üzere Afrika ve Asya ülkelerinde de uygulanmakta ancak kuvvetler ayrılığı ve bu ilkenin tamamlayıcısı olan denge ve denetleme sistemi bu ülkelerde etkin olarak kullanılmadığı için başkanlık sistemi yerine başkanca, ya da süper (hiper) başkanlık sistemleri olarak anılmaktadırlar.

Bu çalışmada kuvvetler ayrılığı kuramı incelendikten sonra, kuvvetler ayrılığına dayalı olan başkanlık sistemi genel özellikleriyle incelenmiş ve başkanlık sistemlerinde denge ve denetim mekanizmaları ele alınmıştır. Ardından ABD örneğinde kuvvetler ayrılığı ve denge ve denetleme

mekanizmalarının kuruluş aşamasında ve günümüzde nasıl uygulandığına yer verilmiştir. Son olarak denge ve denetleme mekanizmalarının bulunmadığı ya da zayıf uygulandığı Latin Amerika ülkeleri üzerinde durulmuştur.

1. Kuvvetler Ayrılığı Kuramı

Klasik anlamıyla kuvvetler ayrılığı sistemi yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin farklı biçimlerde işbaşına gelen ayrı organlara verilmesi ve aralarında frenleme ve dengeleme araçları sistemi kurulmasıdır (Soysal, 1997, s. 33). İktidarın farklı fonksiyonlarını yerine getiren organlardan yasama organı toplumsal yaşamı düzenleyen kuralları oluşturur yani yasaları yapar, yürütme organı yasaları uygular, yargı organı ise uygulamadan kaynaklanan anlaşmazlıkları giderme işlevini yerine getirir. Kuvvetler ayrılığı ilkesiyle bu işlevlerin farklı organlara verilmesi ve bu organların birbirinden bağımsız olması öngörülmektedir. Bu ilkeyle hedeflenen, temel hak ve hürriyetlerin korunmasıdır. Bunun için iktidarın keyfiyetinin önlenmesi ve sınırlandırılması gerekmektedir çünkü tüm güçlerin tek elde toplandığı devletlerde temel hak ve özgürlükler korunamamaya yol açacaktır (Gözübüyük, 1993, s. 78).

Kuvvetler ayrılığı ilkesinin nüveleri mutlak monarşilerden önce Antik Yunan filozoflarına kadar dayanmaktadır. Bu dönemlerde rejimlerin sınıflandırılmalarının dayandığı kriterler iktidarların ele geçirilme biçimleri ve yönetilenlerin iş başına gelme şekillerine uygulanmıştır. Bu yöntemler doğrultusunda siyasal rejimlerin iyi ya da özgürlükçü ve kötü ya da otoriter olduğunu belirlemek yeterli sayılmıştır (Tunaya, 1975, s.388). Modern anlamda ise bu ilke Batıda 17. ve 18. yüzyıl siyasi felsefesine göre temellenmiştir ve esas itibarıyla kişi hak ve özgürlüklerinin korunması amaçlanmıştır. Bireyin amaç olduğu liberal anlayışa göre, özgürlüklerin güvencesi kuvvetler ayrılığı ilkesinde aranmıştır. Bu doğrultuda elinde kuvvet bulunduran her organ ya da kişi bunu kötüye kullanabileceği için kuvvetlerin ayrı ellerde toplanması gerekmektedir (Teziç, 2007, s. 390).

İktidarın sınırlandırılması arayışı sonucunda ortaya çıkan kuvvetler ayrılığı ilkesi tarih boyunca bir çok kuramcı ve düşünürün katkıları ve somut pratiklerle günümüzdeki haline kavuşmuştur ancak genellikle Aristo, Locke ve Montesquieu'nun bu konudaki yaklaşımları öne çıkmaktadır.

1.1. Aristoteles

Aristoteles en iyi hükümet sisteminin farklı işlevlerin ayrı organlara verilmesiyle mümkün olabileceğini savunmuştur. O'na göre yasama, yürütme ve yargı erkleri arasındaki ilişkiler iyi bir

şekilde düzenlenirse devletten söz edilebilir (Teziç, 2007, s. 391). Aristo siyasi rejimleri iktidarın kime ait olduğuna göre sınıflandırmıştır. Buna göre, iktidar tek kişi tarafından kullanılıyorsa monarşi, birden fazla kişi yada bir zümre tarafından kullanılıyorsa aristokrasi ve tüm yurttaşlara aitse timokrazi olarak adlandırılmaktadır. Aristo ayrıca rejimlerin bozulmaları hallerini de incelemiş ve monarşi'nin bozulmasının tirani (baskı rejimi), aristokrasinin bozulmasının oligarşi ve timokrasinin bozulmasının ise demokrasiyi doğurduğunu belirtmiştir (Tunaya, 1975, s. 388). Aristo'ya göre siyasal iktidarın niteliğinin belirlenmesinde servet dağılımı da önemli bir etkidir. Buna göre eğer iktidar varlıklıkların elindeyse oligarşi, varlıksızların elindeyse demokrasi adını almaktadır (Aristoteles, 1975, ss. 81-82).

Aristo'ya göre anayasalar iktidar sahiplerinin görevlerinin düzenlenmesidir. Bu düzenleme yönetime katılanların iktidar ve etki gücüne göre eşitsiz bir biçimde ya da varlıksız ve varlıklıkların eşit sayıldıkları eşitlik temeli üzerinden yapılmaktadır. Anayasa biçimleri de demokratik ve oligarşik olarak iki grupta toplanabilir (Aristoteles, 1975, s. 113). Aristo yönetim biçimlerini sınıflandırdıktan sonra ideal anayasal düzenin ya da yönetim biçiminin ne demokrasi ne de oligarşi değil, ikisi arasında karma bir düzen olan “siyasal yönetim” olduğunu belirtmektedir (Aristoteles, 1975, ss. 43-44). Görüldüğü gibi Aristo, ortak iyiliğin sağlanması ve çoğunluğun gücünün sınırlanması amacıyla demokratik ve oligarşik öğelerin bulunduğu karma bir anayasa ve siyasal yönetim olarak isimlendirdiği bir yönetim biçimini savunmaktadır.

Yunan tarihçi ve devlet adamı Polybios da Aristo gibi, yöneticilerin aşırılıklarından dolayı yönetimlerin bozulmalarının önlenmesi için karma anayasa ve yönetimin gerekliliği üzerinde durmuş ve iktidarın birbirini denetleyecek şekilde farklı kurumlara dağıtılması halinde bu bozulmanın önüne geçilebileceğini savunmuştur (Şenel, 1995, s. 194). Aristo'nun öngördüğü karma anayasa, sınırsız ve keyfi iktidarın önlenmesinin yanı sıra belli kişi ya da grupların sınırsız egemenliklerinin yönetimin yıkımına sebep olacağından dolayı toplumsal kesimler arasında da bir denge kurulmasını sağlama amacı da taşımaktadır. Dolayısıyla adına siyasal yönetim dediği, oligarşi ve demokrasinin unsurlarını taşıyan karma yönetim toplumsal kesimlerin bir sentezini yansıtmalıdır. Siyasal yönetimin bozulmasının önüne geçmek için de farklı toplumsal kesimlerin temsil edildiği bir yetki paylaşımı yapılmalıdır (Zabcı, 2018, s. 10).

Aristo Anayasalar'da günümüzde de olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı olmak üzere iktidarı kullanacak üç organ bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan yasama işlevini topluca görüşme ve tartışmaların yapılması ve yürütme işlevini de yönetimdekilerin görevlerinin

belirlenmesi, sayı ve nitelikleri, yetkilerinin sınırları ve seçilme yöntemleri olarak ifade etmektedir (Aristoteles, 1975, ss. 132-133). Bu organlarda görev alacak ya da iktidarı paylaşacak kişi sayısının az olmasının yönetimin dışında kalacak çok sayıda insan olması sonucunu doğuracağı için sakıncalı olduğunu ve en iyi olsa dahi tek bir kişinin egemen olmasının insanlara özgü zaafiyetlerden dolayı tehlikeli olduğunu belirtmekte ve egemen iktidarın yalnızca yasaya ait olması gerektiğini savunmaktadır (Aristoteles, 1975, s. 86).

Bir kişinin değil yasanın egemen olması yalnız Tanrı ya da zekanın egemen olması anlamına gelmektedir. Yasa yerine bir kişinin egemen olması ise Aristo'nun "insanların tutkuları bir vahşi hayvan gibidir ve güçlü duygular yöneticileri ve insanların en iyilerini bile yoldan çıkarır" şeklinde ifade ettiği gibi son derece sakıncalıdır. Nitekim Aristo'ya göre yasada tutkuları olmayan zeka bulunmaktadır (Aristoteles, 1975, s. 103). Aristo, bu sözleriyle modern dönemin çok öncesinde kuvvetler ayrılığına temel oluşturan görüşleri dışında, demokrasinin vazgeçilmez unsuru olan hukukun üstünlüğünün önemini de çok net bir şekilde vurgulamıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi Aristo'nun anayasa anlayışı, kuvvetler ayrılığı ya da dengesiyle birlikte iktidarın sınırlanmasını sağlayan iyi yasa fikrine dayanmaktadır. Onun kuvvetler dengesi kuramı mülkiyet hakkına müdahale edilmesinin önlenmesi ve sınırlanmamış çoğunluğun egemenliğine karşı oluşturulmuştur (Çelik, 2011, s.146).

1.2. Locke

Locke'un liberal özgürlüklerin merkezinde olduğu siyaset felsefesi, doğa durumu ve doğal hukuk kavramlarına dayalıdır. İnsanlar doğa durumunda eşit ve özgür olarak yaşamlarını sürdürdüklerinden, kendilerinin onayı olmadan servetlerinden yoksun bırakılamaz ve bir siyasal iktidara tabi kılınamazlar. Bununla birlikte bireyler mülkiyetlerinin güvence altına alınması ve başkalarından gelecek tehlikelere karşı rahat, güvenli ve barış içinde yaşayabilmek adına doğa durumundaki özgürlüklerinden vazgeçip aralarında anlaşarak sivil topluma tabi olmayı ve siyasal bir toplum oluşturmayı tercih etmişlerdir. İnsanların aralarında anlaşarak oluşturdukları siyasal toplum içindeki çoğunluk diğer bireyler adına karar verme ve eylemde bulunma hakkına sahiptir (Locke, 2004, s. 64). Locke bu görüşleriyle siyasal toplumun ve temsili yönetimlerin meşruiyet temellerini ortaya koymuştur.

Doğa durumunun güvensizliklerine karşı bireylerin biraraya gelerek oluşturdukları sivil toplum ve üstün iktidar, anlaşmazlıkların giderilmesini ve bireyler arasındaki savaş halinin engellenmesini sağlayacaktır. Siyasal toplum böylece doğal hukukun gerçekleştirilmesini ve

insanların yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarını güvence altına alacaktır. Bu temel hakların korunması için genellikle yürütmenin sınırlanmasını öngören Locke'un anayasal düzeni, kuvvetler ayrılığının temelini oluşturan, siyasal gücün yasama ve yürütme arasındaki yapısal bölüşümüne dayanmaktadır (Jenkins, 2011, ss. 547-548).

Siyasal toplumda yönetim tarafından bireylere yönelebilecek çeşitli tehlikeler bulunmaktadır. İlk olarak yasaları yapanların yürütme iktidarını ya da yürütme iktidarının yasa yapma gücünü ellerine geçirmeleri yani yasama ve yürütme erkinin aynı ellerde toplanması temel hakların güvence altında olmamasına yol açacaktır. Diğer yandan yasaları yapan ve uygulayanların kendilerini yasalara uymak zorunda hissetmemeleri ve bu kişilerin yasaları özel çıkarlarına göre yapmaları ve uygulamaları, yönetimden gelebilecek diğer tehlikelerdir. Bu yüzden bireylerin bu tehlikelere karşı korunabilmesi için yasaları yapanların ve uygulayanların farklı kişiler olması gerekmektedir (Şenel, 1995, s. 344).

Locke siyasal toplumda yasama, yürütme ve federatif olmak üzere üç iktidardan bahsetmiştir. Yasama iktidarı devlet gücünün uygar toplum üyesi bireylerin korunması için nasıl kullanılacağını belirleme hakkına sahiptir. Sürekli yürürlükte kalacak olan yasalar kısa bir zaman diliminde yapıldıklarından dolayı, yasaları yapanların sürekli toplantı halinde olmaları gerekmemektedir. Yasamacıların yasaları kendi çıkarları için değil kamu yararı için yapmaları beklenmektedir. Öte yandan yasama işlevi kısa süreli olmasına karşın çıkarılan yasalar kalıcı olduklarından, bu yasaları uygulamak üzere sürekli bir yürütme iktidarına gereksinim duyulmaktadır. Locke yasama ve yürütme iktidarı dışında federatif iktidara yer vermiştir. Federatif iktidar savaş ve barış yapılması, ittifaklar oluşturmak ve devletsiz birey ve topluluklarla ilişkilerin yürütülmesini görevini üstlenecektir (Locke, 2004, ss. 95-96). Yasama ve yürütme iktidarı uygar toplumun bulunduğu ulusal alanda faaliyet göstermektedirler. Oysaki devletlerin aralarındaki anlaşmazlıkları çözecek bir yargı organı bulunmadığından uluslararası alanda doğa durumu hakimdir. Federatif iktidar ise dış politika alanında uluslararası sorunlarla ilgilenecektir (Şenel, 1995, s. 345).

Toplumsal yaşama ilişkin kurallar koyan yasama üstün iktidardır, diğer iktidarlar yasamadan türemektedir ve ona tabidirler. Yasama üstün iktidar olarak kabul edilmesine karşın, güvene dayalı olarak hareket etme zorunluluğu bulunduğundan, bu güvene aykırı hareket etmesi halinde topluluk üyeleri yasamayı azletme ya da değiştirme hakkına sahiptir. Bu yüzden topluluk her zaman üstün iktidarı elinde tutmaktadır (Locke, 2004, ss. 98-99). Yürütme iktidarı yasamaya

tabi ve ona karşı sorumlu olduğundan yasama iktidarı gerekirse verdiği yetkileri geri alabilir ve yetkileri kötüye kullanmışsa cezalandırabilir. Yürütme yasama meclisini toplantıya çağırma hakkına sahiptir ancak yasamanın çalışmalarına engel olması halinde halkla savaşa girmiş olacağından yürütme iktidarı elinden alınabilir (Göze, 2015, s. 181).

Üstün iktidar olarak kabul edilmesine rağmen yasama kimi sınırlandırmalara tabidir. Öncelikle yasama iktidarı bireylerin yaşam ve mülkiyetleri üzerinde keyfiyete sahip değildir çünkü bu iktidar insanların siyasal toplumu kurma aşamasında doğa durumunda sahip oldukları haklarla sınırlıdır. Doğa durumunda hiç kimse başkasının yaşam, mal varlığı ve özgürlüğü üzerinde tasarrufta bulunma hakkına sahip olmadığından, siyasal toplum kurulurken de sahip olmadıkları bu hakkı başka bir güce devredemezler. Bunun dışında kamu yararını sağlamakla sorumlu olan yasama iktidarı insanları köleleştirme ve yoksullaştırma hakkına da sahip değildir. Bu yüzden bu hakları çiğneyen bir yasa meşru ve iyi yasa olamaz. Öte yandan yasalar gelişigüzel ve keyfi olamaz, ancak kabul edilmiş ve yayınlanmış olmak zorundadırlar. Böyle olursa, insanlar doğa durumundaki yaşamlarından geriye gitmiş olurlar. Son olarak, yasama iktidarı onayı olmadan hiç bir insanın mülkiyetini elinden alamaz çünkü siyasal yönetimin hedefi ve insanların bu topluma girmelerinin amacı mülkiyetlerinin korunmasıdır (Locke, 2004, ss. 88-91).

Aristo ve ileride görüşleri ele alınacak olan Montesquieu, toplumsal kesimlerin yönetimde dengeli olarak temsil edilmesine odaklanmışlar fakat Locke'a göre doğal haklarla sınırlandırılmış yasama ve yürütme kuvvetlerinin aynı ellerde toplanmaması yeterlidir. Locke siyasal iktidarı sınırlandırmanın temelini doğal haklarda aramış ancak siyasal iktidarların dengesiyle ilgilenmemiştir (Çelik, 2011, s. 149).

1.3.Montesquieu

Locke bireylerin özgürlükleri, halk egemenliği, çoğunluk sistemi, kuvvetlerin bölüşümü ve anayasal monarşi gibi konularda fikirlerini ileri sürmüştü de siyasal iktidarın özellikleri ve bu iktidarın nasıl organize edilmesi gerektiği konusuna çok fazla eğilmemiştir. Locke'un takipçisi olan ve İngiltere'de o dönemde hakim olan özgürlük, hoşgörü ve ılımlılık gibi kavramlardan etkilenmiş olan Montesquieu ise kuvvetler ayrılığı ilkesini sistematize etmiş ve özgürlüklerin güvence altına alınması için gerekli koşulları analiz ederek, anayasalarda siyasal iktidarın sınırlandırılması için nasıl düzenlemeler yapılması gerektiğini ortaya koymuştur (Held, 2006, s. 65).

Montesquieu görüşlerini soyut kavramlara değil dönemin İngiltere’indeki gözlemlerine ve uzun süreli araştırma ve incelemelerine dayandırmıştır. Locke dış ilişkilerin düzenlenmesi konusunu federatif iktidarın alanına dahil ederken, Montesquieu bu alanı da yürütmeye dahil etmiş ayrıca ondan farklı olarak yargılamayı ayrı bir kuvvet olarak kabul etmiştir. Öte yandan Montesquieu kuvvetlerin farklı organlar tarafından kullanılması gerektiğini öngörerek, fonksiyonlar ayrılığında organlar ayrılığı sonucuna ulaşmıştır (Teziç, 2007, s. 398).

Montesquieu kral ve halk arasında aracılık eden kurumların bulunmaması ve kralın iradesinin yasa niteliğinde olmasının özgürlüklerin çiğnenmesi ve despotizme yol açtığı görüşünü savunmaktaydı. Bunun için İngiliz Anayasasında olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı organlarının birbirinden ayrılması ve despotizmin engellenmesi için birbirlerini denetlemelerini gerekli görmekteydi. Fransa’da da hak ve özgürlüklerin korunabilmesi için tamamı mutlak monarkın elinde olan kuvvetler ayrılmalı ve farklı organlara verilmeliydi. Ayrıca Montesquieu İngiltere’nin dışında Roma’nın siyasal düzeni ve Roma ile birlikte antik Yunan’dan bu yana savunulan “karma anayasa” ve “karma yönetim” düşüncelerinden de esinlenmiştir (Şenel, 1995, ss. 354-355).

Montesquieu kuvvetler ayrılığı kuramının esaslarını 1748 yılında yayınlanmış olan “Kanunların Ruhu” isimli eserinde ortaya koymuştur. Cumhuriyet, monarşi ve istibdat olmak üzere üç yönetim çeşidi olduğunu öne sürmüştür. Cumhuriyet yönetiminde halkın tamamı ya da bir bölümü iktidarı elinde tutmakta, monarşi tek kişinin belirli kanunlarla yönetmesi ve istibdat ya da despotluk ise tek kişinin yasalara dayanmayan keyfi yönetimidir. Cumhuriyet yönetiminde halkın tamamının iktidarına demokrasi, bir bölümünün iktidarına ise aristokrasi denmektedir. Karma bir yönetimi savunmuş olan Montesquieu, iyi yönetimin aristokrasi ve demokrasinin unsurlarını taşıması gerektiğini öne sürmüştür (Montesquieu, 2004, ss. 33-39). Montesquieu’nun toplumun farklı kesimlerinin dengesini gözettiği karma yönetim anlayışıyla yukarıda görüşleri ele alınmış olan Aristo ve Roma yönetiminden etkilenmiş olduğu belirtilmelidir.

Montesquieu’ya göre her yönetimde yasama, yürütme ve yargı olmak üzere üç kuvvet bulunmaktadır. Kısa süreli ya da sürekli yasaları yapan, gerektiğinde değiştiren ya da yürürlükten kaldıran yasama kuvveti, devletler ve medeni hukuka ilişkin konuları düzenlemektedir. Dış ilişkileri de düzenleme yetkisi olan, elçiler gönderip kabul eden yürütme kuvveti ayrıca barış ya da savaşa karar verir, güvenliği sağlar ve dış saldırılara karşı önlem alır ve engeller. Yargı kuvveti ise

kişiler arasındaki uyuşmazlıkları çözer ve suçluların cezalandırılmalarını sağlar (Teziç, 2007, s. 398).

Temel hak ve özgürlüklerin güvence altında olabilmesi için kuvvetlerin farklı ellerde olması gerekmektedir. Yasama ve yürütme iktidarının aynı ellerde olması halinde özgürlüklerden sözedilemez çünkü bu kuvvetleri elinde bulunduran hükümdar ya da meclis zorbalıkla uygulamak için ağır yasalar yapabilir. Yargı ve yasama kuvvetinin aynı kişiler tarafından kullanılması halinde hakimler aynı zamanda yasa yapıcı olacağından insanların yaşam ve özgürlükleri tehdit altında olacaktır. Hakimler yürütme kuvvetine sahip olurlarsa hem zorba yönetim sürebilir hem de yargılama yetkisine haiz olurlar. En kötü olasılık olan tüm kuvvetlerin aynı ellerde toplanması hali ise devlette her şeyin yıkılması anlamına gelecektir. Bu sebeple özgürlük ancak ılımlı hükümetlerin yönetiminde gerçekleşebilir. Bununla birlikte hükümetlerin ılımlı olması da tek başına iktidarın kötüye kullanılmasının engellenmesi için yeterli değildir. Yetki sahibi herkes bir engelle karşılaşmaya kadar elindeki yetkiyi kötüye kullanma eğilimindedir. Bu yüzden iktidarın başka bir güçle durdurularak sınırlandırılması gerekmektedir (Montesquieu, 2004, ss. 155-156).

Montesquieu'nun kuvvetler ayrılığı kuramına ilişkin görüşlerini İngiltere'deki gözlem ve araştırmalarına dayandırdığından söz edilmişti. Bu yüzden organların oluşumu, yapısı ve organlar arasındaki ilişkilere dair görüşleri İngiltere yönetiminden esinlendiğini ortaya koymaktadır. Montesquieu bu çerçevede İngiltere'deki kral gibi yürütme iktidarının tek bir kişiye ait olması gerektiği görüşündedir. Tek bir kişi hızlı kararlar alıp uygulayabilecek ve yönetsel işlevleri en iyi şekilde yerine getirebilecektir. Öte yandan yasama organı halkın oylarıyla seçilecek bir meclis ve soyluları temsil edecek başka bir meclis tarafından oluşacak ikili bir yapıda olmalıdır. İngiltere'deki Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası tam olarak böyle ikili bir meclis örneğidir. Yargı iktidarı ise sürekli olmayan ve gerekli olduğu kadar görevde kalan ve hakimlerinin halk tarafından seçildiği mahkemelere ait olmalıdır (Ağaoğulları vd., 2009, ss. 424-426).

Montesquieu hükümetlerin ılımlı ve dengeli olmasının tek başına özgürlüklerin korunması ve zorbalığın önlenmesi için yeterli olmadığı görüşüne paralel olarak, kuvvetlerin ayrı organlara verilmesinin de yeterli olmadığını, organların yetkileri ve aralarındaki ilişkilerin gücün güçle dengelenmesi esasına göre tasarlanması gerektiğini öne sürmektedir. Bu çerçevede yasama iktidarı kendiliğinden toplanmamalı, toplantıların zaman ve süresi yürütme organı tarafından belirlenmelidir. Ayrıca yürütme organı gerektiğinde yasamanın eylemlerini durdurma yetkisine sahip olmalıdır yoksa zorba yasalar çıkarabilir ve diğer organları etkisizleştirebilir. Yasama organı

çıkardığı yasaların nasıl uygulandığını denetleme hakkına sahip olmalıdır ancak yürütmeyi engelleme yetkisi tanınmamalıdır çünkü yürütme organı zaten sınırlı bir iktidardır ve daha fazla sınırlanması faydalı olmayacaktır (Montesquieu, 2004, s. 161). Yasama ve yürütmeden farklı olarak yargı organı sürekli görevde olmadığından diğer organların yetki alanlarına karışma durumu olmayacaktır ancak yasama ve yürütme erklerinin de yargıya müdahale etmemeleri gerekmektedir (Ağaoğulları vd.,2009, s. 428).

Yargı organının yasama ve yürütme iktidarından ayrı ve onlara bağımlı olmaması gerektiği görüşünü öne süren Montesquieu'nun görüşleri devrim sonrasında bir çok anayasaya esin kaynağı olmuştur. Sözgelimi 1789 yılı İnsan Hakları Bildirisi'nin 16. maddesinde kuvvetler ayrılığının anayasal yönetimler için bir zorunluluk olduğu ifade edilmiştir (Allison, 2007, ss. 76-77).

2. Kuvvetler Ayrılığına Dayalı Hükümet Sistemleri

Hükümet sistemleri kuvvetlerin birliği ve kuvvetlerin ayrılığı olmak üzere iki genel kategoriye ayrılmaktadır. Kuvvetler birliğine dayalı sistemler ise kuvvetlerin yürütmede ve yasamada birleştiği sistemlerden oluşmaktadır. Mutlak monarşi ya da diktatörlük kuvvetlerin yürütme organında birleştiği, meclis hükümeti ise yasamada birleştiği sistemlerdir. Kuvvetler ayrılığı sistemleri ise sert kuvvetler ayrılığı olarak nitelenmekte olan başkanlık sistemi ve yumuşak kuvvetler ayrılığı olarak anılan parlamenter sistemdir (Gözler, 2018, s.223). Parlamenter sistem kuvvetler arasında sürekli işbirliğine dayalı olduğundan yumuşak kuvvetler ayrılığı olarak nitelenmektedir. Bu anlamda Teziç'e göre gerçek anlamda kuvvetler ayrılığına dayanan hükümet sistemi başkanlık sistemidir (Teziç, 2007, s.400). Çalışmamızın konusu başkanlık sistemi olduğu için yalnızca başkanlık sistemi, genel özellikleriyle ele alınacaktır.

2.1.Başkanlık Sistemi ve Genel Özellikleri

Başkanlık sistemi anayasal anlamda sert kuvvetler ayrılığına ve kuvvetlerin diğerlerinden bağımsızlığına dayanmaktadır. Bu kuvvetler ayrılığı esas itibarıyla hukuksal planda kuvvetlerin eşitliği koşuluna bağlıdır. Siyasi açıdan bakıldığında ise başkanlık sistemi yürütmenin yani başkanın yasamaya üstün hale gelmesine neden olduğundan başkanlık sistemi olarak isimlendirilmektedir. Öte yandan başkanlık sistemi kuvvetlerin sert ayrılığına dayanıyor olsa da özellikle ABD örneğinde uygulamada siyasi partilerin özelliği ve Kongre'deki komiteler aracılığıyla yasama ve yürütme arasında bir işbirliği sağlanabilmektedir (Teziç, 2007, s.430-431).

Kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde başkanlık sisteminde yasama ve yürütme organları hem işlevsel hem de organik açıdan birbirinden ayrılmışlardır. İşlevsel ayrılık yasamanın yasa

yapma ve yürütmenin hükümet etme faaliyetlerinin farklılığına işaret etmektedir. Bu çerçevede kuvvetler yalnızca kendi işlevlerini yerine getirirler ve birbirlerinin işlevlerine karışmaları söz konusu değildir. Organik ayrılık ise yasama ve yürütme işlevlerinin farklı organlar tarafından yerine getirilmesi ve birbirinden bağımsız olmalarıdır. Organik ayrılık aynı zamanda bu iki organın göreve gelişleri bakımından birbirinden bağımsız olmalarını ve görev dönemlerinin de farklılaştırılmasını ve bir organda görev alanların diğerinde görev yapamamalarını gerektirmektedir (Erdoğan, 2010; s. 206-207).

Başkanlık sisteminin parlamenter sisteme göre ayırıcı özelliği başkanın halk tarafından seçilmesi ve yürütme organını tek başına oluşturmasıdır. Başkan hem devlet hem de hükümet başkanı sıfatlarını taşır ve hükümeti oluşturan bakanlar başkana karşı sorumludurlar (Gözübüyük, 2007, s. 37). Başkanlık sisteminin genel özellikleri arasında kuvvetler ayrılığıyla birlikte denge ve denetleme mekanizmaları ilkelerine dayalı olmaları, sabit görev süreleri ve yürütme kuvvetinin tek kişiye ait olmasıdır (Akçalı, 2016, ss. 65-66). Sartori'ye göre başkanlık sisteminin üç tanımlayıcı özelliği bulunmaktadır. İlk olarak başkan belirli bir süre için ve ya doğrudan ya da dolaylı olarak halk tarafından seçilmektedir. İkinci olarak başkan yasama organı tarafından atanmamakta ve görev süresine son verilememektedir. Bakanlar başkan tarafından göreve getirilir ve görevden alınırlar. Son olarak başkan tek başına yürütme organını oluşturmakta ve yönlendirmektedir. Bu özellikler saf başkanlık sisteminin tanımlayıcı kriterleridir (Sartori, 1997, ss. 113-115).

Başkanlık sisteminin ilk olarak uygulandığı ABD dışında başta Latin Amerika olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde çok sayıda ülke başkanlık sistemiyle yönetilmektedir ve bu ülkeler birbirinden çok farklı uygulamalara sahne olmaktadır.

3. Denge ve Denetleme Mekanizmaları

Geniş bir çerçeveden bakıldığında denge ve denetleme sistemi tarihsel süreçte siyasi iktidarın sınırlandırılmasına yönelik olarak geliştirilmiş yöntem ve araçlardan oluşan çerçeve bir kavram olarak nitelendirilebilir. Anayasacılık kavramını oluşturan boyutlardan hukuk devleti ve yukarıda ele alınan kuvvetler ayrılığı ilkeleri demokratik hükümet sistemlerinin temellerini oluşturmaktadır. Bu temel ilkeler dışında çağdaş demokratik sistemlerde kamuoyu, seçimler, sivil toplum örgütleri ve medya gibi diğer denge ve denetleme unsurları bulunmaktadır. Bunlar dışında uluslararası denetim mekanizmaları da siyasi iktidarların sınırlandırılmasını sağlayan bir diğer etken olarak öne çıkmaktadır (Gönenç, 2010, ss. 1-4). Çalışmamızın konusu hükümet sistemlerinden başkanlık sistemi olduğundan, çerçeve bir kavram olan denge ve denetlemenin yukarıda belirtilen

tüm unsurları değil hükümet sistemlerinin belirleyici ilkelerinden kuvvetler ayrılığıyla birlikte anayasal organların işleyişini belirleyen denge ve denetleme mekanizmaları üzerinde durulacaktır.

Siyasal iktidarın sınırlanmasına yönelik olarak geliştirilmiş olan kuvvetler ayrılığı teorisiyle birlikte denge ve denetleme mekanizmaları iktidarın nasıl kullanılacağını saptayan ve hükümet sistemlerinin karakterini belirleyici temel bir rol oynamaktadırlar (Gülener, 2016, s. 12). Sert kuvvetler ayrılığına dayalı olan başkanlık sisteminde yasama, yürütme ve yargı organları birbirinden kesin çizgilerle ayrılmıştır ancak siyasi iktidarın bu organlar arasında paylaştırılmış olması aralarında bir ilişki olmadığı anlamına gelmemektedir. Kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri bir yandan işbirliği yaparak devlet çarkının dönmesini sağlarken diğer yandan da birbirlerini dengelemektedirler. Denge ve denetleme sistemi bir organın kendisine tanınan yetkileri kullanırken diğerlerini frenlemesini ve atacakları adımları hesaplamasını gerektirmektedir. Bu anlamda Amerikan anayasa geleneği içinde gelişmiş olan denge ve denetleme ilkesi kuvvetler ayrılığı ilkesinin tamamlayıcısıdır (Gönenç, 2010, s. 8). Kuvvetler ayrılığı ilkesi anayasal organlara kendi alanlarında otorite sağlarken, onun tamamlayıcısı olan denge ve denetleme sistemi organların diğerlerini frenleyerek dengelemelerini ve gücün kötüye kullanımını engellemeyi sağlamaktadır (Barbour ve Wright, 2011, s. 65).

Demokratik hükümetlerde kuvvetler ayrılığı ve denge ve denetleme sistemine dair iki kuramsal yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşım, işbölümü ve uzmanlaşmaya vurgu yapmakta ve her organın diğerlerinin müdahalesi olmadan en iyi olduğu şeyi yapması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşıma göre her organa belirli görevler verilmeli ve hiçbir organ etki alanı dışına çıkmamalıdır. İkinci kuramsal yaklaşım ise özellikle yasa yapıcılar ve başkanlar gibi seçilmiş görevliler için siyasetin yaygınlığı ve kapsayıcılığını benimsemektedir. Buna göre kuvvetler ayrılığı denge ve denetleme sistemiyle ortaklaşa işlev görmektedir. Her organ hem bağımsız bir siyasi aktör hem de kısmen diğerlerini sınırlamasını sağlayan özel yetkilere haiz olması nedeniyle diğer organlar üzerinde fren görevi görmektedir. Her organın diğerleri üzerindeki sınırlayıcı etkisi nedeniyle hükümet kendi kendini sınırlamaktadır (Ackerman vd., 2011, ss. 247-248).

Bu iki farklı kuramsal yaklaşım değerlendirildiğinde, ilk yaklaşımın yönetim biliminin işbölümü ve uzmanlaşma ilkelerinin uygulanarak organların kendi yetkilerine odaklanmasını ve diğer organların yetki alanlarına müdahale etmemesi gerektiğini vurguladığı görülmektedir. Oysaki bu yaklaşım iktidarın kullanımında işbirliğini gözardı ediyor olmasından dolayı siyasetin

doğasına ve pratiğine uygun düşmemektedir. İkinci kuramsal yaklaşım, Neustadt (1990, s. 29)'un Amerikan hükümet sistemini tanımlarken kullandığı “iktidarı paylaşan ayrı kurumlar” ifadesinde olduğu gibi işbirliği, koordinasyon ve gücün kötüye kullanımının engellenmesi için kuvvetler ayrılığı ve denge ve denetleme sistemini entegre ettiği için siyasal gerçeklikle uyumludur. Nitekim ileride ele alınacağı gibi kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde organların yetkilendirilip aralarındaki ilişkilerin denge ve denetleme araçlarıyla sağlandığı yönetimler demokratik karakter taşımaktadırlar.

Kuvvetler ayrılığı ilkesi hiç bir organın diğerleri üzerinde hakimiyet kurmaması için organların sınırlanmaları gerektiği anlamında denge ve denetlemeyi kapsamakla birlikte esas vurguyu kuvvetlerin farklı ellerde bulunması üzerine yapmakta, denge ve denetleme ilkesi ise her organın diğer organların denetlemesi, dengelenmesi ve frenlenmesi için diğer organları sınırlamak üzere onların yetki alanlarında kullanabilecekleri yetkilere odaklanmaktadır. Bu çerçevede denge ve denetleme ilkesi Volkomer (2011, s.34) tarafından yasama, yürütme ve yargı organlarının her birine diğerlerinin faaliyetleri üzerinde kullanabilecekleri kimi yetkiler tanınarak her birinin keyfi eylemlerinin önüne geçilmesinin amaçlanmış olduğu, hükümet iktidarının organize edilmesi sistemi olarak tanımlanmaktadır.

Bu noktada kuvvetler ayrılığı ilkesine dayalı olmakla birlikte denge ve denetim sisteminin pratikte uygulama alanı bulduğu ABD başkanlık hükümet sisteminin bu ilkeler açısından gelişimine bakmak gerekmektedir.

3.1. Denge ve Denetleme Mekanizmaları'nın ABD'de Uygulanması

ABD'nin kuruluşunda yasama, yürütme ve yargı organlarının yetki ve sorumlulukları kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde belirlenmiş ve organlar arasındaki ilişkilerde kullanacakları yetkiler ise denge ve denetleme mekanizmaları ilkesi doğrultusunda tanınmıştır. Başka bir deyişle, ayrıştırılmış ve sınırları belirlenmiş organlardan her birinin diğerlerini kontrol edebilmesi için gerekli tedbirler alınmıştır (Akçalı, 2014, s. 97). Kuruluş aşamasında anayasadaki yapısal düzenlemeler kuvvetler ayrılığı ve denge denetleme dışında, federalizm, cumhuriyetçilik ve yargısal denetim ilkelerine dayanmaktaydı. Bu ilkeler, kurucuların güçlü bir ulusal hükümet oluşturmak dışında bu hükümetin özgürlük ve mülkiyete bir tehdit oluşturmamasını sağlama isteklerini yansıtmaktaydı (Dye ve Sparrow, 2009, s. 71).

ABD kurulduğunda anayasasının bu temel ilkelere dayandırılması kurucularının bilinçli seçimlerinden kaynaklanmıştır. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsenmesinde anayasanın kaleme

alınmasının öncesinde, kuruculardan Thomas Jefferson ve Benjamin Franklin'in İngiltere ve Fransa'da bulunmaları ve Montesquieu'nun fikirlerinden etkilenmiş olan James Madison, Alexander Hamilton ve Franklin'in anayasa çalışmalarının başında olmalarının ve temsilcileri bu yönde etkilemelerinin çok önemli payı bulunmaktaydı. İngiltere'yle yaşanan kötü deneyimler ve İngiltere kralının zorbalıkları da kurucuları, başkanın gücünün yasama ve yargının kontrolünde olacağı denge ve denetleme araçlarının bulunduğu bir anayasal sistem kurgulamaya itmişti (Atatüre, 2017, s. 156).

Kuruculara göre sınırlanmamış iktidar yozlaştırıcıdır ve aynı zamanda güç yoğunlaşması tehlikelidir (Dye ve Sparrow, 2009, s. 75). Bu yüzden anayasa, kuvvetler ayrılığı ilkesi üzerine inşa edilmiştir. Anayasada bu ilke tam olarak ifade edilmemiş olsa da koloni döneminde dahi uygulanmaktaydı. Anayasayı kaleme alanlar bu ilke doğrultusunda hükümetin üç temel işlevi olarak gördükleri kuvvetleri üç organa ayırmışlardır. Bu çerçevede kanun yapmayı içeren yasama işlevi Kongre'ye, kanunların uygulanması olan yürütme işlevi başkana ve kanunların yorumlanması yani yargı işlevi ise Yüksek Mahkeme'ye verilmiştir (Wasserman, 2011, s. 28).

Anayasanın yazıldığı süreçte kurucular, İngilliz kamu hukuku algılarıyla paralellik sergileyen Montesquieu'nun kuvvetler ayrılığı ilkesinin özgürlükleri koruyacağını ve zorba bir yönetimin engellenmesini sağlayacağını düşünmüşlerdir. Kuruculardan Hamilton, Jay ve Madison "Federalist Yazılar" isimli kitapta topladıkları makaleleri yayınlayarak anayasal tercihlerini ve bunlara temel oluşturan felsefi dayanaklarını kaleme almışlardır. Özgürlükleri önceleyen yaklaşımlarında bireylerin kendilerine ait ve devletin müdahalesine kapalı bir alanları olması gerektiğini öne sürmüş ve bu alanın korunabilmesi için iktidarın zorbalığının ve gücün kötüye kullanımının engellenmesi gerektiğini savunmuşlardır (Boyunsuz, 2017, s. 61).

Kurucular güçler ayrılığı çerçevesinde iktidarın farklı organlar tarafından kullanılmasının yeterli olmadığı görüşündeydi. Kuvvetler ayrılığının amacı gücün güçle dengelenmesi ve herhangi bir organın baskın olmasını engellemektir. Ayrıca iktidarın yalnızca üç organ tarafından paylaşılması koloniler döneminde olduğu gibi yasamanın üstün olmasına yol açacaktı. Kongre'nin en önemli organ olarak kabul edilmesine rağmen yasama iktidarının sınırlanması gerekiyordu ve bunun yolu denge ve denetleme mekanizmalarının sisteme dahil edilmesinden geçmekteydi (Wasserman, 2011, s. 28).

Federalist Yazılar'da 51 no'lu makalede Madison, Montesquieu'nun fikirlerine paralel bir biçimde kuvvetler ayrılığı ve denge ve denetleme ilkelerinin gerekliliğine ilişkin görüşlerini ortaya

koymuştur. Madison'a göre güç yoğunlaşmasının engellenmesi için diğer organların müdahalelerine karşı koymak üzere her organa gerekli anayasal araçların sağlanması gerekmektedir. Yani güç karşı güçle dengelenmelidir. Madison denge ve denetleme mekanizmalarının gerekliliğini insan doğasına yaptığı atıfla şu şekilde ifade etmiştir: "Eğer insanlar melek olsalardı yönetime ve melekler yönetici olsaydı yönetim üzerinde dış ve içi sınırlamalara gerek olmazdı" (California State University, 2020).

Anayasayı kaleme alan kurucular yukarıda ele alınan görüşler çerçevesinde kuvvetlerin mutlak ayrılığına inanmamışlardır. Bu yüzden iktidarı üç kuvvet tarafından paylaştırdıktan sonra her birine denge ve denetleme mekanizmalarını kullanmaları için gerekli yetkiler tanınmıştır. Bu çerçevede, Kongre tarafından yasa yapılabilir ancak buna karşı başkanın veto yetkisi bulunmaktadır. Başkanın yabancı ülkelerle antlaşmalar yapmak üzere müzakere yetkisi bulunmaktadır ancak bu antlaşmaların Senato'nun 2/3'ü tarafından onaylanması gerekmektedir. Federal mahkemeler yasaları ve Anayasa'yı yorumlayabilir ancak Kongre'nin federal yargı sistemini şekillendirme ve mahkemelerin hangi davaları göreceğini belirleme yetkisi dolayısıyla yargı erki sınırlanmaktadır (Volkomer, 2011, s.34).

Başkanlık sisteminin ilk örneğini oluşturduğu ABD, kuruluşunda kuvvetler ayrılığı ilkesinin uygulandığı ve gerek kuruluş aşamasında gerekse de tarihsel süreçte denge ve denetleme araçlarının sisteme entegre edildiği, dünyada başkanlık sisteminin demokratik olarak uygulandığı bir ülke olarak kabul edilmektedir. Bu sistemin ABD'de başarılı olarak uygulanıyor olmasının koloni döneminden bu yana ABD'ye özgü belirli koşulların bir araya gelmesinin ürünü olduğunu belirtmek gerekmektedir. ABD örneği dışında başkanlık sisteminin uygulandığı ancak denge ve denetleme mekanizmalarının bulunmadığı ya da etkin olarak uygulanmadığı bir çok ülke ise demokratik olarak nitelendirilmemektedir.

3.2.Denge ve Denetleme Mekanizmalarının Etkin Kullanılmadığı Başkanlık Sistemleri

Kuvvetler ayrılığına dayalı bir sistem olan başkanlık sistemi ABD dışında, başta Latin Amerika olmak üzere, Asya ve Afrika'da birçok ülkede uygulanmaktadır ancak sistemin bu ülkelere adapte edilmesinde ciddi zorluklar yaşandığı ve istikrarlı başkanlık demokrasileri kurulamadığı değerlendirilmektedir. Başkanlık sisteminin başka ülkelerde başarısız olmasında, bu modeli kendi ülkelerine aktarmaya çalışan yönetici elitlerin sistemin doğasına uygun olmayan uygulamaları eklemeleri ve temel unsurlarını bilinçli olarak ihmal etmelerinin etkisi

bulunmaktadır. Bunlar arasında, başkana tanınan güçlü kararname ve olağanüstü hal ve meclisi fesih yetkileri başta gelmektedir. Bu ülkelerde genellikle uygulanmayan ya da ihmal edilen ise denge ve denetleme mekanizmalarıdır (Erdoğan, 2016, s. 30). Literatürde başkancı, hiper başkanlık ya da süper başkanlık olarak adlandırılan bu sistemler denge ve kontrol mekanizmalarının bulunduğu kuvvetler ayrılığı sistemlerinden farklı olduklarından hepsini başkanlık sistemi olarak nitelerek doğru bir yaklaşım olmayacaktır (Boyunsuz, 2017, s. 164).

Başkanlık sisteminin ABD'den sonra ilk uygulandığı Latin Amerika ülkelerinin geneline bakıldığında ABD örneğiyle ortak noktaları olmakla birlikte sistemin demokratik niteliğini zayıflatan, başkanın sahip olduğu yasama yetkileri başta olmak üzere çok sayıda farklılık bulunmaktadır. Latin Amerika ülkelerinin anayasaları başkanlık sisteminin esasına ve kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı biçimde, başkanlara kanun hükmünde kararname, yasa önerisi ve olağanüstü hal yetkileri tanıdırlardır (Cheibub vd., 2011, s. 3). Dolayısıyla Latin Amerika ülkelerinin başkanlık deneyimleri ABD modelinden aşırılaşmış başkanlık yetkileri, denge ve kontrol mekanizmalarının zayıflığı, demokrasi eksikliği, sosyo ekonomik krizler gibi yönleriyle farklılaşmıştır. Bu yüzden bu ülkelerdeki rejimler otoriter eğilimler taşıyan aşırı güçlü başkanların hakimiyetinde olan başkancı ya da hiper başkanlık rejimlerine dönüşmüşlerdir (Boyunsuz, 2017, ss. 82-84).

Anayasal organların karşılıklı sahip oldukları yetkileri aracılığıyla birbirleriyle etkileşime girmelerini sağlayan denge ve kontrol mekanizmaları, kuvvetler ayrılığı ilkesinin sağlıklı işlemesi açısından çok büyük önem taşımaktadırlar. Oysaki Latin Amerika ülkelerinde kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı ve erklerin birbirini frenleyerek dengelemesine engel olan düzenlemeler bulunmaktadır. Bu ülkelerde kontrol denge mekanizmalarının işlevi bilgilendirme araçları olmaktan öteye gitmemektedir (Açıl, 2018, s. 189).

Latin Amerika ülkelerindeki başkanlık sistemi deneyimi birbirini dengeleyerek denetleyen çoğunlukların oluşmasına yol açmamakta, bunun tersine sistem azınlık karşısında ezici çoğunlukların oluşmasına neden olmaktadır. Bu yüzden saf başkanlık sisteminden sapma olarak görülen ve bozulmuş olarak nitelenen bu sistemler Aristo'dan bu yana siyaset felsefesinin amaçladığı karma yönetim ve kontrol ve denge ilkelerinin mümkün kılacağı ılımlılık, özgürlük, güvenliğin temin edilmesi ve demokrasinin yerleşmesi için elverişli koşullar sunmamışlardır (Uluşahin, 1999, s. 224).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarını kazanmış olan Afrika ülkelerindeki başkanlık sistemleri başkanların kişisel iktidarlarının maskelenmesinin amaçlandığı yönetimler olup başkancı sistemler olarak anılmaktadırlar. Afrika ülkelerindeki başkancı sistemlerde başkanların yetkileri Latin Amerika ülkelerinden çok daha geniş tutulmuştur. Saf başkanlık sisteminin doğasına aykırı olan söz konusu yetkiler arasında meclisin feshi ve meclis toplantılarında gündemin belirlenmesi ve emirnamelerle yasal düzenlemeler yapmak bulunmaktadır. Ayrıca bu geniş yetkilerin dışında çok partili siyasi hayatın bulunduğu Latin Amerika ülkelerinden farklı olarak tek parti yönetimi başkanların çok daha güçlü olmasına yol açmaktadır. Bağımsızlıklarını geç kazanmış ve sık sık askeri darbelerin yaşandığı bu ülkelerde siyaset geleneğinin de mevcut olmaması demokratik yönetimlere geçişi zorlaştırmaktadır (Teziç, 2007, s. 438-439).

Sonuç

Tarihsel deneyimler, sınırlanmamış mutlak iktidarların kötüye kullanıldıklarını ve despotizme yol açtıklarını göstermektedir. Demokrasinin gelişimi de mutlak iktidarlara karşı verilen mücadeleler sonucunda iktidarlarının sınırlanması ve farklı toplumsal kesimlerin onları dengelemeleri sonucunda mümkün olabilmektedir. Hangi hükümet sistemiyle yönetiliyor olmalarından bağımsız olarak, günümüz demokrasileri özellikle Montesquieu tarafından kuramlaştırılan kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanmaktadır. Kuvvetler ayrılığına dayanan hükümet sistemlerinden parlamenter sistem kuvvetlerin yumuşak ayrılığına, başkanlık sistemi ise kuvvetlerin sert ayrılığına örnek teşkil etmektedir.

Başkanlık sisteminin kuvvetlerin sert ayrılığına dayalı olması yasama, yürütme ve yargı organlarının yetki alanların daha keskin çizgilerle belirlenmiş olduğu anlamına gelmekte ve geniş yetkileri dolayısıyla yürütme gücünün baskın güç olma ihtimalini içinde barındırmaktadır. Bu yüzden başkanlık sistemlerinde kuvvetler ayrılığı ilkesiyle birlikte etkin denge ve denetim mekanizmalarının varlığı, başta yürütme olmak üzere diğer erklerin güçlerinin sınırlanması bakımından diğer hükümet sistemlerine göre daha fazla önem taşımaktadır.

Saf başkanlık sistemi olarak anılan ABD modelinde kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde iktidar farklı organlar tarafından kullanılmaktadır ve organlar birbirinden bağımsızdırlar ancak bu aralarında işbirliği olmadığı anlamına gelmemektedir. Denge ve denetleme araçları organların birbirini dengelemeleri dışında sistemin sağlıklı işleyişi için gerekli işbirliği mekanizmalarını da sağlamaktadır.

Montesquieu tarafından geliştirilen kuvvetler ayrılığı kuramı, kuvvetlerin farklı organlarda toplanmasına dayalı olduğu kadar erklerin birbirlerini dengelemesini de kapsamaktadır. Da Ros ve Taylor (2021, s.3)'a göre denge ve denetleme sistemi kuvvetler ayrılığıyla eşanlamli ya da özdeş olmayıp başka unsurların yanında kuvvetler ayrılığının özel bir formu niteliğindedir. Nitekim denge ve denetleme araçları başkanlık sisteminin ilk örneği olan ABD'nin anayasasında kuvvetler ayrılığıyla birlikte belirgin bir şekilde yer almış ve uygulanmıştır. Bu araçların ABD'de etkin bir şekilde hayata geçirilmesi başkanlık sisteminin en demokratik uygulandığı ülke olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Denge ve denetim araçlarının temel işlevi, karar alma süreçlerinin tek erkin eline bırakılması yerine işbirliği ve uzlaşmaya dayalı bir sistemde halkın iradesinin daha etkili bir şekilde yansıtılmasıdır. Bu yüzden, yönetimin demokratik nitelik taşıması için bu araçların kullanılması çok büyük önem taşımaktadır. Sert kuvvetler ayrılığına dayanan başkanlık sisteminde yasama, yürütme ve yargı organlarının birbirlerini çeşitli araçlarla frenlemeleri ve dengelemeleri sistemin demokratik niteliğini sağlamanın en temel koşuludur (Köse, 2019, s. 9). Hangi hükümet sistemi olursa olsun, yönetimlerin demokratik olma niteliğinin temel belirleyenlerinden biri denge ve denetleme mekanizmalarının nasıl tasarlandığıdır (Gülener, 2016, s. 67).

Başkanlık sistemi ABD'nin özel koşullarının ürünüdür ve saf başkanlık sistemi olarak nitelenmektedir. ABD'den sonra, başta Latin Amerika olmak üzere pek çok ülke bu sistemi tercih etmiştir ancak büyük çoğunluğunda demokratik olarak uygulanmamaktadır. Literatürde de bu örnekleri ABD'den ayırmak için başkancı, süper ya da hiper başkanlık olarak adlandırılmaktadırlar. Bunun temel nedeni ise kuvvetler ayrılığı ilkesinin gerçek anlamda uygulanmıyor olması ve özellikle başkanların aşırı güçlü olmasına yol açan denge ve denetleme mekanizmalarının zayıflığıdır.

Latin Amerika ülkelerinde yaşanan sömürgeleşme döneminin neden olduğu olumsuzluklar ve bu ülkelere özgü koşullardan dolayı tercih edilen başkanlık sistemi ABD'dekinin tersine zorbalığın önlenmesi ve gücün gücü dengelemesi esası üzerine değil birlik ve düzenin sağlanması için güçlü bir yürütme organının oluşumuna dayalı olmuştur. Afrika ülkelerindeki başkancı sistemler ise başkanların çok daha güçlü olduğu ve ABD modelinin tam tersine tiranlığın oluşumuna yol açmışlardır. Saf başkanlık sisteminden sapma olarak nitelenen bu örnekler kuvvetler ayrılığı ilkesinin yeterince uygulanmadığı ve denge ve denetleme sisteminin zayıflığıyla nitelenmektedirler.

Kaynakça

- Ackerman, S.R. ve Desierto, D.A. ve Volosin, N. (2011). Hyper-Presidentialism: Separation of Powers without Checks and Balances in Argentina and the Philippines, *Berkeley Journal of International Law*, 29 (1), 246-333.
- Açıl, M.(2018). *Latin Amerika Ülkelerinde Başkanlık Sistemi*. İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık.
- Ağaoğulları, M. A. ve Zabcı, F. Ç. ve Ergün, R.(2009). *Kral-Devletten Ulus Devlete*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akçalı, P. (2014). (Yarı) Başkanlık Sistemi ve Türkiye: Ülkeler, Deneyimler ve Karşılaştırmalı Analiz, İhsan Kamalak (Der.), *Siyasal İstikrar ve Başkanlık Sistemi: Amerika Birleşik Devletleri Örneği* (ss. 79-109). İstanbul: Kalkedon Yayınevi.
- Akçalı, P. (2016). *Karşılaştırmalı Devlet Sistemlerine Giriş*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Allison, J.W.F.(2007). *The English Historical Constitution, Continuity, Change and European Effects*. Cambridge University Press.
- Aristoteles (1975). *Politika*. (Çev.) Mete Tuncay, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Atatüre, S. (2017) *Amerika Birleşik Devletleri'nin Siyasi Yapısı*, İstanbul: Beta.
- Barbour, C. ve Wright G. C. (2011). *Keeping the Republic: Power and Citizenship in American Politics*. CQ Press.
- Boyunsuz, Ş.Ö.(2017) *Dünyada Başkanlık Sistemleri*, Ankara: İmge Yayınevi.
- California State University.(2020). *Federalist No:51*. Erişim Tarihi: 29.11.2022, <https://www.csus.edu/indiv/f/friedman/sp2020/govt1/schedule/B/FED%2051.pdf>
- Cheibub, J.A. ve Elkins Z. ve Ginsburg, T. (2011). Latin American Presidentialism in Comparative and Historical Perspective, *Texas Law Review*, 89, 1-33.
- Çelik, İ. (2011). Kuvvetler Ayrılığı: Bir İndirgeme ve Dönüşüm. *Liberal Düşünce*, 64, 143-166.
- Da Ros, L.; Taylor, M. M. (2021) Checks and Balances: The Concept and Its Implications for Corruption, *Revista Direito GV*, 17(2), 1-30.
- Dye, R. T. ve Sparrow, H. B. (2009). *Politics in America: National Edition*. Longman.
- Erdoğan, M. (2010). *Anayasal Demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi
- Erdoğan, M.(2016). *Başkanlık Sistemi, Latin Amerika Tecrübesi ve Türkiye*. Özgürlük Araştırmaları Derneği, Ankara.
- Gönenç, L. (2010). Siyasi İktidarın Denetlenmesi, Dengelenmesi ve Anayasalar. *TEPAV Anayasa Çalışma Metinleri*.

- Göze, A. (2015). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Gözler, K. (2018). *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gözübüyük, A. Ş. (1993). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Gülener, S. (2016). *Başkanlık Sistemlerinde Denge ve Denetleme*. Ankara: SETA.
- Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Jenkins, D. (2011). The Lockean Constitution: Separation of Powers and the Limits of Prerogative, *Mc Gill Law Journal*, 56(3), 543-589.
- Köse, H. Ö. (2019) Başkanlık Sisteminde Denge ve Denetim: Parlamentonun Yürütmeyi Denetleme İşlevi ve Parlamento Adına Yürütülen Sayıştay Denetiminin Önemi, *Sayıştay Dergisi*, 114, 7-31.
- Locke, J. (2004). *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*. (Çev.) Fahri Bakırcı, Ankara: Babil Yayıncılık.
- Montesquieu (2004). *Kanunların Ruhu Üzerine*. (Çev) Fehmi Baldaş, İstanbul: Seç Yayın Dağıtım.
- Neustadt, R.E. (1990). *Presidential Power and the Modern Presidents*. New York: The Free Press.
- Sartori, G. (1997). *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Soysal, M. (1997). *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Şenel, A. (1995). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Teziç, E.(2007). *Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Tunaya, T.Z. (1975). *Siyasi Müesseseler ve Anayasa*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Uluşahin, N. (1999). *Anayasal Bir Tercih Olarak Başkanlık Sistemi*. Ankara: Yetkin Yayınları
- Volkomer, W. E. (2011). *American Government*. New York: Pearson.
- Wasserman, G. (2011). *The Basics of American Politics*. New York: Pearson.
- Zabcı, F.(2018). Antik Cumhuriyet Düşüncesinde Siyasal Yozlaşma ve Karma Yönetim: Aristoteles ve Polybios Üzerinden Bir Tartışma, *Felsefelogos*, 69(2), 7-24.

Extended Summary

Checks and Balances as Complementary to Separation of Powers in Presidential Systems

As a result of the emergence of the need for administration in societies and the corresponding power of the people and elites who undertake this task, despotic governments and absolute powers have come to power. The struggles of the social segments that have conflicts of interest with the people or groups in the administration have led to the search for the limitation of power. Attempts to limit the power go back to the Ancient Greek period. The first constitutional document in history to limit the power of the king is the Magna Carta, signed in England in 1215. England, where representative democracy was first established, witnessed the development of the parliament as a result of the struggle of the bourgeoisie and aristocracy with the king, and became the country where the parliamentary system was first implemented.

Historical experience shows that unlimited absolute powers abuse their power which leads to despotism. The development of democracy has been possible as a result of the struggles against absolute powers, the limitation of their power and the balancing of different social segments. Regardless of which system of government they are governed by, today's democracies are based on the principle of separation of powers, particularly theorized by Montesquieu.

The main purpose of this study is to demonstrate that in the presidential system, the separation of powers and their use by different hands is not sufficient on its own, but the effective implementation of the complementary checks and balances is indispensable for the system to have a democratic character.

The Theory of Separation of Powers

The principle of separation of powers, which emerged as a result of the search for the limitation of power, has reached its present form with the contributions and concrete practices of many theorists and thinkers throughout history, but generally the approaches of Aristotle, Locke and Montesquieu on this issue are kept in the foreground.

The origin of the principle of separation of powers is based on the views of the ancient Greek philosophers. Aristotle made important contributions to the principle of separation of powers by arguing that the best government system is a mixed constitution and administration in which

different functions of power are fulfilled by different branches and that different segments should be represented in a balanced way. In this framework, Aristotle advocates a form of government that he calls a mixed constitution and political administration with democratic and oligarchic elements in order to ensure the common good and limit the power of the majority.

The separation of powers in the modern sense is based on the views of Locke and especially Montesquieu. Locke, one of the leading representatives of the liberal tradition, states that people have moved to a political society agreeing on a social contract in order to better protect their freedom, life and property rights in the state of nature. He argues that powers should be divided and given to different individuals and groups in order to protect these rights against the dangers of the administration. Locke named these powers as legislative, executive and federative power.

Montesquieu was the thinker who put forward the theory of separation of powers in the most systematic way, which he argued that in order to protect freedom and prevent despotism, the legislative, executive and judicial branches should be separated from each other, gathered in different hands and checked each other, as in the British constitution. The theory he developed for the protection of the aristocracy against absolute monarchy was first included in the American and French constitutions and has become the cornerstone of today's democracies.

Classification of Government Systems and Presidential System

Government systems are generally divided into two general categories which are based on separation of powers and unity of powers. The systems based on unity of powers are classified as absolute monarchy or dictatorship, in which powers are united in the executive, or as parliamentary government, in which the powers are united in the legislature. Government systems based on separation of powers are classified as parliamentary system with soft separation of powers and presidential system with sharp or rigid separation. In the presidential system, there is an absolute separation between the branches and they are independent of each other. The president, who constitutes the executive body alone, is elected by the people. In addition, the executive and legislative bodies come to office with separate elections and do not have the authority to end each other's existence. Another feature of the presidential system, which is based on the rigid separation of powers, is that it is based on checks and balances.

The System of Checks and Balances

The system of checks and balances in democratic administrations is based on many factors. These include the rule of law, judicial review, public scrutiny, media and international control mechanisms. Since the subject of our study is the presidential system, not all of these factors but only checks and balances together with the separation of powers will be examined.

The principle of separation of powers includes checks and balances in the sense that branches must be limited so that no one branch can dominate over the others, but the main emphasis is on the gathering of power in different hands, while the principle of checks and balances focuses on the powers to limit the authority of other branches in order to control, balance and limit them. The principle of checks and balances enables the legislative, executive and judicial branches to limit others by giving each of them powers to both protect their own domain and to limit, supervise and balance the others.

The principle of separation of powers is often used synonymously with checks and balances. However, the principle of separation of powers has laid down the necessary elements to prevent the abuse of power and despotism in general terms and includes checks and balances. The tools of checks and balances are integrated with the principle of separation of powers, and they are the basis of the American constitution.

Although it is based on the separation of powers, since checks and balances in the presidential system are embodied in the US constitution and practice, it is necessary to mention the origin and application of this principle in America. The presidential system, based on the strict separation of powers, first emerged in the United States which was once a British colony. The separation of powers was included in the constitution as one of the most basic principle in the establishment of the USA. With many political and institutional practices and traditions being inherited from England, conditions specific to the USA led to the development of the presidential system in this country for the first time. In the USA, which is seen as a pure presidential system, powers were gathered in different hands with the separation of powers and it was aimed to prevent tyranny and abuse of power with checks and balances. Presidential system is also applied in African and Asian countries, especially in Latin America, besides the USA, but since the separation of powers and the checks and balances system that is complementary to this principle are not used

effectively in these countries, they are referred to as presidential or super (hyper) presidential systems instead of the presidential system.

The fact that the presidential system is based on the rigid separation of powers means that the jurisdictions of the legislative, executive and judicial branches are determined with sharper lines, and it contains the possibility that the executive power will be the dominant power due to its broad powers. Therefore, the existence of effective checks and balances together with the principle of separation of powers in presidential systems is more important than other government systems in terms of limiting the powers of other organs, especially the executive. As a matter of fact, the checks and balances instruments have been prominently included and implemented in the constitution of the USA, which is the first example of the presidential system, together with the separation of powers. The effective implementation of these tools in the USA causes it to be accepted as the country in which the presidential system is implemented most democratically.

Administrations in which branches are authorized within the framework of the principle of separation of powers and relations between them are ensured by means of checks and balances have a democratic character. The presidential system is the product of the special conditions of the USA and is described as a pure presidential system. After the USA, many countries, especially Latin America, preferred this system, but it is not applied democratically in the vast majority of them. The main reason for this, is the fact that the principle of separation of powers is not implemented in real terms and the weakness of the checks and balances mechanisms, which leads to the excessive power of the presidents.

Kripto Para Birimleri Arasındaki Dinamik İlişkiler

Selin ALICA¹

Özge ÖZBEK²

Atilla GÖKÇE³

Geliş Tarihi (Received): 17.10.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 02.02.2023

Öz

Son yıllarda riskleri ve getirileri ile dikkat çeken yüksek oynaklık içeren kripto piyasasında, kripto paraların birbirleri ile olan etkileşimi yatırımcıların portföy kararları için önemli unsur olmuştur. Kripto paralar, yatırım portföyünde bir çeşitlendirme aracı ya da alternatif yatırımlara karşı hedge unsuru olarak görülmüştür. Bu makalede Bitcoin, Binance, Cardano, Dogecoin, Ripple, Ethereum ve IOTA para birimlerinin haftalık kapanış fiyatlarını içeren 231 gözlem kullanılarak, kripto paraların kendi aralarındaki doğrusal olmayan dinamik ilişkiler araştırılmıştır. Bu amaçla, kriptolar arasında doğrusal olmayan uzun dönemli ilişkiler ve nedensel ilişkiler sorgulanmıştır. Çoğu kripto paranın birbirleri ile yüksek ve pozitif korelasyona sahip olduğu tespit edilmiştir. Ekonometrik bulgular, Bitcoin ile Ethereum arasında uzun dönemli ilişkinin ve Bitcoin ile diğer para birimleri arasında karşılıklı etkileşimin olduğu yönündedir. Bulgular, kripto para piyasasının yüksek oynaklık içerdiği dönemlerde, yatırımcıların kripto para birimleri arasında riskten korunmada zorluk yaşayabileceği anlamına taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle, kripto para piyasasının kendi içindeki çeşitlendirme çabasının yatırımcılara getireceği faydasının sınırlı kalacağı da bu çalışmanın diğer bir bulgusudur.

Anahtar Kelimeler: Kripto Paralar, Doğrusal Dışılık, KSS, Eşbütünleşme

Dynamic Relationships Between Cryptocurrencies

Abstract

In the highly volatile crypto market, which has attracted attention with its risks and returns in recent years, the interaction of cryptocurrencies with each other has been an important element for investors' portfolio decisions. Cryptocurrencies have been seen as a diversification tool in the investment portfolio or as a hedge against alternative investments. In this article, nonlinear dynamic relationships between cryptocurrencies are investigated using 231 observations including weekly closing prices of Bitcoin, Binance, Cardano, Dogecoin, Ripple, Ethereum and IOTA currencies. For this purpose, nonlinear long-term relationships and causal relationships between cryptos were questioned. It has been determined that most cryptocurrencies have a high and positive correlation with each other. Econometric findings indicate that there is a long-term relationship between Bitcoin and Ethereum and a mutual interaction between Bitcoin and other currencies. The findings imply that during periods of high volatility in the cryptocurrency market, investors may have difficulty hedging among cryptocurrencies. In other words, it is another finding of this study that the benefit of the diversification effort within the crypto money market will be limited to investors.

Keywords: Cryptocurrencies, Non-linearity, KSS, Cointegration

¹ YL Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ekonometri ABD, selin.alica@hbv.edu.tr., ORCID: 0000-0002-6134-1293.

² Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi, Ekonometri Bölümü, ozgeozbek@uludag.edu.tr., ORCID: 0000-0002-2951-7631.

³ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ekonometri Bölümü, atilla.gokce@hbv.edu.tr., ORCID: 0000-0001-8287-4278.

Giriş

Günümüzde hızla ilerlemekte olan teknolojik gelişmelerin, ekonomiye ve finansal sektöre katkısı göz ardı edilemeyecek kadar büyük hale gelmekte ve teknolojik gelişmeler hız kesmeden devam ederken farklı uygulamaları da yanında getirmektedir. Bu uygulamalar insanların uzun yıllar boyunca süregelen alışkanlıklarını değiştirmekle birlikte, küreselleşen dünyaya kolay bir şekilde entegre olmaktadır. Son zamanlarda özellikle finansal sektörde görülen bu teknolojik gelişmelerin başında “kripto paralar” gelmektedir. Toplum hayatında önemli bir yere sahip olan “para” ilk defa Lidyalılar tarafından kullanılmaya başlanmış ve 18. ile 19. yy’da ise kâğıt para kullanılmaya başlanmıştır. Kâğıt para kullanımı ile birlikte 20. yy’ın sonlarına doğru kredi kartı kullanımı yaygınlaşmış ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için en değerli olgu “para” olmuştur. Toplum tarafından önemli bir değer atfedilen parayı insanlar gün geçtikçe farklı yapılarda kullanmaya başlamıştır. Bu kullanımlardan biri ise kripto paralardır.

Kökeni Fransızcaya dayanan ‘kripto’ sözcüğü Türk Dil Kurumu tarafından “gizlenmiş, şifrelenmiş” olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda kripto para, para transferi işlemlerini daha güvenli hale getirmek amacıyla şifreleme kullanan dijital para birimlerine verilen genel bir isimdir (Sudheer vd., 2021). Kripto paralar, diğer para birimlerinden farklı olarak merkezi bir idareye bağlı değildir (Manohar & Gayathri, 2018). En eski kripto para birimi Bitcoin’dir ve Satoshi Nakamoto, 3 Ocak 2009’da ilk Bitcoin ağını harekete geçirmiştir. Bitcoin ve diğer kripto para birimleri blok zincir teknolojisi ile çalışır. Bir veri tabanı sistemi olan blok zincir teknolojisinde yapılacak işlemdeki her adım için bir blok oluşturulur ve bu adımlar şifrelenir.

Bitcoin hızla ilgi görürken altcoin olgusunun da oluşmasına olanak sağlamış ve kripto paraların günden güne gelişmesine olanak sağlamıştır. Kripto piyasası toplam işlem hacmi günümüzde 1,5 trilyon dolardan fazladır. Yatırımcılar ilgisini Bitcoin’in yanı sıra altcoinlere de odaklamış ve Bitcoin’den sonra önemli bir yere sahip olan Ethereum, Cardano gibi altcoinler her ne kadar Bitcoin’in işlem hacmine ulaşmasalar da arkası sıra gelmişlerdir.

Dünyada ve ülkemizde kripto piyasasının işleyişi ve fiyat dinamiklerinin oluşumu konusunda akademik ilginin zaman içinde arttığı görülmektedir. Zaman serilerinde doğrusallık dışılığı dikkate alan ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı bu makale, diğer birçok çalışmadan ayrılmaktadır. Bu makalenin temel amacı, kripto paralar arasındaki nedensel ilişkileri incelemek ve bu ilişkileri dikkate alarak bir kripto paradaki fiyat hareketinin diğer kripto paranın/paraların fiyat hareketlerine etki edip edemeyeceğini ortaya koymaktır. Bu amaçla, yatırımcıların piyasa riskini minimize etmesine yardımcı olmaya çalışılmaktadır.

Makale üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Bitcoin ile aynı veya benzer blok zinciri teknolojisine dayanan altcoinler incelenmiştir. İkinci bölümde bölümde kripto para birimleri arasındaki nedensel ilişkilerin incelendiği literatür araştırması yapılmış ve önemli çalışmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde makalede kullanılan veri seti, ekonometrik metodoloji ve araştırma bulgularına yer verilmiştir. Sonuç bölümü ise genel değerlendirmelerin yer aldığı bölümdür.

1. Altcoinler

Bitcoin'in başarısının ardından birçok alternatif sanal para biriminin (altcoinler) ortaya çıkmasına yol açmıştır. Altcoin'lerin çoğu, Bitcoin ile aynı veya benzer blok zinciri teknolojisine dayanır ve belirli Bitcoin özelliklerini tamamlayabilir veya geliştirebilir. Bu çalışmada kullanılan altcoinlerden bazıları şunlardır;

XRP, Ripple, esas olarak kurumsal işlem amacıyla kullanılan merkezi bir madeni paradır. Yönetim ve hızlı işlem onayları ile Ripple'ın bankalar arası akışlar için küresel erişim, erişilebilirlik ve hızlı ödeme kesinliği arayan finansal kurumlar ve likidite sağlayıcıları için en verimli ödeme seçeneği olduğu bilinmektedir. Başka bir örnek olarak, Ripple'in sistemi merkezi bir yapıya dayanmasına rağmen, Ripple uluslararası finans kurumları arasında işlem maliyetlerini azaltmak ve daha hızlı küresel ödemeleri kolaylaştırmak için bir ağ oluşturmayı hedeflemektedir. Diğer birçok alternatif para biriminden farklı olarak, Ripple hükümetler ve merkezi finans kurumları ile birlikte çalışmaktadır (Aysan, Khan, & Topuz, 2021).

Ethereum, 2013 yılının sonlarında dijital para bilimcisi olan Vitalik Buterin tarafından geliştirilmiştir. 2015 yılının ortalarında ise yayına girmiştir. Bitcoin'den sonra en yüksek hacme sahip olan kripto para birimi Ethereumdur.

Binance Coin, Binance platformunun kripto para birimidir. 2019 itibarıyla birçok işletme Binance'yi bir ödeme şekli olarak kabul etmektedir. Binance, kullanıcıları merkezi kuruluşlardan ve devlet düzenlemelerinden kurtararak bağımsız bir ekosistem oluşturmak için bir altcoin olmaya başlamıştır.

Cardano, güvenli ve ölçeklenebilir bir şekilde karmaşık programlanabilir değer aktarımlarına izin verecek merkezi olmayan bir platformdur.

Dogecoin, 2013 yılında piyasaya sürülen Dogecoin, büyük ölçüde Bitcoin protokolüne dayanmaktadır, ancak bazı değişiklikler yapılmıştır. Üretilen Dogecoin sayısında bir sınırlama yoktur. Dijital para birimi, bireysel olarak değeri daha düşük olan birçok madeni parayla

ilgilenir bu yüzden düşük giriş engeline sahiptir ve daha küçük işlemleri gerçekleştirmek için kullanışlıdır (Manohar & Gayathri, 2018).

IOTA, madenciliği yapılamayan bir madeni paradır ve 2015 yılında yaratılmıştır, Tangle adlı blok zinciri olmayan tamamen farklı bir yarı merkezi ağa sahiptir (Telli & Chen, 2020).

Nakamoto'nun Bitcoin girişiminden sonra yüzlerce altcoin ortaya çıkmış ve giderek popülerlik kazanmıştır. Araştırmada sadece altı altcoin yer alsa da piyasada yüzlerce altcoin bulunmaktadır ve gün geçtikçe mevcut sayısı artmaktadır. Bununla birlikte merkezi paraların bir piyasaya sahip olduğu gibi kripto paraların da bir piyasası vardır ve bu piyasalarda bir kripto para karşılığı bir diğer kripto para ya da bir kripto karşılığı döviz alınıp satılabilir.

Aslında oldukça riskli kabul edilen yüksek oynaklığa sahip kripto piyasası, içerdiği yüksek riskle beraber getirdiği yüksek getiriler nedeniyle son yıllarda yatırımcıların ilgisini çekmiştir. Piyasaya oluşan yatırımcı ilgisi ve yükselen işlem hacimleri, kripto para birimleri arasındaki etkileşimin sorgulanmasına neden olmuştur.

2. Literatür Araştırması

Bu bölümde kripto para birimleri arasında nedensel ilişkileri sorgulayan bazı önemli çalışmalar ve araştırma bulgularına yer verilmiştir.

Canh vd. (2019), en büyük yedi kripto para birimindeki yapısal kırılmalar ve oynaklık yayılımlarını dikkate alarak CUSUM, Granger nedensellik testi, MGARCH modeli kullanarak daha küçük kripto para birimlerinden daha büyük olanlara doğru da nedensel ilişkilerin olduğunu belirlemiştir. Özellikle yüksek oynaklık yayılmalarının olduğu dönemlerde kripto para birimleri arasında güçlü pozitif korelasyonlar görülmüştür. Ağustos 2014-Aralık 2018 dönemi günlük verilerinin kullanıldığı makalede, kripto para piyasasında görülen çift-yönlü nedensel ilişkiler nedeniyle, piyasanın kendi içindeki çeşitlendirme çabasının yatırımcılara getireceği faydasının sınırlı olduğu vurgulanmaktadır. Huynh (2019) VAR, SVAR modellerini kullanarak Granger nedenselliğini incelemiştir. Ek olarak t Kopulaları ile yayılım etkileri incelenmiştir. Makalede Bitcoin, Ethereum, Ripple, Litecoin ve Stellar para birimleri 8 Eylül 2015-4 Ocak 2019 dönemi günlük verileri kullanılarak analiz edilmiştir. Nedensellik sınamaları para birimleri arasındaki güçlü ve karşılıklı ilişkiye işaret etmektedir. t Kopulaları ise tüm kripto para birimlerinin aşırı değerinde ortak dağılıma sahip olduğunu ve bunun 'kötü haber' ile eşzamanlı olarak aşağı yönlü eğilime neden olabileceğini ortaya çıkarmıştır. Sifat, Mohamad ve Shariff (2019), işlem hacmi en yüksek olan kriptolar Bitcoin ve Ethereum arasındaki fiyat

liderliğini belirlemek üzere VECM, Granger nedenselliği, ARMA, ARDL yaklaşımlarını kullanmış ve Ağustos 2017-Eylül 2018 dönemi saatlik ve günlük verilerle iki varlık arasında çift-yönlü nedensellik olduğunu belirlemiştir. Tu ve Xue (2019) 2013-2018 dönemi için farklı alt dönemler için kripto para getirileri ve oynaklık yayılımlarını incelediği araştırmasında, BEKK-MGARCH ve Granger nedenselliği kullanmıştır. Genel ampirik sonuçlar, getiri ve oynaklık yayılımlarının çatallanmadan (bifurcation) önce yalnızca tek bir yönde, yani Bitcoin'den Litecoin'e, çatallanmadan sonra şok iletim yönünün tersine döndüğünü göstermektedir. Çatallanmanın, Bitcoin'in kripto para birimi piyasalarındaki pazar konumunu ve fiyatlandırma etkisini önemli ölçüde zayıflattığı sonucuna varılmıştır. Çatallanma neredeyse tüm kripto para birimleri için geçerli olduğu için bir bütün olarak, kripto para piyasası için risk oluşturmaya devam edecektir. Bouri, Lucey ve Roubaud (2020), sekiz büyük kripto para birimi için (Bitcoin, Ethereum, Ripple, Stellar, Litecoin, Monero, Nem ve Dash) 8 Ağustos 2015-18 Şubat 2019 dönemi günlük kapanış fiyatları ile kripto fiyat oynaklıkları arasındaki nedensel ilişkileri araştırmıştır. 'Oynaklık sürprizi' olarak adlandırılan beklenmedik oynaklık bağlantılar hakkında nedensel kanıtlar bulmuştur. Kim, Canh ve Park (2021), kripto para birimleri arasındaki ilişkiyi kantil Granger nedenselliği ile araştırmıştır. Makalede sekiz büyük para birimi Temmuz 2017-Kasım 2019 dönemi günlük verileri ile incenmiştir. Ampirik bulgular bütün para birimleri arasında yüksek nedensel ilişkinin varlığı yönündedir. Yüksek kantil düzeylerinde Bitcoin ve Ethereum daha güçlü nedensellik bulunmuştur. Mensi vd. (2021) çalışmasında 15 dakikalık verilere doğrusal olmayan Granger nedensellik ve kayan pencere dalgacık korelasyonu (RWCC) yöntemi uygulayarak Bitcoin, Ethereum, Monero, Dash, Ripple ve Litecoin arasındaki yüksek frekanslı çok ölçekli ilişkiler ile doğrusal olmayan çok ölçekli nedenselliği araştırmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre, kripto para birimleri arasında özellikle Bitcoin, Ethereum ve Monero arasında çoğunlukla pozitif yönlü ortak hareketler ve uzun süreli hafızanın varlığı görülmüştür. Doğrusal olmayan Granger nedensellik analizi sonucuna göre ise kripto para birimi çiftlerinin çoğu arasında ikili nedensellik ilişkisi tespit edilmektedir.

3. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışma kapsamında kripto paralar arasındaki nedensellik ilişkisi doğrusal olmayan nedensellik yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada yedi adet kripto para kullanılmıştır. Bunlar, Bitcoin (BTC), Binance (BNB), Cardano (ADA), Dogecoin (DOGE), Ripple (XRP), Ethereum (ETH) ve IOTA (IOTA) kripto paralarıdır. Kripto para birimlerinin ABD Doları karşısındaki

değerleri kullanılmıştır. Burada 02.01.2018-29.05.2022 dönemi haftalık kapanış fiyatlarını içeren 231 gözlem kullanılmıştır. Veri kaynağı investing.com'dur. Haftalık kapanış fiyatlarının doğal logaritmaları kullanılmış ve değişkenlerin kısaltmalarına L eklenmiştir. Bütün istatistiksel ve ekonometrik işlemler ve tahminlerde R yazılımı kullanılmıştır.

3.1 Kripto Paralara ait Korelasyon Matrisi ve BDS Testi

İlk aşamada kripto paralar arasındaki basit korelasyon katsayıları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Kripto Paralar Arasındaki Korelasyon Matrisi

	LADA	LBNB	LBTC	LDOGE	LIOTA	LETH	LXRP
LADA	1,0000						
LBNB	0,8754	1,0000					
LBTC	0,8966	0,9420	1,0000				
LDOGE	0,9338	0,9475	0,9065	1,0000			
LETH	0,9788	0,9001	0,9309	0,9319	1,0000		
LIOTA	0,6603	0,3906	0,4516	0,4912	0,6086	1,0000	
LXRP	0,5847	0,5847	0,4683	0,5259	0,5334	0,6148	1,0000

Tablo 1'deki korelasyon katsayılarının tümünün pozitif olduğu görülmektedir. Buna göre kripto paralar örnek dönemi boyunca aynı yönde hareket etmişlerdir ve bu korelasyon katsayıların tümü %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.⁴ En büyük korelasyon katsayısı Ethereum ve Cardano arasındadır ve yaklaşık %97 olarak bulunmuştur. Binance ve Doge arasında ise korelasyon katsayısı yaklaşık %94 olarak bulunmuştur. En düşük korelasyon katsayısı ise Iota ve Binance arasındadır ve yaklaşık %39 olarak bulunmuştur.

Serilerin doğrusal olup olmadığını test etmek amacıyla Brock vd. (1987) çalışmasında önerdiği BDS doğrusallık testi kullanılmıştır. BDS testi farklı boyutlardaki (m) korelasyon integralini kullanır ve bu integral seride tekrar eden düzensiz hareketlerin sıklıklarını ölçmek için kullanılır. Testin temel işleyiş mantığı, veri setine ARMA sürecinin uygulanarak tüm doğrusal yapıların veri setinden temizlenmesi ve elde edilen hata terimlerinin " H_0 : Model

⁴ İlgili t istatistikleri ve olasılık değerleri tabloda raporlanmamıştır.

doğrusal bağımlıdır (seri bağımsız ve özdeş dağılır)” diğer ifadeyle “seri doğrusaldır” sıfır hipotezi altında standart normal dağılıma uygun olarak sınanmasına dayanır.

BDS test istatistiği denklem (1)’de verilmiştir.

$$V_{m,\epsilon} = \sqrt{T} \frac{C_{m,\epsilon} - C_{1,\epsilon}^m}{S_{m,\epsilon}} \quad (1)$$

Burada $S_{m,\epsilon}$, $(C_{m,\epsilon} - C_{1,\epsilon}^m)$ ’nin standart sapmasıdır ve normal dağılım altında $V_{m,\epsilon} \xrightarrow{d} N(0,1)$ özelliğine sahip olur. Burada x_t , normal ve özdeş dağılıyorsa,

$$C_{1,\epsilon}^m = \Pr(|x_t - x_s| < \epsilon)^m \quad (2)$$

limit fonksiyonuna eşit olacaktır. x_t ’ler ise m sayıdaki boyutta filtrelenmiş veriyi kapsamaktadır (Brock vd.,1987).

Tablo 2’de kripto paraların ve makro değişkenlerin doğrusallık sınaması yer almaktadır.

Tablo 2. BDS (1987) Doğrusallık Testi Bulguları

LBTC		LBNB		LETH		LDOGE		
Bo yut	BDS- İstatistiği	Olasılık	BDS- İstatistiği	Olasılık	BDS- İstatistiği	Olasılık	BDS- İstatistiği	Olasılık
2	0,2014	0,0000	0,2022	0,0000	0,2036	0,0000	0,2019	0,0000
3	0,3426	0,0000	0,3439	0,0000	0,3461	0,0000	0,3442	0,0000
4	0,4408	0,0000	0,4426	0,0000	0,4451	0,0000	0,4436	0,0000
5	0,5085	0,0000	0,5109	0,0000	0,5137	0,0000	0,5124	0,0000
6	0,5550	0,0000	0,5580	0,0000	0,5610	0,0000	0,5599	0,0000
LADA		LIOT		LXRP				
Bo yut	BDS- İstatistiği	Olasılık	BDS- İstatistiği	Olasılık	BDS- İstatistiği	Olasılık		
2	0,2056	0,0000	0,1951	0,0000	0,1919	0,0000		
3	0,3495	0,0000	0,3336	0,0000	0,3276	0,0000		
4	0,4492	0,0000	0,4284	0,0000	0,4219	0,0000		
5	0,5180	0,0000	0,4931	0,0000	0,4864	0,0000		
6	0,5651	0,0000	0,5370	0,0000	0,5310	0,0000		

BDS testi ile bütün kripto paralar tüm boyutlarda doğrusallıkları yönünden incelenmiştir. Test sonuçlarına göre bütün boyutlarda sıfır hipotezi %1 güven düzeyinde tamamında reddedilir ve ilgilenilen kriptoların doğrusal olmayan zaman serisi özelliklerine sahip olduğu sonucuna ulaşılır.

3.2 Birim Kök Sınamaları, Eşbütünleşme Testi ve Nedensellik Analizi

Bu aşamada, serilerin durağanlık yapıları doğrusal olmayan birim kök testleri ile sınanmaktadır. Kapetanios, Shin ve Snell (2003), serilerin birim kök içerdiğini iddia eden sıfır hipotezine karşılık, serilerin birim kök içermediği ve ESTAR bir sürece sahip olduğunu belirten alternatif hipotez ile serilere ait doğrusal olmayan yapıyı dikkate alan birim kök testi geliştirmişlerdir. KSS testi yapısal değişimin yumuşak geçişli olduğu STAR tipi bir birim kök testidir. KSS testinde birinci-sıra Taylor serisi ile hesaplanan yardımcı regresyon

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1}^3 + \varepsilon_t \quad (3)$$

şeklinde bulunur. ε_t serisinin otokorelasyonlu olduğu durumda denklem (3)

$$\Delta y_t = \sum_{j=1}^p \rho_j \Delta y_{t-j} + \delta y_{t-1}^3 + \varepsilon_t \quad (4)$$

olarak genişletilir. Burada ρ ile otokorelasyon düzeltmesi gerçekleşir. Denklemin gecikme uzunluğu AR modeli ile belirlenir (Kapetanios, Shin, & Snell, 2003).

Burada ε_t , sıfır ortalama ve varyansı σ^2 olan birbirinden bağımsız ve özdeş dağılıma sahip hata terimi, ρ ve δ ise modelin parametreleridir.

KSS testinde $H_0: \delta = 0$ hipotezi seride birim kökün olduğu, $H_0: \delta > 0$ hipotezi ise seride birim kökün olmadığını ifade etmektedir. Modelin istatistik değeri t -tipi dağılıma uygun olan asimptotik kritik tablo değerleri ile karşılaştırılır ve sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda serinin durağan olduğu sonucuna ulaşılır. KSS testi ham veri (burada logaritmik düzeyinde), ortalamadan arındırılmış veri ve trendden arındırılmış veriler için serinin yapısı dikkate alınarak uygulanır.

Seriler için KSS birim kök sınama sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. KSS Birim Kök Testi

Değişkenler	Logaritmik Düzeyinde	Ortalamadan Arındırılmış Veri	Trendden Arındırılmış Veri
LBNB	-1,3433	-1,4554	-1,9730
Δ LBNB	-2.3880**	-2.2756	-2.1875
LBTC	-0,6551	-1,5047	-0,5187
Δ LBTC	-2.9698*	-2.9598*	-2.9821*

LXRP	-1,9024	-1,8976	-1,5805
Δ LXRP	-3.9635*	-4.1367*	-4.3324*
LDOGE	-0,4452	-1,4311	-1,3125
Δ LDOGE	-2.2873**	-2.2914	-2.3096
LIOT	-1,4315	-1,4934	-1,4781
Δ LIOT	-5.0282*	-1.2299	-5.3932*
LETH	-0,7748	-1,5267	-0,5334
Δ LETH	-2.0156***	-2.0435	-2.0475
LADA	-1,0917	-1,3689	0,4680
Δ LADA	-2.7215**	-2.7143***	-2.7569
Kritik Değerler			
%1	-2,82	-3,48	-3,93
%5	-2,22	-2,93	-3,40
%10	-1,92	-2,66	-3,13

Test sonuçları bütün kripto para serilerinin birinci farklarında birim kök içermediği yönündedir.

Bu aşamada Bitcoin ile altcoinler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığını tespit etmek için doğrusal olmayan KSS eşbütünleşme yöntemi kullanılmıştır. Kapetanios, Shin ve Snell (2006) makalesinde Engle-Granger eşbütünleşme testini geliştirerek yeni bir doğrusal olmayan eşbütünleşme testi öne sürülmüştür. KSS eşbütünleşme yönteminde $\hat{u}_t = y_t - \beta x_t$ olmak üzere, modele dahil edilen doğrusal dışılık için geliştirilen fonksiyonel form denklem (5)'te verilmiştir (Kapetanios vd., 2006).

$$\Delta \hat{u}_t = F(u_{t-1}) + \varepsilon_t \quad (5)$$

ESTAR modeli için hata düzeltme modeli ise

$$\Delta u_t = \gamma u_{t-1} (1 - e^{-\theta u_{t-1}^2}) + \alpha' \Delta x_t + \sum_{j=1}^p \varphi_j \Delta y_{t-j} + \sum_{j=1}^p \lambda_j' \Delta x_{t-j} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Denklem (6)'da $H_0: \theta = 0$ sıfır hipotezine karşı $H_0: \theta > 0$ alternatif hipotezi sınanmaktadır. Taylor açılımı ile genelleştirilmiş doğrusal olmayan ESTAR hata düzeltme modeli denklem (7) ile verilmiştir (Kapetanios, Snell, & Yongcheol, 2006).

z_t , $I(1)$ stokastik sürecin $n \times 1$ vektörü, δ , w ve φ ise parametreler olmak üzere,

$$\Delta y_t = \delta u_{t-1}^3 + w \Delta x_t + \sum_{x=1}^p \varphi_i \Delta z_{t-i} + e_t \quad (7)$$

elde edilir. KSS eşbütünleşme testinde,

$H_0: \delta = 0$ Eşbütünleşme yoktur.

$H_1: \delta < 0$ Doğrusal olmayan ESTAR eşbütünleşme vardır.

hipotezleri t -tipi dağılıma uygun olarak sınanır. Burada sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda modelde doğrusal olmayan ESTAR bir eşbütünleşmenin varlığı kabul edilmektedir. t istatistiği asimptotik olarak normal dağılıma uygun olmadığı için test kritik değerleri Kapetanios, Shinn ve Snell (2006) tarafından simülasyonla bulunmuştur. KSS eşbütünleşme testinde lojistik fonksiyon olarak kullanılarak değişkenlerin modele uyumu yumuşak geçişli yapıya uygun olarak modellenmektedir. KSS testi ham veri, ortalamadan arındırılmış veri ve ortalama ile trendden arındırılmış veriler için modelin deterministik yapısı dikkate alınarak uygulanır.

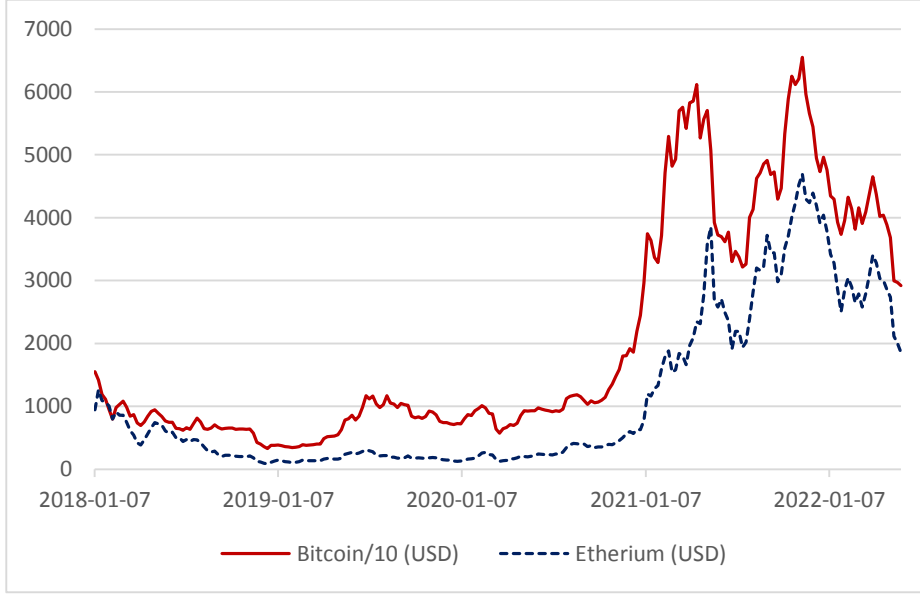
Tablo 4'te Bitcoin ile diğer para birimleri arasındaki eşbütünleşme sınaması sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 4. KSS Eşbütünleşme Testi

Kripto Çiftleri	Logaritmik Düzeyinde	Ortalamadan Arındırılmış Veri	Ortalama ve Trendden Arındırılmış Veri
LBitcoin = f(LBinance)	-1,8073	-1,7730	-1,7722
LBitcoin = f(LDogecoin)	-1,7451	-1,7388	-1,7268
LBitcoin = f(LIOTA)	-0,5015	-0,4854	-0,5172
LBitcoin = f(LEthereum)	-3,3490**	-3,3267**	-3,7296**
LBitcoin = f(LRipple)	-0,8827	-0,8687	-0,9308
LBitcoin = f(LCardano)	-1,0519	-1,0504	-1,0502
Kritik Değerler			
%1	-3,38	-3,84	-4,26
%5	-2,85	-3,28	-3,71
%10	-2,59	-2,98	-3,41

Not: 1. Optimum gecikme uzunluğu 1'dir. *, ** ve *** eşbütünleşmenin olmadığını ifade eden sıfır hipotezinin, sırasıyla %1, 5 ve %10 güven düzeyinde reddildiği anlamına gelir.

KSS eşbütünleşme testi %5 anlamlılıkla, üç veri grubu için, Bitcoin-Ethereum kripto çifti arasında doğrusal olmayan ESTAR eşbütünleşme belirlemiştir, diğer ifadeyle Bitcoin ile Ethereum arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.

Grafik 1. Bitcoin ve Ethereum Fiyat Hareketleri⁵

İki kripto arasında zaman içindeki uzun dönemli birlikte hareket grafikten izlenebilmektedir.

Araştırmanın bu aşamasında, kripto çiftleri arasında nedensel ilişkiler incelenecektir. Doğrusal olmayan kısa dönem nedensellik ilişkisini tespit etmek amacıyla denklem (5)'te yer alan ESTAR ECM modelinden kısa dönemli nedensellik ilişkisinin de araştırılması mümkündür (Güriş, 2020, s. 215). Değişkenler arasındaki nedensel ilişkiler Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. KSS ECM Kısa Dönem Nedensellik Analizi

Nedenselliğin Yönü	F-İstatistiği	Olasılık	Nedenselliğin Yönü	F-İstatistiği	Olasılık
LBNB → LBTC [2]	80,784	2,2e-16	LIOTA → LXP [12]	128,62	2,2e-16
LBTC → LBNB [2]	82,942	2,2e-16	LXP → LIOTA [12]	93,497	2,2e-16
LBNB → LDOGE [4]	18,636	2,272e-15	LIOTA → LADA [2]	41,761	2,2e-16
LDOGE → LBNB [4]	10,986	1,972e-09	LADA → LIOTA[2]	13,351	4,851e-08

⁵ Temel fiyat standardizasyonu için Bitcoin fiyatı 1/10 oranı ile çarpılmıştır.

LBNB → LIOT [10]	2,882	0,0015	LIOTA → LDOGE [2]	38,341	2,2e-16
LIOT → LBNB [10]	5,0175	6,972e-07	LDOGE → LIOTA [2]	14,118	1,88e-08
LBNB → LXR [4]	6,1914	2,196e-05	LIOTA → LETH [2]	38,765	2,2e-16
LXR → LBNB [4]	14,608	2,516e-12	LETH → LIOTA [2]	9,6852	4,951e-06
LBNB → LADA [1]	63,082	2,2e-16	LXR → LADA [12]	33,529	2,2e-16
LADA → LBNB [1]	81,42	2,2e-16	LADA → LXR [12]	6,1289	0,000506
LBNB → LETH [1]	131,79	2,2e-16	LXR → LDOGE [12]	35,291	2,2e-16
LETH → LBNB [1]	148,34	2,2e-16	LDOGE → LXR [12]	11,174	7,425e-07
LBTC → LIOTA [2]	8,4488	2,44e-05	LXR → LETH [12]	35,141	2,2e-16
LIOTA → LBTC [2]	43,056	2,2e-16	LETH → LXR [12]	7,9932	4,409e-05
LBTC → LADA [1]	127,28	2,2e-16	LDOGE → LADA [1]	51,039	2,2e-16
LADA → LBTC [1]	150,88	2,2e-16	LADA → LDOGE [1]	51,365	2,2e-16
LBTC → LDOGE [1]	43,044	2,2e-16	LDOGE → LETH [1]	61,496	2,2e-16
LDOGE → LBTC [1]	57,733	2,2e-16	LETH → LDOGE [1]	50,889	2,2e-16
LBTC → LETH [1]	233,73	2,2e-16	LADA → LETH [1]	136,14	2,2e-16
LETH → LBTC [1]	236,2	2,2e-16	LETH → LADA [1]	118,62	2,2e-16
LBTC → LXR [1]	11,839	1,296e-05			
LXR → LBTC [1]	100,65	2,2e-16			

Not: Köşeli parantez içindekiler optimum gecikme uzunluklarıdır ve AIC bilgi kriterine göre belirlenmiştir..

Kripto paralar arasındaki nedensellik ilişkisi KSS hata düzeltme modelinden yararlanılarak elde edilmektedir. Tablo 5'te özetlenen bulgulara göre tüm kripto paralar arasında kısa dönemde %5 güven düzeyinde çift-yönlü nedensellik olduğu bulunmuştur. Kripto çiftleri arasındaki güçlü dinamik ilişkiler, bu para birimleri arasındaki yoğun sinerjiden kaynaklanmaktadır. Bu bulgu, kripto para piyasasının yüksek oynaklık içerdiği dönemlerde, yatırımcıların kripto para birimleri arasında riskten korunmada zorluk yaşayabileceği anlamına geleceği için önemlidir.

Sonuç ve Öneriler

Son yıllarda yatırımcıların büyük bir ilgiyle takip ettikleri ve yatırım aracı olarak kullanılan kripto paralar arasındaki ilişki yatırımcılar için oldukça önem taşımaktadır. Yatırımcılar için dönemsel olarak alternatif yatırımlara göre karlı bir yatırım aracı olarak görülen kripto paralar, diğer yandan yüksek oynaklıkları nedeniyle riskli bir yatırım aracı olarak da görülebilir. Bu nedenle kripto yatırımcılarının para birimleri arasındaki ilişkiyi de takip

etmeleri gerekmektedir. Bu çalışmada 31.12.2017-29.05.2022 dönemi haftalık verileri kullanarak Bitcoin, Binance, Cardano, Dogecoin, Ripple, Ethereum ve IOTA arasındaki uzun dönemli ilişkiler ve nedensellik ilişkisi doğrusal olmayan yöntemlerle sınanmıştır.

Analizin ilk aşamasında kripto paraların korelasyon ilişkisi incelenmiş ve çoğu kripto paranın birbirleri ile yüksek ve pozitif korelasyona sahip olduğu tespit edilmiştir. Serilerdeki doğrusal dışılık BDS testi ile sınanmış ve kripto para serilerinin doğrusal olmadığı bulunmuştur. Doğrusal olmayan KSS birim kök testi sonucunda kripto paraların düzeyde birim köke sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bitcoin ile kripto paralar arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla KSS eşbütünleşme testinden faydalanılmaktadır. KSS eşbütünleşme sonucuna göre Bitcoin ile Ethereum arasında uzun dönemli ESTAR eşbütünleşik bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Kripto paralar arasındaki nedenselliği tespit etmek amacıyla KSS hata düzeltme modelinden yararlanılmıştır. Buna göre tüm kripto para çiftleri arasında çift-yönlü nedensellik tespit edilmektedir. Ekonometrik bulgular kripto piyasasında en büyük işlem hacmine sahip iki para birimi arasında uzun dönemli ilişki olduğu yönündedir. Kripto çiftleri arasındaki bulunan güçlü nedensel ilişkiler, bu para birimleri arasındaki yoğun sinerjiden kaynaklanmaktadır. Bu bulgu, kripto para piyasasının yüksek oynaklık içerdiği dönemlerde, yatırımcıların kripto para birimleri arasında riskten korunmada zorluk yaşayabileceği anlamına geleceği için önemli görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, kripto para piyasasının kendi içindeki çeşitlendirme çabasının yatırımcılara getireceği faydasının sınırlı kalacağı da bu çalışmanın diğer bir bulgusudur.

İlgili literatür incelendiğinde örnek dönemde, veri frekansında ve seçilen ekonometrik metodolojideki farklılıklar nedeniyle araştırma bulgularında küçük farklılıklar görülse de, kabul görmüş ortak kanı, kripto piyasasının kendi içindeki yüksek dinamik ilişkilerdir.

Sonuç olarak yatırımcıların karar alırken genel makroekonomik konjonktürle birlikte kripto para piyasasındaki genel eğilimleri, yatırımcı beklentilerini (iyimser/kötümser) ve kriptolar arasındaki ilişkiyi takip ederek yatırımların planlamalarını yapmaları akla uygun strateji olacaktır. Diğer yandan Bitcoin'in emtia mı yoksa bir itibari para mı olduğu yönünde literatürde mevcut olan ve henüz sonuçlanmamış tartışmalarla birlikte kripto piyasası hız kesmeden gündem olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aysan, A., Khan, A., & Topuz, H. (2021). Bitcoin and Altcoins Price Dependency: Resilience and Portfolio Allocation in COVID-19 Outbreak. *Risks*, 2-13.
- Bouri, E., Lucey, B., & Roubaud, R. (2020). The volatility surprise of leading cryptocurrencies Transitory and permanent linkages. *Finance Research Letters*, 33.
- Brock, W., Dechert, W., & Scheinkman, J. (1987). A test for independence based on the correlation dimension. *Working Paper*.
- Canh, N. P., Wongchoti, U., Thanh, S. D., & Thong, N. T. (2019). Systematic risk in cryptocurrency market: Evidence from DCC-MGARCH model. *Finance Research Letters*, 29, 90-100.
- Güriş, B. (2020). *R Uygulamalı Doğrusal Olmayan Zaman Serisi Analizi*. İstanbul: DER Yayınları.
- Huynh, T. H. (2019). Spillover Risks on Cryptocurrency Markets: A Look from VAR-SVAR Granger Causality and Student's-t Copulas. *Journals of Risk and Financial Management*, 12(52).
- Kapetanios, G., Snell, A., & Yongcheol, S. (2006). Testing for cointegration in nonlinear smooth transition error correction models. *Econometric Theory*, 22(2), 279-303.
- Kapetanios, G., Shin, Y., & Snell, A. (2003). Testing for a Unit Root against Nonlinear STAR Models. *Journal of Econometrics*, 112(2), 359–379.
- Kim, M., Canh, N., & Park, S. (2021). Causal relationship among cryptocurrencies: A conditional quantile approach. *Finance Research Letters*, 42.
- Manohar, H. L., & Gayathri, G. (2018). A Conceptual Study About Cryptocurrent Types and Its Traits. *Asia Pacific Journal of Research*, 94-97.
- Mensi, W., Rehman, M., Shafiullah, M., Al-Yahyaee, K., & Sensoy, A. (2021). High frequency multiscale relationships among major cryptocurrencies: portfolio management implications. *Financial Innovation*.
- Sifat, I., Mohamad, A., & Shariff, M. (2019). Lead-Lag relationship between Bitcoin and Ethereum: Evidence from hourly and daily data. *Research in International Business and Finance*, 50, 306-321.
- Sudheer, B., Praneeth, C., Sarada, K., & Madhavi, P. (2021). Cryptocurrency and Blockchain: A Comparative Study and Analysis. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*(25), 2616-2624.
- Telli, Ş., & Chen, H. (2020). Structural breaks and trend awareness-based interaction in crypto markets. *Physica A*, 1-15.

Tu, Z., & Xue, C. (2019). Effect of bifurcation on the interaction between Bitcoin and Litecoin. *Finance Research Letters*, 31.

Extended Summary

In the crypto market, which has attracted attention with its risks and returns in recent years, the interaction of cryptocurrencies with each other has been an important element for investors' portfolio decisions. In this article, nonlinear dynamic relationships between cryptocurrencies are investigated using 231 observations including weekly closing prices of Bitcoin, Binance, Cardano, Dogecoin, Ripple, Ethereum and IOTA currencies. For this purpose, nonlinear long-term relationships and causal relationships between cryptos were questioned.

Today, the contribution of rapidly advancing technological developments to the economy and the financial sector becomes too great to be ignored, and while technological developments continue without slowing down, they bring different applications with them. While these applications change the habits of people for many years, they easily integrate into the globalizing world. "Cryptocurrencies" come first among these technological developments, especially seen in the financial sector recently. "Money", which has an important place in social life, was first used by the Lydians and paper money began to be used in the 18th and 19th centuries. Along with the use of paper money, towards the end of the 20th century, the use of credit cards became widespread and the most valuable phenomenon to meet the needs of the society was "money". People have started to use money, which is given an important value by the society, in different ways day by day. One of these uses is cryptocurrencies.

The word 'crypto', originating from French, is defined by the Turkish Language Association as "hidden, encrypted". In this sense, crypto money is a general name given to digital currencies that use encryption to make money transfer transactions more secure (Sudheer et al., 2021). Unlike other currencies, cryptocurrencies are not dependent on a central administration (Manohar & Gayathri, 2018). The oldest cryptocurrency is Bitcoin, and Satoshi Nakamoto launched the first Bitcoin network on January 3, 2009. Bitcoin and other cryptocurrencies work with blockchain technology. In blockchain technology, which is a database system, a block is created for each step in the transaction and these steps are encrypted.

While Bitcoin was rapidly attracting attention, it also allowed the altcoin phenomenon to occur and allowed cryptocurrencies to develop day by day. The total trading volume of the crypto market is more than \$1.5 trillion today. Investors focused their attention on altcoins as well as Bitcoin, and altcoins such as Ethereum and Cardano, which have an important place after Bitcoin, came after Bitcoin, although they could not reach the transaction volume.

It is seen that academic interest in the functioning of the crypto market and the formation of price dynamics in the world and in our country has increased over time. This article, which uses econometric methods taking into account nonlinearity in time series, differs from many other studies. The main purpose of this article is to examine the causal relationships between cryptocurrencies and to reveal whether the price movement of a crypto currency can affect the price movements of other cryptocurrencies by considering these relationships. For this purpose, it is tried to help investors minimize market risk.

The article consists of three main parts. In the first part, altcoins based on the same or similar blockchain technology as Bitcoin are examined. In the second part, a literature research was conducted in which the causal relationships between cryptocurrencies were examined and important studies were included. In the third part, the data set used in the article, econometric methodology and research findings are included. The conclusion section is the section where the general evaluations are included.

To give brief information about the relevant altcoins:

XRP, Ripple, is a centralized coin used mainly for institutional transaction purposes. With governance and fast transaction approvals, Ripple is known to be the most efficient payment option for financial institutions and liquidity providers seeking global access, accessibility and fast payment certainty for interbank flows. As another example, although Ripple's system is based on a centralized structure, Ripple aims to create a network between international financial institutions to reduce transaction costs and facilitate faster global payments.

Ethereum is developed by Buterin, a 2013 Vita digital currency scientist. Released for publication in 2015. The cryptocurrency with the highest volume after Bitcoin is Ethereum.

Binance Coin is the cryptocurrency of the Binance platform. In 2019 economic terms, the business accepts Binance as a form of payment. Binance began creating an altcoin to independently create it, freeing it from system institutions and government regulations.

Cardano is a decentralized platform that will allow detailed programmable assessments in a comprehensive and scalable manner.

Dogecoin Launched in 2013, Dogecoin can be made with a big draw. There is not one in the produced Dogecoin.

IOTA is a non-minable coin and was created in 2015, it has a completely different semi-centralized network without blockchain called Tangle (Telli & Chen, 2020).

Within the scope of this study, the causality relationship between cryptocurrencies was examined with the nonlinear causality method. Seven cryptocurrencies were used in the study. These are Bitcoin (BTC), Binance (BNB), Cardano (ADA), Dogecoin (DOGE), Ripple (XRP), Ethereum (ETH), and IOTA (IOTA) cryptocurrencies. The values of cryptocurrencies against the US Dollar are used. Here, 231 observations including the weekly closing prices for the period 02.01.2018-29.05.2022 were used. The data source is investing.com. The natural logarithms of the weekly closing prices are used and L is added to the abbreviations of the variables. R software was used for all statistical and econometric operations and forecasts.

With the BDS test, all cryptocurrencies were examined for linearity in all dimensions. According to the test results, the null hypothesis in all dimensions is rejected at 1% confidence level and it is concluded that the cryptos of interest have nonlinear time series properties.

In the KSS test, the $H_0: \delta = 0$ hypothesis states that there is a unit root in the series, and the $H_0: \delta > 0$ hypothesis states that there is no unit root in the series. The statistical value of the model is compared with the asymptotic critical table values suitable for the t-type distribution, and it is concluded that the series is stationary if the null hypothesis is rejected. The KSS test is applied for raw data (here at the logarithmic level), mean-free data and trend-free data, taking into account the structure of the series. The test results are that all crypto currency series contain unit root.

At this stage, nonlinear KSS cointegration method was used to determine whether there is a long-term relationship between Bitcoin and altcoins. KSS cointegration test determined nonlinear ESTAR cointegration between Bitcoin-Ethereum crypto pair for three datasets with 5% significance, in other words, there is a long-term relationship between Bitcoin and Ethereum. The causality relationship between cryptocurrencies is obtained by using the KSS error correction model. According to the findings summarized in Table 5, it was found that there is bi-directional causality at the 5% confidence level in the short run among all cryptocurrencies. The strong dynamic relationships between crypto pairs are due to the intense

synergy between these currencies. This finding is significant as it will mean that during periods of high volatility in the cryptocurrency market, investors may have difficulty hedging among cryptocurrencies. The strong causal relationships found between crypto pairs are due to the intense synergies between these currencies. This finding is significant as it would mean that investors may have difficulty hedging among cryptocurrencies during periods of high volatility in the cryptocurrency market. In other words, it is another finding of this study that the benefit of the diversification effort within the crypto money market will be limited to investors.

As a result, it would be a reasonable strategy for investors to plan their investments by following the general macroeconomic conjuncture, general trends in the crypto money market, investor expectations (optimistic/pessimistic) and the relationship between cryptos while making decisions. On the other hand, the crypto market continues to be on the agenda without slowing down, with the unfinished debates in the literature about whether Bitcoin is a commodity or a fiat currency.

Erken Cumhuriyet'in Ulus İnşasında Bir Figür: Afet İnan'ın Tarih, Yurttaşlık ve Kadın Haklarına Dair Fikirleri¹

Satuk Buğra ÇETİNKAYA²

Geliş Tarihi (Received): 16.12.2022– Kabul Tarihi (Accepted): 15.02.2023

Öz

Bu çalışma, Erken Cumhuriyet Dönemi'nin kültür ve siyaset hayatında tarihsel bir aktör olan Afet İnan'ın düşünce ve fikirlerini, onun misyonu ve politik konumu ile ilişkili şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Afet İnan'ın kadın bir tarihçi olarak Mustafa Kemal Atatürk'e yakınlığı onun düşüncelerini incelemek için başlıca nedendir. Çünkü dönemin aktörleri arasında kadın hakları, yurttaşlık ve tarih alanlarının her birinde sembolik bir öneme sahip tek kişidir. Afet İnan'ın 1930ların tarih ve yurttaş bilgisi çalışmaları içerisinde aktif halde bulunması, onu kültür ve siyaset arasındaki ilişkinin sınır hattına yerleştirmektedir. Ayrıca Afet İnan, dönemin diğer aktörlerinden farklı olarak cumhuriyet projesine yönelik ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. O, hem yaşı itibari ile cumhuriyet döneminin ürünüdür hem de cumhuriyet rejiminin yeşermesinde rol almıştır. Dönemin fikir hayatını Kemalist aktörlerin amaçları ve kaygılarını göz önüne alarak incelemek için Afet İnan verimli ve temsil edici bir örnektir. Bu çalışmanın bir diğer amacı İnan'ı bir ulus inşacısı olarak adlandırırken onu düşünce tarihi perspektifinden çalışmanın mümkün olduğunu gösterebilmektir.

Anahtar Kelimeler: Afet İnan, Ulus İnşası, Fikirler Tarihi, Erken Cumhuriyet

A Figure in the Nation Building of the Early Republic: Afet Inan's Ideas on History, Citizenship and Women's Rights

Abstract

This study aims to examine the thoughts and ideas of Afet Inan, who was a historical actor in the cultural and political life of the Early Republican Period. Inan's mission and political position influenced his thinking. Afet Inan's closeness to Mustafa Kemal Atatürk as a historian woman is another reason to examine his thoughts. Because among the actors of the period, she is the only person who has a symbolic importance in each of the fields of women's rights, citizenship and history. At 1930s, Afet Inan's involvement in history and civic studies has positioned him at the borderline of the relationship between culture and politics. In addition, Afet Inan, unlike other actors of the period, has a privileged position for the republic project. He is both a product of the republican period due to his age and played a role in the emergence of the republican regime. Afet Inan is a productive and representative example to examine the intellectual life of the period by considering the aims and concerns of Kemalist actors. Another aim of the study is to show that it is possible to study Inan from the perspective of the history of thought while calling him a nation builder.

Key Words: Afet Inan, Nation-building, Early Republic, History of Ideas

¹ Bu makale 2-3 Aralık 2022'de Ege Üniversitesi'nde düzenlenen Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirinin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş halidir.

² Arş. Gör., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-1782-4204, e-mail: sbugracetinkaya@osmaniye.edu.tr.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu ulus devlet kurma amacına yönelik bir dizi kültürel reform yapmıştır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nin³ kültürel açıdan nasıl bir tasarıma sahip olduğu, dönemin olayları ve aktörlerin fikirleri üzerinden incelenebilir. Bu çalışmanın amacı Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde önde gelen bir aktör olarak Afet İnan'ın düşüncelerini temel ilgi alanları çerçevesinde açıklamaktır. Cumhuriyet'in iyi yurttaşı hem onun için seferber olan hem de seferber edendir. Afet İnan, Erken cumhuriyet dönemi için, Aristo'nun Politika'sında ifade ettiği gibi, "muteber bir yurttaşın erdemi" olarak sadece yurttaş değil "iyi yurttaş" olmanın öne çıkan figürüdür(Aristo, 2018, s.266). O, bir yandan rejimin tezlerini içselleştirirken diğer yandan da bu tezleri zenginleştirip yaymak için her çağrıldığında hazır durumdadır. Mustafa Kemal Atatürk ile yakınlığı, tarih, yurttaş bilgisi ve kadın hakları konusundaki çalışmaları, onu bu dönemin entelektüel çerçevesini kavramak açısından dikkate değer kılmaktadır. Afet İnan, yaşı itibari ile Osmanlı kurumlarında tarihçilik eğitimi almamıştır. Yetiştirdiği dönem ve Atatürk ile kurduğu ilişki bağlamında yeni rejimi sahiplenici bir pozisyonda olmuştur. Dönemin yaşça büyük aktörlerinden farklı olarak İTC veya Cumhuriyet öncesi dönemin kurumsal yapılarında öncü bir rol oynamamış olması, onu yeni rejimin projesi için elverişli bir kişi haline getirmiştir. İnan, Cumhuriyet'e yakışan kadın imajının somut ve dinamik bir üyesi olmak için gerekli koşulları –orta sınıf memur bir aileden gelmek, Türk olmak, sofu olmamak, modern kadın imajını sağlayabilmek, kendi iradesi ile meslek sahibi olmak ve milliyetçi olmak- da taşımaktadır. Afet İnan'ın cumhuriyet kadınının bir vatandaşı olarak taşıması gereken vasıfları şahsında temsil ettiği söylenebilir.

1. Kuramsal Çerçeve

Politik aktörlerin düşünce dünyalarına dair yapılacak bir araştırmada birkaç noktaya dikkat edilmelidir. Bir fikrin oluşumunu etkileyen faktör ve süreçlerle, fikrin bir proje haline gelmesi arasında fark vardır. Önce programın şematik ve analitik bir haritasını çıkarmak, ardından bu programın kategorik ve kavramsal içeriğinin nasıl şekillendiğini açıklamak gerekir. Mesela bir fikrin pratik mi teorik mi olduğu yani, Lykurgos Yasaları gibi bilgelikten mi ya da Roma gibi deneyimden mi çıktığı sorulabilir. İkinci olarak fikri şekillendiren koşullar ve fikrin taşıyıcı öznesi arasındaki ilişkiye bakılabilir. Bir başka deyişle öznenin maddi koşullarla ilişkisi ve düşüncelerindeki değişim ile iktidar konumundaki değişim arasında nasıl bir bağlantı olduğu sorgulanmalıdır. Üçüncü olarak dönemin söylem yapısına ve üretilen tezlerin nasıl bir çevrede

³ Erken Cumhuriyet Dönemi ile ifade edilen tarihsel aralık 1923-1938 arası dönemdir.

ortaya konduğuna dikkat edilmelidir (Uslu, 2017,s. 62-86). Erken Cumhuriyet'in seçkinleri Tanzimat'tan beri süren genel bir kanıya sahiplerdi. Onlar, içinde buldukları koşullardan kaynaklı sorunlara icap ettiği ölçüde Batı'dan cevaplar aradılar. Bu arayış, 1920lerden itibaren daha sistemli hale geldi. Böylece Batı dünyası ile benzer düşünce kalıplarını benimseme ve Skinner'ın ifadesi ile modern "entelektüel bağlama" (1969) dahil olma konusunda seleflerinden daha avantajlı bir konuma sahip oldular.

Afet İnan gibi mezkur dönemin hem politik hem de entelektüel figürleri üzerine çalışmanın bir diğer yönü ise onların olayları gözleyen ve onlar hakkında düşünen biri olmakla beraber aktif şekilde sorumluluk üstlendiklerinin göz ardı edilmemesi gerektiğidir. Onlar, kültürel politikaların üretilme süreçlerine dahil olmuşlardır. Politik figürler, psikolojik gelişimleri ile bağlantılı şekilde ömür boyu hareket halindedirler. Bir limanda demirleyip ardından akıntıyı görmezden gelemeler. Sosyal etkileşimlerinin zaman, mekan ve kişiler yönünden analizi önemlidir. Kararları ve uygulamaları arasındaki çelişki ve uyum; kamusal beyanları ve özel kayıtları arasında fark ve benzerlik dikkate değer ölçütlerdir. Tarihsel bir figür analiz ediliyorsa bu uzak mesafeden bir araştırma gibi kavranabilir. İlk onun "ilk bağımsız politik başarısına" bakılmalıdır. Çocukluk hatıralarını incelemek önemlidir ancak tek başına yanıltıcı olabilir. Aktif politikacılar hakkındaki biyografik bilgiler genellikle idealize edilmiş benlik temsilleridir (Meşe, 2012, s. 29-31). Bu temsillere "kampanya biyografisi" de denebilir. Son olarak odak noktalar: Kamuya mal olan ifadelerinin içerik analizi, süreklilik gösteren davranışları ve bağlı olduğu kuruluşlar şeklinde toparlanabilir (Alan ve Sung,2005, s. 301-310).

İnan analiz edilirken öncelikle dışsal inceleme yapılacaktır. O, fikirlerini nasıl bir siyasi bağlamda üretmiştir? İnan'ın Erken Cumhuriyet elitinin modern ve ulusçu düşüncelerinin oluşturduğu entelektüel bağlam ile nasıl bir ilişkisi vardır? Fikirlerini hangi kanallardan muhataplarına ulaştırır? Dışsal inceleme yaparken bu sorulara cevap aranacaktır. Diğer yandan içsel inceleme ise fikirlerini ifade ettiği metinlerdeki içerik ve üslubu inceler. Yazarın ilgi alanlarının ana hatları, ayrımları ve evrimi kavranmaya çalışılır (Copeaux, 1998, s. 5). Bir kişi ya da kurum analizinde araştırma nesnesinin, bu çalışma için Afet İnan, yöneldiği ana alanları saptamak gerekir. Bir başka ifade ile onun soru ve cevaplarının hepsini ortak kesen, kategorilerini yönlendiren "birim-fikirler" saptanmalıdır (Lovejoy ve Stanlis, 2017). Afet İnan'ın içinde bulunduğu siyasi koşullar ve mesleki uğraşları açısından "ana alan" ulus-devlet inşasıdır. Bu çatı alanın altında, ulus devletin temel bileşenleri olarak tarih, vatandaşlık bilgisi ve kadın hakları konuları yer alır. Tarih, vatandaşlık ve kadınlar hakkındaki metinlerini biçimlendiren birim –fikirler ise aşağıda detaylıca açıklanacaktır.

Kuramsal çerçeveye yönelik yukarıdaki referans ve ikazların pek çoğunu hassasiyetle değerlendirmek bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Bu durum çalışmanın zaman ve araştırma materyali yönünden sınırlılığını oluşturmaktadır. Çalışmanın odaklandığı tarihsel aktörün düşünsel serüveninin erken cumhuriyet dönemini aşması bunun başlıca sebebidir. Dolayısı ile bu çalışmada, 1930ların “Kemalist”⁴ (Zürcher,2002) aktörlerinin kaygı ve ilgileri, temsil edici bir aktör olarak İnan’ın entelektüel portresinin betimlenmesi aracılığı ile incelenecektir.

2. Entelektüel ve Tarihsel Bağlam

İnan’ın düşüncelerini şekillendiren üç kategori belirleyebiliriz. 1)Kişisel geçmiş, 2)Olay bağlam 3)Entelektüel bağlam. Her üç kategorinin de iç içe geçtiği söylenebilir. Bu yüzden İnan’ın düşüncelerine yönelik bu kategorizasyonun geçirgen olduğu ifade edilmelidir. İnan’ın kuşağı için savaşlar ve göç, kendi hayatlarını doğrudan etkileyen meselelerdi. Dolayısı ile belirli bir güvenlik kaygısını ve bu kaygıyı asgarileştirdiğini düşündükleri Mustafa Kemal Atatürk’e karşı minnet duygusunu bir arada taşıyorlardı. Kaygı ve minnet duygusu ile kuşatılmış İnan’ın kuşağı için “iyi yurttaş” olmanın başlıca göstergesi görev bilincidir. Bu nedenle o, kendi faaliyetlerini “milli vazife” olarak tanımlar ve iyi yurttaş olmanın sembol ismi olarak “Vazife verilmişti, başarmak icap ediyordu” diye ekler (İnan, 1971). Yeni cumhuriyetin bu ilk kuşağı, yakın geçmişin somut politik hizipleri içinde yer almamışlardı. Dolayısı ile onlar, geçmişin politik kan davalarından azadedirler. İnan, yeni bir politik düşüncüyü değil, ama politik olarak yeni bir seferberliği temsil eder. Hariciye, harbiye ve tıbbiyenin birer politik ve idari kamp görevini ifa ettiği yüz yıllık mazinin ardından artık “muallim/e” ve bilim öğreticileri, yeni cumhuriyetin kültürel anlamda başlıca aktörleridir. Afet İnan’ın kişisel kariyerinde bilerek ya da bilmeyerek bu kültürel merkezin sembol isimlerinden biri olduğu söylenebilir. Nitekim soyadı kanunu çıkmadan önce “muallim Afet” adıyla, kadın ve siyasi rejim arasında, 1908’den beri kabul edilmiş sessiz bir mutabakatı sürdürdüğü de söylenebilir. Ancak cumhuriyetle beraber, pasif bir öğreticilikten aktif bir reform ajanlığına dönüşen “kadın öğretmen” kategorisi, yeni bir insan ve dünya görüşünün habercisidir.

1930’ların dünyasında siyasi atmosferi karakterize eden başlıca olaylar, Afet İnan’ın erken cumhuriyet dönemindeki entelektüel tutumunun şekillenmesinde etkili olmuştur. Bunlar

⁴Bu çalışmada “Kemalist” kavramı olumlu ya da olumsuz anlamda kullanılmamaktadır. Kemalist, bir dönemin karar verici çekirdek kadrosunu ifade eden bir kavram olarak bu çalışmada yer almıştır. Özellikle erken cumhuriyetin 1929-1938 arası döneminde karar verici pozisyonda bulunan dar bir grubu ifade eder.

arasında 1911-1922 yılları arasında süren aralıksız savaş, geç-uluslaşmanın yarattığı gecikmişlik ve parçalanma hissi ve 1929 Ekonomik buhranı sonrası alternatif modernleşme projelerine duyulan ilgi (Bozkurt, 2008 s. 88) sayılabilir. Genç Cumhuriyet'in Avrupa'da savaş beklentilerinin yükseldiği bir dönemde kendini güvende hissetmek için "icab" edenin ne olduğuna yönelik arayışı da ideolojik tercihlerini büyük oranda etkilemiştir. Bu arayış tarih, dil ve coğrafya gibi insanın toplum ve dünya ile kurduğu ilişkileri şekillendiren alanlarda dünya ölçeğinde geçerli tezler ileri sürme yönünde çabalara yön vermiştir. Tüm bu gelişmeler ulus inşa projesinde ikircikli uygulamaların yerini daha keskin tercihlerin almasına neden olmuştur. Bu tercihlerin kültürel hayatta tekelci, laik ve pozitivist tutumların yayılması şeklinde görüldüğü ifade edilebilir. İki savaş arası süreç çoğulcu bir bakış açısını karmaşa ve "hayat mücadelesinden elenme" nedeni olarak gören trendlerin etkisini fazlasıyla hissettirdiği bir dönemdir. Bu eğilimler, insanların niceliksel ve niteliksel envanterini düzenlemeye yönelik girişimleri peşi sıra getirmiştir (Bora, 2006, s. 45).

Alternatif moderniteler olarak otoriter ve totaliter rejimlerin yükselişi, ideolojik yargıların politik eylemi şekillendirici etkisini göstermektedir. 1930ların Türkiye'si bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. Kültürel hayattaki laik temaların dikkate değer artışı, bilimsel-nesnel çerçevenin insanın dünya ile ilişkisinde başvuracağı tek kriter olarak görülmesine neden olmuştur. Mesleki ve sınıfsal farkların ulusal öncelikler ileri sürülerek işlevsel düzeyde ele alınması, sosyo-ekonomik gerilimlerin geçici süreliğine üstünün örtülmesine imkan tanımıştır. Siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik düzeylerdeki bu bütüncül eğilimler, dönemin paradigmasını şekillendiren sac ayakları olarak ifade edilebilir. Dolayısı ile bu paradigma, tarih yazım ve yurttaşlık gibi meselelerde de yeni yaklaşımların entelektüel bağlama dahil olmasına yol açmıştır.

Erken Cumhuriyetin entelektüel bağlamının esinlendiği düşünce kategorileri arasında şu başlıklar sayılabilir: Fransız aydınlanma felsefesi (Toprak, 2020), materyalist- evrimcilik (Hanioğlu, 2011), solidarizm (İnan, 1969), anti-emperyalizm (Ter-Matevosyan, 2015), geç-uluslaşma, Doğu-Batı ayrımı (Mutman, 2007) ve bilimsellik. İnan'ın tarih, yurttaşlık ve kadınlar hakkındaki düşünceleri dönemin entelektüel bağlamını oluşturan bu başlıklarla ilişkili olarak incelenmeye çalışılacaktır.

3. Afet İnan'ın Düşüncelerini Şekillendiren Siyasi ve Entelektüel Bağlam

Afet İnan Kemalist ulus inşa projesinin merkez aktörlerinden biridir. O, görevlendirilmiş bir tarihçi, antropoloji ve tarihin kesişim noktasında yürüyen bir bilim insanı, Kemalist cumhuriyetin sembol kadını ve yurttaşlık konusunda öncü bir kişidir. Metinlerinde

Kemalist projenin gerekçeleri ve aceleliği açıkça kendini hissettirir (Göral, 2009, s. 220). İnan, 30 Ekim 1908'de Selanik'in Doyran kasabasında doğmuştur. 1908'de, Meşrutiyet düzeninin tekrar kabulünden 5 ay sonra dünyaya gelen Ayşe Afet (Uzmay) İnan'ın hayatı babası İsmail Hakkı Uzmay'ın Orman Müfettişi olmasından dolayı farklı şehirlerde geçmiştir. Balkan Savaşlarından sonra ailesi Anadolu'ya gelmiş, Afet, ilk ve orta öğrenimini burada tamamlamıştır. Bursa Kız Öğretmen Okulu ve Fransız Kız Lisesi'nde okumuş, 1925 yılında İzmir'de öğretmenlik yaparken tanıştığı Mustafa Kemal Atatürk tarafından Lozan'a dil eğitimine gönderilmiştir. 1929-30 yıllarında Ankara Musiki Muallim Mektebi'nde Tarih ve Yurt Bilgisi öğretmenliği yapmış bu sırada Türk Ocakları bünyesindeki Türk Tarih Heyeti'nde yer almıştır. Bu encümenin önce Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti(1931) ardından da Türk Tarihi Araştırma Kurumu'na(1935) dönüşmesi ile Mustafa Kemal tarafından kurumun asbaşkanlığına atanmıştır. 1938 yılında Cenevre Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Bilimler Fakültesinin Yakın Çağ ve Modern Tarih bölümüne kaydolarak burada lisans eğitimini tamamlamış, ardından aynı üniversitenin Sosyoloji Kürsüsünden 1939 yılında Doktor unvanı almış olan İnan, DTCF'nin kuruluşunda yer almış ve "Tarihe Giriş" adıyla ilk dersi vermiştir. 1940 yılında Dr. Rıfat İnan ile evlenmiştir. 1942 yılında doçent, 1950 yılında profesör olmuştur. (İnan, 2005).

Afet İnan, Fransız Kız Lisesi'ndeki öğrenciliği döneminde coğrafya ders kitabında Türklerin "sarı ırk"tan ve ikinci sınıf ırk kategorisi içinde olduklarını işaret eden ders kitabını Mustafa Kemal'e göstererek bu konu hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Mustafa Kemal ise o sıralarda İngiliz sosyalist tarihçi ve edebiyatçı Herbert George Wells'in dünya tarihi ile ilgili kitabını okumaktadır. Mustafa Kemal bunun böyle olamayacağını ve Afet İnan'a bu işle ilgilenmesini söylemiştir. İnan'ın tarihçiliği bir görev üzerine başlamış, nitekim Cenevre'deki eğitimi boyunca da Mustafa Kemal ile olan yazışmalarında pek çok kez görevinin bilincinde olduğunu vurgulamıştır(İnan, 2005, s. 99-101).

İnan'ın düşüncelerinin şekillendiği bağlam ve ona verilen vazife"lere bakılarak modern bir ulus-devlet kurma amacının belirleyici olduğu söylenebilir. Ulusçuluk ve modernizm, bu tarihsel bağlamın başlıca fikir akımlarındandır. İnan'ın bulunduğu yüksek çevrenin modernlik ve bilimsellik arasında kendiliğinden bir ilişki kurduğu söylenebilir. Kemalistler arasında bilimsellik, modern bir ulus olmanın esas kriteridir. Dönemin entelektüel bağlamını şekillendirici ve merkezi bir konuma sahip olan bilimsellik konusunda iki konuya dikkat çekilebilir. İlki, bilimsel olana yönelik teveccüh ve inanç. İkincisi bu bilimselliğin kriterlerinin neler olduğudur. Tarih yazımında Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk döneminin etkili tarihçisi Ali Reşad'a karşı değişen tutum bu anlamda önemli bir izlek sunar. Meşrutiyet neslinin ve cumhuriyetin ilk yıllarının tarih anlayışı

büyük ölçüde Fransız Devrimi merkezli ve Fransız tarih anlayışının ilerlemeci paradigmasının etkisi altında şekillenmişti. 1930 öncesinde Ali Reşad'ın büyük ölçüde belirleyici olduğu Fransa merkezli tarih anlayışı, Yusuf Akçura başta olmak üzere pek çok tarihçi tarafından sömürgeciliği görmezden geldiği gerekçesiyle eleştirilmeye başlanmıştır (Toprak, 2015, s. 234-237). Ayrıca spekülative bir çerçeveye sahiptir. Sömürgecilik ve spekülative arasındaki bağı Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) *Sodom ve Gomora* romanında “Şark odası” kavramı ile Avrupalının kendi Şarklısını icat ettiğini vurgulayarak dile getirir.(Karaosmanoğlu, 2014). Mithat Cemal Kuntay'ın 1938'de yayınladığı Üç İstanbul romanında, Raşel karakteri üzerinden “muhteşem bir şark odası”na sahip olmanın üst düzey bir Avrupalı zevki olduğunu vurgulaması da Batı merkezli spekülasyonlara bir başka örnektir (Kuntay, 2008, s. 449). Hem Yakup Kadri hem de Mithat Cemal, sömürgeci arzuların Şarka dair bilgiyi gerçekliğinden kopardığına dair imalarda bulunurlar. Bu eleştiriler, cumhuriyet öncesinden beri dile getirilse de cumhuriyetin ilanı ile beraber yanlış bilgilerin “tashi”ine yönelik bilinçli bir program meydana getirilmiştir. Bu programın iskeletini oluşturan entelektüel hat ise ulusçuluk ve bilimselliktir. Ayrıca program, yurttaşlıkla ilişkili bir yöne de sahiptir. Bilimsellik ve ulusçuluğun bir arada somutlaştığı nokta ise ulusun maddi kültür ürünlerinin görünür kılınmasıdır. 1924'de Türkçülüğün Esasları'nın ilk sayfalarında Ziya Gökalp, Türk tarihinin somut eserlerini ve Türk halk sanatlarının ürünlerini sergilemek ve tasniflemenin önemine değinir (Gökalp, 2014). Dolayısı ile 1925'te inşaatına başlanan Ankara Etnografya Müzesi, maddi kültür ürünlerinin sergilenmesi amacını gütmekle ulusçuluk ve bilimsellik arasında kurulan köprünün açık bir ifadesidir denilebilir. Yine 1925 yılında, Nurettin Ali, Dr. Neşet Ömer İrdelp, Dr. Mouchet, Süreyya Ali ve Dr. İsmail Hakkı'nın kurucuları arasında olduğu Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi vücuda getirilmiştir. İstanbul Darülfünun'u Tıp Fakültesi bünyesinde meydana getirilen merkez, topluma dair teşhislerde tıbbın dolayısı ile de biyolojinin etkisini göstermesi açısından önemlidir. Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi'nin kuruluş amacı, “İnsanlar arasında Türk ırkının layık olduğu yerin belirlenmesi” olarak belirtilmiştir(Kansu, 1940). Maddi kültüre yönelik ürünlerin tespiti ve sergilenmesinin yanı sıra bu ürünlerin tarihte kimler tarafından üretildiği ve nasıl kullanıldığına yönelik fizik antropolojinin verilerine dayanan bir anlayışın materyalist-evrimci bir tutumu bilimsellikle ilişkilendirdiği söylenebilir. Böylece spekülative ve spekülative olduğu için emperyalist tonlar taşıyan tarih anlayışına karşı, belge ve kanıta dayalı ulusçu bir perspektifi hakim kılmak amaçlanmıştır (İnan, 1956, s. 6-7).

İnan'ın tarihçilik anlayışında genel olarak antropolojik yöntem, arkeolojik veriler ve romantik üslup ağır basmaktadır (Toprak, 2015, s. 147). Dünya genelinde şovenizme kayan

resmi tarih anlatıları sıradan hale gelmiş, Naziler Hititlerin, Macarlar Sümerlerin kendi ırklarından olduğunu iddia etmeye başlamışlardır (Berktaş, 1983, s. 2463). Bu trend ve iddialar karşısında yeni bir tarih yazımı ve bu tarih yazımına temel oluşturacak “bilimsel” altyapının kurulması Kemalistlerce gerekli görülmüştür. Antropolojiye yönelik ilgi 1920lerin ortalarından itibaren ivme kazanmıştır. İnan’ın Fransız Kız Lisesi’ndeki coğrafya kitabında Türklerin “ikincil ırk”lar arasında yer aldığına dair ifadeyi görmesi ve bunu Atatürk’e aktarması sonucu ırk bilim ve tarih arasındaki ilişkinin yoğunlaştığı ifade edilebilir (İnan, 1989, s. 10). Bu konu öncelikle kültür konusuna ilgi duyan seçkinler arasında gündeme gelmiş daha sonra ise lise ve ortaokul ders kitaplarında yer bulmuştur. Antropolojik tarih yaklaşımı ile belirlenen başlıca amaç, Türklerin ırki olarak Avrupa’nın gerisinde olmadığını bilimsel standartlarda göstermektir. İkinci bir amaç ise dünya tarihi içerisinde Türkleri medeniyete yaptıkları katkılarla müspet bir mertebeye ulaştırarak “ırk hiyerarşisi”nin mantıki sonucu olarak görülen emperyal tahakküm riskinden sıyrılmaktır. Kemalistlere göre bu müspet mertebe, ulusu oluşturan fertlerin kolektif benlik bilincini geliştirecek ve halk içindeki dayanışmayı kuvvetlendirecektir.

Dönemin entelektüel bağlamında bilimsel bir standart olarak antropolojik yöntem, hem solidarist amaçlar hem anti-emperyalist icaplar hem de geç uluslaşmanın yarattığı gecikmişlik hissinden kurtulmak için bir dayanak olarak görülmüştür. Irk bilimin 1930lar Türkiye’inde olduğu gibi pek çok ülkede kültür politikalarının iki temel taşıyıcısı olan dil ve tarih tezlerini şekillendirdiği belirtilmelidir (Szurek, 2018, s. 279) Irk bilim olarak anılan Fizik antropolojiye yönelik ilgi sadece Türkiye’ye özgü değildi. Aynı dönemde Mısırlı bir Müslüman olan Mohamed-Galal Abdelhamid Saleh el-Hadary (Muhammed Galal), Fransa’da antropoloji eğitimi görmüştür. Galal, daha sonra Mısır’da Türkiye’dekine benzer antropolojik araştırmalar yapmıştır. (Hopkins, 2018, s. 176). Bulgaristan’da ise Metodi Popov yine Türkiye’deki antropoloji çalışmalarına benzer bir çaba içerisindeydi (Mesut vd.,2005, s. 181-184). Galal’ın Paris’te olduğu dönemde Marcel Mauss, kariyerinin zirvesindeydi. Mauss’un antropoloji ve sosyolojiyi eklemleneyen yaklaşımı dikkat çekiyordu. 1938’de Mauss, Ecole pratique des Hautes Etudes(EPHE)’deki Etnoloji Enstitüsü’ne başkan olarak atanmış ve 1930lar Paris’inde pek çok antropolojik ve etnolojik müze açılmış ya da yenilenmiştir. Akademik merkezlerin pek çoğuna bu alanda fonlar sağlanmaktaydı. Türkiye’deki gelişmeler de bu uluslar arası entelektüel ilgiden bağımsız değildi. 19.yy sonundan itibaren ‘‘ırk’’ kavramı Avrupa’da ve Amerika’da pek çok sosyal bilimsel çalışmada yer bulmaya başlamıştır. İnsan topluluğuna dair kesin kategorilerin, sınıflandırmaların ve özelliklerin somut olarak gösterilebileceği bir disiplin arayışı fizik-

antropoloji alanına yoğunlaşılmasına neden olmuştur. Antropoloji, biyoloji ve arkeoloji ile sürekli temas halinde gelişme göstermiştir. Irk kavramı, bu dönemde antropoloji disiplinin başlıca temasıdır. 1890'lardan itibaren antropoloji disiplini evrimci bir zemine oturmuştu. Birey, tarih ve toplumun altında, ikincil bir kategori olarak değerlendirilmiştir. Bu kuşak antropologların çoğu çeşitli biçimleriyle evrimci-seçilimci biyolojiden etkilenmişlerdi. Bu antropologlar bir yandan burjuva toplumunun faydacı ve materyalist yönünü eleştiriyorlar, öte yandan toplumu ırksal kimliğinden uzaklaştıran kapitalist gelişimin doğayı değiştirmesini ve ardından beslenme ve yaşama alışkanlıklarını değiştirerek ırkların saflığını bozacağını öne sürüyorlardı (Zeev,1986, s. 33).

Vacher de Lapouge, 20.yy'daki antropoloji çalışmalarını etkileyecek bir tez olan kafa tası ve ırk hiyerarşisi arasındaki bağıntıyı öne sürmüştür. Onun temel varsayımları ‘ırkların farklı zeka kapasitelerinin olduğu ve kafa indeksi ile bunun ölçülebileceği, insan davranışının ırkla toplumsal bağlam arasındaki etkileşimin sonucu olduğu, doğal seleksiyonun toplumsal seleksiyona üstün geleceği ve biyolojik evrimin uygarlıkların tarihsel ilerleyişine etkide bulunduğu’ şeklinde sıralanabilir (Toprak, 2015, s. 18). Lapouge, antro-sosyoloji adıyla yeni bir araştırma alanına öncülük etmiştir. Darwin, Gobineau ve Paul Broca'dan esinlenerek antropolojide yeni varsayımlar ileri sürmüştür. Antro-sosyoloji disiplininin temel varsayımı ‘insan eyleminin kalıtımsal beyin yapısının bir ürünü olduğu’ yönündedir. Bunun için ‘kraniyolojiyi’ yani kafa tası ölçümünü yöntem olarak benimsemiştir. Disiplin, sosyalizm ve evrimcilik arasında bir senteze varmak için, güç, ırk ve evrimi tek tarihi gerçek olarak kabul etmiştir(Toprak,2015, s. 20-23). Mustafa Kemal Atatürk de ırk ve tarih arasında bağlantı kuran H.G. Wells'in çalışmalarını okumuş ve Türkçeye tercüme edilmesini emretmiştir. Lise ve orta okullar için 1931'de yazılan *Tarih* kitabında Wells'in *Outline of History* kitabından pek çok iktibas mevcuttur. Wells, evrimci biyolojiden etkilenmişti. Wells'e göre tarihin temel birimi insan türüdür. O, 1918'de sona eren savaşın yarattığı histeriyi ‘ortak tarih’ düşüncesi ile soğurmaya çalışır. Wells, distopik romanlarında da dünya barışının ortak bir tarih bilgisi ile mümkün olacağına dair imalarda bulunur (Karaömerlioğlu ve Yolun,2020, s. 746-747). Wells'in anlatısı aydınlanmacı hümanizme evrimci bir perspektiften bakma çabasını çağırır. Savaşı pek çok kez deneyimlemiş bir siyasi lider olarak Mustafa Kemal Atatürk , Wells'in kitabını ülkesini güvene almak için verimli bir kaynak olarak görmüştü. Ortak tarih, barış için olduğu kadar Türk milletinin medeniyet tarihinden dışlanmışlığını tersine çevirmek, dolayısı ile geç uluslaşmanın yarattığı olumsuz hissiyatı dağıtmak için de ‘icab’ eden zemini sağlamıştır.

Lapouge'un görüşlerinin siyasi sonuçları ise onun toplumsal seleksiyonun bozucu etkisine yaptığı vurguda ortaya çıkar. Ona göre savaşlar "öjenikleri yani üstün ırkı tüketiyor, demokrasi zayıflara iktidar sağlıyor, din doğal dengeye karşı bir düzen sağlıyordu". Ayrıca çok eşle evlenme yasağı ve yoksullara yardım kampanyaları öjenikleri değil disjenikleri koruyordu. Burjuvanın parasal kaygılarla yaptığı evlilikler türün niteliğini bozuyordu. Buna karşın iradi bir güçle bu durum tersine çevrilebilirdi.. Ona göre iradi unsur önündeki engeller, ahlaki ve toplumsaldı ve yeni bir ekonomik ve politik örgütlenme bu engelleri kaldırabilir doğal seleksiyona imkan tanıyacak bir veraset sistemini yaratabilirdi (Toprak, 2015, s. 22-23). Böylece, moral ve sosyo-ekonomik prangalardan kurtulan kadim ve güçlü toplumlar, özlerine dönerek ruhlarındaki cevheri ileri doğru götürebilecekti. Bu anlayış, Kemalist entelektüellerin dirimsel arayışlarına hitap eden bir paradigmaya sahiptir. Kemalistlerin entelektüel bağlamını oluşturan başlıca "birim-fikir" ulus devletin inşası idi. İradeye dayalı evrimci tarih kurgusu ve ulus inşası arasında bağlantı kurmak zor olmadı. Böylece, evrimciliğin bu iradi versiyonundan hareketle antropolojik veriler, kolektif bilinci ve ruhu harekete geçirecek, ulus inşası için gerekli diriltme büyüsunün formülünü ortaya çıkaracaktı. Devlet-birey ilişkilerine Sosyal Darwinizmin "laissez-faire" tarzı bakış açısından farklı olarak Kemalistler, toplumsal değişimi planlama amacı güdüyorlardı. Dolayısı ile devlet müdahalesini yöntem olarak belirlemiş bir siyasi grubun Sosyal Darwinist olarak ithamı mantıklı görünmemektedir.(Karaömerlioğlu ve Yolun, 2020, s. 752-754)

Antropolojinin siyasi kullanımlarında 20.yy başından itibaren hızlı bir yükseliş gözlemlenir. İki savaş arası dönemde Lapouge'un fikirleri pek çok bilim çevresinde dikkatle izlendi. Antropo-sosyoloji, vahşi kapitalizmin yarattığı kitlesel sorunlara ve karmaşaya sosyolojinin sağlayamadığı cevabı sağlama iddiasını güdüyordu. Almanya'da Otto Ammon, kentlere ancak öjenik bir tip olan dolikosefallerin uyum sağlama kapasitesinden bahsediyordu. Bu dönemde Durkeim'da antropolojiye ilgi göstermiş ve L'Annee Sociologique dergisinde antropososyolojiye bir alt başlık açılmıştı. Antropososyoloji disiplini bu dönemde suça daha az eğilimli, çalışkan ve kentli aynı zamanda öjenik bir insan portresini olumlaması ile Batı Avrupalı tipinin ırka dayalı üstünlüğünü ispata uğraşan bir alan görünümündedir (Toprak, 2015, s. 28). Amerika'da Sosyal Darwinizm yine bu dönemde zirveye çıkmış, "ırk" kavramı kamu söyleminde hakim olmaya başlamıştır. Farklılıkların hiyerarşisi emperyalizm ve bilimin sıkı ilişkisi etrafında sürekli vurgulanan bir tema olmuştur(McCarthy,2009:69-70). Ancak Franz Boas'ın Amerika'ya gelişi ile ana akım kültürel antropoloji olmaya başlamıştır. Onun

takipçileri ampirik araştırmalarla antropo-sosyoloji geleneğinin varsayımlarını büyük oranda çürütmüşlerdir(Barnard, 2004, s. 100-101).

Kapitalizm, burjuva toplumu ve ırksal yapı arasında bağlantı kurma arayışı, hem sosyolojinin yetersiz kaldığı sorunları anlama çabasının bir sonucu hem de ırk hiyerarşisini bilimselleştirmenin yöntemidir. Emperyalist dönemin başlıca özelliklerinden biri olarak sosyolojiden antropolojiye kayış, somut iktidar ilişkileri içinde meşrulaştırıcı bir araç olarak görülmüştür. Bunun bir örneğı, Sovyet etnoloji çalışmalarında St. Petersburg'daki Doğu Dilleri Fakültesi'nden Nikolai Marr'ın "Yafes Dilleri"nin Aryan dillerinden eski olduğu iddiasıdır. Marr, yeni proleter bilim tezinin ırk ve dil bilim alanındaki savunucusu olarak 1933'te İstanbul ve Ankara'yı ziyaret etmiştir. Dönemin antropoloji yaklaşımlarında, "Aryan-Turan" kategorilerine göre sınıflandırılan topluluklar, çeşitli ırk hiyerarşileri arasında biçimlendiriliyor, geçmişlerine dair biyolojik açıklamalar yapıldığı gibi geleceklerine dair keskin kehanetlerde ulusların kaderini tayin ediyordu. Aryan-Turan çekişmesi hem dil hem de tarih tezlerinde etkili olmuştur. Mezkur çekişme, politik amaçlarla iç içe geçmiştir. Bu dönem Avrupalı antropologlar, kapitalizm bozucu etkileri karşısında ırkın saflığını koruma ve uygarlığı muhafaza etme çabasına sarılırlar. Sovyetlerden gelen esin ise daha çok aşağı ırkların devrimine doğru giden bir tarih anlatısıdır(Szurek, 2018, s. 279-284). Erken bir üçüncü dünyacılık olarak bu yaklaşım, Kemalistlerce bir tür "Envercilik" olarak algılanmış olabilir. Bu durum, onların Sovyet etnolojisi ile mesafeli kalmasına neden olmuştur.

Naziler, antropolojik fikirleri yakından takip etmiş ve kendi siyasi programlarının arka planına yerleştirmişlerdi. Antropolojinin 2.Dünya Savaşı'ndaki kötü şöhreti Nazilerin referansları dolayısı ileidir. Alfred Ploetz, 1905'lerde ırk hijyeni adını verdiğı bir projeyi öne sürdü. Ayrıca ırk hijyeni çalışmaları için antropoloji ve Alman tarihinin imgelerini birleştirdiğı "Hayat Şovalyeleri" adında bir dernekte görüşlerini yaymaya başladı. Sonuç olarak öjenik fikirler 1930'lara gelindiğinde büyük bir külliyata ve veri haznesine sahip olmuştur. İspatlanmamış ve ispatlanması büyük olasılıkla mümkün olmayacak, ancak tam olarak yanlışlanamamış da olan varsayımlar, pek çok ülkede resmi ideolojinin başvurduğu referanslar haline gelmiştir (Toprak, 2015, s. 40-51). Ulus devletler, çeşitli kaygılara dayanan öjenik söylemlere sahipti. Bu dönemde pek çok Avrupa ülkesinde öjeni, nüfus politikasının yöntemi olarak yaygınlaşmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'de de sağlık ve nüfus politikalarının ırk ıslahı şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Ancak, öjenik bir kısırlaştırma söylemi çok cılız kalmış daha çok temizlik ve hastalıklara karşı aşı, ilk yılların temel sorunu olarak kabul edilmiştir (Toprak, 2015, s. 58-60). Erken Cumhuriyetin öjenik politikaları,

savaşların yarattığı tahribat karşısında halkın sağlığına dönük pozitif içeriklere sahiptir. Öjeni politikalarının, Darwinist evrimciliği ihlal eden iradi bir yönelimi yansıttığı da ifade edilebilir. Bu iradi yönelim, Kemalistlerce değişime duyulan arzu ve yenilenme gerekliliğinin bir sonucu olarak kabul edilmişti. 1930'daki 4.Milli Türk Tıp Kongresi beslenme konusunda ve 1933'te toplanan 5.Milli Türk Tıp Kongresi de su kaynakları ve kaplıcaların halk sağlığı için erişilebilir kılınmasına yönelik çeşitli sunumları ihtiva eder (Arıkan, 2005).

1930ların tıp kongreleri halk sağlığına yönelik öjenik içeriklere sahiptir. Erken Cumhuriyet'in sağlık politikaları evrimci seçim düşüncesinden ziyade pragmatik gerekleri ve iradi yönelimleri benimsemiştir.1930'larda fizik antropoloji geleneğinde de farklı yaklaşımlar gelişmiş, Latin ekolü adı verilen ve Fransız antropolojisi ile etkileşim halinde İsviçre'de gelişen bir antropoloji geleneği ortaya çıkmıştır. German antropoloji geleneğinin Latin geleneği ile yolları 1900'lerin başından itibaren ayrılmaya başlamış, üstün ırk ve sömürgecilik temalarında yürüyen German geleneği karşısında daha eşitlikçi ve kapsayıcı bir fizik antropoloji geleneğinin imkanı Joseph Deniker tarafından araştırılmıştır. Böyle bir dönemde Kemalistler, yurt dışındaki bilimsel gelişmelere yönelik dengeli bir ilgi göstermişlerdir. Antropolojiye yönelik ilgide de bu denge gözlemlenebilir. 1920'ler ve 1930'lar da antropoloji alanında Fransa'daki Broca Enstitüsü'ne Şevket Aziz Kansu, Almanya'da Berlin Üniversitesi'ne Seniha Tunakan, Amerika'da Harvard Üniversitesi'ne Süleyman Şenyürek ve İsviçre'ye Cenevre Üniversitesi'ne Afet İnan gönderilmiştir. Gönderilen öğrencilerden düzenli olarak bilgi istenmiş ve Latin ekolünün benimsenmesine karar verilmiştir (Toprak, 2015, s. 61). Bunda Eugene Pittard'ın Türkiye'ye yönelik ilgisi, Mustafa Kemal ile diyalogu ve olumsuz ön yargılara sahip olmaması önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Pittard'ın eşi Helene Dufour, Türkiye'ye yönelik belirli bir ilgiye sahipti. 1924 yılında İsviçre'de halife Abdülmecid Efendi ile röportaj yapmış, 1914'te Osmanlı Balkanlarını gezerek anılarını kitaplaştırmıştı. 1930'da Türkiye'deki değişiklikleri öven bir kitap daha kaleme almıştı (Eldem, 2021, s. 133). 1922 yılında Ağaoğlu Ahmet'in "Pontus Meselesi" risalesinde işlediği tema ve Hititlere dair vurgusu bir başlangıç noktası olarak öne sürülebilse de antropoloji, tarih ve resmi ideoloji ilişkisinin ürünleri 1930'larda ortaya çıkmıştır (Erimtan,2008, s. 166). Öte yandan 1925 yılında Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi Nurettin Ali Berkol, Neşet Ömer İrdelp, Süreyya Ali ve Köprülüzade Fuad, İsmail Hakkı, Aime Mouchet öncülüğünde kurulmuştur. Bu merkezin fahri üyeleri arasında Georges Pappilault, Eugene Pittard ve Leon Mac-Auliffe gibi Latin ekolüne bağlı önemli antropologlar bulunmaktadır. Kemalistler ile Latin antropoloji okulu arasında bağ kuran en önemli yön, Türklerin medeniyetteki yeri idi. Latin antropoloji okulu brakisefal

saydıkları Türklerin dolikosefal Kuzey Avrupa kavimleri ile etkileşimi sonucu uygar dünyanın temellerinin atıldığını varsaymaktadır. Bu yönü ile Lapouge ve Nazi antropolojisinden ayrılmakta, ırkların eşitsizliğinden ziyade eşitliği üzerine bir söylemi benimsemekteydi(Toprak, 2015, s. 62). Böylece erken cumhuriyetin antropolojik tezleri ve antropometrik ölçümleri, ırk hiyerarşisinde “ikincil” olmadığını ispatlamaya yönelik kuramsal arka plana dayandırılıyordu. Bu çalışmalara yönelik ithamların genelindeki “ırkçı”lık yaftası hem dönemin entelektüel bağlamını hem de Batı’ya cevap verme amacına yeterince yer vermemektedir. Ayrıca bu çalışmalarda bilinçli bir üstünlük arayışından ziyade bilinçli bir eşitlik ve güvenlik arayışı vardır (Aytürk, 2022).

Eugene Pittard’ın 1931 yılında Türkiye üzerine yazdığı eseri, Reşat Nuri Güntekin tarafından *Anadolu* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Pittard’ın *Irk ve Tarih* adlı kitabı Mustafa Kemal tarafından dikkatle incelenmiş ve buradaki varsayımlar temelinde bir tarih anlatısının oluşturulması gerektiğine karar verilmiştir. Bu kitap, ilkçi(primordial)⁵ ulus tanımına cevaz veren bir içeriğe sahiptir (Pittard, 1927). 1930’lar hem dünyada hem Türkiye’de kimlik duygusunun ilkçi bir vurgu etrafında şekillendiği bir dönem olarak antropolojinin etkisini arttırmıştır. Çünkü sosyolojik paradigma yoktan var edilen bir ulusa imkan verirken antropoloji ve arkeoloji disiplinleri ulusu, tarihi ve coğrafi bir temelde somut bulgular üzerine inşa etmeye imkan vermekteydi. Böylece dönemin bilimselliği ile uyuyordu. Ayrıca, zamanda ve mekanda Osmanlı öncesine giderek Avrupa karşısında eşit ve hatta üstün olunan bir döneme referans veriliyordu. 1930ların dünyasındaki başlıca meselelere yönelik deliller ortaya konulurken tarih anlatısının periodik tasnifi orantısızdır(Türk Tarihi Tetkik Heyeti). Bu orantısızlığın önemli bir yönü de ilerlemeci tarih anlatısını kuvvetlendirmek ve modern olunmayan dönemin karartılmasıdır. Dolayısı ile ilerlemeci tarih anlatısına imkan verecek atlamalarla anlatı zinciri oluşturulmuştur. Antropoloji, sosyolojiye nazaran odağını sanayi devriminden önceki zamanları incelemektedir. Böylece, antropoloji ilerlemeci tezi akamete uğratacak ve Türklerin medenileştiği anlatısını sekteye uğratmayacak bir disiplin olarak bilimselliği koruyacaktır. Özetle cumhuriyet rejimindeki ideolojik dönüşümün zemininde sosyolojiden antropolojiye doğru yaşanan paradigmatik kaymanın etkisi vardır(Toprak, 2015, s. 99-103).

⁵ İlkçi, ulus (nation) kavramının etnik kökenden kaynaklandığını ve verili, doğal ve milliyetçilik düşüncesi öncesinde var olduğunu savunan teoriler için kullanılan genel bir sıfattır. Modernist milliyetçilik yaklaşımları ile karşıtlık içindedir. Ulusun organik bir birlikteliğin ürünü olduğu tanımlamasına dayanır. Ancak ilkçi yaklaşımların pek çok farklı türe ayrıldığı gözden kaçırılmamalıdır. Bkz:Anthony D.Smith. (1998) Nationalism and Modernism A critical survey of recent theories of nations and nationalism. Routledge. s. 146

Tarih anlayışında gözlemlenebilecek bir diğer durum ise değişimi değil devamlılığı yansıtmaktadır. Mustafa Celaleddin Paşa'nın Eski ve Modern Türkler kitabındakine benzer şekilde sahip çıkılmayan, ispatlanamayan ve mevcut konjonktüre uyan Anadolu uygarlıkları tarih anlatısına dahil edilmiştir. Dolayısı ile geçmişin organize edilerek köken anlatısına dahil edilmesi geleneği sürdürülmüştür. İnan'ın çalışmaları da entelektüel hayattaki bu konjonktürel salınımdan bağımsız olmamıştır.(Copeaux, 1998)

Antropoloji ve tarih yazım arasındaki ilişki, ulus inşa sürecinde Türklerin ikinci sınıf insan olmadığı tezi üzerine kurulmuştur. Kemalistlere göre Türklerin en az Batılılar kadar medeni vasfa sahip oldukları tezi yine Avrupa'da hakim konumda olduğu kabul edilen bilimsel araçlarla ispatlanmalıydı. Bu medeni vasfın türlü sebeplerle unutturulduğu ve ırki olarak geri olmaktan değil iradi bir durumdan bir nevi toplumsal seleksiyonun yanlış kurgusundan kaynaklı olduğu düşüncesine dayanarak bir ispat ve bu ispattan yola çıkılarak ‘’muhtaç olunan kudrete’’ ulaşma amacını yansıtmaktadır. Arkeoloji disiplini de antropolojinin bir alt dalı olarak görülmüş ve tarih yazımında seferber edilmiştir. Afet İnan'ın hem yurt içi hem yurt dışı sunumlarında arkeolojinin Türkiye’de aldığı mesafeye yönelik vurgusu dikkat çeker.(DAB-Cum. Arşv. A-IV-6, D-54) 1911’de Gustaf Kossinna'nın(1858-1931) “Almanların Kökeni” adlı eseri etnik kimliğin oluşturulmasında arkeolojik kanıtların önemini ortaya koymuştur. Kossinna, kültür ve etnik geçmiş arasındaki ilişkiyi arkeolojik ve antropolojik yöntemlerle sunmanın gerekliliğini vurgular. Bu dönemde Hem II.Wilhelm hem de Poul von Hindenburg onun çalışmalarına ilgi göstermiştir. O, 1909 yılında daha sonra Balkanlar ve Türkiye’den pek çok araştırmacının gittiği Berlin Üniversitesi Arkeoloji bölümüne profesör ve Alman Tarih Öncesi Topluluğu’na üye olarak atanmıştır. Kossinna’ya göre arkeoloji en ulusal bilimdi ve pek çok Alman bilim adamı bu alanda çalışmalıydı. Çünkü kültürel bulgular zorunlu olarak etnik geçmişi yansıtıyordu. Bir kültür tarihinden bahsedilecekse bu arkeolojinin ışığında etnik unsurların tarihidir ona göre (Triggeri, 2007, s. 235-237). Çok *ethni*, dil ve dinin barındığı bir imparatorluk düzeninden ulus devlet düzenine geçiş farklılıkların ulus inşasını gerektirmektedir. Fizik antropoloji ve tarih, arkeolojik verilerin somutluğuna duyulan güvене dayandırılmıştır. Arkeolojinin siyasi amaçlar uğruna kullanılması, paylaşılan bir geçmiş iddiasının mümkün kıldığı ölçüde, geçmişin somut varlıklarını arkeolojinin ortaya çıkarabileceği kanısından hareketle meydana gelmiştir (Anderson,1995, s. 202-226). Bu durum elbette tıpkı antropolojide olduğu gibi sınıfsal ve ulusal niteliklerin iç içeliğini de ifade etmektedir. Özellikle Osmanlıdan beri bir elit uğraşı olarak devam eden arkeoloji, Cumhuriyet

Dönemi’nde yerel ihtiyaçlardan ziyade modernliğin ve ulus devlet olma kapasitesinin göstergesi sayılmıştır (Erdemir-Tanyeri,2006, s. 381-382).

1930’lu ve 40’lı yıllardaki Türk Tarih Kongrelerinde arkeolojik verilere dayanan antropolojik sunumlar önemli yer kaplamaktadır. 1937’deki kongrede 70 tebliğin içinde 16 antropoloji-arkeoloji, 1943’teki 86 tebliğin içerisinde 23 antropoloji-arkeoloji, 1948’deki kongrede 67 tebliğ içinde 26 tane antropoloji-arkeoloji tebliği sunulmuştur. İlk üç kongre büyük oranda bir antropoloji-arkeoloji kongresi şeklinde geçmiştir. Ayrıca antropoloji ve arkeoloji sosyolojiye göre seküler bir epistemoloji sağlar. Kemalistleri Osmanlı mirasından ayıran başlıca özellik ulusçuluk söylemlerinde seküler bir epistemolojiye sahip olmalarıdır (Dumont,1984:30). Arkeoloji ve antropoloji, kazı ve belirli oranda ampirik veriler üzerinde laboratuvar işlemleri gerektirdiğinden devlet gözetiminde ve kamu kaynakları ile yapılabilirdi. Dolayısı ile ulusun tanımlanmasında kurulan bilgi temeli, belirli bir ekonomik iktidar ve bilimsel örgütlülüğe dayanmaktaydı. Arkeoloji ve ulus inşası arasında kurulan bağ, onun materyal verilere dayalı olması ile yakından alakalıydı. Böylece ulus tanımı üzerinde devlet tekeli, bilimsellik statüsüne dayanarak kurulabiliyordu. Bu durum alternatif düşünceler öne sürerek tarih tezinin yanlışlanabilme imkanını da İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar ortadan kaldırmıştır. Ayrıca, İnan’ın 1937’de Bükreş’teki Arkeoloji ve Antropoloji kongresinde belirttiği gibi bir “övünç” kaynağıydı. (Akşam, 1937) Arkeoloji çalışmaları gecikmişlik hissini telafi etmeye yönelik kültürel bir proje haline gelmişti.

Son olarak tarih anlatısının resmi ideoloji halinde seferber edilmesi için vatandaşlara da roller verilmiştir. Çünkü ulus inşasında merkezin ideolojik iktidarı yoğun olduğu kadar yaygın ve yeniden üretim kapasitesine sahip olamayabiliyordu (Aslan,2007,s. 250). Zürcher seferber edilen bu kadroları şöyle betimler: “Kendilerini, bilgisiz yurttaşlarına rehberlik etme görevini üstlenmiş bir seçkinler zümresi olarak gören bu insanlar, ülküleri için genellikle çok sıkı şekilde ve büyük kişisel özverilerle çalıştılar” (Zürcher, 2012, s. 268). Diğer yandan bu tarihçilik anlayışının resmi ideoloji içerisinde orta okul ve liselerde hakim konumda olduğunu ve Türk Tarih Kurumu, DTCF ve İstanbul Üniversitesi çevresinde alternatif yorumların her zaman tartışma konusu edildiği de göz ardı edilmemelidir (Berktaş,1983, s. 1462-2463).

4. Afet İnan’ın Tarih, Yurttaşlık ve Kadınlar Hakkındaki Görüşleri

4.1. Tarihe Dair

Bu bölümde Afet İnan’ın da katkı sunduğu tarih tezi kitabı, tarih kongresi bildirileri, doktora tezi ve bazı makaleleri üzerinde durulacaktır. Birinci Türk Tarih Kongresi’ne sunduğu

“Orta Kurun Tarihine Umumi Bir Bakış” adlı bildiride İnan, kavimler göçünden başlayarak 17.yy’a kadar Türklerin politik serüvenini Avrupa, İslam ve Uzakdoğu tarihi ile ilişkili şekilde ele almıştır. O, özellikle Hunların Roma ve Avrupa’nın pagan kavimleri ile ilişkilerinin Avrupa’nın bugünkü vaziyetini almasında etkili olduğunu dile getirir. Türklerin İslam’ın yayılışı ve Asya medeniyetinin dünyaya tanıtılmasına etkisi de üzerinde durduğu bir başka konudur (İnan, 1932). İnan, Türklerin medeniyetin hem Batı hem Doğu kanadı arasında Türklerin etkili olduğunu vurgulayarak Türkleri herhangi bir tarafa indirgemek yerine dünya tarihsel bir faktör düzeyine yerleştirir. Bu çalışmasında Mustafa Kemal Atatürk’ün açık etkisinden bahsedilebilir. İnan, sunumunda Türklerin medeni dünyaya katkılarını Doğu-Batı arasındaki ontolojik sınırları ortadan kaldırarak tasarlar. Bu tasarım, Türkleri gezgin medeniler olarak konumlandırırken “insanlık” kavramının aydınlanmacı ve evrensel bir yorumuna imkan verir.

İkinci Türk Tarih Kongresi’ne sunduğu tebliğde ise İnan, Anadolu’nun 11.yy’dan daha önce Türkleşmeye başladığını belirttikten sonra devlet ve medeniyet ilişkisini odağına alan bir tarih anlatısında bulunmuştur. Osmanlı Devleti’nin inkırazı için “ilerlemekten geri konulan bir millet ihtiyar değil çocuklaşmaya mahkumdur” teşhisini koymuş, Viyana’daki yenilginin “umumi hayattaki gidişattan” kaynaklandığını ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti’nin “gerilemesi”nin toplumun özünü yitirmesinden kaynaklanan ve devlet idarecilerinde somutlaşan bir bozulmanın sonucu olduğu teşhisi, ulusçu tarih yaklaşımının bariz bir yansımasıdır. Gökalp’in Türkçülüğün Esasları’nda belirttiği “özü” yitirme ve halkı “dışlama” pratikleri İnan’da da görülür. 16.yy’da hemen her Osmanlı köyünde iptidai düzeyde bir eğitim yapıldığını belirten İnan, o günkü Avrupa taşrasında böyle bir eğitimin olmadığını ileri sürer. O, devlet kurma ve idare etmenin medeniyetin en ileri seviyesi olduğunu, Avrupalıların merkeziyetçi-monarşinin -İnan’a göre devlet olmanın önemli bir göstergesi merkeziyetçi iktidar örgütlenmesidir- yetkin ilk örneğini Osmanlılardan esinlenerek oluşturduklarını iddia etmektedir. İnan, “muassır medeniyet”i eğitimde ve idarede üstün, yani bilimsel ilkelere dayanan ulus-devlet olarak görmektedir. Eğitim ve idarede muassır bir çehreye kavuşmanın gerilemeyi engelleyeceği ve tekamülü sağlayacağı fikri, Osmanlı geçmişinden örneklerle açıklanmıştır. İnan, Osmanlı geçmişinin karşı kutbuna cumhuriyetin gelecek vizyonu koymuştur. Geç uluslaşmanın yarattığı hissiyat, bilimsel ilkelere dayanan kapsamlı kültürel değişimle telafi edilmeye çalışılmaktadır. Bu yaklaşım yakın tarihin olumsuz hatıralarına dayanan “güvenlik” arayışının izleri olarak okunabilir. Buradan hareketle tarihe yönelik

tetkikleri de medeni olanla ilişkili izleri arama yönündedir denilebilir. (İnan,1937, s. 756-765).

İnan'ın da yazarları arasında olduğu Türk Tarihinin Ana Hatları kitabı ilk olarak 1930 yılında sınırlı sayıda basılmış ve “hususî” kişilere fikirleri alınmak için gönderilmiştir. Kitabın hemen girişinde bulunan “Bu kitap niçin yazıldı?” adlı bölümde belirli bir amacı olduğu açıkça beyan edilmiştir. Amaç belirtilmeden önce amacın gerekçeleri olarak ülkedeki tarih kitaplarının esin kaynağı olan Fransızca tarih kitaplarında “Türklerin dünya tarihindeki yeri ya bilinçli ya da bilinçsiz olarak küçültülmüştür” ifadesine yer verilmiştir. Ardından bu durum Türklerin “benliğini geliştirmesi ve kendini tanımada” olumsuz sonuçlar doğurmuştur denmektedir. Kitabın yazılmasındaki asıl amaç ise “bugün bütün dünyada tabii mevkiini geri alan ve bu bilinçle yaşayan milliyetimiz için zararlı olan bu hataların düzeltilmesi” olarak beyan edilmiştir (Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti,1930, s. 25). Buradan yola çıkılarak öncelikle kitabın pedagojik amacı açıkça belirtilmektedir. Tarihsel malzeme ve yöntemin “yanlı ve yanlış” olanın düzeltilmesine yönelik olarak seçileceği ifade edilmektedir. Kitapların “Fransızca” olduğu belirtilerek bir kültür havzasına yönelik cevap niteliği ifade edilmekle beraber; hataların “bilinçli veya bilinçsizce” olabileceği dile getirilerek bu kitapları yazarların niyetinin önemli olmadığı, önemli olanın onlara bir cevap vermek olduğu iddia edilmiştir. Böylece bilinçli mi bilinçsiz mi oldukları hem okuyucuya hem de reel-politik şartlara bırakılmıştır (İnan, 1935).

Yine aynı bölümde, Türkler arasında benliğin unutturulduğu ve bunun sebebinin de Osmanlı tarih yazıcılığından kaynaklandığı belirtilmiştir. Kitabın yazarları, Osmanlı tarih kitaplarını “millî hissin filtresi ve ilmi tetkik kabiliyeti”nin olmaması dolayısı ile ulus devletin inşası için zararlı görmüşlerdir. Kitabın amacı, tarihi “doğru düzgün” yazarak Türklüğün yeniden keşfi olarak ifade edilebilir. Devam eden amaç kısmında “millî gelişmemizin derin ırkî köklere bağlı olduğunu anlatmak” isteği yer alır (Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, 1930, s. 25). Kitabın yazılma amacıyla uyumlu şekilde Erken Cumhuriyetin görevli tarihçileri, bir tür ulusal ilerleme anlatısında bulunacaklarını belirtirler. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılındaki geç kalmışlık, gerileme ve aşağılık hissiyatı yerini Bağımsızlık Savaşı'ndan ilham alan yeniden dirilme mitine ve gelecek tasarımına bırakmıştır. Burada bir parantez açılarak kitabın “ırk” kavramını ne şekillerde tanımladığına bakmak gerekir. Irka dair tanımın kriterleri arasında kafatası ve çehrenin şekli ile boyu başlıca kriterler olarak saptanmıştır. Öte yandan “aynı asıldan gelmiş olmaktan doğan bu irsi farklılık, her türlü etkiye en çok mukavemet eden” kriter olarak öne sürülmüştür. Yazarlara göre Türkler, kültürel ve doğal etkileşime rağmen ırkî karakterlerini muhafaza edecek bir cevher taşıyorlardı. Onlar için önemli olan bu cevherin bilimsel olarak

ispatlanması ve pedagojik bir forma kavuşturulması idi. Hemen ardından ise ırkların tasnifi açısından sefalik indeksinin önemli olmakla beraber tarih açısından öneminin pek az olduğu dile getirilir. “...kafatasının şekli, ...sosyal hiçbir anlamı yoktur. Bunun sebebi şudur: kafatası değişmiyor yahut güç ve geç değişebiliyor. Fakat, onun içindeki en asıl organ beyin değişiyor”. Bu ifadelerin geçtiği yerin hemen ardından ise “ırk aynı kandan gelen ve cismen birbirine benzeyen insanların gösterdiği birliktir” denmektedir(Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, 1930, s. 46-47). Tüm bu tanımlar birbirinden farklı nitelikleri ırk tanımının kapsamına almıştır. Ayrıca ırkı farklılığın her türlü insani etkiye mukavemetin en güçlüsü olduğu belirtildikten sonra tarih açısından bir önem taşımadığını belirtmek tutarsız ve karmaşık bir anlam ortaya çıkarmaktadır.

Türk ırkı konusunda ise kitap Avrupa coğrafyasındaki topluluklarla mukayeseli bir yaklaşımı benimsemiştir. “Avrupa’nın büyük millet kitleleri doğrudan doğruya bir ırka mensup olmadıkları gibi, bu toplumların çoğunda açık niteliklerini korumuş hakim bir ırkta mevcut değildir... gelişme ve yükselme ile insanlığın mukadderatına hakim olan dimağdır. Dimağdan amaç onun organik içeriği değil, her türlü belirtileridir.” Dimağ üzerinde etkili olan unsurlar ise coğrafya, sosyal şartlar ve ırktır(Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti,1930:49-40). Türk ırkı için ise şöyle denmektedir: “Tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan Türk ırkı en çok benliğini korumuş bir ırktır”. Buna dayanak olarak da Türklerin pek çok ırkla karıştığı ancak ana hatlarını koruduğu ve bunu sebebinin “Türk ırkının açık ve uzvi dimağ eseri olan kültürel nitelikleri” olduğu ifade edilmiştir. Dimağın ise en önemli ve sürekli yansıması lisanıdır. Lisan, kültür hayatının kalıcı tesirlerinde açıkça görülür. Kültür ise devletten ve sosyal hayattan bağımsız değildir(Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, 1930, s. 50). Türkleri Avrupa’daki ırklardan ayıran başlıca vasıfları ırki entegrasyonda dil ve dolayısıyla kültüre bağlı olarak özlerini muhafaza etmeleridir. Burada açıkça primordial bir ulusçuluk yönünde tercih kullanılmıştır. Kitabın yazarlarının düşünce dünyasındaki kavramsal harita ırktan devlete doğru uzanır. Irk, kafatası içindeki dimağ üzerinde kalıtsal bir etkiye sahiptir. Dimağ, lisanı şekillendirir. Lisan ise kültür hayatını ve medeniyet tasavvurunu yaratır. Devlet, ise kültür pratiklerinin kurumsallaşması ile meydana gelir ve ırki özü muhafaza eder.

Irak bahsinde dikkat çeken bir diğer nokta “dimağ” kavramıdır. Dimağ dönemin yazınında hem bir organ olarak beyin hem de bilinç olarak kullanılmıştır. Beyin olarak kullanıldığında daha çok fizik antropolojinin nesnesi olarak ele alınmış, bilinç olarak ele alındığında ise kolektif ve sosyo-kültürel anlamda ifade edilmiştir. Dimağ kavramına yaklaşım Kemalizmin uluslaşma projesindeki sarkacın canlı bir ifadesini sunmaktadır. Eğer “Türklüğün

unutulmuş medeni vasıfları” hatırlanacaksa bunu yapmak için değişmesi gereken nedir, beyin mi yoksa bilinç mi?

İnan’ın tarih görüşü için bir başka başvuru kaynağı doktora tezidir. Türkçe baskı için 1947’de yazdığı önsözde bugün ve tarih öncesi yaşayan insanlar arasındaki bağıntının kurulmasında ‘’antropometrik’’ yöntemlere başvurulacağı belirtilerek şöyle denmiştir: “Bu yurda sahip ve hakim oluşumuz böyle maddi bir delile dayanarak olmaktadır”. Anadolu’nun Türklüğe tescilli dönemin bilimsellik ölçütlerine göre yapılmaya uğraşmış, geçmiş “elle tutulur” ve niceliksel verilerle örgütlenerek tarihsel anlatı haline getirilmeye çalışılmıştır (İnan, 1947, s. 1). İnan, burada maddi delillere dayalı bir tez inşa etme çabasını vurgular. Onun yaklaşımında, maddi kültür ürünlerine yapılan vurgu yeni kanıtlarla revize edilebilir bir anlayışı ortaya koymaktadır. Diğer yandan ise arkeolojik araştırmalar ve antropometri yöntemi sayesinde elde edilecek bilimsel kanıtlara sadece devlet iktidarı ile ulaşılabileceği için ulus inşasına ters düşebilecek iddiaların önüne set çekilmektedir.

Tezinde İnan, Neolitik Çağ’ı medeniyet için başlangıç noktası tespit edeceğini Pittard’ın görüşlerine atıfla dile getirir. O, brakisefallerin İsviçre ve Almanya’da Paleolitik Devre ait kalıntılarda izine rastlanmadığını ama Neolitik Devrin başlangıcındaki kazılarda izlerinin bulunduğunu belirtir. İnan, bu brakisefal halkın Orta Asya’dan geldiğini ve alet, tarımsal üretim, barınma ve giyimde teknik olarak Avrupa’daki dolikosefallerden ileri olduğunu ispatlandığı tezlere başvurmaktadır. Bu teze göre brakisefaller Türklerdi veya Türklerinde menşei olarak kabul edilebilirlerdi. Ayrıca Anadolu medeniyetleri de yine bunların ürünüydü. Çünkü Anadolu, Avrupa’dan uzun zaman önce Neolitik devre girmiş ve bulunan kalıntılar Brakisefallere aitti. Ancak İnan tezinde bu konuda daha fazla kanıtı ihtiyaç olduğunu ve eldeki kanıtlara göre bu yargıya vardığını belirtir (İnan,1947, s. 4-9) .

İnan, Mustafa Kemal’in antropolojiye olan ilgisini Pittard’ın Mustafa Kemal hakkında sözlerine dayandırır: “Atatürk’ün, Türk milletinin menşeinin kabil olduğu kadar iyi tanımak hususundaki şiddetli arzusu, milletin Şefini, etnik ve ırki meselelerle alakadar olmağa süratle teşvik etti”(İnan, 1947, s. 10). Pittard, Mustafa Kemal’in Türk milletinin menşei hakkında yeterli bilginin olmadığı bir toplumda yaşadığını ve bilgisini geliştirmek ve bu konudaki en yeni bilgileri edinmek arzusunda hızlı bir çalışma içinde olduğunu ifade etmiştir. Nitekim, İnan’ı antropolojik bir araştırmaya sevk eden de yine Mustafa Kemal’in bu konudaki ilgisi ile kendisini görevlendirmiş olmasıdır. Ayrıca köken bilgisi konusundaki gecikmişlik hissi, dünya siyaseti açısından düşünüldüğünde 1930’larda bir gerilik ve aşağılık psikolojisine sebebiyet verecek kadar ileridir (Ersanlı Behar,1996, s. 199-201). İnan, bu kitabında ırk kavramının

psikolojik bir boyutunun olduğunu ve bunun medeniyet tarihine ışık tutabileceğini iddia etmiştir. Ona göre ‘‘İnsan cemiyetleri ırk karakterlerinin rehberliği altında yürürler... Bir insan daha doğarken, bir takım fikirlerin, hislerin tesiri altında bulunur; bu, o cemiyetin ruhi kuvvetinin teşekkülü demektir. İşte bu hal, esasında görünmez manevi bir varlık olmakla beraber, hakikatte o insan grubunu yürüten ve idare eden büyük bir kuvvettir’’ (İnan,1947, s. 61). İnan’ın bu ifadesi romantik ve aşırı bir söylem olarak kabul edilebilir. İrkin psikolojiyi belirlemesi ve uluslar tarihinin ırkların davranışsal temayüllerinin yarattığı mücadelenin sonucu olduğuna yönelik bir kanaatin hakim olduğu söylenebilir. Bu, Wells’in tezini doğrularcasına adeta tarihin ırka dayanan bir sürece indirgenmesi demektir.

Sonuç bölümünde o günün Türkiye’inde yaşayan halkın antropolojik karakterinin tespit edildiği belirtilmiştir. Ayrıca ‘‘Türklerde ayrı ayrı kabile isimlerini zikrederken başka adlar altında da olsa Türk ırk birliğini tebarüz ettirmek istedik. Bilhassa Anadolu’da bu anketten önce yapılmış incelemelerde bazı kabile isimlerine göre (mesela: Laz, Kürt gibi) rakamlar verilmiştir. Biz bunları coğrafi bölgeleri gösterdiği için öylece koyduk. Bu karşılaştırmada da görülmüştür ki Türkiye’de bir ırk birliği mevcuttur’’ denmektedir (İnan, 1947, s. 181).İnan’ın bu kanaati, solidarist ve homojenleştirici bir bakış açısının ürünüdür. İnan’ın tezinin varsayımlarına göre Anadolu’da farklı isimlerle anılan ve brakisefal kökenli halklar hep vardı ve o günde vardır. Ancak bunlar tek bir ırk kategorisinin farklı adlarla örgütlenmiş topluluklarıdır. Avrupalılardan ve Samilerden farklı olan bu Brakisefal Asyalılar, Filistin ile bugün ki Sibirya arasında ilk defa görülmüşlerdir. Anadolu’da Kürt, Laz, Çerkez hatta Fars ve Rumlar’ da büyük ölçüde brakisefaldir. Bütün bu brakisefallerin en saf kalmış, özünü en çok korumuş olanı Türklerdir ve o yüzden diğerlerinin özünü yansıtmaması bakımında Türklük brakisefalliğin çağdaş gerçekliği olarak görülebilir. Bu yüzden diğer topluluklar ile olan menşei birliğinin en özcu ve saf ifadesi olan Türklük, sadece ırki değil siyasi kimlik haline de getirilmiştir. Bu yönü ile Türklük, hem brakisefal ırk ailesinin mihverini, hem de bir ulusun siyasi terkiibini ima etmektedir. Burada, aydınlanma geleneği ile materyalist-evrimci yaklaşım arasında bir uzlaştırma çabası göze çarpmaktadır. İnan, inkılap dönemi olarak adlandırdığı Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş dönemine yönelik çalışmalarında Bağımsızlık Savaşı öncesinde ülke genelinde üç akımın ön palana çıktığını ifade eder. Bunları İngiliz mandası isteyenler, Amerikan mandası isteyenler ve bölgesel olarak kurtuluş isteyenler olarak belirtmiştir. İnan, aydınlarında halk ve İstanbul hükümeti gibi zaaf içinde olduğunu ifade etmiştir. (İnan, 1973, s. 3). Bu, bir anlamda aydın olarak halka öncülük etmesini beklediği kişilerin kendilerini ve kaderlerini padişaha ve itilaf devletlerine bağlamalarından kaynaklı bir

öfkeyi yansıtmaktadır. Ancak İnan, yazısının hemen ardından Mustafa Kemal'in 22 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'daki hükümet merkezine çektiği telgraftan bir bölümü koyar: "Millet birlik (yekvücut) olup, hakimiyet esasını ve Türk duygusunu hedef tutmuştur". Bu telgrafta Mustafa Kemal'in beyanı ile İnan'ın Anadolu'da halkın zaaf içinde olduğunu ifade etmesi arasında açık bir çelişki olduğu söylenebilir. Fakat bir diğer bakış açısından dönemin entelektüel bağlamında "millet ve halk" iki farklı kategori olarak düşünüldüğünde, bu bir çelişki gibi görülmemektedir (Daldal, 2022). İnan, Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat teşebbüsleri ile Kemalist hareketin yaptığı yenilikleri ıslahat ve inkılap farkı olarak değerlendirir. Tutucu güçlerin tarihin her safhasında var olduğunu ancak savaşlar ve devlet mekanizmasındaki ciddi sorunlar sonucu kuvvetli bir tesir haline geldiklerini belirtir. Bu durum Türklere medeni vasıflarını kaybettirmiştir. Bu kayıp vasıfları yeniden ve çağın icaplarına göre elde etmek için ise Mustafa Kemal'in "Halkı yeni fikirlerle eğitmek ve öğrenim durumunu yükseltmek lazımdır ki aydın kişilerin bu isteklerini benimseyebilsinler" sözünü reçete olarak sunar. Bu yazın, İnan'ın topluma yönelik tasavvurunu açığa vuran belli başlı öğeleri içerisinde barındırmaktadır. Öncelikle Türkler zaten yüceydi, birileri ve birtakım sebeplerle karanlıkta kalıp körlüğe mahkum edildiler. Bu körlük Avrupa'nın zannettiği gibi tabii bir hal değil, iç ve dış gailerle her ulusun yaşayabileceği iniş ve çıkışların bir evresidir. Bu evreden çıkış, aydınların zihinlerini parlatacak kuvvetli bir ateş olan tarih ve ulus bilinci ile başlayarak topluma yayılacaktır. İnan, Mustafa Kemal'in kültür konusundaki şu sözlerinin üzerinde önemle durmuştur (İnan, 1973, s.99-102).

"Kültür bir milletin bütün tarihi seyrini gösteren bir harekettir. Bugün yaşayan milletler varlıklarını ispat ve devam ettirmek için çalışırlar, fakat onların dayanacağı bir esas, kökünü kendisinden alacağı bir kültürleri bulunmazsa, temel sağlam olmaz. Onun içindir ki tarihlerinde kültür izi bırakmayan milletlerin en nihayetinde yalnız adları kalmıştır. Türk milleti beş altı yüz sene önce kültürlerinin bir safhasına dayanarak geniş bölgeleri feth etme fırsatını bulmuştu. Ancak, bu yalnız askerlik kudretiyle değil, milletin yüksek kabiliyetiyle ve maddi delilleri elimizde bulunan kültürleri ile olmuştur."

Tarihe dair görüşlerinin bir diğer noktası ise müzelere yönelik tavrıdır. İnan tavrını, Mustafa Kemal'in Ayasofya Camii'ni müze yapmasının nedenini yine onun ağzından yaptığı bir alıntıda şöyle ifade eder: "Müze olarak sanat tarihçilerinin tetkikine açılacak ve bu suretle turistleri cezp edecek bu binanın mimari ömrünün uzun olmasının Mimar Koca Sinan'a borçlu olduğu cihana tanıtılacak, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin sanata değer verdiği medeni aleme bu vesile ile gösterilecektir". Bu ifadelerde Türklüğün tarihi-medeni vasfını dünyaya gösterecek her türlü projeyi yürürlüğe sokmakta duraksamayan ve ulusun modernliğe meyyal temsilini, kültür cephesinin itibarı olarak gören bir zihin dünyasının izleri görülür. İnan, Türklerin medeniyet tarihindeki konumunu Avrupa'ya gösterme çabası ile kendi çağındaki

uluslarla eşit bir hakka sahip olduklarını iddia etmektedir. Mimar Sinan'ın mimar olarak yeteneklerinin çağdaş dünyaya hitap ettiği düşünülmüş, ama bunu görmek için çağdaş dünyayı oraya çekecek müşterek bir eserin mevcudiyeti de önemli görülmüştür. Bu fikir, arkeoloji çalışmaları sırasında edinilen deneyimlerden çıkarılmış olabilir. Nitekim, Türkiye'deki arkeoloji çalışmalarından elde edilen pek çok eser, tarihi evresine bakılmaksızın genellikle aynı müzelerde sergilenmekteydi. Burada amaç, Türk tarihi ve Anadolu'da eser bırakmış medeniyetlerin tarihi birlikteliğini vurgulayarak bir "Türk hümanizma"sı olduğunu dünyaya göstermektir (İnan, 1970, s. 145). İnan'ın bu tavrını hem yazılarında hem de idari görevlerinde görmek mümkündür. Arkeolojik ve antropolojik kanıtlarla uygar dünyanın kökeninde Türk izleri arama, "herkes kadar eşit" olma çabasını gösterir. Bu çaba, siyasi olarak Osmanlı geçmişinin emperyal ideallerinden vazgeçme ve savunmacı perspektifi kuvvetlendirme amacının ürünüdür.

4.2.Kadınlara Dair

Afet İnan, Levent Herald'ın 15.08.1881 tarihli nüshasına dayanarak kadınların Beyazıt, Aksaray ve Şehzadebaşı bölgelerinde yalnız gezmelerinin kanunen yasak olduğunu belirtir. O, aynı dönemin ceza kanununda bir kadının erkekle konuşmak istemesinin erkek tarafından şikayete konu edilebileceğini ama fiilen bu kanuna başvurulmadığını dile getirir. Afet İnan, ülkesinin kadınlarının niçin böyle bir pozisyonda olduğunu tarihsel olarak açıklama gayretindedir. Osmanlı Devleti'nin genişlemesi kadının sosyal pozisyonunda da değişime yol açmış, imparatorluk kültürü Pers ve Bizans kurumlarını saraya ve toplum hayatına sokmuştur. Harem, bu anlamda Pers-Bizans medeniyetlerine ait bir kurum olarak Osmanlılarca miras alınmıştır. İnan, bu kurumun eski Türk geleneklerinde olmadığını ifade eder. Taşra kadını ise tamamen üretim ilişkileri içerisinde tasvir edilmiştir. Taşra kadınları "yaşmak" adı verilen kentli kadınların örtüsüne sahip değillerdi, onlar sürekli erkeklerle beraber sosyo-ekonomik yapıda yer edinmişlerdi İnan'a göre. İnan, kadının modernleşme süreci ile beraber öncelikle eğitilmesinin gerekli olduğu fikrinin toplumsal hayatta kadının yer alması için bir fırsat doğurduğunu dile getirir. Bu fırsat, harf inkılabı ve yeni tarz eğitim için öğretmen yetiştirilmesi amacı ile bir arada düşünüldüğünde Türk kadını için pozitif etkilerde bulunmuştur. Kadının eğitim ile başlayan toplumsal görünürlüğü onu, yeni harflerin öğretilmesinde istekli öğretmenler olarak kullanmak isteyen Kemalistler için de bir müttefik haline getirmiştir (İnan,1963, s. 12-26).

UNESCO tarafından

basılan bir başka eserinde ise İnan, Hitit medeniyeti ve Türk kadının tarihsel serüveni arasında köprü kurmuştur. Ona göre insanlığın Anadolu'da yerleşik hayata geçmesi tarımladır. Erkekler

ava giderken kadınlar meyve topluyorlardı ve toplanan meyvelerin çekirdeklerinden tarım ortaya çıkmıştır (İnan, 1962, s. 11-12). Kadın tarımın ortaya çıkmasındaki fonksiyonu ile Anadolu'da medeniyetin ilk adımlarını atmıştır. Çünkü İnan'ın tasavvurunda medeniyet, tarımsal iş bölümü ile başlamıştır. O, İslamiyet öncesi evrede, Türk kadınının tıpkı İskitlerde olduğu gibi savaş işlerinde bile görev aldığı, Anadolu'da anlatıla gelen "Amazon Kadını" efsanesinin İskitlere dayandığını öne sürer. İslamiyet öncesine yönelik bu vurgu, "evrenselci" bir anlayışa işaret eder. Bu evrenselcilik, milletler arası iş bölümü şeklinde somutlaşır. Bu iş bölümünde Türkleri "büyük uluslar" ligine taşımak ise onun ulus inşasındaki vazifelerinden biridir. Bu çaba, Doğu-Batı ayrımını mümkün kılan sınırlardan biri olan kadının toplumsal konumu meselesinin tarihsel olarak incelenmesini de kapsamıştır. İnan, ancak yazılı kanıtların olmayışı yüzünden kadının sadece Orhun Abidelerinde belirtildiği şekilde tarih disiplini açısından ele alınabileceğini ifade etmiştir. Orhun Abidelerinde, Oğuz prenseslerinin siyasal ve sosyal fonksiyonlarına atıfta bulunan güzellemelelere dikkat çekmektedir. Mesela, emirnamelerin sadece "Hakan emreder" şeklinde değil de "Hakan ve Hatun emreder" şeklinde başlarsa geçerli olabileceğini ifade eder. Harem'in İslam'ın özünde olmadığını ve İslam'ın ilk yıllarında yerleşen ve Türklerinde İslam'ı öğrendiği Arap ve Fars topluluklardan kaynaklandığını öne sürer. İnan bu kitabında kadın hakkındaki hadislerden örnekler vermeyi de ihmal etmemiştir (İnan, 1962, s. 18-21). Cumhuriyet ile birlikte kadına verilen değerin arttığını ifade eden İnan, Lozan Muahedesi öncesinde seçim kanunda bir değişiklik önerisi verildiğini ifade eder. Bu yasa teklifi Tunalı Hilmi Bey tarafından seçim bölgelerinde 50.000 erkek kalmadığı için kadınlarında nüfus sayımına dahil edilmesi konusundadır. Ancak yoğun bir tepki ile karşılaşmış ve tasarı geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durumu 1930 öncesinde kadınlığın siyasal durumu olarak anlatan İnan, Mustafa Kemal ve Tunalı Hilmi Bey gibi ulusçuların kadın haklarını terakki yolunda bir simge olarak kabul etmelerinin değerine değinmiştir. O, kadının siyasi haklarını kazanmasını ulus inşasının bir parçası olarak değerlendirir. Kadının toplumsal konumu ve hakları, modern olmanın da başlıca koşuludur ona göre (İnan, 1970, s. 12). Modern bir ulus olma iddiasının ötesinde cumhuriyetin bu evresinde kadınlar bir kolektivite olarak siyasal süreçlerin çoğunlukla dışındadır. Onlar da tıpkı köylüler gibi kendilerine sorulmadan tanımlanmışlardır. İnan, bu tarz bir "devlet feminizmi"nin simge ismi olmuştur (Findley, 2016, s. 279).⁶ İnan, aydın Türk kadının vazifesi konusunda ise "aydın Türk kadınlarına iki türlü vazife düşüyor: Biri kadın haklarını vazife karşılığı kullanmak, diğeri ise bunları bilmeyenlere öğretmek, telkinlerde bulunmaktır" demiştir. Kadının elde ettiği

⁶1946'da parlamentodaki kadın vekillerin oranı Türkiye'de %4.5 İngiltere'de ise %4.7'dir.

konumun Mustafa Kemal sayesinde mümkün olduğunu dile getiren İnan, öğretmenliği sırasında seçim işleri ile ilgili eğitim verdiği sırada bir ortaokul öğrencisinin kendisine kadınların oy verme hakkı yok diyerek seçim tatbikatında yer alan kadın öğrencinin yasal olarak seçilemeyeceğini öne sürmesi üzerine seçim yasası çıkana kadar ders vermek istemediğini Mustafa Kemal'e bildirmiştir. Bunun üzerine 1930 Belediye Kanunu'na eklenen bir madde ile kadınlara ilk kez siyasi alanda resmi bir konum açılmıştır. İnan, aydın Türk kadınının, kendi kişisel hikayesindeki tarzda mücadele etmesi gerektiğini ve mücadelenin ilhamı olarak da Mustafa Kemal'in olduğunu pek çok kez tekrarlamaktadır (İnan,1970, s. 84).

4.3.Yurttaş Bilgisi

1926, 1930 ve 1931 yılında yazılan üç yurttaşlık bilgisi kitabı arasındaki fark yurttaşlığın pedagojik yönünün yanında içeriğindeki değişimi de açıkça ortaya koymaktadır. 1926 yılında Muslihiddin Adil tarafından yazılan ve ilkokul 4.sınıflarda okutulan "Cumhuriyet Çocuklarına Malumatı Vataniye" kitabında millet; ırk, dil, din ve kader birliği şeklinde tanımlanmıştır. Yurttaş ise daha çok iradi ve sözleşmecî bir çerçevede tanımlanmıştır (Üstel, 2016, s. 166). 1930 yılında Mehmet Emin Erişgil tarafından yazılan orta okul son sınıf ve lise birinci sınıf için Yurt Bilgisi kitabında ise "Aynı maziye ve lisana malik olan ve aynı hissi besleyerek gaye ve menfaatleri müşterek olan insanların teşkil eyledikleri kütleye millet denir" ifade yer almaktadır. Ayrıca yine aynı kitapta "bir millet arasında ne kadar ihtilaf olursa olsun hepsini birleştiren müşterek rabitalar vardır" denilmiştir (Erişgil, 1930, s. 15). Afet İnan tarafından 1931'de yazılan Vatandaş İçin Medeni Bilgiler kitabında ise "Millet, dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir" denildikten sonra Türk milletinin oluşumunda etkili olan faktörler şöyle sayılmaktadır; siyasi birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk birliği, tarihi yakınlık ve ahlaki yakınlık. İnan, bu kriterlerinin tamamının diğer milletleri oluşturmadığını ancak Türk milletinde hepsinin birden mevcut olduğunu ifade eder (İnan, 1931, s. 8-13). İnan'ın düşüncesinde Türk milleti, topluluğu oluşturan fertlerin tam teşekkülü bir uyum halidir. Geç uluslaşmanın, kesinlik ve fazlalık içeren söylemi İnan'ın metinlerinde de görülür. Diğer yandan her üç yurt bilgisi kitabında da milleti oluşturan öğeler arasında net bir birliktelik yoktur. Buna dayanarak hakim bir millet tanımının dönemin eğitimcileri arasında mevcut olmadığı belirtilebilir. Ancak Muslihiddin Adil ve İnan'ın kitaplarında millettaş ve vatandaş ayrımına çıkan tanımlamalardan söz edilebilir. Erişgil'in tanımı ise daha çok sözleşmecî bir tutumun ürünü olarak kabul edilebilir. 1939 tarihli Tevfik Tarık Danışman tarafından Polis Okulu öğrencileri için yayınlanan bir ders kitabında ise "beyin kafatası içindedir. Onun biçimi ile ilgilidir. Geniş kafalı olanların dimağı, beyni daha

geniş olur ve daha akıllı ve zeki olurlar. Türk ırkı brakisefaldir” der. Aynı yazar 1939 yılında ilkokul 4.sınıflar için yazdığı Yurt Bilgisi kitabında da ‘‘Türk yurdu üzerinde yaşayan, Türk diliyle konuşan ve Türk kanını taşıyan insanların birliğine Türk milleti denir’’ şeklinde bir millet tanımı yapmıştır. Danişman, Yurt Bilgisi kitaplarını yazma amacı olarak Afet İnan’ın Yurt Bilgisi kitabının yetersiz olduğunu söylemiştir. Bu, Türk Tarih Tezi’nin operasyon halinde olduğu evrenin bir yansımasıdır (Üstel, 2016, s. 169). 1926’dan 1939’a giden süreçte yurttaşlık ırk kavramı ile ilişkili şekilde tanımlanmaya devam etmiştir. İnan, 1963’teki başka bir yazısında ise ‘‘Millet dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi içtimai heyettir’’ der. 1963’e gelindiğinde millet tanımında ırk ve soya dayalı bir tondan ayrıldığı görülmektedir (İnan,1970, s. 117).

İnan, millettaş ve vatandaş arasında ayrım yaptığı pasajlardan birinde şöyle der(İnan,1931,s. 16):

‘‘Bu günkü Turk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük fikri,  erkeslik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve millettaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler(deri üzerine dağlama yapma); birkaç düşman aleti, mürteci beyinsizden maada hiçbir millet ferdi üzerinde teell mden başka bir tesir hasil etmemiştir.  nk , bu millet efradı da umum Turk camiası gibi aynı mişterek maziye, tarihe, ahlaka, hukuka sahip bulunuyorlar... İçimizdeki Hristiyan ve Musevi vatandaşlar kaderlerini Turk milletine vicdani arzular ile bağladıklarında bunlara yabancı olarak bakılamaz’’.

Burada Türk vatandaşlığı, de facto olarak  c kısıma ayrılmıştır. Her kısım tıpkı bir soğanın birbirini örten kabukları gibi merkezden dışa doğru farklılaşmaktadır. Millettaş etnik ya da etno-kültürel ve dinsel olarak Türk Müslüman unsuru ifade etmekte, vatandaş etno-kültürel olarak Türk olmayan ancak savaştan geriye kalan Müslümanları ifade etmekte ve  c nc  kategori ise hem Türk hem de Müslüman olmayan ancak devlet idaresini tanıyan unsurları ifade etmektedir denilebilir. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Türk milletini tanımlama girişimleri de birbiri içine geçmiştir. Bu tanımlardan bazıları dönemsel olarak öne çıkmıştır. Bunlardan ilki toprağa dayalı olarak yapılan 1924 Anayasasındaki tanım; ikincisi Osmanlı mirasına dayanan dini tanım ve  c nc s  açıkça etnik olan tanımdır (Çağaptay, 2002, s. 76). Nitekim bu tanımların her biri kendi perspektifine ve epistemolojisine bağlı olarak pragmatist e dolaşıma sokulabilmiştir. İnan’ın tanımlamaları da bu esneklikle uyumludur. O, ‘‘vazifelilik’’ bilincinin gereği olarak, devlet seçkinlerinin yönelimleri doğrultusunda ulusun tanımını esnetebilmiştir.

Sonuç

Afet İnan'ın düşünce dünyası ve politik konumu yaşadığı zaman ve mekandan bağımsız şekilde ele alınamaz. Düşüncelerinin gelişimi ve değişimi, hem siyasi olaylarla hem de entelektüel bağlam ile iç içe olmuştur. İnan, 1920lerin sonu 1930'ların başını kapsayan dönemde medeni bilgiler ve tarih ders kitaplarının yazım sürecinde bulunmuş bir “muallim”dir. Bu dönem onun entelektüel yaşamının ilk evresidir. O, bu dönemde Mustafa Kemal Atatürk ile yakın mesaisi dolayısı ile onun fikir ve amaçlarını özümsemiştir. Böylece o, Kemalistlerin temel kaygısı olan bağımsız bir ulus inşa etme sürecinin önde gelen görevlilerindendir denilebilir. 1930ların ikinci yarısından başlayarak 2.Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam eden süreç ise İnan'ın entelektüel serüveninde ikinci dönemi kapsar. İnan, görevli bir muallim olduğu 1930 öncesi dönemde tarih tezlerinin ve medeni bilgilerin öğreticisi olma rolünü üstlenmiştir. İkinci döneminde ise bu tezlere bilimsel bir temel sağlama misyonu ile hareket etmektedir. O, bu dönemde ihtisasını tamamlamış, düşüncelerini daha sistemli hale getirmeye başlamıştır. Doktora eğitimi de dahil olmak üzere ikinci dönemdeki faaliyetleri ilk dönemine göre daha akademik bir çevrede gerçekleşmiştir. Cenevre'deki eğitimi sürecinde tarihsel ekonomi, tarih öncesi, dil bilim, metodoloji, siyasi kurumlar, tarih, antropoloji, sosyoloji ve coğrafya derslerine ilgi duymuştur. Bu durum, onun Mustafa Kemal Atatürk'ün beklentileri ile örtüşen tercihler yaptığını göstermektedir. Antropoloji, sosyoloji, tarih ve arkeoloji konularındaki faaliyetleri ve DTCF'ne öğretim üyesi oluşu ile İnan, mesleki kariyerinde aşama kaydetmiştir. Onun entelektüel yaşamındaki ikinci evre, mesleki kimliğini ulus inşa süreci ile birleştirmesi ile karakterize olur. 2. Dünya Savaşı sonrasında başlayarak vefatına kadar devam eden süreç ise üçüncü evre olarak adlandırılabilir. Bu dönemde İnan, Atatürk'ün hayatı ve düşüncelerine dair bildiklerini aktaran dönemin önemli bir tanığı olma görevini ve kadın haklarının sembol ismi olma misyonunu üstlenmiştir. İnan'ın entelektüel yaşamındaki üçüncü evre, Türkiye siyasetinde toplumsal güçlerin yükselişi ve askeri müdahalelerin anayasal düzeni şekillendirmesine tanıklık etmiştir. Bu dönemde, kendi siyasi fikirlerini Mustafa Kemal Atatürk'ü kültürleştirerek meşrulaştırmaya çalışan siyasi çevreler, pek çok defa Afet İnan'ın fikirlerine başvurmuşlardır. Diğer yandan İnan, aktif siyasetin dışında kalarak bu Mustafa Kemal Atatürk imgesinin Türkiye'nin çok partili yaşamındaki siyaset üstü konumunu da korumuştur. İnan, 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde liberal demokrasi ve modernleşme tezlerinin etkisi ile yeniden düzenlenen devlet imajına uygun olarak, ırk araştırmalarını bir kenara bırakmıştır. Bu dönemde onun tasvir ettiği “Atatürk” imajı daha çok medeni haklar ve demokratik tavırları olan kurucu bir siyaset adamıdır. Anti-empyralist ve Doğu-Batı ayrımını

önemseyen söylem pratikleri yerini daha çok özgürlük ve eşitlik vurgusuna bırakmıştır. İnan, Kemalist projenin önemli bir figürü, misyoner ve görevli bir tarihçi, “devlet feminizminin” önde gelen savunucusudur denilebilir. Öte yandan Edward Said’in oryantalizme yönelik eleştirisi göz önüne alındığında (Said, 2014) İnan’ın düşünceleri arasında kadın konusuna yaklaşımında oryantalist ton ağır basmaktadır. Tarih konusundaki eserlerde ise oryantalist tavır yerini oksidentalit bakış açısına bırakmaktadır. Ancak bu bakış açısı oksidentalizmin farklı biçimleri (Bruma ve Margalit, 2004) ve tanımları arasında belirli bir salınım halindedir. İnan’ın tarih anlayışında Batı metot ve kavramlarını kullanmak bilimselliğe, bilimsellikte ilerlemeye, ilerleme de modern ulus devlet in inşasına işaret ettiği ölçüde oryantalizmin epistemolojik türünü benimsediği söylenebilir. Modernlik, aydınlanmacı değerlerin temel norm olduğu ve bağımsızlık ile tanımlanır. Diğer taraftan tarih anlatısı belirli bir amaca sahiptir. Öncelikle, Türkler hakkındaki yanlış bilgileri düzeltme çabası onu güdüler. Ancak bunu yaparken metodolojik olarak bilimsel kriterler benimseme çabasıdır. Bu amaçla dönemin pek çok tarihçisi gibi o da, pozitivist bilimsel yaklaşıma önem vermektedir. Türklere yüklenen ikincillik yakıştırmalarını, kendi zamanının en birinci-moda yaklaşımı ile çürütme çabası onu, antropolojiye yöneltmiştir. Kemalistlerin Türklerin ve insanlığın tarihini, Batı’nın bilimsellik ve nesnellik ölçütlerine uygun disiplinlerle açıklama gayretine yönelmesi, uluslaşma ve modernleşmenin aynı potaya sokulmasına imkan vermiştir. Bu durum, Batı biliminden şüphe duyulmadığı anlamında değil ama bir kültür cephesi olarak tarihin kavrandığı anlamına gelir. İnan bu cephenin önde gelen neferlerindendi. O, tarihin epistemolojisi bakımından ırkların eşitliğine bağlı bir antropoloji ve arkeoloji okuluna mensuptu. Ancak anlatının dozu ve içeriği, abartılı bir coşkuya ve aceleciliğe kurban gitmiştir. Bu anlamda oryantalist olduğu söylenemez. Görevli oluşu ve maksadı belli bir tarih anlayışı ile hareket etmesi ise oksidentalit eğilimlerini yer yer su üstüne çıkartır. Geç uluslaşmanın özellikleri ile güvenlik endişelerini bir arada barındıran Kemalist proje, en başından beri eşit ulus olma söylemini benimsemiştir. Bunu Batı karşısında olmadan ama kendi tarihinin çerçevesini genişleterek yapmıştır. İnan, hem geç uluslaşmanın bir tezahürü olarak Batı’nın iki yüzlüğüne hem de Batı gibi olmanın zorunluluğuna inanıyordu. Ancak reel politığe göre Batı’nın kökleri Doğu’da olabiliyor ya da bu konu bir süreliğine görmezden gelinerek Batı değerleri reformların meşruiyetini sağlamada araçsallaştırılıyordu. Bu anlamda da oryantalist ve oksidentalit kategorilerine bütünüyle girmeyen İnan, özellikle tarih alanında ontolojik anlamda oksidentalit, epistemolojik anlamda oryantalist olarak sınıflandırılabilir. Yurttaşlık konusunda, kültür kampında oksidentalit ve siyasal kampta oryantalisttir.

KAYNAKLAR

Afet İnan'ın Eserleri:

- (1931) Vatandaş İçin Medeni Bilgiler Yurt Bilgisi Notlarından. İstanbul: Devlet Matbaası
- (1932) “Orta Kurun Tarihine Umumi Bir Bakış”. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti. Birinci Türk Tarih Kongresi, 02-11 Temmuz 1932. Ankara: TTK Yayınevi.
- (1936). Güneş-dil teorisi üzerine ders notları. Devlet Basımervî.
- (1937) Bir Türk Amiralî: 16. Asrın Büyük Geografî Piri Reis. *Belleten*, (1)2
- (1937) Türk-Osmanlı Tarihînin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış. Türk Tarih Kurumu.
- (1947) Türkiye Halkının Antropolojik Karakteri ve Türkiye Tarihi Türk Irkının Vatanı Anadolu
- (1956) Tarih İlminin Dinamik Karakteri. Ankara Üniversitesi Yayınları
- (1962) The Emancipation of Turkish Woman. 1.Baskı. Amsterdam: Unesco,
- (1963) Atatürk & Emancipation of Women. The Unesco Courier
- (1969) M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, Altınok Matbaası
- (1970) Tarih'ten Bugün. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- (1971) Türk Tarih Kurumu 40 Yaşında. Belleten, Cilt:XXXv.
- (1973) Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi. Ankara: Baskı Yok. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 53
- (1989) Atatürk'ten Mektuplar, Türk Tarih Kurumu Yayınları..
- (2005) Afet İnan (Der. Arı İnan). 1.Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ahmad, F. (2011). Cumhuriyet Türkiye'sinde siyaset ve siyasi partiler. Reşat Kasaba (Ed), *Modern Türkiye Tarihi 1839-2010 Cilt 4*. (Çev:Zuhal Bilgin). İstanbul: Kitap Yayınevi
- Akşam, 08 Eylül 1937
- Anderson, B. (1995). *Hayali cemaatler: milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması*, (Çev. İskender Savaşır). İstanbul: Metis Yayınları.

- Arıkan, A. (2005). Doktora Tezi, Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Aristo (2018). *Politika*. (Çev: Özgüç Orhan). 1.Baskı. İstanbul: Pinhan Yayınları
- Aslan, S. (2007). "Citizen, speak Turkish!": a nation in the making. *Nationalism and Ethnic Politics*, 13(2), 245-272.
- Aytürk, İ. (2022). Erken cumhuriyet'te modernleşme, laiklik ve milliyetçilik: mete tunçay'ın tek-parti'sinin kırk yıl gecikmiş eleştirisi. İlker Aytürk-Berk Esen (Der), *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Barnard, A. (2021). *History and theory in anthropology*. Cambridge University Press.
- Behar, B. E. (1996). *İktidar ve tarih*. İstanbul: Afa Yayınları,
- Berktaş, H. (1983). Tarih Çalışmaları. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 9*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2456-2478
- Bora, T. (2006). *Medeniyet kaybı: Milliyetçilik ve faşizm üzerine yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozkurt, M.E. (2008). *Atatürk ihtilali I-II*. Kaynak Yayınları.
- Buruma, I., & Margalit, A. (2005). *Occidentalism: The West in the eyes of its enemies*. Penguin.
- Copeaux, E. (1998). *Tarih ders kitaplarında (1931-1993) Türk tarih tezinden Türk-islam sentezine*. (Çev: Ali Berktaş). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çağaptay, S. (2002). Reconfiguring the turkish nation in the 1930s. *Nationalism and Ethnic Politics*, 8(2), 67-82.
- Dumont, P. (1984) The origins of Kemalist ideology. Ed:Jacob M. Landau. *Atatürk and Modernization of Turkey*. Colarado: Westview Press.
- Eldem, E. (2021). "Mustafa Kemal'in Kara Tahtası", *Mitler, gerçekler ve yöntem içinde*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Elms, A. C., & Song, A. V. (2005). Alive and kicking: the problematics of political psychobiography. W. T. Schultz (Ed), *Handbook of Psychobiography*. Oxford Press, 301-310.
- Erimtan, C. (2008) Hittites, ottomans and turks: ağaoğlu ahmed bey and the kemalist construction of turkish nationhood in anatolia. *Anatolian Studies*. (58)
- Erişgil, M. E. (1930) *Yurt bilgisi*. Baskı Yok. İstanbul: Devlet Matbaası
- Gökalp, Z. (2014).*Türkçülüğün esasları*, Ötüken Yayıncılık.
- Göral, Özgür Selvi (2009) Afet İnan (Ed)Tanıl Bora ve Murat Gültekingil. *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 2: Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioglu, Ş. (2011). Ataturk: an intellectual biography, Princeton.
- Hopkins, N. S. (2015). Mohamed Galal (1906–1943): A pioneering egyptian anthropologist. (Ed) François Puillon and Jean-Claude Vatin. *After Orientalism* (pp. 175-187). Brill.
- Kansu, Ş.A. (1940). *Türk antropoloji enstitüsü tarihçesi*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2014) *Sodom ve gomora*, İstanbul: İletişim.
- Karaömerlioğlu, M. A., & Yolun, M. (2020). Turkish nationalism and the evolutionary idea (1923–1938). *Nations and Nationalism*, 26(3), 743-758.
- Lovejoy, A. O., ve Stanlis, P. J. (2017). The Great Chain of Being: A Study of the History of an İdea. Routledge.
- McCarthy, Thomas (2009) *Race, Empire, and the Idea of Human Development*. Cambridge: Cambridge Univesity Press
- Meşe, İ. (2012). İki kurgusal metin olarak otobiyografi ve tarih: Afet İnan örneği. *Fe Dergi*, 4(1), 27-41.
- Kuntay, M. C. (2008). *Üç İstanbul*. Oğlak Yayıncılık.
- Mutman, M. (2007). Şarkiyatçılık/oryantalizm.. (Ed) Tanıl Bora & Murat Gültekin. *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt No:3*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Pittard, E. (1927). *Race and history an ethnological introduction to history*, (Çev: V.C.C. Collum). London.
- R. Mesut, O. Taskinalp, C. Algunes (2005) Comparison of the anthropological studies of - Metodi Popov in Bulgaria and Afet İnan in Turkey. *Acta morphologica et anthropologica*, 10.
- Said, E. (2014). Şarkiyatçılık. (Çev: Berna Ünler). İstanbul: Metis Yayınları,
- Skinner, Q. (1969). Meaning and understanding in history of ideas, *History and Theory*, (8)1.
- Steirnhell, Zeev (1986) Neither right nor left fascist ideology in France. (Çev: David Maisel) New Jersey: Princeton University Press
- Szurek, E. (2018). The Man Sick of Europe: A Transnational History of Kemalist Science, (Ed: Szurek, E., Giorni, F., & Clayer, N.) *Kemalism: Transnational Politics in the Post Ottoman World*. Bloomsbury Publishing,
- Tanyeri-Erdemir, T. (2006) Archaeology as a source of national pride in the early turkish republic. *Journal of Field Archaeology*.(31)4.
- Ter-Matevosyan, V. (2015). Kemalism and communism: from cooperation to complication. *Turkish Studies*, 16(4), 510-526.
- Toprak, Z. (2015) *Darwin'den dersime cumhuriyet ve antropoloji*. 3.Baskı. İstanbul: Doğan Kitap.
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk, kurucu felsefenin evrimi*. İstanbul:Türkiye İş Bankası Yayınları
- Triggeri G. B. (2007) *A history of archaeological thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti (1930). *Türk Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A-IV-6, D-54-F-84 ve A-IV-6, D-54-F-84-1
- Uslu, A. (2017). *Siyasal düşünceler tarihine giriş*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Üstel, F. (2016) “*Makbul vatandaş*”ın peşinde II. Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi. İstanbul: İletişim Yayınları,

Zürcher, E. J. (2002). How europeans adopted anatolia and created turkey. *European Review*, (13)3.

Zürcher, E. J. (2012). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. (Çev: Yasemin Saner) . İstanbul: İletişim Yayınları.

Extended Summary

In the years between 1923 and 1938, which is called the early period of the Turkish Republic, the main concern of the new republic was to build a modern-nation state. This concern made it necessary to implement new policies in two areas. These policies are the creation of legislation on citizenship in the field of law and the internalization of norms considered necessary for nation building in the field of culture. The administrators of the Early Republic Period saw both fields as related to each other. Therefore, they argued that there is no remarkable difference between the knowledge of being a citizen and the achievement of cultural national unity. The importance given by the new republic to citizenship and cultural integration points to a remarkable transformation both in educational activities and in newspapers and magazines. Therefore, the intellectual life of the Early Republic was reorganized by the Kemalist elites for nation building. The actors who made these arrangements were mostly people who experienced the political tensions of the 1908-1922 period. Apart from these actors, the group, which experienced the tensions of the aforementioned period at a younger age and achieved a political position with the new republic, was few in number but had remarkable features. The young group was more willing to be inspired by the statements and speeches of Mustafa Kemal Atatürk. Afet İnan or Muallim Afet is the symbolic name of this young group. Inan's closeness to Mustafa Kemal Atatürk and her career make him an important actor in the intellectual life of the period.

Inan shared the main concerns of the Kemalist administration. She was an active figure in two areas of nation building in particular. While civil and historical studies were her main interests, her activism and professional duties on women's rights also made her an influential figure for the Kemalist future design. Inan was carefully followed in the official educational institutions and among academics of the period, with the thought that her texts reflected the

interests of Mustafa Kemal Atatürk. This situation necessitated that Inan always harmonize her own thoughts with those of Mustafa Kemal Atatürk. Therefore, a concern about not contradicting Inan's thoughts can be observed in the actors who took part in the intellectual life of the period.

The intellectual trends of the interwar period were also carefully followed in Turkey. In this period, the influence of these trends is seen in the cultural life of the new republic. In particular, the demand for material culture remains and the interest shown in evolutionist theses had an impact on the ideological identity of the new republic. History has been a branch of science based on material evidence. Citizenship was defined by means of rights and duties, inspired by the French Enlightenment thought. The traumatic effects of late nationalization have been tried to be overcome with resurrection theses. The origin myth was introduced to close the ontological gap between East and West in the nation-building project of the new republic. National solidarity has been reconstructed from a solidarist perspective. Inan wrote in an intellectual context dominated by these trends and projects. Therefore, the intellectual context of the interwar period can be mentioned as another factor shaping her thoughts.

Inan's main areas of interest include history, citizenship and women's rights. Her works on these subjects are also closely related to the events of the period. In particular, each of the things that need to be done for the establishment of the republican regime was created in response to the waves of opposition to the regime. This situation prompted the Kemalists to take swift action to implement reforms that would refute the opposition's arguments and keep them under pressure. Inan has positioned herself on the cultural side of this mobilization. Therefore, while facing the problems arising from the concrete situation, she also took action to overcome them. Inan's active position makes her a political figure.

This study aims to examine Inan's thoughts in relation to her personal career, intellectual context and events of the period. As a method, historiography of political thought considers the relationship between the context and the intention of the author. The biography of the author will be examined by taking into account the events with high psychological effects. In the study, the war conditions that Inan was exposed to in her childhood and her meeting with Mustafa Kemal Atatürk during her youth were identified as the main psychological factors. The intellectual context, on the other hand, is of a variable nature. Trends, criticisms and ideals in the intellectual life of the period are important factors. Inan, during her education in Geneva, both gained ideas about the attitudes and behaviors of the scientist and reached a certain

competence in systematic thinking. With this aspect, the Geneva years are an important crossroads in her intellectual adventure. The 1930s witnessed an effort to achieve a certain harmony between foreign policy and domestic policy. The new republic wants to crown its effort to become a modern nation-state with an ideological identity. Therefore, the attitude towards the events of the period continued to be pragmatist, but gained a more ideological character. This is embodied in the effort of institutional reorganizations and culturally systematic and total ideas.

Inan's texts on history, citizenship and women's rights are the focus of this study. Her works on history can be grouped under three headings: the position of the Turks in the history of civilization, the anthropology of the Turks, and the memories of Mustafa Kemal Atatürk. Inan's lectures at Ankara University show that she has different interests. However, the observations made in her personal library show that her works outside the above-mentioned areas occupy a limited space. Her work on citizenship includes defining and explaining concepts related to national identity as well as the cultural aspect of nation building. She made important studies on women's rights, especially after the World War II.

The first part of this article is devoted to examining Inan as a figure in nation building. In the second part, descriptions of the intellectual context of the period were made. In the third part, some factors affecting Inan's ideas are given. The fourth chapter is devoted to the examination of texts on history, citizenship and women's rights. In the conclusion part, the analysis of Inan's intellectual adventure is included and it is claimed that she is a representative example of the intellectual life of the period as a figure in nation building.